

Сергій Плохій

БРАМА ЄВРОПИ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
ВІД
СКІФСЬКИХ
ВОЄН
ДО
НЕЗАЛЕЖНОСТІ

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОСВІДУ

Сергій Плохій

Serhii Plokhy

Serhii Plokhy

THE GATES OF EUROPE

A HISTORY
OF
UKRAINE

BASIC BOOKS,
A MEMBER OF THE PERSEUS BOOKS GROUP
NEW YORK

Сергій Плохій

БРАМА ЄВРОПИ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
ВІД
СКІФСЬКИХ
ВОЄН
ДО
НЕЗАЛЕЖНОСТІ

УДК 93/94
ББК 63.3
ПЗ9

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Видається з дозволу Basic Books, an imprint of Perseus Books LLC. (США)
та літературного агентства Олександра Корженевського (Росія)

Перекладено за виданням:

Ploky S. The Gates of Europe : a History of Ukraine / Serhii Ploky. — New York :
Basic Books, A Member of the Perseus Books Group, 2015. — 432 p.

Переклад з англійської *Романа Клочка*

Дизайнер обкладинки *Микита Тітов*

Популярне видання

ПЛОХИЙ Сергій

Брама Європи

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Координатор проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *О. М. Пікалова*
Редактор *Н. Я. Косенко*
Художній редактор *Т. Волошина*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Д. А. Шелест*

Підписано до друку 29.06.2016.
Формат 60х90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 31.
Наклад 8000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

ISBN 978-617-12-1611-2 (PDF)

© Serhii Ploky, 2015
© Nemiro Ltd, видання українською мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2016

ПЕРШІ ВІДГУКИ ПРО «БРАМУ ЄВРОПИ»

Сергій Плохій створив прекрасну нову книгу з історії України для цих неспокійних часів — авторитетну та новаторську і разом з тим зрозумілу, доступну, від її читання отримуєш задоволення.

— Ендрю Вілсон, —
професор українських студій
Університетського коледжу Лондона

Сергій Плохій пропонує коротку, але всеосяжну історію України, що контекстуалізує сучасну політику пана Путіна як агресію проти волі українського народу, а також проти порядку, що встановився наприкінці «холодної війни». Приємна в прочитанні, «Брама Європи» захопить тих, хто добре знайомий з московським викладом фактів, пізнавальною подорожжю минулим України.

— Джон Гербст, —
колишній посол США в Україні

Громадянам України

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	20
I. НА ПОНТІЙСЬКОМУ КОРДОНІ	27
РОЗДІЛ 1. Край світу	28
РОЗДІЛ 2. Поява слов'ян.....	40
РОЗДІЛ 3. Вікінги на Дніпрі.....	51
РОЗДІЛ 4. Північна Візантія	61
РОЗДІЛ 5. Ключі від Києва.....	71
РОЗДІЛ 6. <i>Рах Mongolica</i>	82
II. СХІД ЗУСТРІЧАЄ ЗАХІД	97
РОЗДІЛ 7. Творення України	98
РОЗДІЛ 8. Козаки.....	111
РОЗДІЛ 9. Східна Реформація	126
РОЗДІЛ 10. Велике повстання.....	141
РОЗДІЛ 11. Дніпровський розкол.....	154
РОЗДІЛ 12. Вирок Полтави.....	166
III. МІЖ ІМПЕРІЯМИ	181
РОЗДІЛ 13. Нові обрії	182
РОЗДІЛ 14. Книги Буття.....	199
РОЗДІЛ 15. Прозорий кордон.....	217
РОЗДІЛ 16. Час змін	233
РОЗДІЛ 17. Незавершена революція.....	247

IV. СВІТОВІ ВІЙНИ	263
РОЗДІЛ 18. Народження нації	264
РОЗДІЛ 19. Втрачена мрія.....	281
РОЗДІЛ 20. Комунізм і націоналізм.....	297
РОЗДІЛ 21. Сталінська фортеця.....	318
РОЗДІЛ 22. Гітлерівський Lebensraum.....	335
РОЗДІЛ 23. Переможці	357

V. ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ	373
РОЗДІЛ 24. Друга радянська республіка	374
РОЗДІЛ 25. Прощавай, Леніне!.....	394
РОЗДІЛ 26. Майдан Незалежності.....	415
РОЗДІЛ 27. Ціна Свободи	433

<i>Епілог. Перечитування історії.....</i>	<i>445</i>
<i>Подяки.....</i>	<i>455</i>
<i>Хронологічна таблиця.....</i>	<i>456</i>
<i>Хто є хто в українській історії.....</i>	<i>469</i>
<i>Рекомендована література</i>	<i>477</i>
<i>Алфавітний покажчик.....</i>	<i>484</i>

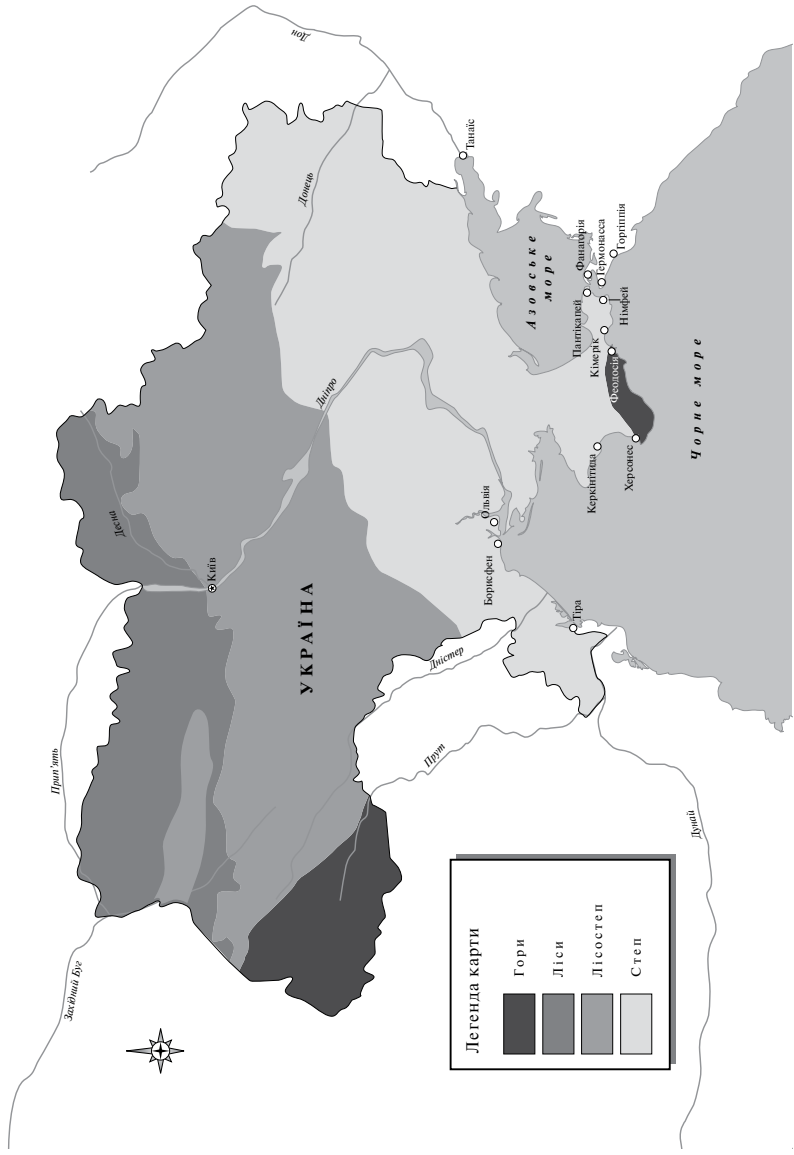

Рис. 1. Грецькі колонії. 770—100 рр. до н. е.

Рис. 2. Київська Русь у 980—1054 рр.

Джерело: Zenon E. Kohut, Bohdan Y. Nebesio, and Myroslav Yurkevich, *Historical Dictionary of Ukraine* (Lanham, Maryland, Toronto, Oxford: Scarecrow Press, 2005)

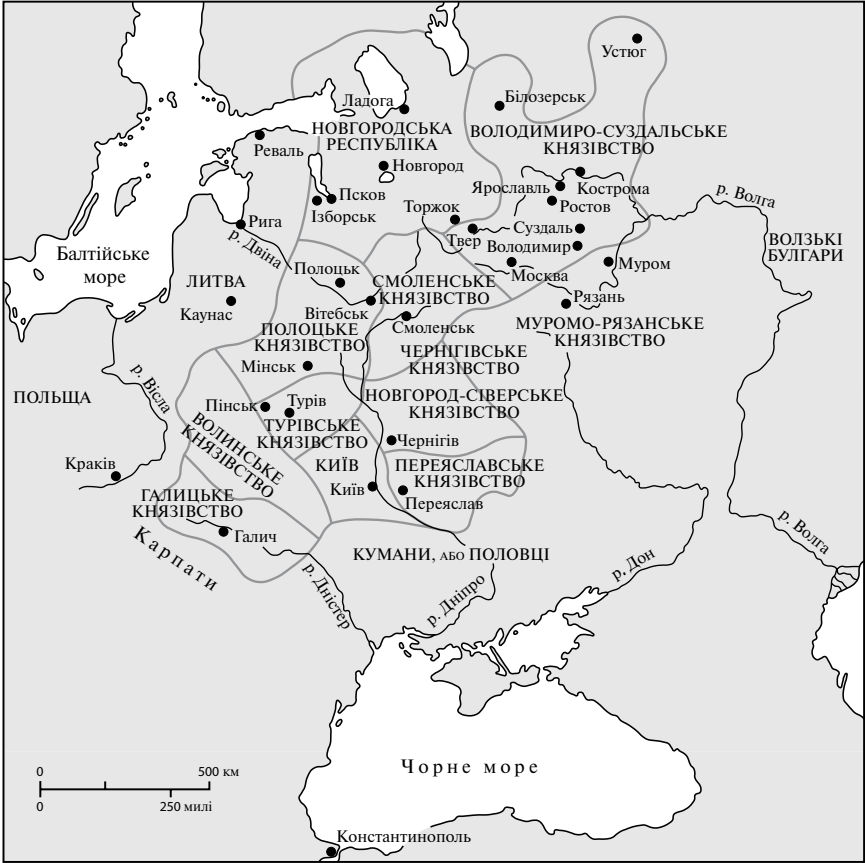

Рис. 3. Руські князівства близько 1100 р.

Джерело: *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Former Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994)

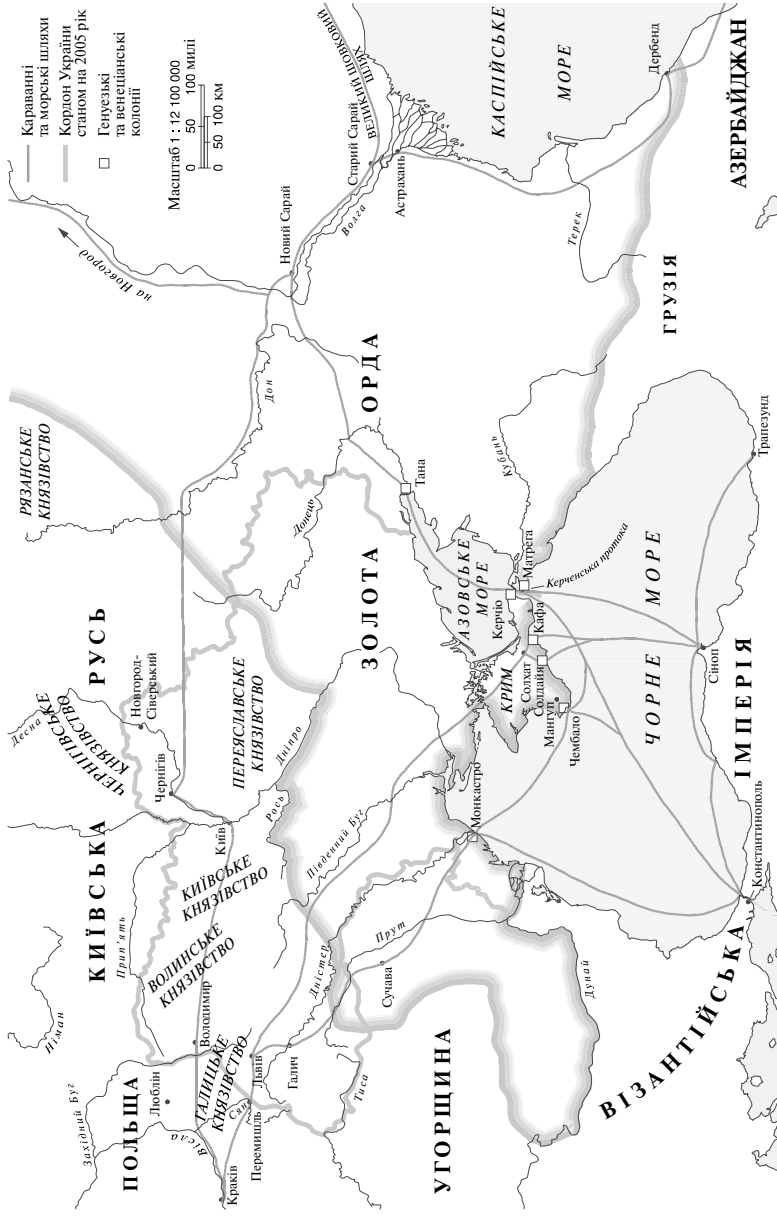

Рис. 4. Золота Орда близько 1300 р.

Джерело: Paul Robert Magosci. *A History of Ukraine: The Land and Its People* (Toronto: University of Toronto Press, 2010), p. 117, map. 10.

Рис. 5. Землі Речі Посполитої в XVI—XVIII ст.ст.

Джерело: *Encyclopedia of Ukraine*, ed. Volodymyr Kubijovyc and Danylo Husar Struk, vol. IV (Toronto: University of Toronto Press, 1993)

Рис. 7. Гетьманщина та навколишні території в 1750-х рр.

Джерело: Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s—1830s* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988), p. xiv.

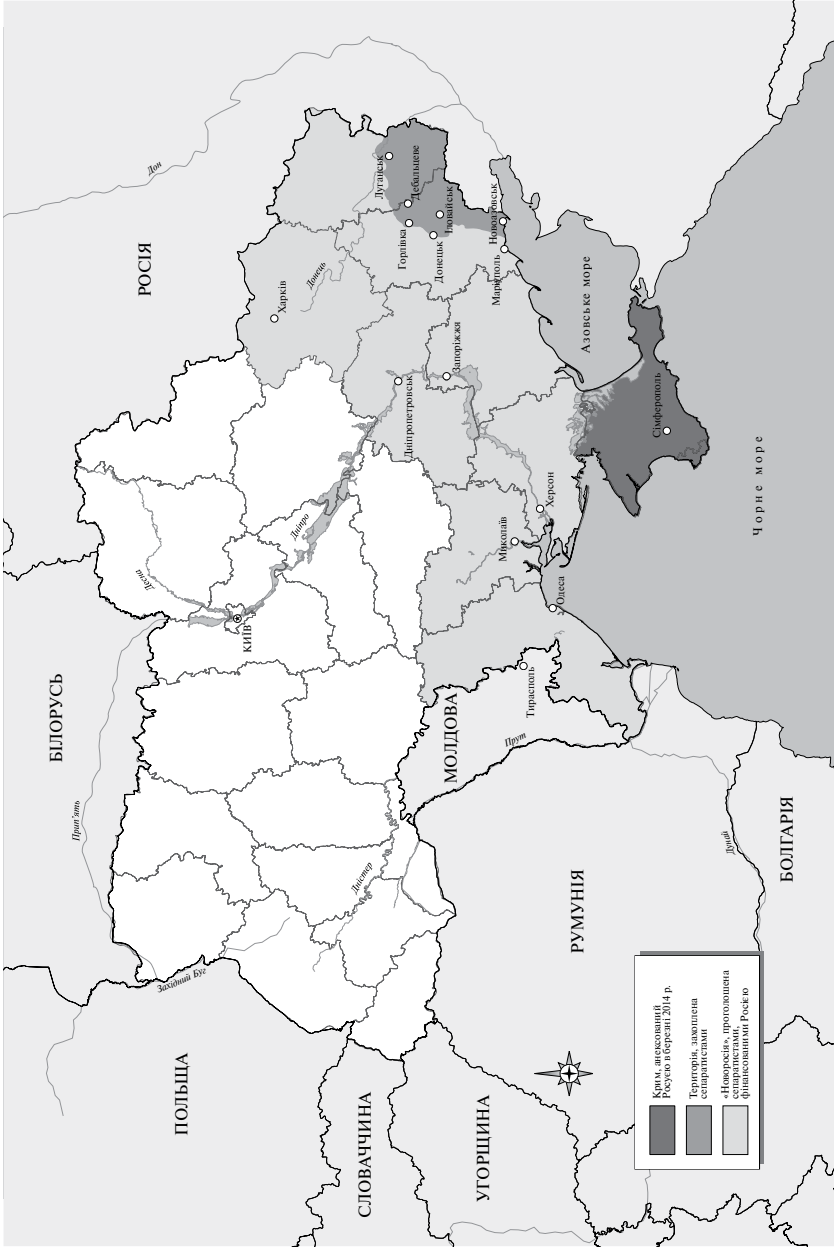

Рис. 10. Російсько-український конфлікт

ВСТУП

Українці мають таке саме право пишатися своєю роллю у зміні світу, як шотландці та інші нації, про які написано книжки, що підтверджують їхні претензії на формування курсу історії людства. У грудні 1991 року, коли українські громадяни масово пішли голосувати за свою незалежність, вони одночасно списали Радянський Союз на смітник історії. Тодішні події в Україні мали далекосяжні міжнародні наслідки й дійсно змінили хід історії: уже за тиждень після українського референдуму розпався Радянський Союз і президент Джордж Буш оголосив про завершення довготривалої та виснажливої «холодної війни».

Потім світ побачив Україну на телеекранах у листопаді 2004 року, коли вдягнений у святковий помаранчевий колір натовп заповнив вулиці та площі Києва, вимагаючи справедливих виборів, і таки домогся свого. Помаранчева революція дала спільну назву численним «кольоровим революціям», що прокотилися від Лівану до Сербії та від Грузії до Киргизстану, сколихнувши авторитарні режими. Кольорові революції не змінили пострадянського світу, але залишили по собі тривалі спогади й надію на те, що одного дня все може змінитися. Українці знову з'явилися на телеекранах усього світу в листопаді та грудні 2013 року, коли ще раз заповнили київські вулиці, цього разу на підтримку тісніших зв'язків з Європейським Союзом. У час, коли рівень захоплення Європейським Союзом досяг наднизької позначки серед його членів, готовність українців виходити на вулиці та стояти там при мінусових темпе-

ратурах дні, тижні й місяці здивувала і надихнула громадян Центральної та Східної Європи.

Події в Україні набули неочікуваного та трагічного повороту на початку 2014 року, коли зіткнення між протестувальниками та урядовими військами жорстоко розірвали святкову, схожу на вуличні гуляння атмосферу початку протестів. Просто перед телекамерами міліцейські спецпризначенці та снайпери відкрили вогонь, поранивши та вбивши десятки проєвропейських демонстрантів. Ці зображення шокували світ. Таку ж реакцію викликала і російська анексія Криму в березні 2014 року, а трохи пізніше, тієї ж весни, гібридна воєнна кампанія Москви на Донбасі, на сході України. У липні знищення проросійськими сепаратистами малайзійського літака з майже 300 особами на борту перетворило конфлікт з російсько-українського на справді міжнародний. Події в Україні мали потужний вплив на європейські та світові справи, змусивши політиків говорити про «битву за майбутнє Європи» та повернення «холодної війни» в ту саму частину світу, де вона, здавалося, завершилася 1991 року.

Що спричинило українську кризу? Яку роль у цих подіях відіграє історія? Що відрізняє українців від росіян? Хто має права на Крим та Східну Україну? Чому українські події мають важливі міжнародні наслідки? Подібні питання, що останніми роками порушувалися знову й знову, заслуговують на детальні відповіді. Щоб зрозуміти тенденції, що лежать в основі поточних подій в Україні, та їхній вплив на світ, потрібно зрозуміти їхні витоки. Це в найзагальніших рисах і є головним завданням цієї книжки, написаної з надією, що історія може допомогти зрозуміти сучасність і в такий спосіб вплинути на майбутнє. Незважаючи на те що зараз важко (якщо взагалі можливо) передбачити результат та довготермінові наслідки нинішньої української кризи або майбутнє України як держави, подорож у минуле допоможе нам розібратися в потоці щоденних новин і дозволить нам вдумливіше реагувати на події й таким чином формувати їхні результати.

Ця книжка являє собою *longue durée*¹ історію України від часів Геродота до занепаду СРСР і нинішнього російсько-українського конфлікту. Але як можна «запакувати» більш ніж тисячу років історії країни розміром з Францію, з 46 млн громадян сьогодні й сотнями мільйонів, що жили тут протягом тисячоліть, у кілька сотень сторінок? Потрібно шукати й відбирати найважливіше, як це завжди робили історики. Однак їхні підходи відрізняються. Засновник сучасної української історіографії Михайло Грушевський (1866—1934), один з героїв цієї книжки та вчений, чийм ім'ям названо кафедру історії України в Гарвардському університеті, розглядав свій предмет як історію нації, яка існувала з незапам'ятних часів і знала періоди розквіту, занепаду та відродження, а останньою її кульмінацією вважав розбудову української державності під час Першої світової війни та після неї.

Грушевський заклав підвалини української історії як окремої галузі досліджень, але багато хто з його критиків та послідовників піддавав сумніву такий підхід. Учні Грушевського наголошували на історії української державності; радянські історики подавали історію України як історію класової боротьби; деякі західні автори підкреслюють її багатонаціональний характер; сьогодні дедалі більше науковців схиляються до транснаціонального підходу. Останні тенденції в написанні української та інших національних історій вплинули й на мою розповідь. Я також використав недавній культурологічний поворот в історичній науці та в дослідженнях історії національної самосвідомості. Питання, що я їх порушую, сформовані сучасністю, але я намагався зробити все, щоб не проектувати сучасних особистостей, симпатій, ідей, мотивів та почуттів на минуле.

¹ Довготривалий (*фр.*). Таку назву дістала методика історичних досліджень, запропонована представниками французької «школи анналів», що надавала перевагу дослідженню довготривалих історичних структур над подіями, тобто «короткої» історії. Представники цієї історичної школи намагалися відтворити «тотальну історію», що являла б собою опис усіх зв'язків, що існують у суспільстві, — соціальних, економічних, культурних тощо. (*Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інаше.*)

Назва цієї книжки, «Брама Європи», є, звичайно ж, метафорою, але не треба сприймати її легковажно чи відкидати як маркетинговий хід. Європа є важливою частиною української історії, так само як і Україна — європейської. Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли «брама» зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі сходу та заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями. Протягом століть Україна також була місцем зустрічі різних імперій — від Римської до Османської, від Габсбургів до Романових. У XVIII столітті Україною керували з Санкт-Петербурга й Відня, Варшави та Стамбула. У XIX столітті з цього переліку лишилися тільки перші дві столиці. У другій половині XX століття на більшості українських земель панувала лише Москва. Кожна з імперій претендувала на землю та її багатства, залишаючи свій відбиток на ландшафті та характері населення, сприяючи формуванню особливої прикордонної ідентичності та духу.

«Народ» та «нація» є важливими, хоча й не домінуючими категоріями аналізу та елементами історії, які, поряд з ідеєю Європи, визначають характер цієї розповіді. Ця книжка оповідає історію України згідно з кордонами, визначеними етнографами та картографами кінця XIX — початку XX століття, що часто (але не завжди) збігалися з кордонами сучасної Української держави. Вона простежує розвиток ідей та характерні особливості, що єднають ці землі від часів Київської держави, відомої в історіографії як Київська Русь, і до постання сучасного націоналізму й пояснює походження сучасної Української держави та політичної нації. При цьому оповідь фокусує увагу на українцях як найбільшій демографічній групі, а згодом — головної силі, що стояла за створенням сучасної нації та держави. Вона водночас приділяє увагу й національним меншинам

України, особливо полякам, євреям та росіянам, і трактує сучасну багатоетнічну та багатокультурну українську націю як таку, що ще формується. Українська культура завжди існувала в одному просторі з іншими культурами й від самого початку змушена була шукати *modus vivendi*¹ з «іншими». Здатність українського суспільства долати зовнішні та внутрішні кордони й узгоджувати ідентичності, створені ними, є головною особливістю історії України, представлена в цій книжці.

Політичні події, вітчизняні та світові, створюють зручну сюжетну лінію, та під час написання цієї книжки я переконався, що географічні, екологічні та культурні чинники є тривалішими в часі й тому мають найбільший вплив у довгостроковій перспективі. Сучасна Україна, якщо розглядати її з точки зору *longue durée* культурних напрямків, є результатом взаємодії двох рухомих кордонів: один — між євразійськими степами та східноєвропейським лісостепом, інший — між східним та західним християнством. Перший кордон розділяв також осіле й кочове населення і в результаті християнство та іслам. Другий бере початок від поділу Римської імперії між Римом і Константинополем і позначає відмінності в політичній культурі європейського заходу та сходу, що існують дотепер. Рух цих кордонів, що відбувався протягом століть, призвів до утворення унікального набору культурних рис, що сформували основи сучасної української самосвідомості.

Про історію України неможливо розповідати, не згадуючи історії її регіонів. Культурний та соціальний простір, створений рухом кордонів, був неоднорідним. Щоразу, як державні та імперські кордони перетинали українську етнічну територію, вони утворювали окремі культурні простори, що стали основою для українських регіонів, — колишне підугорське Закарпаття; підавстрійська в минулому Галичина; Поділля та Волинь, що були під контролем Польщі; козацьке Лівобережжя Дніпра з по-

¹ Дослівно: «спосіб жити» — латинська фраза, що означає згоду сторін співіснувати з різними поглядами на певний об'єкт незгоди.

низям цієї річки; Слобідська Україна і, нарешті, узбережжя Чорного моря та Донецький басейн, колонізовані за часів Російської імперії. На відміну від моїх попередників, я не намагаюся розглядати історію різних регіонів (таких як російська та австрійська частини України) в окремих розділах книжки, а переважно описую їх разом, здійснюючи таким чином порівняльний аналіз їхнього розвитку в конкретний період.

І наостанок — кілька слів про термінологію. Пращури сучасних українців жили в десятках різних домодерних та модерних князівств, королівств, імперій і протягом своєї історії мали різні назви та особливості. Для позначення своєї землі вони використовували два основних слова — «Русь» та «Україна». Термін «Русь» (латиницею — «Rus'»), принесений до цього регіону вікінгами в IX—X століттях, був перейнятий населенням Київської Русі, яке прийняло їхніх князів та воїнів до свого товариства і слов'янізувало їх. Предки сьогоднішніх українців, росіян та білорусів прийняли назву «Русь» у формах, що варіювалися від скандинавської/слов'янської «Русь» до еллінізованої «Россия». У XVIII столітті московські царі визначили останню форму офіційною назвою своєї держави та імперії.

Українців називали по-різному, залежно від періоду та регіону, де жили: русини — у Польщі, рутени — в імперії Габсбургів, малороси — в Російській імперії. У XIX столітті будівничі української нації вирішили покласти край цій плутанині, відмовившись від назви «Русь» і чітко відокремивши себе від решти східнослов'янського світу, особливо від росіян, вибравши назви «Україна» та «українці» для позначення своєї землі та етнічної групи, як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині. Назва «Україна» має середньовічне походження і на початку раннього Нового часу стосувалася козацької держави в Наддніпрянській Україні. У колективній свідомості громадських діячів XIX століття козаки, більшість із яких мала місцеве походження, становили основу українців. Щоб поєднати «руське» минуле та «українське» майбутнє, Михайло

Грушевський назвав свою видатну 10-томну працю «Історія України-Руси». Фактично кожен, хто сьогодні пише про українське минуле, мусить уживати два або навіть більше термінів для позначення предків сучасних українців.

У цій книжці я використовую термін «Русь» переважно (але не винятково) щодо середньовічної доби. Термін «русини» застосовую до українців раннього Нового часу, а «українці» — коли пишу про новітній час. З моменту проголошення незалежної Української держави 1991 року всіх її громадян стали називати українцями, незалежно від етнічного походження. Така номенклатура відображає поточні норми західної академічної історіографії, і, хоча й викликає деякі ускладнення, сподіваюся, не спричинить плутанини.

«Прийди і виждь», — писав анонімний автор «Історії Русів», одного з основоположних творів модерної української історіографії, наприкінці своєї передмови. Я не можу уявити кращого завершення й для цієї передмови.

I

НА ПОНТІЙСЬКОМУ
КОРДОНІ

РОЗДІЛ 1

КРАЙ СВІТУ

Першим істориком України був Геродот, «батько історії» власною персоною. Така честь зазвичай випадає країнам та народам, які належать до середземноморського світу. Україна — смуга степів, гір та лісів на північ від Чорного моря, відомого грекам як *Pontos euxeinos* («Гостинне море», латинізоване римлянами як *Pontus euxinus*), — була важливою частиною цього світу. Світ Геродота починався в містах-державках Давньої Греції, простягаючись до Єгипту на півдні та Криму й понтійських степів на півночі. Якщо Єгипет був землею стародавньої культури та філософії, яку старалися вивчати й наслідувати, то територія нинішньої України становила прикордонну смугу, де грецька цивілізація зіткнулася зі своїм варварським *alter ego*¹. Це був перший рубіж політичного та культурного простору, що пізніше стане відомим як «західний світ». Це було місце, де Захід почав визначати себе та «іншого».

Геродот, чие ім'я грецькою звучить як «Геродотос» (Herodotos), походив із Галікарнаса, грецького міста, розташованого на території сучасної Туреччини. У V столітті до нашої ери, коли він жив, писав і декламував свою «Історію», місце, де він народився, було частиною Перської імперії. Геродот провів значну частину свого життя в Афінах, жив у Південній Італії, не раз перетинав Середземномор'я та відвідував Близький Схід, мандруючи їхніми просторами до Єгипту та Вавилону. Шанувальник

¹ Друге «я» (лат.).

афінської демократії, він писав іонійською грецькою, але його інтереси були настільки глобальними, наскільки це було можливим у ті часи. Його «Історія», пізніше поділена на дев'ять книг, розглядала витоки греко-перських війн, що почалися 499 року і тривали до середини V століття до нашої ери. Геродот був сучасником війн і досліджував цю тему протягом 30 років після закінчення війн 449 року до н. е. Він змалював цей конфлікт як епічну битву між свободою та рабством: першу уособлювали греки, друге — перси. Хоч він і мав власні політичні та ідеологічні симпатії, та все ж хотів розповісти про обидві сторони конфлікту. За його словами, він мав на меті «зберегти пам'ять про минуле, записавши дивовижні подвиги як греків, так і варварів».

Зацікавлення «варварською» частиною розповіді привернуло увагу Геродота до понтійських степів. 512 року до нашої ери, за 13 років до початку війн, Дарій Великий, безумовно один із наймогутніших правителів Перської імперії, рушив на територію цього регіону, щоб помститися скіфам, які зіграли з ним злий жарт. Скіфські царі, кочові правителі величезної держави в Північному Причорномор'ї, змусили Дарія пройти маршем увесь шлях від Дунаю до Дону в гонитві за їхнім високомобільним військом і не дали йому жодного шансу зав'язати битву. Це була принизлива поразка для правителя, який стане головною загрозою для грецького світу за якихось півтора десятка років. У своїй «Історії» Геродот не шкодує зусиль для викладу всього, що він знав або колись чув про таємничих скіфів, їхню землю, звичаї та суспільство. Схоже, що, незважаючи на його численні подорожі, він ніколи не відвідував цього регіону і змушений був покладатися на історії, розказані іншими. Але складений ним детальний опис скіфів та земель і народів, якими вони правили, робить його не лише першим істориком, а й першим географом та етнографом України.

Землі на північ від Чорного моря були вперше заселені неандертальськими мисливцями на мамонтів 45 000 років до нашої

ери, про що відомо з археологічних розкопок їхніх жител. У VI тисячолітті до н. е. носії так званої культури Кукутені-Трипілля заселили лісостепову прикордонну смугу між Дунаєм та Дніпром, займалися скотарством та землеробством, будували величезні поселення, виготовляли глиняні скульптури та фарбовану кераміку. Приблизно 3500 років до нашої ери люди, які населяли понтійські степи, уперше у світі приручили коня. Деякі науковці, поєднуючи дані археології, лінгвістики та генетики, доводять, що степи між Волгою та Доном стали прабатьківщиною індоєвропейських мов та племен, з виділенням балто-слов'янської групи племен на рубежі IV та III тисячоліть до нашої ери та поділом цієї групи на балтів та слов'ян у середині II тисячоліття до нашої ери. Цей поділ стався в лісах північної України та на просторах сучасної Білорусії та Польщі, у той час як причорноморські степи на той період контролювали носії іранських мов.

До того як Геродот почав декламувати уривки зі своєї праці в середині I тисячоліття до нашої ери, більшість греків дуже мало знали про землі на північ від Чорного моря. Вони вважали їх краєм варварів та місцем ігрищ богів. Дехто вірив, що саме там, на острові в гирлі Дунаю чи Дніпра, Ахілл, герой Троянської війни та гомерівської «Іліади», знайшов свій вічний спокій. Амазонки — жінки-воїни, які відрізали праву грудь, аби краще стріляти з луків, також жили в цих землях, десть біля Дону, дехто чув про жорстоких таврів із Криму, півострова, відомого грекам під назвою Таврика. Їхня правителька Іфігенія не виявляла жодного співчуття до мандрівників, яким не пощастило з пошуком прихистку від чорноморських штормів на скелястих берегах Криму. Вона приносила їх у жертву богині Артеміді, яка вберегла її від смертної кари, оголошеної її батьком Агамемноном. Було мало охочих мандрувати до земель, таких небезпечних, як ті, що межували з «Гостинним морем», яке насправді було дуже важке для навігації та відоме своїми суворими штормами, що з'являлися нізвідки.

Уперше греки отримали більш-менш надійну інформацію про землі на північному узбережжі Чорного моря від народу-воїнів, названих кімерійцями, які з'явилися в Анатолії після того, як скіфи витіснили їх із понтійських степів у VIII столітті до н. е. Кочовики-кімерійці спочатку перебралися на Кавказ, а потім на південь, до Малої Азії, зустрівшись із середземноморськими культурами, які мали довгу традицію осілого життя та поважні культурні досягнення. Там кочові воїни стали тими варварами, які згадуються в Біблії, де пророк Єремія описує їх так: «Лука та ратище міцно тримають, жорстокі вони й милосердя не мають, їхній голос, як море реве, і гарцюють на конях вони... Ушикований, мов чоловік той до бою, на тебе, о дочко Сіону!»¹ Образ кімерійців як жорстоких воїнів потрапив до сучасної поп-культури. Арнольд Шварценеггер зіграв Конана-варвара — фантастичного персонажа, вигаданого 1923 року письменником Робертом Е. Говардом, — короля Кімерії у голлівудському фільмі 1982 року.

Крим та Північне Причорномор'я стали частиною грецької ойкумени в VII—VI століттях до н. е., після того як кімерійці змушені були покинути свою батьківщину. Тоді розпочалося швидке зростання грецьких колоній у регіоні, більшість із них було засновано поселенцями з Мілета, одного з наймогутніших грецьких полісів того часу. Сіноп, заснований мілетцями на південному узбережжі Чорного моря, сам став метрополією. До колоній на північному березі належали Пантікапей біля теперішньої Керчі, Феодосія на місці сучасної Феодосії та Херсонес біля сучасного міста Севастополя. Та набагато відомішою мілетською колонією була Ольвія у гирлі Південного Бугу (інша назва — Бог) — там, де він впадає у ще більше гирло Дніпра, а їхні води разом вливаються в Чорне море. Характерними рисами цього міста були кам'яні мури, акрополь та храм Апполона Дельфійського. За археологічними даними, у часи

¹ Книга пророка Єремії, 6:23 (переклад І. Огієнка).

найбільшого розквіту площа Ольвії становила близько 50 га. У місті, що мало демократичну форму правління та регулювало на договірних засадах свої стосунки з Мілетом, мешкало близько 10 тисяч осіб.

Подібно до добробуту інших грецьких міст та емпорій (місць торгівлі) у регіоні, процвітання Ольвії залежало від добрих відносин із місцевим населенням понтійських степів. На момент заснування міста та в період його найбільшого розквіту місцевими мешканцями були скіфи — конгломерат племен іранського походження. Греки Ольвії та їхні сусіди не лише жили поруч і торгували одне з одним, а й створювали змішані шлюбні, що призводило до появи мішаного населення з грецькою та «варварською» кров'ю, у звичаях якого поєднувалися грецькі та місцеві традиції. Ольвійські купці та моряки постачали збіжжя, сушену рибу й рабів до Мілету та інших частин Греції, а додому привозили вино, оливкову олію та вироби грецьких ремісників, зокрема текстиль та металеві речі, для продажу на місцевих ринках. Були серед них і предмети розкоші, виготовлені з золота, про які сьогодні відомо з розкопок могил скіфських царів. В українських степах багато таких поховань — курганів, що нині здебільшого перетворилися на маленькі пагорби.

Безсумнівно, найбільш вражаючий витвір мистецтва з так званого скіфського золота — триярусну пектораль — було відкрито 1971 року на півдні України, тепер її можна побачити в Музеї історичних коштовностей України в Києві. Пектораль, що датується, імовірно, IV століттям до нашої ери і колись прикрашала груди скіфського царя, крім усього іншого, дає добру уяву про внутрішню структуру скіфського суспільства та його економіку. У її центрі — зображення двох бородатих скіфів, які стоять на колінах і тримають у руках овечу шкуру. Враховуючи матеріал, з якого зроблено пектораль, це нагадує золоте руно аргонавтів — символ влади й царського сану. Ліворуч і праворуч від центральної сцени — фігури свійських тва-

рин: коней, корів, овець та кіз. Є там і зображення скіфських рабів, один із яких, здається, доїть корову, а другий — вівцю. Пектораль залишає мало сумнівів у тому, що скіфи жили в патриархальному суспільстві, економіка якого залежала від тваринництва. Якщо зображення скіфів та свійських тварин показують внутрішній скіфський світ, то фігурки диких тварин на пекторалі більше розповідають нам про те, яким греки бачили найвіддаленіший кордон свого світу, ніж про справжнє життя понтійських степів. Леви й пантери переслідують вепрів та оленя, тим часом крилаті грифони — наймогутніші тварини в грецькій міфології, напіворли-напівлеви — нападають на коней, найважливіших тварин у житті скіфів.

Переплетення культур, відображене в пекторалі, було продуктом тісних зв'язків між греками та скіфами, що дозволили Геродоту зібрати таку інформацію про скіфське життя, яку не зможуть надати жодні археологічні розкопки. Записаний ним міф про походження скіфів, безперечно, належить до цієї категорії. «За свідченнями самих скіфів, вони є наймолодшим з усіх народів», — стверджував Геродот у своїй «Історії». За легендою, він виводив їхнє походження від такого собі Таргітая, у якого було троє синів. «Коли вони ще правили цією землею, впали з неба чотири предмети, усі золоті: плуг, ярмо, бойова сокира та кубок» — так переповідав Геродот міф про походження скіфів. Двоє старших братів спробували підняти дари, та обпеклися полум'ям, і лише наймолодшому братові вдалося взяти та утримати їх. Він негайно був визнаний верховним правителем царства і родоначальником скіфського племені, відомого під назвою царських скіфів, яке панувало в понтійських степах і утримувало золото, що впало з неба. Скіфи, безумовно, вважали себе корінним населенням регіону, а не якимись зайдами. В іншому випадку вони б не заявляли, що батьками їхнього пращура Таргітая були бог неба та дочка Борисфена, нинішнього Дніпра, головної річки царства. Цей самий міф наводить на думку, що, хоч скіфами й керували кочовики, вони вважали

себе також і землеробами. Знаряддя, подаровані їм небом, включали не лише ярмо, а й плуг, виразний символ осілої культури.

Справді, Геродот описував скіфів, поділяючи їх на вершників та землеробів, кожна група займала власну екологічну нішу в Північному Причорномор'ї. На правобережжі Дніпра, якщо дивитися з корабля, що пливе на південь, просто над грецькою колонією Ольвією, від громадян та гостей якої Геродот дістає більшу частину знань про цей регіон, він ідентифікував калліпідів — імовірно, нащадків від змішаних шлюбів греків із місцевими скіфами. Північніше від земель царських скіфів, по Дністру, жили алазони, які «в інших відношеннях нагадують скіфів, особливо щодо звичаїв, але сіють та вживають у їжу зерно, а також цибулю, часник, сочевицю та просо». Північніше від алазонів, на правому березі Дніпра, Геродот розташував скіфів-орачів, які начебто вирощували зерно на продаж. На лівому березі цієї ж річки він розмістив скіфів-землеробів, або борисфенітів. Він писав, що ці племена суттєво відрізняються від скіфів на півдні, які жили в понтійських степах.

Геродот вважав землі вздовж Дніпра найродючішими у світі: «Борисфен, друга за величиною зі скіфських річок, є, на мою думку, однією з найбільш цінних та продуктивних не лише серед річок цієї частини світу, а й будь-де, за винятком хіба що Нілу, який не надається до порівняння. Вона забезпечує найкращі та найбагатші пасовища, без сумніву, має найбагатші запаси найкращих сортів риби і найкращу воду для пиття — чисту та прозору, тоді як у навколишніх річках вона каламутна; ніде нема кращих врожаїв, як на її берегах, а там, де не сіють зерно, трава найпишніша у світі».

Це дуже реалістичний опис. Чорноземи в районі басейну Дніпра і досі вважаються одними з найбагатших у світі, чим забезпечують сучасній Україні прізвисько «житниця Європи».

Землі середнього Дніпра, заселені хліборобами, ще не були краєм Геродотового світу. Північніше теж жили народи, про яких мало що знали не лише греки, а й скіфи з різних верств

суспільства. Ці люди заселяли останній кордон грецького ойкумени. На правобережжі Дніпра їх називали неврами, на лівому, далі на схід та північ, — страхітливими канібалами. Геродот знав про них небагато, але розташування неврів у прип'ятських болотах на сучасному українсько-білоруському прикордонні збігається з одною з можливих батьківщин давніх слов'ян, де виявлено групу найдавніших українських діалектів.

Якщо вірити Геродоту та його джерелам, Скіфське царство являло собою конгломерат етнічних груп та культур, де також географічні та екологічні чинники визначали місце кожної групи в загальній структурі держави та в поділі праці. Греки та еллінізовані скіфи займали узбережжя, слугуючи посередниками між середземноморським світом Греції та внутрішніми районами в галузі торгівлі й культури. Головні товари: зерно, сушена риба, а також раби — надходили зі степових чи лісостепових областей. Аби досягти чорноморських портів, ці товари, особливо зерно та рабів, доводилося провозити степами, де мешкали царські скіфи, які контролювали торгівлю і забирали більшість прибутків собі, залишаючи частину золотих скарбів у курганах цього регіону. Поділ, описаний Геродотом, між узбережжям, степом та лісостепом стане одним із головних в українській історії і триватиме протягом століть, якщо не тисячоліть.

Багатогранний скіфський світ, відображений в «Історії» Геродота, перестав існувати в III столітті до нашої ери. Римлянам, які захопили грецькі колонії у Північному Причорномор'ї в I столітті до нашої ери, довелося мати справу з іншими господарями степів.

Нова хвиля кочовиків зі сходу — сарматів — розгромила, відтіснила і врешті заступила скіфських вершників, які контролювали торговельні шляхи між лісостепом та грецькими колоніями. Ці новоприбулі, як і скіфи, мали іранське походження. Геродот, який вказав на їхнє первісне розташування на схід від

Дону, записав легенду, за якою сармати походять від скіфів та амазонок, які втекли з грецького полону. Як і у випадку зі скіфами, до складу сарматської держави входили різні племена, що правили низкою народів, у тому числі роксоланами, аланами та язигами. Сармати правили понтійськими степами півтисячі років, до IV століття нашої ери. У момент свого розквіту вони контролювали увесь простір від Волги на сході до Дунаю на заході та проникли в Центральну Європу аж до Вісли.

Сармати були не менш загрозливою силою у регіоні, ніж скіфи, але відомо нам про них набагато менше. Здебільшого це через те, що торгівля між грецькими колоніями та внутрішніми районами України (а з нею і потік інформації), що розквітла за скіфського панування, за сарматів майже припинилася. Вони витіснили скіфів до Криму, де колишні правителі цієї держави створили нове скіфське царство, відоме як Мала Скіфія. Скіфи контролювали півострів і степи на північ від нього, зокрема і грецькі колонії. Сармати утримували решту степу, але не мали доступу до колоній. Конфлікт між старими та новими господарями степів підірвав місцеву торгівлю та добробут, а з часом і безпеку грецьких колоній (скіфи та інші кочовики вимагали грошей і товарів від колоністів, незалежно від того, була успішною торгівля чи ні). Іншим, так само могутнім чинником, що завдавав збитків комерції, була поява нових постачальників сільськогосподарської продукції на середземноморський ринок. Тепер збіжжя на Іонічне та Егейське узбережжя привозили з Єгипту та Середнього Сходу торговельними шляхами, що були забезпечені завоюваннями Александра Великого та підйомом Римської імперії.

Коли римляни розширили свій вплив на Північне Причорномор'я у I столітті до нашої ери, вони відродили деякі види торгівлі, забезпечивши грецькі колонії, тепер уже під своєю опікою, деяким захистом. Але це не була безпека минулих часів. Овідій (Публій Овідій Назон), який був засланий римським імператором Августом (8 рік нашої ери) до місця під назвою

Томіс на березі Чорного моря (територія сучасної Румунії), залишив нам яскравий опис небезпек повсякденного життя у прибережній грецькій колонії на порозі I тисячоліття нашої ери:

*Незліченні племена загрожують запеклою війною
І вважають ганьбою існування без грабунку...
Ми ледве захищені стінами фортеці: і навіть
Варварські юрби усередині, перемішані з греками,
вселяють страх
Через варварів, які живуть серед нас, без утисків,
І до того ж зайняли більш ніж половину будинків.*

Такий жалюгідний стан справ, зумовлений ворожими відносинами з «варварськими» сусідами, не міг не вплинути на колись квітучі колонії цього регіону. Діон Хрисостом, грецький красномовець та філософ, який стверджував, що відвідав місто Ольвія (відоме пересічним людям його часу як Борисфен), так розповідав про занепад колонії: «Місто Борисфен, якщо казати про його розміри, не відповідає своїй давній славі через нескінченні захоплення та війни. Оскільки місто лежить в оточенні варварів (до того ж найбільш войовничих з усіх) протягом такого тривалого часу, воно завжди перебуває у стані війни... З цієї причини становище греків у цьому регіоні дійсно гірше нікуди, деякі з них більше не об'єднуються в міста, у той час як інші ще володіють ними, але як спільноти перебувають у жалюгідному стані, більшість там становлять варвари, які стікаються до них».

Таким був стан грецьких колоній більш ніж через століття після приходу римлян. Цей регіон уже ніколи не зміг повернути собі те економічне процвітання, торгівлю та зв'язки з внутрішніми материковими районами, що ними він користувався за часів Геродота. Постійно перебуваючи в стані війни або в очікуванні сутичок із місцевим населенням, колоністи мало що знали про своїх сусідів. «Босфор, Дон, скіфські болота лежать

за його межами, — пише Овідій, дивлячись на північ та схід з місця свого заслання в Томісі, — у регіоні ледь відома дещиця назв. Далі немає нічого, крім холоду, у якому неможливо жити. Ах, як близько я від краю світу!»

Сучасник Овідія Страбон, автор відомої «Географії», знав про понтійські степи дещо більше, ніж відомий римський засланець. Від Страбона до нас дійшли назви сарматських племен та земель, що були під їхнім контролем. За його словами, язиги та роксолани були «мешканцями кибиток», або кочовиками. Водночас відомий географ геть нічого не повідомляє про осіле населення лісостепу навколо Дніпра, не кажучи вже про лісисті райони далі на північ. На відміну від Овідія, він не жив серед народів регіону, та і його джерела не були настільки добрими, як у Геродота. Страбон скаржився на непоінформованість «щодо народів, які оселилися далі на північ». Він писав: «...через це я не знаю ані про бастарнів, ані про савроматів, одне слово, про жодні народи, які живуть над Понтом, і про те, як далеко вони від Атлантичного моря і чи межують із ним їхні землі».

Якщо Геродот часто згадує Дніпро, то Страбон, схоже, був краще знайомий із Доном. Його джерела, імовірно, походили з Танаїса, грецької колонії у гирлі Дону, що належала до Боспорського царства, наймогутнішого об'єднання грецьких колоній, що відродилося з приходом римлян. Для Страбона Дон мав особливе значення. Він слугував «найсхіднішим кордоном Європи» — термін, що використовувався егейцями для того, щоб описати простір грецької присутності в зовнішньому світі. Страбон започаткував традицію, згідно з якою Європа лежала на захід від Дону, Азія починалася на схід від нього.

Таким чином, на початку I тисячоліття нашої ери, коли римляни прийшли до понтійських колоній, українські землі знову опинилися на самому краю того, що стане західною цивілізацією. Дон, або північний кордон еллінського світу, тепер став східною межею Європи. Там він залишатиметься майже

дві тисячі років до того часу, коли розростання Російської імперії у XVIII столітті перекроїть карту Європи, відсунувши її східний кордон аж до Уралу.

Поділ понтійських степів на європейську та азійську частини позиціонував територію України як частину Європи, але мало що означав на практиці в римські часи. Страбон пише про сарматів на лівому й правому берегах Дону, а Птолемей, один із його наступників, у II столітті нашої ери писав про дві Сарматії — європейську та азійську — поділ, що лишатиметься незмінним у працях європейських географів наступні півтора тисячоліття. Набагато важливішим від уявного східного кордону Європи був справжній цивілізаційний кордон між віддаленими колоніями на північному узбережжі Чорного моря та кочовиками понтійських степів. На відміну від грецьких колоній з їхніми укріпленнями, цей кордон ніколи не мав чіткої лінії поділу, натомість утворюючи широку зону взаємовпливів між колоністами та місцевим населенням, де перемішувалися мови, релігії й культури, і створюючи нові культурні та соціальні реалії.

Надважливий кордон між кочовиками степу та землеробами лісостепу, що був відомий Геродоту, за часів Страбона став невидимим. Важко сказати, чи зник він повністю, чи середземноморські автори просто не знали про нього. Географія та екологія залишилися тими самими, а населення, імовірно, ні. Воно незаперечно прийшло в рух у середині I тисячоліття нашої ери, коли ми знову стикаємося зі згадками про регіон у працях грецьких учених.

ПОЯВА СЛОВ'ЯН

У той час як торгівля та культурний обмін здебільшого були характерною рисою відносин греків із народами українських степів в останні століття перед нашою ерою, римляни не мали іншого вибору, як поєднувати торгівлю з війною. Їхні стосунки зі степовиками стали особливо войовничими в IV столітті, з початком періоду, названого «варварськими набігами» у старій історіографії, а зараз відомого як Велике переселення народів. Цей процес являв собою великий рух з Азії та Східної Європи до центру і заходу Європи й призвів до краху Римської імперії під тиском «варварів» у другій половині V століття. Хоча й ослаблена, східна частина імперії, відома в історіографії як Візантія, змогла пережити натиск степових кочовиків, що супроводжувався міграцією землеробів із півночі. Вона продовжила існувати до середини XV століття.

Територія та населення України відіграли важливу роль у цій «драмі» переселень. Деякі з головних «дійових осіб» вторгнень, що спричинили падіння Римської імперії, жили тут або проходили цією територією. Серед них були готи й гуни, останні — на чолі з королем Аттілою. У понтійських степах міграції поклали край довгому періоду, упродовж якого регіон був під контролем кочовиків іранського походження, у тому числі скіфів та сарматів. Нові володарі степів, готи мали германське коріння, у той час як гуни, місцем походження яких більшість учених вважають степи Монголії, прийшли до регіону в супроводі численних племен Центральної Азії. До сере-

дини VI століття гуни пішли, а на зміну їм прийшли племена, які розмовляли тюркськими діалектами.

Усі вищезгадані «дійові особи» під час міграцій приходили в Україну, населяли її степи, ненадовго залишалися і врешті прямували далі. Проте одна група, піднята на поверхню хвилею міграцій, відмовилася «зійти зі сцени». Це були слов'яни — конгломерат племен, що характеризувався спільними мовними та культурними рисами й був представлений різноманітними політичними утвореннями. Індоевропейські витоки їхніх мов наводять на думку, що вони потрапили до Європи зі сходудесь між VII та III тисячоліттями до нашої ери, а отже, оселилися в Східній Європі задовго до того, як Геродот уперше описав цей регіон та його мешканців. Затвердившись на північ від понтійських степів, мов у себе вдома, вони залишалися поза увагою середземноморських авторів більшу частину своєї ранньої історії.

Уперше слов'яни привернули до себе загальну увагу на початку VI століття нашої ери, коли масово з'явилися біля кордонів Візантійської імперії, ослабленої готами та гунами, і почали переселятися на Балкани. Йордан, візантійський автор готського походження (VI століття), виділяв серед слов'ян того часу дві основні групи. «Хоча їхні імена тепер розсіяні серед різних племен та місцевостей, — писав він, — однак називаються вони здебільшого склавинами та антами. Він розміщував склавинів між Дунаєм та Дністром, залишивши для антів землі між Дністром та Дніпром, «у вигинах Понтійського моря». Лінгвістичні дані наводять на думку, що прабатьківщина слов'ян лежить у лісовій та лісостеповій зоні між Дніпром і Віслою, головним чином на Волині та в прип'ятських болотах сучасної України. На час, коли про них писав Йордан, слов'яни, мабуть, перейшли з лісового затишку в степи, підкоривши інші неслов'янські племена та ставши серйозною проблемою для імператора Юстиніана Великого.

Юстиніан правив Візантійською імперією між 527 та 567 роками й був достатньо амбітним, щоб спробувати відновити Римську імперію у всій її повноті, на сході й заході. На дунайському кордоні, де імперія потерпала від безперервних нападів місцевих племен, Юстиніан вирішив перейти в наступ. Прокопій, візантійський автор VI століття, який залишив детальний опис війн Юстиніана, пише, що на початку 530-х років Хільбудій, воєначальник, наблизений до імператора, був відправлений воювати на північ від Дунаю. Він здобув кілька перемог над антами, що дозволило Юстиніану додати слово «Антикус» («переможець антів») до свого імператорського титулу. Та цей успіх був короткочасним. За три роки Хільбудій загинув у битві, і Юстиніан повернувся до старої політики захисту кордонів на Дунаї, замість того щоб намагатися розширити їх.

Юстиніан повернув стару римську тактику «поділяй та володарюй». На кінець 530-х років, не без підбурювання та спонукання Візантії, анти вже воювали зі склавинами, у той час як візантійські воєначальники вербували представників обох груп до імперської армії. Та навіть за таких умов слов'янські набіги тривали. Воюючи зі склавинами, анти зуміли вдертися до візантійської провінції Фракії у Східних Балканах. Вони пограбували край та взяли велику кількість рабів, яких переправили на лівий берег Дунаю. Показавши свій руйнівний потенціал, анти запропонували імперії свої послуги. Юстиніан узяв їх під своє крило й віддав покинуте грецьке місто Турріс, на північ від Дунаю, для створення їхньої опорної бази.

Як і багато інших ворогів імперії, анти стали її захисниками в обмін на регулярну платню з імперської скарбниці. Вони намагалися підвищити свій статус, стверджуючи, що захопили кращого полководця імператора, Хільбудія, якого вони вимагали визнати своїм лідером. Як тільки Юстиніан нагородив би його титулом *magister militum*¹, або командувача усіх імперських

¹ Магістр армії (лат.).

військ у регіоні, таке визнання зробило б їх законними громадянами імперії, а не тільки її охоронцями. Задум не вдався. Справжній Хільбудій, ясна річ, уже давно був мертвим, Юстиніан заарештував самозванця, і антам довелося змиритися зі статусом *foederati*¹ — союзників, а не громадян великої імперії.

Ким були ці нові союзники Візантійської імперії? Який вони мали вигляд? Як билися? У кого вірили? Прокопій неодноразово згадує про те, що анти та склавини мали спільну мову, релігію та звичаї. Тому ми можемо вважати його детальний опис слов'янського життєвого устрою характерним для обох груп. За свідченням Прокопія, слов'яни були напівкочовиками, які жили «в жалюгідних халупах, побудованих далеко одна від одної». Вони постійно змінювали місце свого проживання. Слов'янські воїни були «чоловіками виняткового зросту та міцної статури». Прокопій повідомляє про їхню зовнішність так: «Їхнє тіло та волосся не є ані дуже світлими, ані білими, ані схильними до темного типу, але всі вони мають трохи червонуватий відтінок». Слов'яни «жили важким життям, не звертаючи ніякої уваги на тілесні зручності... в усі часи вкриті брудом; однак вони жодним чином не є грубими чи лиходіями, але зберегли гунський характер у всій його простоті».

«Укриті брудом» слов'яни увійшли в історію під прапором демократії. «Цими народами, — зазначає Прокопій, — склавинами й антами, не править одна людина, а здавна живуть вони в демократії, а отже, в усіх питаннях, що стосуються їхнього добробуту, доброго чи поганого, звертаються до людей». Вони вважали за краще битися напівоголеними та, на відміну від середньовічних шотландців у блокбастері Мела Гібсона «Хоробре серце», усе ж таки носили штани. «Коли вони вступають у бій, — розповідає Прокопій, — більшість із них ідуть проти своїх ворогів пішки, несучи маленькі щити і списи в руках, але

¹ Союзники (лат.).

вони ніколи не носять панцирів. Більше того, деякі з них не вдягають навіть сорочки та плаща, а, підкотивши штани аж до інтимних частин тіла, вступають у бій із супротивником».

Інформацію про слов'янські методи ведення війни доповнює візантійський «Стратегікон», створення якого близько 600 року приписується імператорові Маврикію. Автор доволі детально описує слов'ян, які перетнули дунайський кордон і оселилися на Балканах. Він вважав їх гостинними до подорожніх, але нічим не обмеженими і такими, які неохоче дотримуються договорів або думки більшості. На своїй батьківщині, північніше від Дунаю, вони побудували житла в лісах уздовж річок і в болотистій місцевості, важкодоступній для загарбників. Їхньою улюбленою тактикою були засідки. Вони воліли не битися у відкритому полі й не любили регулярних військових формувань. Їхньою зброєю були короткі списи, луки, короткі дерев'яні стріли, подеколи намащені отрутою. Вони робили рабами своїх полонених, але період поневолення був обмежений певним терміном.

Прокопій мав що сказати й про слов'янські вірування. Слов'яни були аж ніяк не монотеїстами. «Вони вірять, що один бог, творець блискавки, сам править усім, і приносять йому худобу та інші жертви», — писав він. Та, шануючи одного головного бога, слов'яни не відмовлялися від старих звичок поклоніння природі й жертвоприношень. Як писав Прокопій: «Вони... шанують річки, німф та інших духів і також приносять усім їм жертви, здійснюючи ворожіння разом із цими приношеннями». Візантійський автор вважав дивним не звичай слов'ян приносити жертви (цю традицію мали й дохристиянські римляни), а їхню відмову прийняти християнство, як це вже давно зробили інші піддані імперії. «Вони не знають і ні в який спосіб не визнають, що воно має владу над людьми, — пише Прокопій із певним подивом, якщо не розчаруванням, — але щоразу, коли поруч стоїть смерть, коли вони потерпають від хвороби або від початку війни, вони обіцяють, що якщо

врятуються, то негайно принесуть богу жертву в обмін на їхнє життя, і якщо рятуються, жертвують тільки те, що обіцяли, і вважають, що їхню безпеку куплено саме цією жертвою».

Те, що Прокопій та інші візантійські автори розповідають про слов'ян, частково підтверджується і матеріалами археологічних досліджень в Україні. Антів зазвичай пов'язують з пеньківською археологічною культурою, назва якої походить від одного з поселень в Україні. Носії цієї культури жили в VI, VII і на початку VIII століття в українському лісостепу між Дністром та Дніпром, населяючи обидва береги останнього. Ця область, імовірно, є однією з територій, приписаних Йорданом до антів. Як і анти та склавини Прокопія, пеньківські племена мешкали в простих житлах, виритих у землі. Також вони часто змінювали своє місце проживання. Поселення кидали й засновували на новому місці, це дозволяє припустити, що їхні мешканці практикували мандрівну форму землеробства. Археологія, на відміну від Прокопія, також свідчить, що пеньківські племена мали укріплені міста, що правили за резиденції місцевих правителів і центри адміністративної та військової влади.

Період, коли слов'яни відігравали самостійну роль у регіоні, завершився на початку VII століття із вторгненням авар — конгломерату тюркомовних племен з північного Каспію, який зруйнував Антську державу.

Авари залишили про себе погані спогади, частина з яких дійшла до XI—XII століть, коли київські християнські ченці склали історичні записи, пізніше відомі як «Початковий літопис», або «Повість минулих літ». Їхні перші записи базувалися на місцевих легендах, об'єднаних із візантійськими джерелами. «Обри» — так літописець називав аварів — «воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами»¹.

¹ Тут і далі цитати з «Повісті минулих літ» подано за виданням: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відпов. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989.

Що означало «примучувати» у той час, літописець пояснив такою фразою: «І насильство вони чинили жінкам дулібським». Коли авар збирався у подорож, то замість коня чи вола він начебто наказував запрягти три, чотири чи п'ять жінок, щоб ті тягнули його воза. За таку поведінку аварів було покарано божественним гнівом. «Були ж обри¹ тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, — продовжує літописець, — і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: “Погинули вони, як обри”, — бо нема їхнього ні племені, ні потомства».

Авари поступилися контролем над понтійськими степами болгарам, а потім хозарам, які поклали край періоду міграцій у регіоні та встановили відносний мир до кінця VII століття. Хозари залишили дещо кращі спогади серед населення українських степів. «І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, — писав київський літописець, маючи на увазі наддніпрянських слов'ян, — і сказали хозари: “Платіте нам данину”». За словами літописця, місцеві, які були людьми з племені древлян («лісових людей»), заплатили данину мечами — що означало непокору та обіцяло реванш у майбутньому. Натяк був на майбутнє звільнення з-під хозарського контролю.

Хозари мали обмежений контроль над лісостеповим прикордонням; Дніпро став західною межею їхнього панування у лісовій зоні. Тюркська хозарська знать, зацікавлена в мирі й торгівлі, була відкритою до іноземних впливів. Хозарські правителі запросили до свого краю християнську місію і навіть на якийсь час прийняли юдаїзм, що породило легенду про хозарські витоки східноєвропейського єврейства. Географічне ядро держави, створеної хозарами, розташовувалося на Північному Кавказі, а також у районі нижньої Волги та Дону, де основними її центрами були Ітіль на Волзі та Саркел на Дону. Хозарська еліта накопичила свої статки, контролюючи торго-

¹ Літописна назва аварів.

ві шляхи, серед яких найважливішим був шлях Волгою до Перської імперії та арабських земель.

У 620-х роках хозари уклали договір із Візантією, що на той час відновила свою присутність у Північному Причорномор'ї. Ольвію, захоплену готами в IV столітті, греками було втрачено назавжди, та візантійські полководці захопили частину південного узбережжя Криму, захищену гірськими хребтами від степів півострова. Там, у Херсонесі, виник адміністративний центр кримських володінь Візантії. За часів імператора Юстиніана, який воював зі слов'янами на Дунаї, у головних містах Криму було поставлено гарнізони, і імперія вербувала кримських готів (нащадки готів, які відкололися від загалу, коли основна маса готів рушила на захід, спочатку до Центральної Європи, а потім аж до Піренейського півострова) для захисту своїх володінь. Імперські інженери допомогли готам зміцнити їхні печерні міста, розташовані високо в горах Криму. Хозари стали союзниками візантійців у боротьбі з персами та арабами, намагаючись захистити свої торгові шляхи до тодішнього найбагатшого ринку в світі — Константинополя.

Що нам відомо про слов'ян, які мешкали в Україні, коли хозари контролювали її східну та центральну частини? Більше, ніж у раніші періоди їхнього існування, але все-таки небагато. Археологія говорить нам, що Київ, який став найзахіднішим аванпостом хозар у лісовій зоні України, з'явився незадовго до початку VI століття. А літопис дає нам зрозуміти, наскільки важливим було це місце й чому його обрали для поселення. Місцева легенда, записана літописцем, пов'язує заснування Києва з річковою переправою, розташованою неподалік. Мешканці стверджували, що місто було засноване їхнім місцевим правителем, Києм, чії брати дали свої імена горам, на яких воно зросло, а річку, що тече Києвом і впадає у Дніпро, названо на честь сестри Либідь. Скульптурна композиція на честь цих чотирьох засновників міста стоїть на березі річки й на сьогодні є однією з найвизначніших пам'яток української столиці.

Київський літописець нарахував дванадцять слов'янських племен на захід від Карпат. На півночі їхні поселення простягалися до озера Ладога, біля сучасного Санкт-Петербурга; на сході — до верхів'їв Волги та Оки; на півдні — до пониззя Дністра та середньої Наддніпряниці. Ці слов'яни були предками сучасних українців, росіян та білорусів. Лінгвісти визначають їх як східних слов'ян на основі діалектних відмінностей, що почали розвиватися у VI столітті, відокремивши їх від західних слов'ян — предків сучасних поляків, чехів та словаків, а також південних слов'ян, що включають сербів, хорватів та інші слов'янські народи колишньої Югославії.

Сім із дванадцяти племен, які перелічив київський літописець, жили на території сучасної України, вздовж річок Дніпро, Дністер, Буг, Прип'ять та Сож. Лише кілька з цих племен були під контролем хозарів. Решта зберегла свою незалежність. Попри різних правителів слов'янські племена мали однакові або дуже схожі звичаї та моральні норми. Принаймні таке враження склалося в київського літописця, який був християнським ченцем і вважав членів усіх нехристиянських племен дикунами: «...Жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте», — писав «просвічений» київський літописець.

Археологи свідчать, що східні слов'яни вели радше осілий спосіб життя. Вони мешкали в дерев'яних житлах, утворюючи поселення, що налічували від 4 до 30 будинків. У географічному центрі кожної групи поселень була розташована дерев'яна фортеця, яка перетворювалася на центр оборони під час ворожого нападу. Слов'яни займалися землеробством і тваринництвом. У них були власні вожді, і можна припустити, що вони практикували військову демократію, як і слов'яни, описані Прокопієм. Подібно до антів та склавинів, вони шанували бога грому, Перуна, який вважався в них головним божеством.

У порівнянні з покритими брудом слов'янами Прокопія, племена, описані київським літописцем, мали певний прогрес у сфері особистої гігієни. Літописець вкладає такі слова у вуста

святого Андрія, апостола, який нібито приніс християнство до Києва: «Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалять вони їх вельми, і роздгнуться, і стануть нагими, і обіллються мителем, і візьмуть віники, і почнуть хвостатись, і [до] того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі».

Київський літописець, який проживав і, ймовірно, виріс в околицях Києва, явно глузує з процедури купання, поширеної у північних районах сучасної Росії та Скандинавії. Набагато суворіше він ставиться до старих дохристиянських звичаїв своїх земляків, які він вважає варварськими. «А древляни, — пише літописець про колишніх зверхників Києва, — жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води». За словами літописця, інші слов'янські племена грішили тою самою поведінкою. «І весіль не бувало в них, — повідомляє він, — а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси й на всякі бісівські пісні і тут умикали жінок собі, — з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві й по три жони».

Було б помилкою вважати літописний опис слов'янських шлюбних традицій (або їхньої відсутності) радше нормою, ніж відхиленням. Київський літописець був ревним християнином більш пізнього періоду і, звичайно ж, боровся проти всіх відхилень від християнської моралі й фокусував увагу на ігрищах молоді як на явищах, що суперечили усталеному інституту шлюбу. Ібрагім ібн Якуб, мавританський єврей із Кордови, який відвідав землі західних слов'ян у середині X століття, вважав слов'янські шлюби міцними, а отримання посагу — одним із головних способів нагромадження багатства. Однак він зазначав, що й від юнаків, і від дівчат вимагалася наявність сексуального досвіду ще до весілля. «Їхні жінки, коли вийдуть заміж, не чинять перелюбу, — пише Ібн Якуб, — але дівчина, коли закохається в того чи іншого чоловіка, іде до нього та вгамовує свою пристрасть. Якщо чоловік одружується з дівчиною

і виявляє, що вона незаймана, то каже їй: “Якби в тобі було щось хороше, то чоловіки б тебе хотіли й ти б напевно знайшла когось, хто зняв би твою цноту”. Потім він відправляє її назад і стає вільним від неї».

Про слов'ян до X—XI століть відомо дуже мало. Те, що ми знаємо, за великим рахунком, походить або від їхніх ворогів — візантійців та готів, або від християнських ентузіастів пізніших століть, таких як київський літописець, який бачив у слов'янах лише носіїв язичницьких забобонів. Обидва види джерел змальовують їх як варварів, які борються проти християнської імперії чи християнського віровчення та традицій. Не поміченим літописцями та значною мірою невідомим для нас залишається процес їхнього, переважно мирного, освоєння Східної Європи, що розпочалося від їхньої батьківщини, частина якої знаходилася у північно-східних регіонах сучасної України, і сягнуло аж до Балкан на південь, за Віслу й до Одера на захід, до Балтійського моря на півночі та до Волги й Оки на сході. Слов'яни були хліборобами, які йшли слідом за навалами кочовиків, котрі зазвичай не знали, що робити із землею, яка не була степом і не підходила як пасовисько для їхньої худоби. Розселення слов'ян було повільним і здебільшого мирним, а його наслідки виявилися довготривалими.

ВІКІНГИ НА ДНІПРІ

В Україні, як і майже в усій Європі, доба Великого переселення народів, або «варварських набігів», змінилася добою вікінгів, що тривала з кінця VIII до другої половини XI століття. Як і слід було очікувати, кінець «варварських набігів» не означав кінця вторгнень узагалі. Нові нападники прийшли з територій нинішніх Швеції, Норвегії та Данії. Це були вікінги, відомі також як нормани в Західній Європі або варяги у Східній. Вони грабували, підкорювали та керували цілими країнами чи їхніми частинами. Вони також змінили природу деяких держав, що вже існували на той момент, і створили нові.

Коли ж усе це почалося? Є точна дата початку епохи вікінгів у Британії — 8 червня 793 року. Цього дня пірати-вікінги, які, ймовірно, прибули з Норвегії, напали на християнський монастир на острові Ліндісфарн біля англійського узбережжя та пограбували його. Вони втопили частину ченців у морі, а решту забрали в рабство і зникли з монастирськими скарбами на своїх дракарах. Протягом того самого десятиліття вікінги/нормани, які пізніше дадуть назву провінції Нормандія, з'явилися біля берегів Франції. Так почалася доба вікінгів.

Візантійський двір започаткував перші контакти з вікінгами не пізніше 838 року, коли послі від короля Русі (*Rhos*) з'явилися у Константинополі, пропонуючи імперії мир і дружбу. Вони прибули з півночі, але не захотіли повертатися додому тим самим шляхом, побоюючись зіткнення з ворожими племенами, тому імператор відправив їх назад через Німеччину. При дворі Людовіка

Благочестивого, сина знаменитого Карла Великого, у них впізнали шведів чи норвежців і запідозрили в шпигунстві. Хоча вони, можливо, зовсім не були шпигунами й мали всі підстави побоюватися нападу як слов'ян, так і (що більш імовірно) кочовиків понтійських степів на зворотному шляху до Північної Європи.

Знайомство візантійців із вікінгами, що почалося так мирно, невдовзі завершилося конфронтацією. 859 року флотилія вікінгів потривожила Середземномор'я. Наступного року інша група спустилася Дніпром, перетнула Чорне море і, увійшовши в Босфорську протоку, атакувала Константинополь. Як і у випадку з нападом вікінгів на Ліндісфарн, нам відома точна дата нападу варягів¹ на столицю могутньої Візантійської імперії — 18 червня 860 року. Місто та імперія були заскочені зненацька, оскільки імператор Михаїл у цей час був у поході в Малій Азії. Його флот перебував у Егейському та Середземному морях, захищаючи імперію не лише від арабів, а й від вікінгів, які побували там минулого року. Ніхто не очікував, що вони нападуть ще й з півночі.

Нападники не мали знарядь для довгої облоги й не могли зруйнувати мури міста, але натомість напали на передмістя, грабуючи храми та палаци, вбиваючи й топлячи тих, хто чинив опір, і залякуючи населення. Потім вони пропливли Босфор, увійшли в Мармурове море й почали грабувати Принцові острови біля столиці. Патріарх Фотій, верховний християнський та імперський посадовець у місті, просив у Бога захисту в своїх молитвах та проповідях. В одній зі своїх проповідей він змалював беззахисність містян перед загарбниками: «Повз місто проходили човни, на них були екіпажі з піднятими мечами, ніби погрожували місту смертю від меча, і всяка надія полишила людей, і місто покладалося лише на Божу допомогу». Нападники таки відступили, і Фотій пояснив чудесне спасіння міста заступництвом Божої Матері. Це трактування переросло в легенду, що стала основою для святкування дня Покрови Божої Матері. За іронією долі, це свято так

¹ Назва вікінгів на Русі.

і не закріпилося у Візантії, зате стало надзвичайно популярним в Україні, Росії та Білорусі — землях, з яких вікінги прийшли, щоб напасти на Константинополь.

Вікінги, які напали на столицю Візантії влітку 860 року, навряд чи були зовсім невідомі Фотію і його сучасникам. Патріарх називає їх «руссю», так само як членів руського посольства 838 року. Він навіть стверджує, що вони були колись підданими Візантії, але з'ясування подробиць залишилося для наступних поколінь учених. Ким вони були? Пошук відповіді на це питання триває останні два з половиною століття, якщо не більше. Сьогодні більшість науковців вважають, що слово «Русь» має скандинавське походження. Візантійські автори, які писали грецькою, швидше за все, запозичили його в слов'ян, а ті — у фінів, які використовували слово «Руотсі» («*Ruotsi*») для позначення шведів, що шведською означає «люди, які веслюють». А вони дійсно веслували. Спочатку Балтійським морем до Фінської затоки, потім озерами Ладога, Ільмень та Белоозеро до верхів'їв Волги — річки, що пізніше стала уособленням Росії і в ті часи становила основну частину Волзького торгового шляху до Каспійського моря та арабських країн.

«Руські» вікінги, що являли собою за теперішніми географічними ознаками конгломерат норвезьких, шведських та, можливо, фінських норманів, спершу потрапляли до Східної Європи здебільшого як торговці, а не завойовники, бо в лісах регіону було мало поживи для грабунків. Справжні скарби знаходилися на Близькому Сході, за землями слов'ян, через які вони мусили мати право проходу. Та, судячи з того, що нам відомо про вікінгів-русь, вони не вважали торгівлю та війну (точніше, торгівлю й насильство) несумісними. Зрештою, їм доводилося захищатися в дорозі, бо місцеві племена не вітали їхньої присутності. А торгівля, якою вони займалися, мала й елемент примусу, бо вони торгували не лише продуктами лісу — хутром і медом, а й рабами. Щоб отримати їх, вікінги повинні були встановити якийсь контроль над місцевими племенами та брати данину, яку вони

потім відправляли Волзьким торговим шляхом. Вони обмінювали товар на каспійських ринках на срібні арабські дирхеми, скарби з яких пізніше виявлять археологи. Ці скарби позначають торговий маршрут вікінгів від Скандинавії до Каспію.

Проблема полягала в тому, що вікінги були не першими, хто придумав таку «бізнес-модель». Вони зіткнулися з конкуренцією з боку хозар, чії правителі контролювали торгівлю на Волзі та Дону, збираючи данину з місцевих племен. Крім того, хозари мали на своєму боці Візантію, і деякі вчені вважають, що напад русів на Константинополь був помстою за те, що візантійці допомогли хозарам збудувати фортецю Саркел. Розташований на лівому березі Дону, Саркел дозволяв хозарам повністю контролювати торгівлю на Азовському морі. Крім того, хозари мали свій форпост у Києві, на дніпровському торговому шляху, але їхнє правління не поширювалося на лісисті райони на захід від річки, і невдовзі вони втратили контроль над Києвом.

«Повість минулих літ», що є джерелом більшості наших знань про цей період, розповідає про боротьбу за місто між різними групами вікінгів, що відбувалася близько 882 року. Двоє з їхніх вождів, Аскольд і Дір (могили першого й нині можна побачити в Києві), були вбиті Гельгі, який був відомий літописцеві як Олег. Він захопив місто нібито для дому Рьоріка (Рюрик у літописі), який уже керував Новгородом (Великий Новгород) на півночі нинішньої Росії. Хоча в цій історії ще потрібно з'ясувати чимало деталей, у тому числі хитку хронологію (літописець відтворив її здебільшого на основі пізніх візантійських джерел), ця легенда, імовірно, повторює реальні процеси зосередження влади в руках однієї групи вікінгів у лісових регіонах Східної Європи між нинішніми Великим Новгородом та Києвом.

У значній частині наявної літератури цей регіон визначають як землі, що лежали уздовж торгового шляху «з варяг у греки», але останні дослідження свідчать, що такий маршрут, якщо й існував, то почав функціонувати не раніше другої половини X століття, і одні його ділянки були активнішими за інші. Деякі

науковці пропонують натомість говорити про Дніпровсько-Чорноморський шлях. Якщо вікінги й не були першими, хто використував цей коротший маршрут, то вони напевно відродили його, коли почали стикатися з дедалі більшими проблемами на Волзькому «шляху сарацинів». За якийсь час внутрішні чвари в Хозарському каганаті зробили Волзький шлях небезпечним. Приблизно в той самий час експансія арабів у Середземномор'ї порушила візантійську торгівлю з південною Європою. Хозари спробували допомогти і своїм візантійським союзникам, і собі, виступивши посередниками в торгівлі між Константинополем та Близьким Сходом, що тепер проходила обхідним шляхом, через Азовське та Чорне моря. Північна торгівля набула для греків нового значення, можливо, навіть більше, ніж будь-коли з часів Геродота. На цей час основними товарами, що постачалися на південь, було вже не збіжжя з українського лісостепу, а раби, мед, віск і хутра, отримані в лісових районах, що лежали далі на північ. Найціннішим продуктом, який вікінги привозили назад, був шовк. Русичі-вікінги забезпечили свої торгові привілеї в Константинополі, уклавши договори з Візантією спочатку 911, а потім 944 року.

Візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний пояснював у своєму трактаті «*De administrando imperio*»¹, написаному близько 950 року, невдовзі після укладення другого договору, що товари надходили від слов'янських племен, контрольованих руськими вікінгами: «Коли починається місяць листопад, їхні вожді разом з усією Руссю відразу залишають Київ і йдуть на *полюддя*, що означає “обхід”, тобто до слов'янських земель вервіанів, дреговичів, кривичів та сіверян та інших слов'ян, які платять данину Русі». У той час одні племена платили данину, інші повставали. Древляни, які жили на правому березі Дніпра і колись контролювали Київ, платили вікінгам данину.

¹ Про управління імперією (лат.).

Але після того, як данина стала збільшуватися з року в рік, древляни зрештою повстали.

Опис повстання древлян та його придушення, наведений у «Повісті минулих літ», дає нам першу можливість зазирнути в навколокиївський світ, який опанували князі-вікінги в X столітті.

Згідно з «Повістю», повсталі древляни напали на наступника Гельгі — Ингвара, у літописі названого Ігорем, який, зібравши традиційну данину, потім повернувся по додаткову. «Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: “Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній усе стадо, якщо не вб’ють його. Так і сей: якщо не вб’ємо його, то він усіх нас погубить”», — писав літописець, пояснюючи причину повстання. Древляни здійснили те, що задумали, і вбили Ігоря. А потім зважилися на ще нахабніший вчинок. Натхненник перевороту, древлянський князь Мал, запропонував шлюб вдові Ігоря, Хельзі, відомій в літописній та історіографічній традиції як Ольга. Літописець пояснює, що Мал зробив цю спробу примирення, щоб здобути контроль над сином Ігоря, Святославом (скандинавське ім’я — Свенельд).

Ця історія свідчить, що дружини вікінгів та місцеві слов’янські еліти конфліктували не лише з приводу данини, а й боролися за контроль над торгівлею та державою в цілому. Мал напевно хотів посісти місце Ігоря на престолі, а не просто одружитися з Ольгою. Та Ольга обдурила Мала, запросивши його та його людей до київського замку лише для того, щоб спалити їх живцем, нібито в човні, у якому вони прибули. Потім вона запросила іншу групу сватів із древлянської еліти й теж убила їх, цього разу в лазні. Вона сказала гостям, що не хоче бачити їх, доки вони не помиються. Вочевидь, древляни не мали жодного уявлення про те, що таке скандинавська парова лазня. Їм швидко стало гаряче — Ольга спалила їх живцем.

Той факт, що човни та лазні є важливими елементами скандинавської культури, викриває скандинавське походження цієї

легенди. До руського в розумінні скандинавського поховально-го обряду входило спалювання померлого в човні. Водночас ця історія містить натяк на слабкість влади вікінгів у Києві. Перед тим як спалити Мала живцем, Ольга, здається, переконалася, чи будуть кияни на її боці. За її порадою, Мал та його оточення відмовилися їхати або йти до замку, натомість зажадали, аби місцеві мешканці понесли їх у човні, що обурило киян. Згідно з літописом, вони скаржилися: «Рабство — то наша доля». Отже, ще до того, як вступити в бій із древлянським військом, Ольга застосувала обман, щоб знищити три групи їхніх лідерів. І навіть після цього, не маючи змоги перемогти залишки племінної армії та захопити її твердиню, вона спалила її, укотре вдавшись до хитрощів, що було б зовсім не обов'язковим, якби вікінги мали беззаперечну підтримку в Києві.

Син княгині Ольги Святослав — перший київський правитель, чий опис зовнішності зберігся до наших днів (київський літописець пише, що Ольга була не лише розумною, а й гарною, та опис її зовнішності до нас не дійшов). Лев Диякон, візантійський літописець, який, судячи з усього, зустрів Святослава, залишив нам опис руського князя, який перебрав владу з рук матері на початку 960-х років. Як свідчить Лев, Святослав був широкоплечим чоловіком середнього зросту. Він голів бороду, але мав густі вуса. Його голова також була поголеною, лише одне пасмо волосся залишене незайманим — на знак його шляхетного походження. Князь мав блакитні очі й короткий широкий ніс, був вдягнений у простий білий одяг. Золота сережка, прикрашена рубіном і двома перлинами, була єдиним знаком його високого статусу. Зустріч відбулася у липні 971 року, коли Лев супроводжував свого імператора Іоанна Цимісіхія у військовому поході до Болгарії.

Зустріч Святослава з імператором була скоріше найнижчою точкою, ніж вершиною у його військовій кар'єрі, що почалася з війни проти древлян, яку вела його мати Ольга. Коли вона

нарешті кинула своє військо проти бунтівного племені, Святославу випала честь почати бій. «І коли зішлись обидва війська до купи, — повідомляє літописець, — кинув списом Святослав на древлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був [Святослав] зовсім малим. І сказав [воєвода] Свенельд і [кормилець] Асмуд: “Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем”». Святослав виріс воїном, який ділив з дружиною усі труднощі військового життя і використовував у походах сідло від коня замість подушки. Лев Диякон побачив, як він веслував разом із дружиною, відрізняючись від решти лише чистішим одягом.

За своє коротке княжіння (він почав правити самостійно десь на початку 960-х років і загинув у битві 972 року, імовірно досягши лише 30-річного віку) Святослав здійснив низку успішних воєнних кампаній. На думку деяких учених, у другій половині X століття русичі-варяги перейшли здебільшого від торгівлі до війни, щоб компенсувати втрати, яких вони зазнали, коли копальні Центральної Азії, вичерпані після десятиліть експлуатації, перестали виробляти срібло і східноєвропейська торгівля, підживлювана центральноазійськими срібними монетами, пішла на спад. У першій зі своїх військових кампаній Святослав підкорив останні слов'янські племена, які ще залишалися під владою хозарів. Це були в'ятичі, які жили в басейні Оки, на землях, що зараз є околицями Москви. Виконавши це завдання, Святослав рушив на самих хозар. Під час низки походів він захопив Саркел, хозарську фортецю на Дону, і перетворив її на форпост Русі, потім пограбував Ітіль, столицю Хозарського каганату на Волзі, і переміг волзьких болгар, які були васалами хозарів. Каганату більше не існувало. Змагання між хозарами та вікінгами за прихильність слов'янських племен завершилося. Тепер усі вони визнали владу Києва.

Але Святослав не гаяв часу в столиці. Власне, він захотів перенести її на Дунай. Ця ідея спала йому на думку під час балканської кампанії, яку він розпочав проти Візантії наприкінці

960-х років. Літописець повідомляє, що Святослав хотів перенести столицю на Дунай, бо більшість товарів, що йшли з його володінь, перевозилися цією річкою. Швидше за все, для нього це було не просто захоплення нових земель — він мав на меті встановити контроль над одним із головних торгових шляхів того часу. Двоє його попередників, Гельгі (Олег) та Інгвар (Ігор), домоглися пільг для руських купців, які торгували на багатих візантійських ринках. Легенда розповідає, що Гельгі навіть вдалося прибити свій щит на воротах Константинополя. Він не взяв місто, але нібито отримав цінні поступки в торгівлі від імператора.

Святослав став воювати на Балканах на боці візантійців, які заплатили йому, щоб він напав на їхніх ворогів, балканських болгар. Київський князь знищив болгарську армію та захопив чималу частину їхньої країни. Візантійці вважали, що він має віддати цю територію їм, але він відмовився. Тоді вони підкупили печенігів, нове кочове плем'я у понтійських степах, щоб ті напали на Київ. Святославу довелося повертатися додому, щоб розібратися з печенігами, але 969 року він уже знову був у Болгарії. Наступного року він обложив візантійське місто Адріанополь (сучасне Едірне), менш ніж за 250 км від Константинополя. Двір охопила паніка, й імператор Іоанн Цимісхій відправив одного з найкращих полководців зняти облогу. Імператор особисто здійснив марш до Болгарії й оточив усе, що залишилося від війська Святослава. Святослав змушений був почати переговори.

Лев Диякон був свідком першої та останньої зустрічі Святослава з Іоанном Цимісхієм. В обмін на обіцянку не вести війн проти імперії та відмовитися від претензій на південну частину Криму імператор пообіцяв Святославу та його людям безпечний прохід додому. Це був останній Святославів похід. Він загинув на зворотному шляху до Києва, коли він та його військо висаджувалися на берег біля дніпровських порогів, 80-кілометрової шеренги скель, що нині знаходиться під водою, але була головною перешкодою для навігації до спорудження Дніпровської греблі на початку 1930-х років. У мандрівників не було іншого

виходу, як переправляти судна волоком в обхід. «Коли руси зі своїми кораблями підходять до цих загат на річці й не можуть пройти далі, доки не витягнуть судна на берег і не перенесуть їх на плечах, тоді люди з цього племені печенігів нападають на них, і оскільки вони не можуть робити дві речі одночасно, то вони легко розбивають їх наголову», — писав Костянтин VII Багрянородний менш ніж за чверть століття до смерті Святослава.

Печенізький вождь нібито зробив чашу для пиття з його черепа. Ходили чутки, що за цим нападом стояв Іоанн Цимісхій, який попередив печенігів. Та смерть Святослава на степовому березі Дніпра стала ознакою проблеми, яку не змогли вирішити ні він, ні його попередники. Незважаючи на великі сили, зосереджені в Києві та широких лісах на північ від міста, вікінги виявилися неспроможними не те що встановити повний контроль над степами, а навіть безпечно пересуватися ними. Це не дозволило київським правителям захопити Північне Причорномор'я і повною мірою скористатися тими можливостями, що їх давав середземноморський світ. Розгрому хозар виявилось недостатньо, щоб відкрити шлях до моря.

Історики називають Святослава «останнім вікінгом». Справді, його військові експедиції та ідея покинути Київ і перемістити столицю, щоб контролювати торгівлю між Візантією та містами Центральної Європи, свідчать про те, що він був мало зацікавлений в управлінні царством, яке збудували його попередники та яке було розширене за рахунок його власних військових зусиль. Смерть Святослава стала кінцем доби вікінгів в Україні. Хоча вікінгські дружини ще відіграватимуть важливу роль у київській історії, наступники Святослава намагатимуться знизити залежність від іноземних вояків. Вони зосередяться на управлінні державою, яка їм дісталася, а не на захопленні нових територій та пошуку нових столиць.

ПІВНІЧНА ВІЗАНТІЯ

Уже з перших повідомлень про руських князів з берегів Дніпра ми чуємо про їхній потяг до Візантійської імперії. Те, що привертало увагу гунів та готів до Риму, вабило до Константинополя і вікінгів — торговців та вояків: матеріальні багатства, а з ними влада й престиж. Руські вікінги ніколи не мали наміру повалити Візантію, але намагалися просунутися якомога ближче до імперії та її столиці, організовуючи численні походи на Константинополь.

Загибель Святослава 972 року завершила важливий період в історії Русі та її відносинах із могутнім південним сусідом. Для двох наступних поколінь київських правителів зближення з Константинополем було не менш бажаним, ніж для Святослава. Але його наступники цікавилися не лише грішми та торгівлею, а й владою, престижем і високою культурою, якою володіла Візантія. Замість завоювати Константинополь на Босфорі, як це намагалися зробити їхні попередники, вони вирішили відтворити його на Дніпрі. Цей поворот у відносинах Русі з візантійськими греками та нові сподівання київських князів вийшли на перший план під час правління сина Святослава Володимира та його онука Ярослава. Ці двоє керували Київською імперією більш ніж півстоліття, і їм часто приписують її перетворення на справжню середньовічну державу — з більш-менш окресленою територією, системою управління і, не в останню чергу, ідеологією. Остання здебільшого прийшла з Візантії.

Як київський князь син Святослава Володимир був менш вояковничим та амбітним, ніж його батько, але, як виявилось,

успішнішим у досягненні своїх цілей. Йому було п'ятнадцять років, коли помер його батько, у нього було троє братів, які теж прагнули трону, але нова хвиля прийшлих скандинавів полегла йому шлях до влади. Перед тим як боротися за київський престол з одним зі своїх братів, Володимир прожив понад п'ять років як біженець у Скандинавії, на прабатьківщині свого клану. Він повернувся на Русь із новим військом вікінгів. Київський літописець розповідає, що після того, як Володимир узяв Київ, його вояки попросили платні. Він пообіцяв розрахуватися даниною з місцевих племен, однак виявився неспроможним її доправити. Замість цього він призначив командирів вікінгів намісниками фортець, побудованих на кордоні зі степом, дозволивши решті вояків вирушити в похід на Візантію. Він також наказав своїм людям не пускати цю армію в міста й запобігти її поверненню.

Підрозділи вікінгів залишалися важливою частиною армії Володимира після його вступу на престол, але розповідь у «Повісті минулих літ» висвітлює серйозну напругу між ним та дружинниками, що була характерною ознакою його правління. Це «друге пришествя» вікінгів дуже відрізнялося від першого. Тепер вони прийшли не як торговці чи правителі, проте як найманці на службі у правителя, який був вікінгом за походженням, але передусім був відданий власному князівству. Володимир не мріяв перенести столицю на Дунай. Він задовольнявся тими можливостями, що мав на Дніпрі. Зрештою, Володимир позбудеться не лише величезного впливу князівської дружини, а й племінних еліт. Він протидіяв місцевим князкам, призначаючи своїх синів та членів родини управляти різними частинами імперії, заклавши передумови для появи майбутніх князівств під зверхністю Києва.

Так закінчувалася епоха вікінгів на Русі — на землі, названій на їхню честь. Ця зміна відображена й на сторінках «Повісті». Її автори зазвичай описували князівську дружину як таку, що складалася з вікінгів-варягів, місцевих слов'ян та удро-фінів. Перші дві групи часто об'єднувалися під назвою «Русь», але з часом ця назва стала застосуватися до князівської дружини взагалі,

потім до його підданих в усіх верствах суспільства і, нарешті, до землі, якою він керував. Терміни «руський» та «слов'янський» стали взаємозамінними протягом X—XI століть. Таке враження складається не тільки від «Повісті минулих літ», а й від візантійських повідомлень цього часу.

Володимир посів батьківський престол 980 року. Перші десять років свого правління він провів у війнах, роблячи все, щоб держава, створена його предками, залишилася цілісною. Ідучи шляхом Святослава, він знову розбив хозарів і волзьких болгар, підтвердив свою владу над в'ятичами в басейні Оки й рушив на захід до Карпат, захопивши низку фортець у поляків, у тому числі Перемишль на нинішньому польсько-українському кордоні. Однак найбільших клопотів йому завдавав південний кордон, де руські поселення потерпали від постійних нападів печенігів та інших кочових племен. Володимир зміцнив захист кордонів, побудувавши укріплення вздовж місцевих річок, зокрема Сули та Трубежа. Він населив ці території військовополоненими та підданими з інших частин держави. Русь, народжена у завоюваннях, тепер домагалася стабільності, захищаючи свої кордони замість того, щоб атакувати кордони інших держав.

Відносини Києва з Візантією за часів Володимира також зазнали змін. Якщо його предок на київському престолі, Гельгі-Олег, нібито посилав війська проти Візантії для здобуття торговельних пільг, а Святослав робив те саме, щоб захопити нові землі на Балканах, то Володимир навесні 989 року вторгся до Криму в гонитві за шлюбом, якщо не за коханням. Він обложив візантійське місто Херсонес, вимагаючи руки сестри імператора Василя II. За кілька років до того імператор попросив Володимира про військову допомогу, пообіцявши взамін руку своєї сестри Анни. Володимир відправив війська на допомогу імператору. Але Василій не поспішав виконувати свою обіцянку. Отримавши такого ляпаса, Володимир не став покійно підставляти іншу щоку, натомість напав на імперію. Його тактика

спрацювала. Стурбований звісткою про падіння Херсонеса, Василій відправив свою сестру Анну до Криму. Вона прибула з поштою, до складу якого входило кілька християнських духовних осіб.

Володимирове прохання про шлюб було виконане в обмін на гарантії, що варварський вождь (так сприймали правителя Києва в Константинополі) прийме християнство. Володимир пішов далі. Його хрещення започаткує процес християнізації Київської Русі й відкриє нову сторінку в історії регіону. Щойно весільна церемонія перебралася до Києва, Володимир прибрав пантеон язичницьких богів (у тому числі й наймогутнішого з них — бога грому Перуна) з пагорба на Дніпрі й відправив християнських священнослужителів хрестити населення Києва. Так почалося хрещення Русі — довгий та складний процес, що розтягнеться не на одне століття.

Наше головне джерело з історії хрещення Русі — київський літописець — пише, що уваги Володимира домагалися мусульмани-булгари, юдеї-хозари, християни-німці (представники Папи Римського) та грецький учений, який говорив від імені візантійського християнства — релігії, яку обрав Володимир. Історія про вибір віри, розказана в «Повісті минулих літ», звичайно ж, багато в чому наївна. Але вона відображає реальні альтернативи, з якими зіткнувся київський правитель і серед яких йому дійсно довелося вибирати. Володимир обрав релігію найсильнішої держави регіону, де імператор був не менш важливою (а фактично більш важливою) духовною особою, ніж патріарх. Обравши християнство, він отримав престижний шлюб з представницею імператорської родини, що швидко підняло статус його династії та держави. Він узяв собі те саме ім'я, що й імператор — Василь, засвідчивши цим, що у Візантії він знайшов політичну та релігійну модель, яку наслідуватиме в себе вдома. Покоління по тому київські інтелектуали, зокрема митрополит Іларіон, порівнюватимуть його з імператором Костянтином, а хрещення Русі з проголошенням християнства офіційною релігією Римської імперії.

Безумовно, візантійська політична та церковна еліта допомогла Володимирі зробити «правильний» вибір. Вони були незадо-

волені його одруженням, та аж ніяк не наверненням у їхню віру. Візантія почала посилати своїх місіонерів до регіону невдовзі після того, як русичі-вікінги напали на Константинополь 860 року. Уже тоді патріарх Фотій Константинопольський, той самий ієрарх, який лишив нам опис першого нападу вікінгів на столицю Візантії, відправив одного зі своїх найкращих учнів, Кирила Солунського, до Криму, а потім до Хозарського каганату. Разом зі своїм братом Мефодієм Кирило упорядкував первісний варіант церковнослов'янської мови, спеціально створений для перекладу грецьких текстів слов'янськими мовами. Ці двоє людей пізніше стали відомі як апостоли слов'янства й були канонізовані. Спроби навернути київських правителів у християнство робилися ще задовго до Володимирівого хрещення, про що свідчить історія його баби Ольги, яка стала першою християнською княгинею у Києві, діставши ім'я Олена. Поширюючи християнство, візантійські еліти здобували неабиякий вплив на «варварських» правителів та народи, які не мали знатного родоводу й вишуканої культури, але становили чималу руйнівну силу.

Після навернення Володимира константинопольський патріарх створив Руську митрополію, одну з небагатьох церковних провінцій, названих за ім'ям народу, а не міста, де розташовувалася резиденція єпископа чи митрополита. Патріарх зберіг за собою право призначати митрополитів для керівництва церквою Русі — більшість із них будуть греками. Митрополит у свою чергу контролював призначення єпископів, більшість з яких походять із місцевої еліти. Перші монастирі було засновано на підставі візантійських статутів. Церковнослов'янська мова, перша літературна мова Київської Русі, спочатку була переважно знаряддям перекладу, роблячи грецькі тексти зрозумілими для місцевих еліт. Володимир видав положення, що визначали права та привілеї духовництва, і віддавав десяту частину своїх прибутків на церкву. Християнство в Київській Русі розпочалося з верхівки й повільно рухалося вниз суспільними сходінками, поширюючись від центру на периферію вздовж річок та торговельних шляхів. У деяких

віддалених районах, особливо в північно-східній Русі, язичницькі жерці чинили опір новій релігії не одне століття і київські місіонери, які зважувалися туди поїхати, гинули ще й у XII столітті.

Вибір Володимира матиме великий вплив на його державу та всю історію Східної Європи. Замість продовжувати протистояння з Візантією нове керівництво Русі уклало союз з країною-спадкоємцем єдиної Римської імперії і таким чином відкрило себе для політичних та культурних впливів Середземномор'я. Те, що Володимир зробив Русь не лише частиною християнського світу, а й східного християнства, пізніше матиме вирішальне значення в багатьох ділянках політичного та культурного життя. Багато наслідків цього кроку сьогодні є настільки ж важливими, як і на рубежі другого тисячоліття.

Володимир приніс на Русь християнство, а його спадкоємцям випала відповідальність визначати, що це буде означати для політики, культури та міжнародних зв'язків держави, і забезпечити місце Русі в християнській спільноті народів, яку очолив візантійський імператор. Жоден із наступників Володимира не відіграв такої важливої ролі в процесі християнського самовизначення Русі, як його син Ярослав. У той час як Ярославів прадід Святослав увійшов в історію як «Хоробрий», його батько Володимир був названий «Великим», Ярослав став відомим як «Мудрий». Його можна було б також назвати «Законодавцем» або «Будівничим», відзначивши таким чином головні досягнення його правління з 1019 до 1054 року, здобуті не в битвах, а в царині миру й культури, державної та етнонаціональної розбудови.

Найвизначнішим спадком Ярослава є його широкомасштабне будівництво. «Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті», — пише київський літописець. Золоті ворота стали головним входом до нових валів, які князь наказав побудувати в районі, відомому археологам як місто Ярослава. Важко не помітити паралель між Золотими воротами Ярослава та аналогічними воротами в Константинополі, що

служували тріумфальною аркою та офіційним входом до імперської столиці. Київські Золоті ворота було побудовано з каменю (як частину стіни, що оточувала замок), і їхній фундамент ще й досі можна побачити в центрі Києва. На початку 1980-х років над цим фундаментом було збудовано нові Золоті ворота — реконструкцію старих, також пам'ятник Ярославу-будівничому.

Найбільш вражаючим будівельним проектом Ярослава став собор Святої Софії, який було споруджено перед мурами міста. Ця будівля справляє на відвідувачів глибоке враження й сьогодні. Вона нараховує п'ять нефів, п'ять апсид, три галереї, тринадцять куполів. Стіни змуровані з граніту та кварциту, розділених рядами цеглин; усередині стіни й стелі прикрашені фресками й мозаїками. Будівництво завершено не пізніше 1037 року. Учені дотримуються думки, що Ярослав не лише перейняв назву та головні елементи конструкції собору Святої Софії у Константинополі, а й запросив архітекторів, інженерів та каменярів із Візантійської імперії. Він будував не просто мури та церкви, а столицю нової держави, змодельовану за подобою найпрекраснішого та наймогутнішого міста, що його будь-коли знали русичі — Константинополя.

Окрім будівництва церков та підтримки християнської релігії, київський літописець приписує Ярославу й поширення грамотності та знань. «І до книг він мав нахил, читаючи [іх] часто вдень і вночі, — повідомляє «Повість минулих літ». — І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними повчаються віруючі люди й втішаються ученням божественного слова». Правління Ярослава започаткувало розвиток грамотності в Київській Русі, яка перейняла церковнослов'янську мову, що її упорядкували святі Кирило та Мефодій спеціально для перекладу текстів з грецької мови. Учителі, тексти та сама мова прийшли на Русь із Болгарії, правителі якої прийняли християнство раніше за київських князів.

Як зазначає літописець, під час правління Ярослава тексти в Києві не лише читали, а й перекладали. Незабаром з'явилися

й власні твори. «Слово про закон і благодать», написане між 1037 та 1054 роками митрополитом Іларіоном, якого призначив Ярослав, є одним із перших прикладів таких творів. Проповідь Іларіона допомогла нещодавно християнізованій Русі увійти до кола християнських держав, порівнюючи князя Володимира з імператором Костянтином. Ще однією важливою подією став початок літописання в Києві. Більшість учених вважають, що перший київський літопис було створено в 1030-х роках, під час правління Ярослава, ймовірно, у соборі Святої Софії. Лише пізніше центр літописання перемістився до Києво-Печерського монастиря, який, створений за зразком візантійських монастирів, веде своє походження від часів Ярослава.

Якщо Київ наслідував Константинополь, то інші міста держави наслідували Київ. Так почалося будівництво нових церков Святої Софії в Полоцьку та Новгороді (де вже стояла дерев'яна церква з такою назвою). Так само й місто Владимир у північно-східній Русі одержало власні Золоті ворота. Більш важливим було поширення грамотності та знань у регіональних центрах, що порушило початкову монополію Києва на створення перекладних та оригінальних текстів та літописання. Новгородські інтелектуали невдовзі теж почали писати історію, взявши створений у Києві літопис за основу. Це з Новгородського літопису нам відомо, що Ярослав Мудрий був не лише шанувальником книг та будівничим замків і церков, а й законодавцем.

Прийшовши до влади в Києві, Ярослав винагородив Новгород, де він раніше княжив від імені свого батька Володимира, давши місту свободи, якими воно до того не користувалося. Це був знак вдячності за підтримку Ярослава в боротьбі за київський престол. Новгородський літописець пов'язував це дарування особливих прав та привілеїв з укладенням Ярославом кодексу законів, відомого під назвою «Руська правда», що становив кодифікацію звичаєвого права й мав величезний вплив на правову систему Київської Русі та її держав-наступників. Ми не знаємо, чи дійсно «Руську правду» було укладено за часів Ярослава, цілком можливо, що це

було виконано пізніше, за його спадкоємців. Та цього напевно не могло статися до Ярослава, бо до його правління просто не було досить освічених людей, здатних реалізувати такий задум.

Наслідувати Константинополь та візантійських імператорів означало досягти не лише певного ступеня легітимності влади, а й незалежності, що не могло не дратувати візантійців. Відомо щонайменше два випадки, коли Ярослав не побоявся відкрито показати свою незалежність стосовно імперії. Перший — це призначення корінного русича Іларіона, автора відомого «Слова про закон і благодать», митрополитом Русі замість грецького прелата, присланого з Константинополя. У цьому випадку Ярослав пішов за прикладом візантійських імператорів, зігравши роль, яку й вони відігравали відносно своєї церкви, але його рішення було також викликом для константинопольського патріарха, який зберігав за собою право призначати митрополитів на Русі. Призначення Іларіона було спірним і для самої руської церкви, і після смерті Ярослава 1054 року Київ повернувся до старої практики. Константинополь надіслав наступника Іларіона до столиці Русі.

Удруге Ярослав кинув виклик Константинополю 1043 року, коли флотилія, очолена одним із його синів, з'явилася біля візантійської столиці й зажадала грошей, погрожуючи в разі відмови атакувати місто. Причина повернення до таких «вікінгівських» методів ведення справ не зрозуміла. Можливо, спроба Ярослава побудувати власний «Константинополь» виявилася занадто витратною і в нього закінчилися кошти. Проте ми можемо тільки здогадуватися. Це могло бути ознакою невдоволення якимись попередніми вчинками візантійців або нагадування про те, що Русь є державою, яку треба сприймати серйозно.

Якою б не була причина, та греки відмовилися платити й віддали перевагу битві. Руська флотилія розгромила візантійський флот, але була майже вщент знищена бурею і повернулася до Києва з порожніми руками. Досвід вікінгів більше себе не виправдовував.

Якщо зусилля Візантії з навернення Русі до християнства, що почалися відразу ж після першого нападу на Константинополь 860 року, тлумачити як спосіб припинити подібні напади та забезпечити мирні відносини з варварською Руссю, то ці зусилля явно досягли своєї мети за правління Ярослава. Загалом, на відміну від своїх предків, Ярослав підтримував мирні й навіть дружні стосунки з Візантією. За Ярослава експансія не була головною метою київських князів. Їхнім пріоритетом було збереження тих земель, що в них уже були, та управління ними, і Візантія як союзник та джерело знань і престижу могла запропонувати більше, ніж як ворог.

За правління Ярослава Русь стала повноправним членом християнської спільноти держав. Пізніші історики назвуть його «тестем Європи», бо він віддавав своїх сестер та дочок за європейських правителів. Сприйняття його батьком християнства візантійського зразка та подальше перенесення культурних впливів Константинополя на руський ґрунт були важливими передумовами для цих подій. На відміну від свого батька, Ярослав не одружувався з візантійською принцесою. Це зробив його син Всеволод, який одружився з дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха. Сам Ярослав одружився з донькою Олафа Еріксона, короля Швеції, що відображало «варязьке» походження династії. Його дочка Єлизавета була дружиною Гаральда Сміливого, короля Норвегії. Його син Ізяслав одружився з дочкою польського короля Казимира, який уже був одружений з однією з Ярославових сестер. Дочка Ярослава Анастасія стала дружиною угорського короля Андрія I, а інша, Анна, вийшла заміж за короля Франції Генріха I.

Якими б не були політичні причини цих шлюбів, у культурному плані вони дали більше користі європейським правителям, ніж князям Києва. Найкраще про це свідчить приклад Анни. На відміну від свого чоловіка, Анна вміла читати та підписуватися своїм ім'ям, це свідчить про те, що прославляння літописцем Ярослава за любов до книг та поширення освіти навряд чи було надмірним.

КЛЮЧІ ВІД КИЄВА

Термін «Київська Русь», як і «Візантія», має пізніше походження — сучасники цих держав не вживали таких назв. Назву «Київська Русь» вигадали науковці XIX століття. Сьогодні цей термін означає назву розгалуженої держави з центром у Києві, що існувала в період між X та серединою XIII століття, коли розпалася під ударами монголів.

Хто є законним спадкоємцем Київської Русі або хто має право тримати метафоричні ключі від Києва? Ці питання історики порушують уже понад 250 років. Спочатку дебати зосереджувалися на питанні походження руських князів (ким вони були — скандинавами чи слов'янами?), а потім, із середини XIX століття, до них додалося російсько-українське змагання за спадщину Київської Русі. Битва навколо останків Ярослава Мудрого, що розгорнулася у XX столітті, підкреслює напруженість цього змагання.

Ярослав помер у лютому 1054 року й був похований у збудованому ним соборі Святої Софії. Його тіло поклали до мармурового саркофага, прикрашеного різьбленими зображеннями християнського хреста й середземноморських рослин, у тому числі й пальм, що аж ніяк не були характерними для Київської Русі. За однією з версій, саркофаг — кам'яне уособлення візантійського культурного імперіалізму — колись був місцем останнього спочинку якогось візантійського вельможі, а до Києва його привезли мародери-вікінги чи заповзятливі комерсанти греки. Саркофаг ще й досі перебуває в соборі,

а останки Ярослава Мудрого зникли з Києва 1943 року, під час німецької окупації міста. За деякими даними, вони опинилися в руках українських православних ієрархів у Сполучених Штатах. Журналісти припускають, що нині вони можуть перебувати в церкві Святої Трійці в Брукліні.

Чим можна пояснити перевезення останків князя Ярослава аж до Західної півкулі? Відповідь не має нічого спільного з американським культурним імперіалізмом, але тісно пов'язана з українськими претензіями на спадщину Київської Русі. Українські священнослужителі начебто забрали останки для того, щоб вони не потрапили до рук Радянської армії, яка наступала. Стурбованість тим, що в разі повернення до Києва вони можуть завершити свій шлях у Росії, є одним із пояснень, чому опікуни церкви в Брукліні відмовляються обговорювати питання останків Ярослава з представниками українського уряду. Так чи інакше, своєю мовчанкою вони тримають інтригу.

І українці, і росіяни вважають Ярослава Мудрого своїм видатним середньовічним правителем: його зображення значиться на банкнотах обох країн. На перших українських банкнотах, випущених невдовзі після здобуття незалежності, Ярослава зображено з вусами в українському стилі за традицією князя Святослава та українських козаків. На російській купюрі ми можемо побачити пам'ятник йому як легендарному засновникові російського міста Ярославль, що вперше згадується в літописі через 17 років після його смерті. Російська банкнота показує Ярослава з бородою у традиціях Івана Грозного та московських царів того часу.

Тож ким був Ярослав: російським чи українським правителем? А якщо ні тим, ні тим, то якою була справжня ідентичність цього історичного діяча та його підданих? Найкращий спосіб почати обговорення цих питань — це зосередитися на десятиліттях після смерті князя. Смерть Ярослава закрила певний етап в історії Київської Русі — період її консолідації —

і відкрила інший, у якому вона наслідувала приклад імперії Каролінгів. Менш ніж за століття після смерті її засновника Карла Великого (814 року) ця імперія розпалася на кілька менших держав. Причини занепаду та падіння обох імперій не дуже відрізнялися. Серед них постійні проблеми престолонаслідування, боротьба в правлячій династії, зростання місцевих політичних та економічних центрів і нездатність ефективно боротися із зовнішніми загрозами та вторгненнями. Довгостроковим наслідком їх розпаду стало поступове формування держав, що їх часто розглядають як попередників сучасних націй: Франція та Німеччина у випадку з Каролінгами, Україна та Росія — у випадку з Київською Руссю.

Князь Ярослав, який таки був мудрим правителем, передбачив проблеми, що можуть спіткати його родину після його смерті. Імовірно, він згадав, яким довгим та кривавим був його власний шлях до верховної влади. Він почався 1015 року, після смерті його батька, і завершився більш ніж за 20 років, 1036 року, коли помер його брат Мстислав, з яким він змушений був ділити престол. Між цими двома смертями було багато битв та конфліктів, позначених смертями численних братів Ярослава. Двоє з них, Борис та Гліб, були позбавлені київського престолу, натомість досягнувши святості, і тепер їх шанують як князів-мучеників. Деякі історики припускають, що їхні вбивства замовив Ярослав. Так чи інакше, ближче до кінця свого життя він, вочевидь, хотів уникнути братовбивчої боротьби серед його синів.

За «Повістю минулих літ» Ярослав залишив заповіт, у якому він поділив своє царство між синами, давши кожному окреме князівство. Київський престол, що включав не лише Київську та Новгородську землі, а й верховну владу над іншими князями, мав відійти до старшого сина. Інші мали правити під його протекцією та наглядом у своїх окремих князівствах. Передбачалося, що київський престол переходитиме від старших братів до молодших, поки не помре одне покоління князів. Нове покоління

започаткує новий цикл, почавши від найстаршого сина найстаршого з братів. Більшість учених висловлюють сумнів щодо справжності Ярославового заповіту, однак, хоч існував він, хоч ні, текст, що заявляє про існування такого заповіту, відображає практику, що переважала після смерті Ярослава.

Ярослав мав п'ятеро синів, які вижили, але в «заповіті» згадано чотирьох. Лише троє з них зможуть «спробувати на смак» верховну владу після смерті батька. Київський престол перейшов до старшого брата Ізяслава, але він розділив владу з двома братами, які княжили в Чернігові та Переяславі — двох містах неподалік від Києва. Разом вони утворили неформальний тріумвірат, рішення якого були майже обов'язковими для решти Рюриковичів — київської правлячої династії, що вела свій родовід від легендарного Рюрика, але згодом звелася до Ярославичів — нащадків Ярослава Мудрого. Тріумвіри впоралися з претендентами на їхню владу, заарештувавши одного з братів, який правив Полоцьком, і кинувши його до в'язниці у Києві. Їхні столиці стали центрами території, яку руські літописи називають Руською землею.

Цей термін не був абсолютно новим. Він з'явився у «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона і, таким чином, може бути віднесений до часів Ярослава Мудрого. Але досяг він піку популярності наприкінці XI — на початку XII століття, коли тріумвіри вже зійшли зі сцени, а їхні сини та племінники зводили рахунки між різними гілками династії, одночасно відбиваючи агресію з півдня. Володимир Мономах, онук Ярослава Мудрого та візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, зробив неабияку кар'єру, проявляючи відданість Руській землі. Син одного з тріумвірів, він княжив у Переяславській землі, величезній території, що простягалася від степового прикордоння на півдні до північно-східних лісів навколо Москви, населених бунтівним плем'ям в'ятичів.

Але головною проблемою Мономаха були не в'ятичі, які опиралися християнізації, а іноді й убивали ченців-місіонерів,

а збільшення активності кочовиків на півдні князівства. У той момент, коли руські князі змогли зупинити печенігів (Ярослав розбив їх 1036 року), на кордонах Київської держави з'явилися нові, більш агресивні племена. Це були половці, або кумани, і до кінця XI століття вони вже контролювали чималу частину євразійського степу — від Іртиша на сході до Дунаю на заході. Руські князі були не в змозі самотійно, без підтримки інших членів династії, здолати половців. Їм потрібно було об'єднати свої сили, і ніхто не наполягав на цьому більше, ніж переяславський князь Володимир Мономах, якому літописець приписує організацію низки успішних походів проти половців.

Володимир Мономах, великий проповідник ідеї єдності Русі, ініціював реформу системи успадкування престолу. На з'їзді, організованому за допомогою Мономаха в місті Любечі 1097 року, князі вирішили позбутися удільно-лествичної (сеньйоральної) системи успадкування, запроваджені Ярославом Мудрим. Було вирішено, що замість того, щоб сини та онуки тріумвірів мінялися на князівських престолах, кожен буде правити у власному володінні. Лише нащадки Ізяслава, старшого сина Ярослава, будуть успадковувати київський престол. Але ця система не змогла працювати на практиці. Нових правил не дотримувався ні сам Мономах, коли домігся київського престолу 1113 року, ні його наступники. Менш ніж за 40 років, між 1132 та 1169 роками, у столиці змінилося принаймні 18 правителів — учетверо більше, ніж за всю попередню історію Київської держави.

Більшість нових князів з'явилася в Києві в результаті переворотів або ворожих вторгнень. Здавалося, кожен хотів володіти Києвом, і ті, хто мав шанси, випробовували долю. Проте 1169 року цю модель було порушено. Тоді військо Андрія Боголюбського, одного з наймогутніших та амбітних руських князів, який правив Володимиро-Суздальським князівством, захопило Київ. Андрій навіть не зробив цього сам, а відправив воювати

свого сина. Захопивши місто, переможці грабували його кілька днів поспіль. Князь відмовився переїздити до Києва й закладати там свою столицю.

Вибір, зроблений Андрієм Боголюбським на користь власної столиці на Клязьмі, відобразив зміни, що відбулися у XII столітті в політиці, економіці та суспільстві Русі. Основні князівства на периферії київських земель наростили свою силу та багатство в той час, коли в Києві та Середньому Подніпров'ї точилася постійна внутрішня боротьба. Галицьке князівство в передгір'ях Карпат займалося торгівлею з Балканами вздовж Дунаю, що відбувалася з благословення Константинополя. Князі більше не потребували шляху Дніпром задля процвітання. У Володимиро-Суздальському князівстві Андрій Боголюбський успішно кинув виклик булгарам, які контролювали волзьку торгівлю. Новгород на північному заході збагачувався через торгівлю на Балтиці. Торговий шлях на Дніпрі через Київ ще існував, і обсяги торгівлі дійсно зростали, незважаючи на ворожість половців, однак дніпровський шлях уже не був єдиною або навіть головною комунікацією держави. У міру того як місцеві князі ставали багатшими та сильнішими, вони прагнули відстоювати автономію або й відверто вимагали незалежності від Києва. Вони мали всі підстави, щоб розглядати землі, успадковані від своїх батьків і дідів (а не недосягну Руську землю навколо Києва, Чернігова та Переяслава), як головний об'єкт своїх прагнень. Андрій Боголюбський був першим серед тих, хто вчинив саме так. У той час як його пограбування Києва 1169 року глибоко закарбувалося в пам'яті місцевих мешканців, він продемонстрував інші, не менш очевидні спроби затвердитися в ролі незалежного правителя. Усе почалося з того, що Андрій залишив Вишгород біля Києва всупереч волі батька, Юрія Долгорукого, і рушив на північний схід. Юрій, який 1147 року заснував Москву, уособлював консервативний спосіб мислення. Будучи сином Мономаха, він виділив Володимиро-Суздальське князівство з його спадщини і приступив до його

розширення та зміцнення. Але його кінцевою метою був київський трон, який він здобув, використовуючи свої повноваження суздальського князя. Він помер на київському троні й був похований у київській церкві. Життя явно вдалося.

Бунтівний син Долгорукого нічого з цього не хотів. Він переніс столицю свого князівства з Суздаля до Володимира та зробив усе можливе, щоб перетворити його на «Київ на Клязьмі». Андрій залишив Вишгород не з порожніми руками. Він узяв із собою місцеву ікону Божої Матері (Богородиці), яка згодом здобула популярність як Володимирська Божа Матір. Переміщення церковної реліквії з Київської землі до Володимира є доброю метафорою перенесення Боголюбським символічної влади столиці Русі з півдня на північ. Символізм почався з ікони, але не закінчився нею. Київ слугував резиденцією митрополита всієї Русі, що посилювало його значення. Андрій, який ніколи не розглядав своє князівство як частину Руської землі, хотів власного митрополита. 1162 року, за 7 років до пограбування Києва, він відправив послів до Константинополя, щоб йому дозволили поставити власного кандидата на посаду нового митрополита. Він дістав категоричну відмову — глибоке розчарування для лідера, який уже здійснив усі необхідні приготування для заснування посади митрополита. Нещодавно збудований Золотоверхий Успенський собор, дуже схожий на Золотоверхий собор Святого Михайла в Києві, був призначений для митрополита, але в результаті там розмістили єпископа.

Іншим проектом Андрія Боголюбського, що безперечно мав київське походження, стала побудова Золотих воріт. І собор, і Золоті ворота досі стоять і служать нагадуванням про амбіції володимирського князя. Як колись Ярослав Мудрий, Андрій наслідував уже існуючу імперську столицю, щоб затвердити свою незалежність від неї. У північно-східній Русі він був не єдиним, хто марив Києвом. Дехто з дослідників вважає, що річки в околицях Володимира дістали назви після своїх київських прототипів: Либідь, Почайна та Ірпінь.

І Ярослав Мудрий, і Андрій Боголюбський були руськими князями і, мабуть, мали схожі етнокультурні риси, але їхні будівничі проекти свідчать, що вони мали різне ставлення щодо земель Русі. Ярослав був відданий Києву та своїй величезній державі, що простягалася від цього міста до Новгороду, це відрізняло його від Святослава, який не мав такого зв'язку, і Володимира Мономаха, чиї основні прагнення стосувалися Руської землі навколо Києва, Чернігова та Переяслава. Андрій відрізнявся від попередників більшою прихильністю до власної вотчини, ніж до об'єднаної Руської держави. Цю зміну прагнень руських князів слід розглядати в контексті розвитку руської ідентичності, яка знайшла своє відображення на сторінках руських літописів та юридичних текстів.

Автори «Повісті минулих літ» (завдання записувати події та коментувати їх перехоило від одного покоління ченців до іншого) змушені були погоджувати три історичні ідентичності у своїй розповіді: руське походження скандинавських правителів Києва, слов'янські корені освічених еліт та місцева племінна самобутність. Хоча київські правителі та їхні піддані прийняли назву «Русь», слов'янська, а не скандинавська ідентичність, що асоціювалася з цією назвою, стала основою їхньої самоідентифікації. Більшість підданих Рюриковичів були слов'янами. Більше того, поширення слов'янської самосвідомості за межами Київської землі було тісно пов'язане з прийняттям християнства з Візантії та впровадженням церковнослов'янської мови як мови богослужіння, проповіді та інтелектуального дискурсу Русі. Християнство з'явилося і в слов'янських, і в неслов'янських частинах держави в «шатах» слов'янської мови та слов'янської культури. Що більше Русь ставала християнською, то більше вона й слов'янізувалася. Київські літописці поєднали місцеву історію з історією балканських слов'ян, історією Візантії та включили її до історії християнського світу.

На місцевому рівні племінна самобутність повільно, але невпинно поступалася ідентифікації з місцевими князівствами — центрами військової, політичної та економічної влади, пов'язаними з Києвом. У літописах згадки про місцеві племена з часом почали поступатися згадкам про князівські резиденції та землі. Так, літописець говорить про військо, що пограбувало Київ 1169 року, як таке, що складалося з мешканців Смоленська, а не радимичів; жителів Суздаля, а не в'ятичів; уродженців Чернігова, а не сіверян. Складалося відчуття єдності всіх земель під владою київських правителів, і, незважаючи на конфлікти та війни між князями з династії Рюриковичів, мешканці цих земель сприймалися літописцями як «наші», на відміну від іноземців та язичників. Головним питанням було визнання влади київських князів, і коли деякі з тюркських кочових племен степу визнавали цю владу, то ставали «нашими язичниками».

Політичне та адміністративне об'єднання різних племінних територій спричинило стандартизацію їхньої суспільної структури. На самій її верхівці були князі з династії Рюриковичів, точніше, нащадки Ярослава Мудрого. Нижче стояли князівські дружинники — спочатку варяги, а потім дедалі більше слов'яни, які злилися з місцевою племінною верхівкою, сформувавши аристократичний прошарок під назвою «бояри». Вони були воїнами, але в мирний час провадили суд та адміністрацію окремих земель. Бояри були основним класом землевласників і, залежно від конкретного князівства, мали більший або менший вплив на політику князя. Церковні ієрархи та їхні підлеглі також були серед привілейованих.

Решта населення сплачувала князям податки. Городяни, до яких належали купці та ремісники, мали певну політичну владу, яку здійснювали на міських вічах, де вирішували питання місцевого управління. Іноді, як у Києві, або доволі регулярно, як у Новгороді, такі віча впливали на успадкування або отримання престолу місцевими князями. Селяни, які становили

більшість населення, не мали жодної політичної влади. Вони були поділені на вільних селян і напіввільних смердів. Останні могли втратити свою свободу зазвичай через борги і повернути її, виплативши борг або після певного періоду рабського послуху. Нижче від них на соціальних сходах стояли раби — воїни або селяни, захоплені під час військових кампаній. Поневолення воїнів могло бути тимчасовим, але для селян залишалося постійним.

Розміри штрафів за різні злочини, описані у «Руській правді», найкраще ілюструють ієрархічну структуру суспільства Київської Русі. Оскільки законодавці прагнули скасувати або обмежити кровну помсту, вони запровадили грошові штрафи, що мали стягуватися до князівської скарбниці за вбивство певних категорій людей. Штраф за вбивство члена князівської дружини або придворного (бояри) становив 80 гривень; вільної людини на службі в князя — 40 гривень; ремісника — 12 гривень; смерда або раба — 5 гривень; але можна було на відносно законних підставах убити раба, якщо той ударив вільну людину. Оскільки різні регіони Київської Русі мали різне звичаєве право, запровадження єдиного зводу законів допомогло зробити державу більш однорідною, як і запровадження християнства та церковнослов'янської культури, що походили з Києва. Схоже, цей процес став успішним саме тоді, коли політична роздробленість Київської Русі ставала майже неминучою: збільшення кількості князів, які хотіли мати власні володіння, велика територія Київської держави, різні геополітичні та економічні інтереси її регіонів підірвали державне утворення, що на якийсь час спромоглося об'єднати землі між Балтійським та Чорним морями.

Зміна геополітичних амбіцій київських князів, від Ярослава Мудрого до Андрія Боголюбського, відображає звуження князівських політичних інтересів: від об'єднаної держави, яку ми називаємо Київська Русь, спочатку до низки князівств, що об'єднувалися терміном «Руська земля», і врешті-решт, до пе-

риферійних князівств, які стали у XII та на початку XIII століть досить сильними, щоб конкурувати з Києвом. Деякі історики вбачають у цих князівських утвореннях витоки сучасних східнослов'янських держав. Володимиро-Суздальське князівство стало провісником ранньомодерної Московії і згодом сучасної Росії. Білоруські історики ведуть походження своєї держави від Полоцького князівства. А українські історики вивчають Галицько-Волинське князівство, шукаючи за пунктирною лінією українського державотворення. Але всі ці утворення та ідентичності в кінцевому підсумку беруть початок у Києві, що дає українцям одну, але важливу перевагу: вони можуть вивчати витоки власної ідентичності та держави, не залишаючи меж своєї столиці.

РОЗДІЛ 6

PAX MONGOLICA

Київська Русь, держава із загалом невизначеною датою народження, має чітко визначену дату смерті. Це сталося у грудні 1240 року, коли монголи — інша хвиля завойовників з євразійських степів — захопила Київ.

У багатьох відношеннях монгольська навала на Русь знову зробила степ панівною силою у політиці, економіці та певною мірою культурі регіону. Вона поклала край незалежності заснованих у лісовій зоні держав та спільнот, об'єднаних на певний час у межах Київської Русі, і порушила їхні зв'язки з чорноморським узбережжям, а через нього з середземноморським світом. Монголи повернули стрілки історичного годинника назад — у часи хозарів, гунів, сарматів, скіфів, коли степові спільноти контролювали внутрішні райони та отримували зиск із торгових шляхів, що вели до чорноморських портів. Але монголи були грізнішою військовою силою, ніж їхні попередники, яким вдавалося опанувати в найкращому випадку західну частину євразійського степу зазвичай від басейну Волги на сході до гирла Дунаю на заході. Монголи, принаймні спочатку, контролювали весь цей степ, від Амуру та монгольських степів на сході до гирла Дунаю та угорських рівнин на заході. Вони заснували *Pax Mongolica*¹ (монгольський світ) — конгломерат залежних та

¹ Монгольський світ (*лат.*) — термін, що використовується у європейській історіографії для позначення впливу монгольського завоювання на соціальне, культурне та економічне життя народів Європи, завойованих Монгольською імперією у XIII столітті.

напівзалежних територій під владою монголів, де руські землі стали периферійною, але важливою частиною.

Поява монголів зруйнувала ілюзію політичної єдності Київської держави і поклала край справжній церковній єдності руських земель. Монголи визнали два головних центри князівства на Русі: Володимиро-Суздальське князівство в сучасній Росії та Галицько-Волинське в сучасній Західній Україні. Константинополь наслідував цей приклад, розділивши Руську митрополію на дві частини. Політичну та церковну єдність Руської землі з центром у Києві було порушено. Галицькі та володимирські князі віднині займалися будівництвом власних «Руських земель» на своїх територіях. Хоча вони й претендували на одну й ту саму назву «Русь», два князівства рухалися в дуже різних геополітичних напрямках. Обидва вели родовід своїх династій від Києва, який також слугував для них первісним джерелом руського права, літературної мови, релігійних та культурних традицій. Обидва опинилися під чужоземним монгольським контролем. Але природа їхньої залежності від монголів була різною.

На землях, що нині належать до Росії і керувалися з Володимира, монгольська присутність тривала до кінця XV століття і зрештою увійшла в історію як «татарське ярмо», назване так за ім'ям тюркомовних племен, які були частиною монгольських військ і залишалися у регіоні після того, як його покинули не дуже численні монголи. Погляд на монгольське правління як на надзвичайно довге й деспотичне панування варварів є відмінною рисою традиційної російської історіографії й продовжує впливати на інтерпретацію цього періоду східноєвропейської історії в цілому. Однак у XX столітті прихильники євразійської школи російських істориків взяли під сумнів це негативне ставлення до монгольського правління, підкреслюючи його позитивні впливи на Росію. Характер присутності монголів на території України вносить додаткові корективи до традиційного засудження «татарського ярма». В Україні,

керованій галицькими та волинськими князями, монголи були менш впливовим фактором, ніж у Росії. До того ж їхнє панування було коротшим — по суті, тривало до середини XIV століття. Ця різниця матиме глибокий вплив на долі двох земель і народів, які їх населяли.

Стрімкий рух монголів до всесвітньої слави почався в степах сучасної Монголії 1206 року, коли Темучин, місцевий племінний вождь та воєначальник, об'єднав ряд племінних союзів і прийняв титул хана всіх монголів. Чингісхан, як стали називати Темучина після його смерті, провів перші десять років свого правління здебільшого у війнах із Китаєм, чії землі першими увійшли до його імперії, що стрімко розширювалася. Наступним великим здобутком стала Центральна Азія, що лежала на захід від Китаю, на Великому шовковому шляху. До 1220 року до рук монголів потрапили Бухара, Самарканд і Кабул. Наступними стали половці та волзькі булгари, які були розбиті (разом із деякими руськими князями) близько 1223 року. Тоді ж монголи вторглися до Криму й захопили фортецю Судак, один із ключових торгових центрів на Великому шовковому шляху, що був тоді під владою половців.

Перед своєю смертю 1227 року Чингісхан поділив своє царство між синами та онуками. Західні землі, що включали тоді Центральну Азію та степи на схід від Волги, відійшли до двох його онуків. Один із них, хан Батий, був незадоволений своєю спадщиною і посунув межі свого царства далі на захід. Цей наступ став відомий як монгольська навала на Європу. 1237 року монголи оточили і взяли Рязань на східному кордоні Володимиро-Суздальського князівства. Володимир, столиця князівства, впав на початку лютого 1238 року. Коли захисники міста зайняли останню позицію в Успенському соборі, збудованому Андрієм Боголюбським, монголи підпалили його. Міста, які захищалися найбільш запекло, знищувалися повністю. Так було у випадку з Козельськом, що впав після семи тижневої облоги.

Руські князі, як могли, опиралися монгольській навалі, однак, розрізнені та дезорганізовані, вони не мали чого протиставити високомобільній та злагодженій монгольській кінноті.

Коли монголи досягли Києва в листопаді 1240 року, їхнє величезне військо справило неймовірне враження на захисників міста. «І не було чути [нічого] од звуків скрипу возів його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами», — згадує літописець. Коли кияни відмовилися здатися, Батий привіз катапульти, щоб зруйнувати міські мури, побудовані з каменю та колод за часів Ярослава Мудрого. Городяни кинулися до Десятинної церкви — першого кам'яного храму, збудованого Володимиром Великим на честь його хрещення. Але вага людей та їхнього майна виявилася заважкою для стін, що впали, поховавши втікачів під уламками. Софійський собор вижив, але, як і інші церкви, був пограбований — здобиччю загарбників стали його цінні ікони та посуд. Переможці розграбували місто; жменька мешканців, яким пощастило вижити, тремтіла від страху в руїнах колись величної столиці, чії правителі прагнули змагатися з Константинополем. Джованні да Плано Карпіні, посол папи римського Інокентія IV, який проїздив через Київ у лютому 1246 року дорогою до монгольського хана, залишив такий опис наслідків монгольської навали на Київщині: «Коли ми проїздили цією землею, то йшли крізь численні кістки та черепи мертвих людей, що лежали на землі».

Київ зазнав майже смертельного удару від нападу монголів і протягом багатьох століть не міг відновити своє колишнє значення та процвітання. Але населення Київської та Переяславської земель не залишило регіон і не переселялося масово до басейну Волги та Оки, як припускали деякі російські історики в XIX столітті. Навіть якщо мешканцям Київської землі й доводилося тікати зі степових окраїн, вони мали масу можливостей знайти безпечний притулок у лісах Північної України, уздовж річок Прип'ять та Десна. Не випадково найстаріші українські

діалекти поширені в лісах Прип'яті та передгір'ях Карпат — територіях, захищених від нападу кочовиків лісами, болотами та гористим рельєфом.

На той момент, коли Київ упав під натиском монголів, він уже не правив над усіма руськими землями, а сам був під владою «провінціалів». Оборonoю міста керував воєвода Дмитро, який служив князю Данилу, правителів Галичини й Волині. Князь Данило взяв столицю Русі під свій захист у попередньому році за домовленістю з київським князем Михайлом, який утік з міста після того, як спочатку чинив опір монголам, але втратив свою головну цитадель — місто Чернігів — і зрештою волю до боротьби.

Данило Галицький був новою зіркою руської політики. Як і Чингісхан, він був сиротою в дитинстві. Йому було 4 роки, коли 1205 року його батько Роман, якого літописець називав «самодержцем Русі», загинув у битві з поляками. За кілька років до того Роман, чия вотчина спочатку включала Волинське князівство, зміг узяти під контроль сусіднє Галицьке князівство, ставши правителем усіх руських земель на захід від Києва. Данило та його молодший брат Василько успадкували титул свого батька, але не владу. Їм довелося боротися з суперниками — руськими князями, а також бунтівним галицьким боярством, а потім із поляками та угорцями. Лише 1238 року, у рік навали монголів на північно-східну Русь, Данило нарешті відновив контроль над Галичиною та Волинню і поставив у Києві свого воєводу.

Монгольська навала стала для Данила випробуванням його якостей полководця та правителя. Що ще більш важливо, він показав свій талант дипломата. Коли монгольський воєначальник зажадав, щоб Данило передав свою столицю Галич монголам, той поїхав до Батия, у його столицю Сарай на Волзі. Візити такого роду вже здійснювали інші руські князі, щоб присягнути на вірність монголам і отримати ханський *ярлик* — письмо-

вий дозвіл на умовне право керувати своїми князівствами. «Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумис?» — спитав хан Данила, як стверджує літописець. «Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю», — відповів Данило, демонструючи ханові повагу та покору.

Критично ставлячись до самої ідеї присяги руських князів-християн монгольським ханам-язичникам, літописець описав три моделі їхньої поведінки стосовно монголів. Чернігівський князь Михайло був прикладом першої, яка викликала в літописця найбільше схвалення. Оскільки він нібито відмовився на вимогу Батия вклонитися кущу (і таким чином піти на компроміс зі своєю християнською релігією), його вбили за наказом хана. Володимиро-суздальський князь Ярослав представляв другу модель: віровідступництво. Він нібито погодився вклонитися кущеві й тим самим заслужив осуд літописця. Данило обрав третю модель, яка не являла собою ані повної відмови, ані цілковитої покори монгольській владі. За словами літописця, який співчував Данилу, князь не став на коліна перед кущем, щоб не зганьбити свою християнську віру, але випив кумис, що означало прийняття ним світської влади хана.

Насправді, монголи ніколи не просили руських князів зрікатися християнської віри і в цілому виявляли максимальну терпимість до православної церкви. Але виокремлення літописцем трьох моделей поведінки відображає дуже реальні градації готовності руських князів до співпраці з монголами чи до опору їм. Князь Михайло, якого дійсно вбили за наказом Батия, відмовився здаватися монголам 1239 року й навіть убив послів від хана. Ярослав Володимирський, навпаки, був першим із руських князів, хто присягнув на вірність монголам, за що отримав титул великого князя Русі та право призначити до Києва свого воєводу. Він залишався вірним монголам до самої смерті 1246 року, так само робив і його син Олександр Невський, якого Російська православна церква пізніше визнала святим за його роль у відбитті нападів західних агресорів —

шведів та тевтонських рицарів. Данило взяв інший курс: присягнувши на вірність Батю, він не збирався надто довго дотримуватися цієї присяги.

Данило отримав ярлик Батия на Галичину та Волинь в обмін на обіцянку платити данину та брати участь у монгольських військових кампаніях у регіоні. Монгольський сюзеренітет захищав його від претензій на його територію не лише з боку князів-суперників, а й агресивних західних та північних сусідів. Данило скористався новою атмосферою політичної стабільності, щоб почати економічне відродження своєї держави. Вона була менш спустошеною, ніж інші частини України, і служила притулком для втікачів із земель, що лежали ближче до степу, де монголи здійснювали безпосереднє управління. Якщо вірити руським літописцям, економічні можливості галицьких та волинських міст під протекцією Данила приваблювали багатьох біженців з решти України.

Данило переніс свою столицю далі від степу до новоствореного міста Холм (нині Хелм у Польщі). Він прагнув перетворити його на великий економічний центр. «Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів — німців і русів, іноплемянників і ляхів, — повідомляє літописець. — Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар — сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села». Холм не був єдиним об'єктом Данилової уваги. Він також засновував нові міста — такі як Львів, майбутню столицю регіону, що вперше згадується 1256 року й названий на честь Данилового сина Лева, — і укріплював старі.

За правління Данила та його наступників Галицько-Волинське князівство зосередило у своїх кордонах більшість населених на той час українських земель. Його підвищення було пов'язане з політичними, економічними та культурними процесами, що послабили владу Києва та сприяли появі прикордонних

князівств. Монгольська навала сприяла цьому зростанню. Деякі історики стверджували, що послужливість монголам була найкращим виходом для руських князів, якщо ті дбали про благополуччя своїх підданих. Монгольське панування, аргументують вони, принесло стабільність та торгівлю у регіон. Щоправда, зруйнованому Києву знадобилися століття для відновлення. Та це було радше пов'язано з переміщенням торгових шляхів із Дніпра на Дон та Волгу на сході та Дністер на заході, ніж з обсягами руйнувань.

Так само далеко не руйнівним було захоплення Криму монголами. Усупереч популярному переконанню, що базується на ранній історіографії, монголи не привели на півострів кримських татар. Вони лише сприяли його поглинанню тюрками (кипчаками), що почалося задовго до монгольської навали. Фортеця Судак, узята монголами в 1220-ті роки, з часом поступилася роллю головного центру торгівлі Феодосії або Кафі — спершу під генуезьким, а потім венеційським правлінням. Крим залишався комерційним центром регіону, пов'язуючи Євразійський степ із Середземномор'ям під час монгольського панування.

Монголи були потужною, але часто відсутньою на українських землях силою у другій половині XIII століття, і правителі Галицько-Волинської держави охоче користувалися цією обставиною. Вони прагнули здобути незалежність від Орди, створюючи місцеві союзи.

Данило зосередив свою зовнішню політику на відновленні стосунків із західними сусідами та укладанні союзів, щоб мати підтримку в разі конфронтації з монголами. 1246 року, повертаючись від Батия, Данило випадково зустрів Джованні дель Карпіні, чий опис зруйнованого монголами Києва ми цитували раніше. Вони обговорили започаткування стосунків між Данилом та папою римським. Повернувшись до Галичини, Данило відправив представника православного духівництва до Ліона,

де на той момент була папська резиденція, щоб установити безпосередній контакт. Папа Інокентій IV хотів, щоб Данило визнав його верховним релігійним лідером. Данило в свою чергу хотів перетягнути папу на свій бік, щоб об'єднати католицьких правителів Центральної Європи в боротьбі проти монголів.

Ці контакти, розпочаті за допомогою Джованні дель Карпіні, зрештою призвели до видання Інокентієм IV булли, що спонукала християнських правителів Центральної Європи та Балкан узяти участь у хрестовому поході проти монголів. Він також відправив свого легата до Данила й подарував йому корону християнського короля. Князь Данило став *rex ruthenorum*, або «королем Русі». Окрім підтримки від папи, Данило нарешті уклав союз із королем Угорщини, який погодився віддати свою дочку заміж за його сина. Його другий син одружився з дочкою австрійського герцога. 1253 року, підбадьорений обіцянками підтримки з Центральної Європи, Данило розпочав бойові дії проти монголів. Невдовзі він узяв під контроль частини Поділля та Волині, що були під монгольським пануванням. Він не міг вибрати кращого часу для свого наступу — 1255 року помер Батий, а кожен із його наступників правив менше року.

Монголам знадобилося п'ять років, щоб повернутися до Галичини та Волині з новим військом і відновити своє панування на цих землях. На цьому етапі вирішальне значення повинна була мати західна підтримка, однак вона так і не матеріалізувалася. Центральноевропейські правителі проігнорували папську буллу із закликом до хрестового походу проти монголів. Подружні зв'язки також мало допомогли, бо Угорщина ще оговтувалася після нещодавньої поразки від чехів. Данилу довелося битися з монгольським військом самотужки. Монгольський воєначальник Бурундай, який прибув до Галицько-Волинського князівства на чолі великої армії, зажадав участі Данила в кампаніях проти литовців і поляків, що ставило хрест на союзах, побудованих ним у цьому регіоні. Також Бурундай вимагав від Данила знищити укріплення, побудова-

ні ним навколо міст, що робило князівство вразливим до потенційних нападів зі степу. Данило був змушений це зробити. Він ще раз визнав себе васалом монголів.

За альянс із папою римським у 1250-ті роки князь Данило розплатився не лише невдалим хрестовим походом, а й зіпсованими стосунками із православним духівництвом — як у Константинополі, так і вдома, на Русі. Після захоплення Константинополя учасниками Четвертого хрестового походу розбіжності між східним і західним християнством стали чимось більшим, ніж просто богословськими та юрисдикційними нюансами. Вони переросли у відкриту ворожість, що посилювалася на Русі митрополитами, надісланими з Константинополя. Данилові зрештою вдалося змусити замовкнути опозицію в місцевому духівництві, яка критикувала його за союз із папою, однак не Константинополь. Коли 1251 року протеже Данила на посаду «митрополита вся Русі», колишній холмський єпископ Кирило, прибув до Нікеї, тодішнього осідку Константинопольського патріархату, за благословенням, його затвердили на посаді за умови, що він не буде мешкати в Галичині, чий князь відомий своєю змовою з папою. Кирило, корінний галичанин, переїхав до Володимиро-Суздальського князівства.

Офіційне пересування київського митрополичого престолу до Володимира на Клязьмі відбулося 1299 року, під час перебування на посаді наступника Кирила, грека-митрополита на ім'я Максим. 1325 року митрополичий престол було знову перенесено, тепер уже до Москви, іншим галицьким ієрархом, митрополитом Петром. Це стане головним чинником зростання московських князів як лідерів північно-східної Русі — ядра сучасної Росії. Монгольське панування над територією сучасної Росії було суворішим і тривало довше, ніж в інших частинах Русі. Землі навколо Москви просто були ближчі до центру володінь золотоординських ханів. Монголи створили посаду великого князя Русі для того, щоб полегшити управління своєю державою та збирання данини. Спочатку цей титул перейшов

до володимиро-суздальських князів, а потім за нього змагалися два провідних князівства регіону — Москва і Твер. У довгостроковій перспективі князі Москви, «власники» столиці митрополії, перемогли в боротьбі за посади і, що більш важливо, за опанування монгольської частини Русі.

Митрополит, який перебрався з Києва до Володимира, а потім до Москви, зберіг за собою титул «митрополита всія Русі». Як компенсацію Константинополь дозволив галицько-волинським князям створити власну митрополію 1303 року. Цей новий престол, заснований у місті Галичі, столиці Галицького князівства, дістав назву «митрополії Малої Русі». Вона включала в себе 6 із 15 єпархій, або дієцезій, що колись були під юрисдикцією Києва. Серед них були не лише єпархії на території сучасної України, а й Турівська єпархія у нинішній Білорусі. Так народився термін «Мала Русь», який, як вважають деякі вчені, греки розуміли як «внутрішню» або «ближчу» Русь.

Пізніше цей термін стане яблуком розбрату в боротьбі за українську національну самосвідомість, разом із назвою «малороси», прикріплену у ХХ столітті до прихильників загальноросійської чи проросійської самоідентифікації серед східних українців. Але початки його були саме в Галичині.

Вторгнення монголів та їхня тривала присутність у понтійських степах уперше поставила руську еліту перед вибором між Сходом, представленим як кочовиками степу, так і візантійським християнством, і Заходом, який уособлювали центральноєвропейські правителі, що визнали духовну владу папи. Уперше опинившись на головній лінії європейського політичного та культурного розлому, післякиївські еліти на території сучасної України почали політичне та культурне балансування, що продовжило їхню незалежність від Сходу та Заходу щонайменше на одне століття.

Історики часто розглядають Галицько-Волинське князівство як останню незалежну державу на території України до

виникнення козацької Гетьманщини в середині XVIII століття. Ця думка потребує деяких уточнень. Перебуваючи в незгоді, а іноді й у стані війни з ханами Золотої Орди, Галицько-Волинське князівство формально залишалося ординським васалом, який сплачував данину аж до завершення свого існування 1340 року. В обмін на данину хани дозволяли галицько-волинським правителям повну самостійність у внутрішніх справах. На міжнародній арені Галицько-Волинське князівство до самого кінця отримувало вигоду від існування *Pax Mongolica* — євразійського порядку, підпертого моғолольською кіннотою. Ослаблення та остаточне руйнування такого міжнародного порядку в Східній Європі сприяло й занепаду Галицько-Волинського князівства як єдиної та відносно незалежної держави.

Розпад Галицько-Волинського князівства почався з події, що сьогодні видається тривіальною, але для середньовічних та ранньомодерних держав мала надзвичайну важливість: вимирання правлячого дому, у цьому випадку династії галицько-волинських князів. 1323 року померли обидва правнуки князя Данила: деякі історики вважають, що вони знайшли свою смерть у битві з монголами. Оскільки у князів не було нащадків по чоловічій лінії, владу перебрав князь Мазовії Болеслав, племінник по матері покійних князів. Католик від народження, Болеслав прийняв православ'я і змінив ім'я на Юрій — для нього політичні амбіції були явно дорожчі від релігійних поглядів. Та цього було недостатньо для місцевої аристократії — бояр, які зневажали свого нового правителя за те, що той нехтував їхніми інтересами та слухав поради людей, яких привіз із собою з Польщі. 1340 року бояри отруїли Юрія-Болеслава — останнього правителя, який титулував себе *dux Russiae Minoris* («князем Малої Русі»), що призвело до тривалої міжнародної боротьби за Галичину та Волинь і в кінцевому підсумку до розпаду князівства. У другій половині XV століття колись могутнє князівство було поділене на дві частини: Галичина та Західне Поділля відійшли до Польщі, а Волинь — до Великого князівства Литовського.

Польський король Казимир III був головним актором у драмі захоплення Галичини Польщею. Спершу 1340 року він спробував узяти Львів — столицю князівства з 1270-х років. Місцева знать на чолі з галицьким боярином Дмитром Дедьком звернулася по допомогу до монголів і за їхньої підтримки відбила наступ поляків. Але 1344 року Казимир повернувся й цього разу зміг захопити частину князівства. 1349 року, після смерті Дедька, польські війська зайняли Львів і решту Галицько-Волинського князівства. Литовські й місцеві війська вигнали їх із Волині наступного року, але вони зберегли свої володіння в Галичині. У середині XIV століття сотні польських дворян з інших частин королівства переїхали до Галичини в пошуках землі, що пропонувалася в обмін на військову службу. З точки зору Казимира, умовна власність на землю була запорукою того, що знать не буде нехтувати своїм обов'язком захищати нову провінцію.

Польське королівство повністю включило нові землі до свого складу лише в 1430-ті роки, як Руське та Подільське воєводства. Також приблизно в цей час у відповідь на вимоги місцевої знаті (як польської, так і української), право на безумовне землеволодіння було поширене на місцевих мешканців шляхетного походження. Найважливішою політично-правовою подією, пов'язаною зі включенням Галичини та Поділля до складу Польського королівства, було надання місцевій знаті тих самих прав, що ними користувалися її польські «колеги». До них належало й право на участь у місцевих сеймах або зборах місцевої шляхти, де вирішувалися не лише місцеві питання, а й загальнодержавні справи та питання зовнішньої політики. Нові шляхтичі також отримали право обирати своїх представників до сейму всього королівства, і, оскільки оборона галицько-волинського прикордоння від вторгнень степових племен набула більшого значення в період між XIV та XVI століттями, вони використовували його повною мірою для лобювання власних інтересів при королівському дворі.

Інтеграція Галичини та Поділля до Польського королівства, яка відкрила регіон для впливу польської моделі шляхетської демократії, німецької моделі міського самоврядування, італійської освіти епохи Відродження, — коштувала, на думку деяких українських істориків, занадто дорого. Регіон втратив напівнезалежний статус, а боярська аристократія — економічну силу та політичне домінування у місцевій політиці. Культурна колонізація вплинула не тільки на аристократію, а й на місцеве шляхетство; руські ремісники витіснялися з міст швидкими темпами, а православ'я зіткнулося з потужною конкуренцією з боку римо-католицької церкви.

Велике князівство Литовське запропонувало іншу модель інкорпорації українських земель до складу іноземної держави. У середині XIV століття один із литовських князів захопив Волинь у жорсткій боротьбі з польськими суперниками; також він отримав контроль над Київською землею, яка, на відміну від Галичини та Волині, перебувала під більш-менш прямим контролем монголів. Як з'ясувалося, литовська модель була більш сприятливою для збереження політичного впливу, соціального статусу та культурних традицій місцевих еліт, ніж польська.

Велике князівство з'явилося на українській сцені в першій половині XIV століття за часів свого найвідомішого правителя, великого князя Гедиміна (Гедимінаса), успішного будівничого імперії та засновника литовської правлячої династії. За деякими даними, Гедиміну вдалося поставити свого князя в Києві на початку XIV століття. Здається, це не мало спочатку прямого впливу на статус князівства; зміна відбудеться лише тоді, коли литовські князі за підтримки місцевих дружин почнуть витісняти татар далі в степ. Вирішальна битва відбулася 1362 року. Тоді литовські та руські війська під проводом сина Гедиміна Ольгерда (Альгірдаса) розбили сили ногайських татар — провідного племені Золотої Орди в понтійських степах — у битві на Синіх Водах, річці в нинішній Центральній Україні. Унаслідок цього кордон Великого князівства Литовського пересунувся

на південь, до гирла Дністра та узбережжя Чорного моря. Велике князівство Литовське стало не лише могутнім наступником Київської Русі, але й володарем більшості українських земель.

Литовці принесли на Русь свою керівну династію Гедиміновичів, але наступники Гедиміна асимілювалися набагато швидше, ніж їхні попередники Рюриковичі з X століття. Литовські правителі одружувалися з представницями місцевих руських родів, із задоволенням приймаючи православ'я та слов'янські християнські імена. Переважання Русі в культурній сфері сприяло акультурації литовців. Авторитет візантійського християнства схилив на свій бік литовську еліту, яка в XV столітті ще залишалася язичницькою. Ділова мова Русі, що склалася на основі церковнослов'янської, принесеної християнськими проповідниками наприкінці X століття, слугувала мовою адміністрації на всій території Великого князівства Литовського; його звід законів, що став відомий у XVI столітті під назвою Литовського статуту, являв собою версію «Руської правди». Велике князівство фактично стало в політичному, правовому та культурному відношеннях спадкоємцем Київської Русі. Виняток становила тільки нова династична лінія. Більшість населення складала пращури сьогоднішніх українців та білорусів. Деякі історики використовують для позначення цієї литовської держави термін «Литовсько-Руська» або навіть «Русько-Литовська держава».

Оскільки Польське королівство та Велике князівство Литовське взяли під контроль більшість українських земель, політика цих держав започаткувала політичні, соціальні та культурні зміни, які різнилися по обидва боки нового кордону. Дві держави провадили дуже різну політику щодо адаптації та асиміляції руських еліт і суспільства. Але в обох випадках ми бачимо появу та зміцнення схожих тенденцій, що призвели до занепаду автономних прав руських князівств. До кінця XV століття вони будуть стерті з політичної карти регіону, завершивши княжу добу, що почалася у Київській Русі ще в X столітті.

II

СХІД
ЗУСТРІЧАЄ
ЗАХІД

ТВОРЕННЯ УКРАЇНИ

Інтеграція українських територій наприкінці XIV століття до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського, політика цих двох держав, а також стосунки між ними почали визначати політичне, економічне та культурне життя України. Особливо важливою для українських земель стала низка унійних, або об'єднавчих, угод, укладених ними між XIV та XVI століттями.

1385 року в місті Крево (нині Білорусь) 33-річний великий князь литовський Ягайло, який називав себе «Божою милістю Великим князем Литовським та Володарем Русі», підписав декрет, що, по суті, був шлюбним договором із представниками 12-річної польської королеви Ядвіги. В обмін на польський престол він погодився прийняти католицтво для себе й свого князівства та здійснити об'єднання земель Королівства Польського та Великого князівства Литовського. За рік по тому Ягайла було короновано королем Польщі.

За переговорами в Крево відбудеться ще низка угод, які зміцнюватимуть зв'язки між двома державами та призведуть до Люблінської унії (1569), що створила Річ Посполиту. Кордони між королівством та князівством у рамках нової федерації були перебудовані, і більшість українських територій відійшла 1569 року до королівства, а у складі князівства залишилася тільки Білорусь. Таким чином, об'єднання Польщі та Литви означало поділ України та Білорусі, і в цьому сенсі навряд чи можна переоцінити значення Люблінської унії. Вона започаткує

формування території сучасної України та її інтелектуальне привласнення місцевими елітами.

З точки зору руської еліти Великого князівства Литовського унії з Польщею не принесли нічого, крім неприємностей. Принаймні так здавалося зпочатку. Безпосереднім наслідком Кревської унії стала втрата впливу Русі на великого князя, який став католиком, створивши прецедент для своїх братів, деякі з яких були православними. Надії православних ієрархів на встановлення візантійського, а не латинського християнства в Литовському князівстві — останній язичницькій монархії Європи — були зруйновані.

Та справжній виклик політичному статусу Русі було кинуте 1413 року, коли Городельська унія, що розглядається в історіографії як династична, посилила Кревську унію — особисту унію між Польським королівством та Великим князівством Литовським. Новий договір, укладений між Ягайлом, тепер королем Польщі, та його кузеном Вітовтом (Вітаутас), великим князем литовським, поширював багато прав та привілеїв, що ними користувалася польська знать, включаючи право безумовного володіння землею, на литовську шляхту. Близько 50 польських шляхетських родів запропонували використовувати їхні герби такої самій кількості сімей з великого князівства. Але тут і крилася пастка: на «весілля» запрошувалися лише литовські католицькі родини. Нові права та привілеї не стосувалися православної еліти. Це був перший випадок дискримінації щодо еліти Русі на державному рівні. Відсутність доступу до нових привілеїв, таким чином, означала для православних аристократів заборону обіймати високі посади в центральному апараті великого князівства. Ситуація погіршувалася й тим, що Городельська унія відбулася безпосередньо після обмеження автономії Русі Вітовтом, який замінив князя Волині та правителів деяких інших земель на своїх ставлеників.

Можливість висловити своє невдоволення зазіханням на їхній статус руські еліти отримали невдовзі після смерті Вітовта 1430 року. У наступній боротьбі за литовський престол, що переросла в громадянську війну, руська шляхта, очолена волинськими боярами, підтримала власного кандидата, князя Свидригайла. Його суперник, князь Сигізмунд, 1434 року завдав удару у відповідь, поширивши права та привілеї, гарантовані Городельською унією, на православну еліту Великого князівства, повернувши хід війни на свою користь. Незважаючи на те що князі та шляхта Волинської та Київської земель підозріло поставилися до намірів Сигізмунда, їхня підтримка Свидригайла послабшала, що дозволило встановити відносний мир у князівстві. Усунувши релігійну причину невдоволення руських еліт, литовський двір отримав більше можливостей для маневру у своїх майбутніх зусиллях з обмеження автономії руських земель та князівств.

1470 року великий князь литовський та король польський Казимир IV ліквідував останній залишок княжої доби — Київське князівство. За десять років по тому київські князі змовилися вбити Казимира та поставити одного зі своїх кандидатів, але їхній задум провалився, що призвело до арешту його ватажків та змусило решту заколотників утекти за межі князівства. З їхнім від'їздом було покладено край надіям на відновлення способу життя, пов'язаного з княжою традицією Київської Русі. На зламі XV—XVI століть не лише на політичній карті України, а й у її інституційному, соціальному та культурному ландшафті мало що нагадувало про часи двохсотлітньої давнини, коли Галицько-Волинська держава прагнула скинути монгольський сюзеренітет і стати повністю незалежним гравцем у регіоні. Хоча руське право та мова ще залишалися добре вкоріненими, вони почали втрачати своє колишнє домінування. Ці невід'ємні частини руської культури мали тепер конкурувати з латинськими впливами та польською мовою, яка посіла почесне місце у Великому князівстві Литовському після Кревської унії.

По всій Європі XVI століття ознаменувалося зміцненням королівської влади, централізацією держав та уніфікацією соціальних і культурних практик. Іншою стороною медалі було дедалі більше зростання аристократичної опозиції щодо сильної королівської влади, яка у випадку Польщі та Литви походила з аристократичних родів Великого князівства — у багатьох із них глибоко вкоренилася княжа традиція Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Але в середині XVI століття опозиційні настрої литовсько-руської еліти щодо зростання королівської влади послабилися через збільшення зовнішньої загрози князівству, яку воно могло пережити лише з допомогою Польщі. Ця загроза походила зі сходу, де протягом XV століття зростала нова міжнародна потуга — Велике князівство Московське.

1476 року великий князь Іван III, який першим назвав себе царем, проголосив незалежність свого царства від Орди й відмовився сплачувати данину ханам. Він також розпочав кампанію зі «збирання руських земель», взявши Новгород та Твер і почавши претендувати на інші руські землі, що колись входили до складу Монгольської держави, у тому числі й території сучасної України. В останні десятиліття XV століття новостворене Московське царство та Велике князівство Литовське почали тривалий конфлікт за спадщину Київської Русі. Московія перейшла в наступ, і на початку XVI століття великі князі змушені були визнати зверхність царя над двома своїми колишніми територіями, Смоленщиною та Чернігівщиною. Це був перший випадок, коли Московське царство поширило свою владу на частину території нинішньої України.

Просування Московської держави на захід, зупинене литовськими князями на початку XVI століття, відновилося у його другій половині. 1558 року Іван Грозний, рішучий та харизматичний, але разом із тим ексцентричний, жорстокий і в результаті самобивчий цар, напав на Лівонію, державу, що межувала з великим князівством і включала нинішні Латвію та Естонію,

розпочавши Лівонську війну (1558—1583), що тривала чверть століття і втягнула Швецію, Данію, Литву і зрештою Польщу. 1563 року московські війська перетнули кордон князівства, захопивши Полоцьк і здійснивши рейди на Вітебськ, Шклов та Оршу (усі — у сучасній Білорусі). Ця поразка мобілізувала підтримку польсько-литовського союзу серед литовської знаті.

У грудні 1568 року Сигізмунд Август, який був і королем Польщі, і великим князем Литви, призначив два сейми в місті Люблін — один для королівства, другий для великого князівства — у надії, що їхні представники вироблять умови для нової унії. Переговори почалися на позитивній ноті, й обидві сторони домовилися про спільне обрання короля загальним сеймом і широку автономію Великого князівства в межах спільної держави, але литовські князі не захотіли повертати королівські землі, що перебували в їхньому володінні, що було головною вимогою польської шляхти. Литовські делегати спакували речі, зібрали свої знатні почти й поїхали. Цей від'їзд викликав зворотний удар. Несподівано для литовців польський сейм, з благословення короля, став видавати декрети про передавання однієї провінції князівства за іншою під юрисдикцію Польщі.

Литовські князі, які побоювалися втратити свої провінції через наступ московського війська, тепер втрачали їх через мирну агресію Польщі. Щоб зупинити це недружнє поглинання з боку потужного польського партнера, литовці повернулися до Любліна, щоб підписати угоду, продиктовану польськими делегатами. Вони прибули занадто пізно. У березні 1569 року Підляське воеводство на українсько-білорусько-польському етнічному кордоні відійшло до Польщі. У травні настала черга Волині, а 6 червня, за день до відновлення польсько-литовських переговорів, Польщі були передані Київська та Подільська землі. Литовські аристократи могли тільки прийняти нову реальність — їм загрожували більші втрати, якби вони продовжували чинити опір унії. На своїй картині «Люблінська унія» відомий польський художник XIX століття Ян Ма-

тейко зобразив головного супротивника унії Миколая Радзивілла на колінах, але з оголеним мечем перед королем.

Люблінська унія створила нову польсько-литовську державу з єдиним правителем, який обирався шляхтою усього королівства, та єдиним сеймом. Це поширило свободи польської шляхти на знать Великого князівства Литовського, яке зберігало власний державний апарат, судову систему та армію. Нова держава, названа Річчю Посполитою, була квазіфедерацією, де домінувало географічно розширене та політично зміцнене Польське королівство. Це королівство включило до свого складу українські воєводства не окремою групою, а одне за одним, без жодних спільних умов чи гарантій, окрім тих, що стосувалися використання руської мови в судах й адміністрації та захисту прав православної церкви.

На Люблінському сеймі місцева аристократія — князі та бояри, той самий прошарок, який виступав проти унії у Литві, — представляла українські землі. Та, на відміну від литовської знаті, українські делегати виступили в результаті за приєднання до королівства, водночас просячи про гарантії щодо їхнього законодавства, мови та релігії. Чому українські еліти, зокрема князівські роди, погоджувалися на таку угоду? Це питання набуває особливого значення, ураховуючи, що новий кордон між Польщею та Литвою пізніше стане основою адміністративних поділів, що з часом визначать сучасний кордон між Україною та Білоруссю.

Чи приєдналися українські провінції Великого князівства до Польщі через те, що їхня самобутність та спосіб життя відрізнялися від білоруських, чи це був випадково встановлений люблінський кордон, що розрізнув ці два східнослов'янські народи? Немає жодних ознак того, що в середині XVII століття українці та білоруси на люблінському кордоні говорили двома окремими мовами. Сьогодні на українсько-білоруському прикордонні говорять перехідними українсько-білорусь-

кими діалектами, якими, можливо, розмовляли й у XVI столітті, через що майже нереально провести чітку розмежувальну лінію, яка базуватиметься виключно на лінгвістичних критеріях. Однак очевидно, що люблінський кордон, створений на основі меж історичних земель Русі, посилив відмінності, що довго формувалися на південь та північ від прип'ятських боліт. Історично склалося так, що Київська земля і Галицько-Волинське князівство значно відрізнялися від білоруських земель на півночі. Із X до XIV століття вони були основними районами існування незалежних або напівнезалежних князівств. У XV—XVI століттях розташування українських земель на периферії Великого князівства Литовського та виклики, з якими вони стикалися на відкритому степовому прикордонні, збільшили вже існуючі відмінності від решти литовського світу.

На відміну від литовської аристократії, українські еліти вбачали мало користі в існуванні де-факто незалежного Великого князівства, що було погано підготовлене до протистояння з кримськими та ногайськими татарами. Польське королівство могло допомогти Литві у війні з Московією, та навряд чи було здатне надати підтримку українцям у їхній нескінченній війні з татарами, що відрізнялася слабкою інтенсивністю. Включення прикордонних провінцій до складу королівства могло викликати інше ставлення влади до долі прикордонних провінцій. Так чи інакше, українські князі підтримали входження їхніх земель до складу Польщі. У нас немає жодних підстав стверджувати, що вони коли-небудь про це шкодували. Волинські княжі роди не лише втримали свої володіння, а й різко наростили їх за часів польського панування.

Костянтин Острозький, безперечно, найвпливовіший із місцевих князів, вирішив долю унії, підтримавши короля. Він зберіг свої старі посади володимирського старости та київського воєводи. Також він збільшив площу своїх землеволодінь. На кінець XVI століття Острозький здобув величезну особисту імперію, що включала 40 замків, 1000 міст і 13 000 сіл, що пере-

бували у власності князя. На початку XVII століття його син Януш матиме у своїй приватній скарбниці достатньо золота, срібла та монет, щоб покрити два річні бюджети всієї Речі Посполитої. Острозький самотужки міг зібрати армію з 20 000 піхотинців та кіннотників — удесятеро більше за королівське військо в прикордонних районах. У різні часи своєї кар'єри Острозький був претендентом і на польський, і на московський престоли. Дрібніша шляхта була не в змозі кинути виклик цьому потужному магнатові, від якого залежала економічно й політично. Тож Острозький і далі контролював широку мережу своїх шляхтичів-клієнтів, які виконували його накази у місцевих сеймах та сеймі Речі Посполитої. Не тільки місцева шляхта, а й король і Сейм не наважувалися кинути виклик авторитету цього некоронованого короля Русі. Сейм забороняв князям виставляти власні армії у военний час, але через постійну небезпеку татарських набігів на степовому кордоні регулярна армія держави не могла обійтися без військової потуги князів.

Острозькі були найбагатшими з українських князів, які збільшили свій вплив після Люблінської унії, але вони були не єдині. Іншим дуже впливовим князівським родом Волині були Вишневецькі. Князі Вишневецькі поширили свої володіння на Волині, де вони були незначні в порівнянні з Острозькими, на землі Наддніпрянщини. Ці землі були або незаселені, або залишені мешканцями під час монгольського панування, а тепер відкриті для нападів ногайців та кримських татар. Сім'я Вишневецьких збільшувала свої володіння в степових землях, засновуючи нові поселення, утворюючи міста та фундуєчи монастирі. Невдовзі за розмірами володінь у Лівобережній Україні Вишневецькі вже могли змагатися з Острозькими. Ці дві княжі родини були найбільшими землевласниками в Україні. Зміни, що відбулися в регіоні в період після Люблінської унії, сприяли зусиллям волинських князів, які були головними рушіями колонізації степових земель. Створення польською короною «кварцяного», невеликого, але постійного мобільного

війська, що фінансувалося з четвертої частини королівських прибутків доменів, допомагало відбивати татарські набіги та сприяло подальшому заселенню степу. Ще одним важливим стимулом для колонізації степових околиць стало їхнє включення в торгівлю з Балтійським регіоном. Зі зростанням попиту на зерно на європейському ринку Україна стала заробляти свою майбутню репутацію житниці Європи. Уперше з часів Геродота українське зерно з'явилося на іноземних ринках. Селяни масово тікали до Наддніпрянщини від кріпацтва, що посилювалося в землях, ближчих до урядових центрів. Вони мігрували до степових околиць України, де князі та шляхта засновували вільні від податків поселення, дозволяючи новоприбулим не відпрацьовувати панщину або не платити грошові повинності протягом певного періоду. В обмін на це переселенці мали селитися та обробляти землю.

Міграція на схід створювала нові економічні та культурні можливості. Серед тих, хто відгукнувся на них, були єврейські громади. Про їхнє існування в Україні відомо з князівських часів, але саме XVI століття стало періодом різкого підйому економічного та культурного життя єврейських громад. За деякими оцінками, від середини XVI до середини XVII століття кількість євреїв в Україні збільшилася в 10 разів, приблизно з 4000 до більш ніж 50 000. Вони утворювали нові громади, будували синагоги й відкривали школи. Однак ці успіхи мали зворотний бік, бо євреї опинилися між двома групами з протилежними інтересами — селянами та землевласниками. Спочатку обидві групи належали до православних. Проте на середину XVII століття багато князів прийняли католицьку віру. Тож євреї виявилися затиснутими між обуреними православними кріпаками та жадібними до грошей католицькими панами. Це соціально-культурне протистояння стало бомбою сповільненої дії.

Усупереч очікуванню короля Сигізмунда Августа Люблінська унія не приборкала опозиційну аристократію. Скоріше

навпаки: вона тільки підвищила становище Острозького та інших українських князів. Але їхні біографії — це не лише накопичення статків та привласнення земель. Уперше з часів падіння Галицько-Волинського князівства князі почали долучатися до культурних та освітніх проектів. Це культурне пробудження відбулося по обидва боки нового польсько-литовського кордону й було безпосередньо пов'язане з релігійними конфліктами того часу. У Великому князівстві Литовському сім'я Радзивілів показала приклад успішного використання зв'язків між політикою, релігією та культурою. Головний супротивник Люблінської унії, Миколай Радзивілл Червоний, став також лідером польського та литовського кальвінізму й засновником школи для кальвіністської молоді. Його двоюрідний брат Миколай Радзивілл Чорний профінансував друк першого повного перекладу Біблії польською мовою, виданого в Бресті — місті на білорусько-українському етнічному кордоні. У 1570-ті роки Костянтин Острозький розпочав власний видавничий проект у волинському місті Острог. Там він зібрав команду вчених, які порівняли грецький і церковнослов'янський тексти Біблії та внесли зміни до церковнослов'янського перекладу. Острозький опублікував найавторитетніший текст Письма з коли-небудь створених православними книжниками. Проект мав справді міжнародний масштаб, до нього були залучені фахівці не лише з Польщі та Литви, а й з Греції, а примірники Біблії, що з ними вони працювали, походили з таких різних місць, як Рим та Москва. Острозьку Біблію було видано 1581 року накладом близько 1500 примірників. Приблизно 400 з них дожило до нашого часу, й один із них можуть побачити відвідувачі бібліотеки Гарвардського університету.

Публікація церковнослов'янського перекладу Біблії в Острозі ще до того, як такий текст з'явився в Константинополі, продемонструвала зростання ролі України в православному світі. Острозький не зупинився на виданні Біблії. Він не лише продовжив свою видавничу програму як церковнослов'янською,

так і руською мовою (що була більш доступною для загалу), а й заснував школу для православної молоді, доволі схожу на ту, яку Радзивілл створив для кальвіністів, що розширило діяльність академічних кіл, згрупованих навколо князя. Але й цим амбіції Острозького не обмежувалися. Є явні ознаки того, що він розмірковував над питанням переміщення патріаршого престолу з Константинополя до Острога. Цей задум так і не було втілено в життя, але наприкінці XVI століття Острог став, мабуть, найважливішим центром православної освіти у світі.

Острозький, «некоронований король Русі», прагнув історичного та релігійного обґрунтування ролі, яку він насправді й відігравав у регіоні. Вступні тексти до Острозької Біблії та твори авторів, зібраних князем, зображують його продовжувачем релігійної та освітньої справи, початої на Русі князями Володимиром Великим та Ярославом Мудрим. «Адже Володимир свій народ хрещенням просвітив, /А Костянтин [Острозький] богорозумними писаннями освітив, — писав один із редакторів Біблії. І далі продовжував: — Ярослав церковними будовами Київ та Чернігів прикрасив, /А Костянтин єдину соборну церкву Писанням прославив»¹. Герасим Смотрицький, відомий богослов і, швидше за все, автор віршів, наведених вище, походив із «Польської Русі», тобто Галичини й Західного Поділля. Там українські шляхтичі й городяни скористалися плодами освіти польського Ренесансу раніше, ніж їхні земляки у Великому князівстві Литовському.

Команда фахівців, зібрана та підтримувана Острозьким, була інтернаціональною, і деякі з її найвідоміших членів мали польське походження. Панегіристи Острозького, які походили з польської шляхти, мало цікавилися його внеском у розвиток православ'я, але робили все можливе, щоб створити для нього «вірчі грамоти» напівнезалежного правителя. Якщо православ-

¹ Переклад тексту з Острозької Біблії подається за виданням: Острозька Біблія. Опрацював та підготував до друку ермн. архімандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). — Львів, 2006. — 1957 с.

ні інтелектуали пов'язували Острозького з Володимиром та Ярославом, то польські панегіристи «встановлювали» його походження від Данила Галицького, найбільш відомого правителя його рідної Волині. Поляки, які служили Острозькому, а також князям Заславським, що були пов'язані з Острозьким шлюбними узами, витворили для своїх патронів новий історичний та політичний простір, що не окреслювався існуючими межами православної церкви або руських (українських і білоруських) земель тепер поділеного навпіл Великого князівства Литовського. Цим новим простором була «Польська Русь» — українські землі збільшеного за їхній рахунок Польського королівства. Накладаючи на стару мапу православної Русі кордони, встановлені Люблінською унією, ці панегіристи створювали історичну та політичну реальність, яка пізніше забезпечить географічні обриси для формування сучасної української нації.

Окрім сфери мистецтва та літератури, результати Люблінської унії позначилися й на картографії. На карті 1590-х років, виданій Томашем Маковським, показано новий кордон між польською та литовською Руссю, або, у сучасних умовах, між Україною та Білоруссю. Під заголовком «Велике князівство Литовське та суміжні території» мапа Маковського включала українські землі та додаток із зображенням Дніпра. Уперше на мапах з'явилося слово «Україна» (*Vkraina*). Учені вважають, що матеріал для української частини мапи надав Костянтин Острозький. Імовірно, термін «Україна» потрапив на карту Маковського також завдяки князю або його оточенню. Це слово застосовувалося щодо території на правому березі Дніпра від Києва на півночі до Канева на півдні. За Каневом, якщо вірити картографові, були дикі степи, позначені як *campi deserti citra Boristenem* («пустельні рівнини на цьому боці Борисфена»). «Україна», таким чином, охоплювала чималу частину степового кордону регіону. Схоже, це була економічно квітуча область, усяяна численним замками та поселеннями, яких ще не було на ранніх картах. Альтернативною й головною назвою регіону,

використаною на такій самій мапі, була *Volynia ulterior* (зовнішня Волинь), що підкреслювала зв'язок між новою «Україною» та старою Волинню, батьківщиною Острозьких.

Люблінська унія створила новий політичний простір для опанування та військового, економічного та соціального освоєння з боку православних княжих еліт, які, замість того щоб втратити свій престиж і владу внаслідок унії, насправді підвищили їх. Коли освічені люди, які були на службі в князів, почали наповнювати цей простір змістом, пов'язаним з політичними та культурними амбіціями своїх господарів, вони шукали паралелі та прецеденти в історії (діяльність Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Данила Галицького). Незважаючи на увагу до минулого, вони дійсно створили дещо нове. Цим винаходом зрештою стане «Україна» — термін, що вперше з'явився у киево-руські часи, але відновився в регіоні під час відродження князівської влади у XVI столітті. Цій назві й новому простору, створеному Люблінською унією, знадобиться час та нова суспільна верства, щоб стати одним цілим та поширити термін «Україна» на землі далеко за правим берегом Дніпра.

КОЗАКИ

Протягом XV та XVI століть українські степи пережили значну політичну, економічну та культурну трансформацію. Уперше з часів Київської Русі кордон заселеної території перестав відступати в бік прип'ятських боліт та Карпат і почав просуватися на схід та південь. Лінгвістичні дослідження показують, що дві основні групи українських діалектів, поліські та карпатсько-волинські, почали рухатися назустріч із півночі й заходу, пересуваючись на схід та південь і утворюючи третю групу степових діалектів, що тепер охоплюють українську територію від Житомира та Києва на північному заході до Запоріжжя, Луганська та Донецька на сході й розширюються на південний схід аж до Краснодарського і Ставропольського країв у сучасній Росії. Це змішування діалектів відображувало рух населення в цілому.

Витоки цих глибинних змін лежали в самому степу. Боротьба, що почалася всередині XIV століття в Золотій Орді, відомій також як Кипчацьке ханство, призвела до її розпаду в XV столітті. Кримське, Казанське та Астраханське ханства стали наступниками Золотої Орди, але жодне з них не змогло її об'єднати і кожне з часом втратило свою незалежність. Крим став незалежним від Золотої Орди 1449 року під керівництвом нащадка Чингісхана, Хаджі Девлет-Гірея. Заснована ним династія Гіреїв проіснує до XVIII століття, але його держава майже відразу втратила незалежність. До 1478 року ханство стало васалом Османської імперії — величезної мусульманської держави, у якій політично переважали тюрки і яка замінила Візантію

як панівну силу в західному Середземномор'ї та Причорномор'ї протягом XIV—XV століть. Османи, що 1453 року зробили Стамбул (колишній Константинополь) своєю столицею, отримали прямий контроль над південним узбережжям Криму, заснувавши головний центр у портовому місті Кафа (сучасна Феодосія). Гіреї контролювали кримські степи на північ від гір та кочові племена Південної України, з Ногайською Ордою, що стала найпотужнішим із цих племен у XVI столітті.

Увагу Османів до регіону привертала проблема безпеки та комерційні інтереси. Особливо вони були зацікавлені в рабах. Работоргівля завжди була важливою в економіці регіону, але тепер вона стала домінувати. Османська імперія, чий ісламські закони дозволяли поневолювати лише немусульман і заохочували звільнення рабів, постійно потребувала безкоштовної робочої сили. Ногайці та кримські татари реагували на цей попит, поширюючи свої набіги в пошуках рабів на північ від понтійських степів і часто заходячи глибоко в українські землі або в південну частину Московської держави. Работоргівля була додатковим заробітком (основний прибуток ногайці отримували від тваринництва, а кримські татари — також від осілого сільського господарства). Погані врожаї зазвичай означали збільшення набігів на північ та кількості рабів, яких доправляли до Криму.

Усі п'ять маршрутів, якими татари нападали на поселення, проходили територією України. Два з них, на схід від Дністра, вели до Західного Поділля, а звідти — до Галичини; два, по інший бік Південного Бугу, — до західного Поділля та Волині і потім знову до Галичини; останній проходив регіоном, що пізніше стане Слобідською Україною в районі Харкова до Південної та Центральної Росії. Якщо попит на зернові призвів до включення українських земель до балтійської торгівлі, то їхні зв'язки з середземноморським світом здебільшого були пов'язані з татарськими рейдами за рабами. Українці, які становили абсолютну більшість населення прикордонних степів на північ від Чорного моря і переселялися до степів для вирощування

зерна, стали головними мішенями та жертвами ранньомодерної економіки Османської імперії, що залежала від работоргівлі. Етнічні росіяни, які жили на північний схід від Криму, були на другому місці.

Михалон (Михайло) Литвин, литовський дипломат і автор історичних нотаток середини XVI століття, який відвідав Крим, описав масштаби работоргівлі цитатою зі своєї розмови з місцевим євреєм, який «бачачи, що туди постійно завозиться велика кількість наших полонених людей, спитав, чи наші землі ще так само повні людей і звідки тут така велика кількість смертних». За різними оцінками, кількість українців та росіян, які потрапили на невільницькі ринки Криму в XVI та XVII століттях, коливається від 1,5 до 3 млн осіб. Діти та підлітки цінувалися найбільше. Долі рабів різнилися. Більшість чоловіків опинялися на турецьких галерах або гарували на полях, у той час як багато жінок працювали прислугою. Декому щастило, якщо можна так сказати. Талановиті молоді люди робили кар'єру в османській адміністрації, але більшість із них була євнухами. Деякі жінки потрапляли до гаремів султанів або високопоставлених османських урядовців.

Українська дівчина, яка увійшла в історію під ім'ям Роксолана, стала дружиною одного з наймогутніших турецьких султанів, Сулеймана Пишного, який правив у 1520—1566 роках. Її син став султаном Селімом II. Під ім'ям Гюрем-султан Роксолана спонсорувала мусульманську благодійність та фінансувала будівництво деяких найкращих зразків османської архітектури. Серед них — Хасекі Гюрем-султан Хамамі — громадські лазні неподалік від Айя-Софія у Стамбулі, спроектовані одним із найкращих османських архітекторів, Мімаром Сінаном. Протягом останніх 200 років Роксолана була головною героїнею романів та низки телесеріалів в Україні й Туреччині. Звичайно, її життя та кар'єра були винятком, а не правилом.

Татарські набіги й работоргівля залишили глибокі шрами в історичній пам'яті українців. Доля рабів була темою численних

дум — українських епічних пісень, де оплакувалася доля полонених, описувалися їхні спроби втекти з кримської неволі й оспівувалися люди, які рятували та визволяли рабів. Ці народні герої були відомі як козаки. Вони билися з татарами, організовували морські походи проти турків і дійсно час від часу визволяли рабів.

Ким були козаки? Відповідь залежить від періоду, який ми маємо на увазі. Достеменно відомо, що першими козаками були тюрки-кочовики. Слово «козак» має тюркське походження і, залежно від контексту, могло стосуватися вартового, вільної людини або розбійника. Перші козаки поєднували в собі всі ці риси. Вони утворювали невеликі групи й жили в степах за межами населених пунктів і таборів. Живучи за рахунок степу, вони займалися рибальством, мисливством та розбоєм. Степ перетинало багато торгових шляхів, і перші козаки нападали на купців, які зважувалися їхати без надійної охорони. Перша звітка про існування в степу козаків, які походять не зі сходу чи півдня, а з півночі — заселених земель Великого князівства Литовського, — стосується саме одного з таких нападів на купців.

1492 року, коли Христофор Колумб висадився на одному з островів Карибського моря і назвав його Сан-Сальвадор, а король Фердинанд та королева Ізабелла підписали указ про вигнання євреїв з Іспанії, козаки вперше з'явилися на міжнародній арені. Згідно зі скаргою, відправленою цього року кримським ханом до великого князя литовського Олександра, його піддані з Києва та Черкас захопили та пограбували татарський корабель, що, схоже, перебував у пониззі Дністра. Князь ніколи не піддавав сумніву, що це могли бути його люди, або що вони, можливо, займаються розбоєм у степах. Він наказав своїм прикордонним («українним») урядовцям провести розслідування щодо козаків, які могли брати участь у цьому набігу. Також він звелів стратити винних, а їхнє майно, де, імовірно, були й крадені товари, віддати представникам хана.

Якщо наказ Олександра й був виконаний, він не мав тривалого ефекту. Наступного року кримський хан звинуватив козаків із Черкас у нападі на московського посла. 1499 року козаки були помічені в гирлі Дніпра, де спустошували околиці татарської фортеці Очакова. Щоб припинити козацькі походи до Чорного моря вниз по Дніпру, хан планував заблокувати річку ланцюгами в районі Очакова. Здається, цей план так і не був втілений або не мав жодного впливу на діяльність козаків. Від скарг хана до великого князя також було мало користі.

Намагаючись припинити козацькі набіги, литовські прикордонні старости водночас використовували козаків для захисту кордонів від татар. 1553 року великий князь відправив черкаського та канівського старосту Дмитра Вишневецького за дніпровські пороги для будівництва невеликої фортеці, що мала б зупинити козацькі походи вниз по Дніпру. Вишневецький використав для цього завдання підлеглих йому козаків. Не дивно, що кримський хан побачив у козацькій фортеці на острові Мала Хортиця зазіхання на його володіння і за чотири роки відправив військо, щоб вигнати Вишневецького з його «січі». У народній традиції Вишневецький запам'ятовується як перший козацький гетьман (титул, який польська армія надавала своїм верховним командувачам) і безстрашний борець проти татар і турків.

На середину XVI століття землі на південь від Києва були вже заповнені козацькими поселеннями. «А Київська земля — щаслива, процвітаюча й багата населенням, бо на берегах Борисфена та інших річок, що впадають у нього, багато густонаселених міст і сіл», — пише Михалон Литвин. Він також пояснює походження поселенців: «Деякі ховаються від батьківської влади, або від неволі, або від служби, або від [покарання за] злочини, або від боргів чи ще чогось іншого; інших приваблює [до цього краю] багата дичина та родючі місця. І, спробувавши щастя в цих фортецях, вони ніколи звідти не повертаються». Судячи з опису Михалона, козаки доповнювали свої доходи від полювання та риболовлі елементарним розбоєм. Він писав,

що в деяких брудних та бідних козацьких хатах було «повно дорогих шовків, коштовного каміння, соболів та іншого хутра і прянощів». Там він знаходив «шовк дешевший, ніж у Вільні, і перець дешевший за сіль». Купці перевозили степами ці ласощі та предмети розкоші з Османської імперії до Московського царства або Королівства Польського.

Хоча перші козаки були міськими мешканцями й жили вздовж Прип'яті та Дніпра, на кінець XVI століття їхні лави збільшувалися за рахунок місцевих селян. Цей вплив поклав край політичній, етнічній та релігійній невизначеності козаків — європейські автори тих часів гадали, чи були вони кримськими татарами та ногайцями, чи українськими підданими князів і королів, чи сумішшю всіх народів і релігій. Абсолютну більшість козаків тепер становили українці, котрі прибули з величезних маєтків (або латифундій) магнатів і шляхти, аби уникнути того, що історики називають «другим виданням кріпацтва». Як уже зазначалося в попередньому розділі, магнати й шляхта намагалися залучити нових поселенців до своїх новопроданих володінь на українському прикордонні, що були небезпечні для життя через постійну загрозу татарських нападів, обіцяючи їм звільнення від податків на певний період часу. Щойно цей період завершувався, багато селян рухалися далі, у небезпечний степ, щоб уникнути оподаткування. Чимало з них приєднувалися до козаків і радикалізували їхню суспільну політику під час повстань.

Заселення України — степових околиць уздовж середнього Дніпра, зображених на карті Томаша Маковського, про яку йшлося у попередньому розділі, — було спільним проектом волинських князів і дніпровських козаків. 1559 року Костянтин Острозький став київським воєводою — де-факто віце-королем величезних територій Наддніпрянської України. Його юрисдикція поширювалася на Київ і Черкаси, а до числа підопічних входили й козаки, які одночасно і сприяли, і перешкоджали подальшому заселенню степів зі своїми походами (з погляду

одних — визвольними, з погляду інших — розбійницькими) проти татар і турків. Острозький ініціював перші спроби залучення козаків на військову службу — не стільки для використання їх як бойової сили, скільки для того, щоб прибрати їх із земель за порогами і встановити бодай якийсь контроль над цією непокірною юрбою. Лівонська війна збільшила попит на воїнів на кордоні з Московією, тож у 1570-ті роки було сформовано ряд козацьких підрозділів, один із яких налічував аж 500 вояків.

Реорганізація козаків з ополчення на службі в прикордонних урядовців у військові з'єднання під командуванням армійських офіцерів відкрила нову еру в історії козацтва. До вжитку увійшов термін «реєстрові козаки». Козаки, яких брали на військову службу й таким чином заносили до «реєстру», були звільнені від сплати податків та не підлягали юрисдикції місцевої влади. Також вони отримували платню. Звичайно, від охочих потрапити до реєстру не було відбою, але польська корона набиравала на службу лише обмежену кількість, а їхні пільги діяли лише на період активної служби, так само лише за цей період сплачувалися й гроші. Але ті, хто не був включений до реєстру на початку або виключений з нього після завершення військової кампанії, відмовлялися зрікатися свого статусу, що породжувало численні суперечки між козаками та прикордонними урядовцями. Створення реєстру вирішило для уряду лише одну проблему, натомість породивши іншу.

1590 року польсько-литовський сейм постановив створити військо з 1000 реєстрових козаків для захисту прикордонних областей України від татар і нереєстрових козаків. Хоча король і видав необхідну постанову, з цього мало що вийшло. До 1591 року Україну охопило перше козацьке повстання. Козаки, які до цього спустошували турецькі володіння — Кримське ханство та Молдавію (залежну від Османської імперії), — спрямували свою енергію всередину країни. Вони повстали не проти

держави, а проти своїх «хрещених батьків» — волинських князів, зокрема Януша Острозького та його батька Костянтина. Януш був старостою Білої Церкви — замку на південь від Києва, у той час як Костянтин «наглядав» за діяльністю сина. Батько та син Острозькі повністю контролювали регіон. Ніхто з місцевої знаті не смів кинути виклик могутнім князям, які займалися розширенням своїх володінь за рахунок земель, захоплених у дрібної шляхти. Ніхто, крім козаків.

Один із тих дрібних шляхтичів, хто став жертвою Острозьких, Криштоф Косинський, виявився також і козацьким отаманом. Коли Острозький захопив землю Косинського, подаровану йому королем, той не став марнувати час на даремні скарги до короля, а напав на замок Білої Церкви, де була штабквартира молодого Острозького. Приватна армія, зібрана Острозькими та іншим вихідцем із Волині, Олександром Вишневецьким, зрештою завдала йому поразки. Князям вдалося придушити повстання, не звертаючись по допомогу до королівської влади. За іронією долі «хрещені батьки» козаків покарали своїх неслухняних дітей за допомогою інших козаків, які перебували в них на службі. Більш відомим серед цих лояльних князям козацьких отаманів був Северин (Семерій) Наливайко. Він повів козаків Острозького у бій проти війська Косинського, а потім зібрав розсіяних козаків у степах Поділля і повів їх якнайдалі від володінь Острозьких.

Однак існувала межа, до якої Острозькі могли контролювати козацькі заклоти або маніпулювати ними. Козаки обирали власного командувача, із яким ішли в бій, але, щойно похід закінчувався, були вільні вигнати його або стратити, якщо він діяв проти їхніх інтересів. Крім того, існували розбіжності всередині самого козацтва. Реєстрових козаків набирали з класу козаків-землевласників, які жили в містах та поселеннях між Києвом та Черкасами.

Вони мали можливість отримати спеціальні права, пов'язані з королівською службою. Але існувала й інша група — запо-

розькі козаки. Вони мали власне укріплене поселення — Січ (за назвою захисного дерев'яного частоколу — з січеного дерева) на островах за порогами. Вони були поза досяжністю королівських урядників, створювали постійні проблеми із кримськими татарами, а в буремні часи до них, мов до магніту, тягнулися невдоволені мешканці міст і сіл, які тікали до степу.

Наливайко, який за наказом Острозького впорався з козацьким бунтом, осередком якого були селяни-втікачі, незабаром опинився в непростому альянсі з непокірними запорожцями. На 1596 рік він уже не був на службі в Острозького, а діяв на власний розсуд, очоливши повстання більше, ніж те, що підняв Косинський. Початок 1590-х років був позначений кількарічними неврожаями, що призвели до голоду. Загроза голодної смерті виштовхнула багато селян зі шляхетських маєтків до козацьких лав. Цього разу для придушення повстання виявилось недостатньо князівських дружин: було викликано королівську армію. У травні 1596 року польське військо оточило козацький табір на лівому березі Дніпра. «Старі», або «городові», козаки повстали проти «нових», або січових, і видали Наливайка полякам в обмін на амністію. Колишній князівський слуга, який став козацьким повстанцем, був страчений у Варшаві й перетворився на мученика за козацькі свободи та православну віру в очах козацьких літописців і поетів епохи романтизму, у тому числі російського поета Кіндрата Рилєєва, страченого 1825 року за повстання проти царської влади.

Наприкінці XVI століття козаки ввійшли до зовнішньополітичних розрахунків не лише Речі Посполитої та Османської імперії, а й правителів Центральної та Східної Європи. 1594 року запорозьких козаків відвідав Еріх Лясота, посол імператора Священної Римської імперії Рудольфа II, який запропонував їм виступити на боці свого господаря у війні проти турків. За три роки після цього зі схожою місією до запорожців завітав Алесандро Комулео (хорват *Aleksandar Komulovic*), представник

папи римського. Із цих місій мало що вийшло, окрім листів Комулео та щоденника Лясоти, які описували демократичні порядки, що панували на Січі, та збагатили наші знання про ранню історію козацтва. Але козаки, яких уже знали у Відні та Римі, невдовзі звернуть на себе увагу в Парижі та Лондоні та становитимуть серйозну загрозу для Москви.

Українські козаки, які почали свою міжнародну кар'єру в 1550-х роках на службі в московського царя Івана Грозного, зробили непроханий візит до Москви на початку XVII століття. Тоді в Московії був безлад та громадянська війна через політичну, економічну й династичну кризу, відому як Смутний час. Він почався на зламі XVI—XVII століть із низки руйнівних голодних років, спричинених тим, що нині називається «Малим льодовиковим періодом» — періодом низьких температур, що тривали півтисячоліття, приблизно з 1350 до 1850 року, досягнувши мінімуму приблизно на початку XVII століття. Ця криза вразила Московію в найбільш невідповідний момент, коли помер останній представник династії Рюриковичів і низка аристократичних кланів заперечувала законність нових правителів, зокрема Бориса Годунова. Династична криза завершилася 1613 року, коли на московський престол вибрали першого царя з династії Романових. Але ще до того, як кризу було врегульовано, низка кандидатів на трон, дехто з яких видавав себе за родичів Івана Грозного, намагалася спробувати щастя, відчиняючи двері для іноземної інтервенції.

Під час цього довгого міжцарів'я козаки підтримували двох самозванців, які прагнули московського престолу, — Лжедмитрія I та Лжедмитрія II. Коли 1610 року польний гетьман коронний Станіслав Жолкевський рушив на Москву, до його армії приєдналося до 10 тисяч козаків. Обрання на московський престол Михайла Романова не спинило участі козаків у московських справах. 1618 року до походу польської армії на Москву приєдналося 20-тисячне українське козацьке військо. Козаки допомогли завершити війну на вигідних для Польщі умовах. Од-

нією з них було повернення Чернігівської землі, утраченої Великим князівством Литовським на початку XVI століття. На середину XVII століття Чернігів стане важливою частиною козацького світу. Утім, як і завжди, козаки одночасно й допомагали, і перешкоджали польським королям у здійсненні їхньої зовнішньої політики. У своїй війні з Московською державою Річ Посполита так і не здобула від Османської імперії підтримки, на яку сподівалася, почасти через козацькі морські походи проти турків.

1606 року, спустившись по Дніпру та увійшовши до Чорного моря на своїх довгих човнах — чайках, козаки штурмували Варну, одну з найсильніших османських фортець на західному узбережжі Чорного моря. 1614 року вони пограбували Трабзон на південно-західному березі, а наступного року ввійшли до стамбульської гавані Золотий Ріг і спустошили передмістя, майже як вікінги за 750 років до того. Але якщо вікінги в той же час і торгували з Константинополем, то козацькі походи більше були схожі на напади піратів від Середземного до Карибського моря. Вони приходили грабувати, мститися і, як розповідають українські народні пісні, звільняти багатостраждальних рабів. 1616 року вони атакували Кафу, головний центр работоргівлі на кримському узбережжі, та звільнили всіх полонених.

Султан, його двір та іноземні послы, які стали свідками того, як один за іншим відбуваються козацькі напади на могутню Османську імперію, були приголомшені. Тепер християнські правителі могли серйозно сприймати нападників як потенційних союзників у боротьбі проти турків. Французький посол у Стамбулі, Філіп де Арле, граф де Сезі, писав до короля Людовіка XIII в серпні 1620 року: «Щоразу, як козаки з'являються у цих місцях, вони захоплюють неймовірну здобич, незважаючи на слабкі сили, і мають таку репутацію, що турецьких солдатів потрібно дрючками виганяти на битву з ними на кількох галерах, що їх великому сеньйорові [султану] вдається вислати з великими труднощами».

У той час як граф де Сезі інформував свого короля про неспроможність Стамбула впоратися з морськими походами

козаків, радники 16-річного султана Османа II розмірковували, як вести війну на два фронти: проти поляків на суходолі та козаків на морі. Улітку 1620 року військо Османської імперії виступило в похід у напрямку річки Прут проти Речі Посполитої, до складу військ якої входили приватні козацькі армії польських та українських магнатів. Кампанія здійснювалася під приводом покарання Речі Посполитої за неприборкання козацьких нападів на турків. Насправді ж завдання було набагато ширшим. Османи намагалися захистити своїх румунських та молдавських васалів від впливу польсько-литовської держави, що дедалі зростав. Польська армія, що налічувала 10 тисяч вояків, і османські сили, що були, за деякими оцінками, удвічі більші, зіткнулися у вересні 1620 року біля містечка Цецора на нинішньому молдовсько-румунському кордоні. Битва тривала протягом 20 днів і завершилася розгромом військ Речі Посполитої.

Оскільки в державі більше не було боєздатної армії, двір та всю країну охопила паніка. Усі очікували, що турки продовжать свій похід на Польщу. І вони дійсно це зробили. Наступного року набагато більша османська армія, що налічувала 120 тисяч вояків, очолена самим султаном, рушила Молдовою, прямуючи до Речі Посполитої. На своєму шляху османи зустріли польсько-литовське військо, чисельністю близько 40 тисяч вояків, половину з яких становили козаки на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним — героєм походу козаків на Кафу та командувачем козацького війська в московському поході, що відбувся за два роки по тому. Битва, що точилася на берегах Дністра навколо обложеної турками Хотинської фортеці, тривала цілий місяць.

Хотинська битва не принесла остаточної перемоги жодній зі сторін, але цей невизначений результат розглядався у Варшаві як тріумф Королівства Польського. Поляки зупинили величезне турецьке військо біля своїх кордонів і підписали мирний договір, що не передбачав жодних територіальних втрат. Усі розуміли, що без українських козаків цей результат був би майже неможливим. Уперше — причому на короткий час — козаки

стали улюбленцями всієї Речі Посполитої. Книжки, що з'являються невдовзі, будуть прославляти Петра Конашевича-Сагайдачного (якому нині в Подільському районі Києва поставлено пам'ятник на початку вулиці, названої його ім'ям) як одного з найвеличніших польських воїнів-лицарів.

Військові досягнення козаків під Хотином дозволили їм повторно висунути свої політичні та соціальні вимоги до Речі Посполитої. Їхньою головною вимогою був шляхетський статус для козацьких старшин, якщо не для всієї армії. Коли 1622 року Петро Конашевич-Сагайдачний помер у Києві від ран, отриманих під Хотином, Касян Сакович, професор Київської братської школи, написав вірші на смерть козацького гетьмана, що невдовзі були видані друкарнею Києво-Печерського монастиря. У них він прославляв козаків як спадкоємців київських князів, які штурмували Константинополь ще за часів Київської Русі. За Саковичем, козаки билися за «золоту вольність», яку заслужили, — кодове словосполучення, що позначало права та свободи, якими користувалися шляхтичі королівства. «Та не кожному може вона бути дана — / Тільки нам, що боронять вітчизну і Пана. / Мужньо рицар у війнах до неї простує, / Не грішми, але кров'ю свободу купує»¹, — писав Сакович. Визнання козаків рицарями зробило б їх на один крок ближче до шляхти.

Та козаки не досягли цієї соціальної вимоги. Їхня спроба взяти участь у сеймі 1632 року з метою обрання короля (це право належало лише шляхті) зустріла категоричну відмову. Влада придушила козацькі повстання 1625 та 1630 років. Під Хотином вони мали 20 тисяч вояків, але тепер реєстр було обмежено до 6, а потім до 8 тисяч. Козаки повставали ще в 1637 і 1638 роках, проте знову зазнавали поразки від королівської армії. Вони

¹ Переклад Валерія Шевчука. За виданням: Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI—XVII століть. / Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. — К., 2001. — Т. 2. Т. 3. Подано на сайті: <http://litopys.org.ua/suspil/sus47.htm>.

стверджували, що борються не тільки за козацькі вольності, а й за православну віру. Хоча це й забезпечувало їм підтримку на початковому етапі, намагання уряду примиритися з православною церквою дедалі більше послаблювали зв'язки між козаками й церквою. Якщо 1630 року частина київського духовництва підтримувала козаків, то в 1637—1638 роках їхні заклики не були почуті й вони почувалися зрадженими. У панегіриках, що видавалися у друкарні Києво-Печерського монастиря, більше не вихваляли козацьких гетьманів, а прославляли православних шляхтичів, які воювали проти них.

Придушення козацьких повстань 1637—1638 років підвело владу до спроби довгострокового врегулювання козацького питання. Модель врегулювання була відносно простою: дарування козакам привілейованого легального статусу за умови їхньої інтеграції до правової та соціальної структури Речі Посполитої під керівництвом нових очільників, затверджених королем і довірених урядом. Козацька «ординація» 1638 року пішла далі в задоволенні вимог козацької старшини, ніж будь-яке інше примирення. Згідно з нею козацтво визнавалося окремим станом із власними правами та привілеями, у тому числі й правом на передавання такого статусу та земельної власності нащадкам. Уряд ужив заходів щодо контролю нововизнаного стану, обмежуючи доступ до нього інших верств населення, особливо городян, з якими козаки жили пліч-о-пліч у містах степового прикордоння.

Окрім цього, польська влада знизила кількість козаків у реєстрі до 6 тисяч і віддала їх під юрисдикцію коронного гетьмана — головнокомандувача польської армії. Козацький комісар та шість козацьких полковників призначалися з середовища польської шляхти. Найвищим званням, що його могли отримати козаки у своєму війську, було звання сотника. Шість полків мали почергово перебувати на варті на Запорозькій Січі — в оплоті бунтівних козаків за порогами. Щоб зупинити морські походи козаків та поліпшити відносини з Османською імперією,

польські урядовці відбудували фортецю Кодак перед дніпровськими порогами, уперше споруджену 1635 року, але згодом знижену козаками. Архітектором, якого відправили керувати відбудовою, був французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який 1639 року випустив першу мапу України — карту степових околиць Речі Посполитої, куди включив Подільське, Брацлавське та Київське воєводства. Численні карти регіону, зроблені Бопланом, познайомили європейських картографів другої половини XVII століття зі степовою Україною, яка тепер із князівської вотчини перетворилася на землю козаків.

Залагодивши певною мірою справи з козаками, заклавши Дніпро для морських походів та взявши під контроль Запорозьку Січ, Річ Посполита увійшла в десятиліття, що дістало назву «золотого спокою». Цей час приніс із собою подальшу колонізацію степових окраїн та розширення землеволодінь магнатів і шляхти. Населення зростало, оскільки нові козаки, селяни та єврейські орендарі, які діяли як посередники, переїздили туди, щоб скористатися новими економічними можливостями. Як виявилось, це була тиша перед бурею. Зароджувалося нове та ще більше козацьке повстання.

Козаки пройшли довгий шлях: від маленьких груп рибалок і мисливців, які добували собі поживу в степах на південь від Києва, до поселенців на нових землях у степовому прикордонні; від приватного ополчення на службі в князів до мушкетерів — озброєних ушницями піхотинців, що воювали як самостійна сила й викликали повагу в іноземців; і, нарешті, від втікачів і шукачів пригод до членів згуртованого військового братства, які вважали себе окремим станом суспільства й вимагали від уряду не лише грошей, а й визнання їхнього шляхетського статусу.

Польська держава могла здобути вигоду з військової потужності та економічного потенціалу козаків, лише задовольнивши їхні соціальні вимоги. Як неодноразово покажуть подальші події, це було нелегким завданням.

СХІДНА РЕФОРМАЦІЯ

Одним із багатьох стереотипів щодо сучасної України є образ розколотої країни, поділеної на православний Схід та католицький Захід. Семюел Хантінгтон у своєму бестселері «Зіткнення цивілізацій» наводить карту, де лінія між Східною та Західною цивілізаціями проходить просто через Україну. Вона залишає західні регіони країни, що включають Галичину та Волинь, з католицького боку поділу, а решту регіонів — із православного. Проблеми з цією мапою починаються, щойно хтось намагається перевірити її і виявляє дуже мало римо-католицизму в нібито католицькій частині країни. Волинь є переважно православним регіоном, а в Галичині хоч і багато католиків, та вони не становлять більшості християн: навіть у цьому випадку їхні церкви та літургію важко відрізнити від православних, бо більшість українських католиків поділяють православну обрядовість.

Не варто занадто суворо ставитися до картографів. Провести прямий поділ у такій країні, як Україна, дуже важко, якщо взагалі можливо. Це справедливо стосовно всіх культурних кордонів, але існування змішаної церкви, яка поєднує в собі елементи східного та західного християнства, ще більше ускладнює українську ситуацію. Цю церкву спочатку називали уніатською, що відображало її сутність — об'єднання двох християнських відламів. Сьогодні вона відома як Українська греко-католицька церква (частина «греко-» має на увазі візантійську обрядовість) або просто як Українська католицька церква. Безумовно, на сьогодні це найуспішніша інституційна

спроба подолати одну з найдавніших схизм (розколів) у християнському світі. Ця церква почала своє існування наприкінці XVI століття — у добу, коли відбувалося просування західних політичних та релігійних моделей на схід та їхня адаптація до традиційно православних територій. Але цей процес часто супроводжувався опором та дедалі більшим натиском з боку частини місцевих спільнот. Обидва прояви — і опір західним тенденціям, і їхня адаптація — знайшли своє втілення і в українському католицизмі, і в українському православ'ї, що зазнало значних трансформацій у першій половині XVII століття і відповідало на виклики з боку Заходу.

Прозахідний рух почався у Руській православній церкві на початку 1590-х років як реакція на кризу, що охопила Київську митрополію. Церква мала великі земельні володіння, і аристократи вважали церковну службу чудовою кар'єрою для своїх синів. Такі кандидати здебільшого мало цікавилися релігією, зате мали неабиякий інтерес до церковних багатств. Тому єпископи й архімандрити провідних монастирів часто отримували призначення від короля за допомогою світських благодійників церкви, навіть не приймаючи чернечого постригу. Священики, а часто й єпископи, мали лише початкову освіту. Навіть якщо вони й хотіли здобути більше знань, то просто не мали де це зробити. Тим часом кальвіністські й католицькі школи та колегіуми почали відчиняти свої двері для синів православної знаті. Особливо це стосувалося єзуїтських шкіл. Одна з них, що невдовзі стала академією, була заснована у Вільні, біля білоруського кордону, інша в місті Ярослав у Галичині.

Ситуація в Київській митрополії мало відрізнялася від обстановки, що панувала в Європі перед Реформацією та початком реформ католицької церкви. Вона була багато в чому стандартною, однак частина православної еліти почала сприймати її як кризову. Католицька церква Речі Посполитої була зайнята самооновленням за допомогою єзуїтських шкіл та колегіумів,

що являло загрозу для ще не реформованого православ'я. Видавничка та просвітницька діяльність кіл, що згурпувалися навколо князя Костянтина Острозького, була першою реакцією на цей виклик. Не менш стурбовані станом церковних справ були й члени православних братств — організацій купців та ремісників у великих містах України. Члени Львівського братства, найбагатшого та найвпливовішого з усіх, кинули виклик владі місцевого православного єпископа, який, як вони вважали, був корумпованим і чинив перешкоди в їхніх справах з панівними католиками. 1586 року львівські міщани домоглися ставропігії, або незалежності, від єпископа, а згодом відкрили власну школу, не чекаючи, поки він сам це зробить.

Православні ієрархи опинилися в скрутному становищі. Їхній статус у керованій католиками державі був другорядним щодо католицьких єпископів, які були членами сенату й мали прямий доступ до короля. Крім того, Острозькі й інші князі та шляхта вважали, що вони — справжні господарі церкви. Братства відверто конфліктували з ними, підриваючи монополію єпископів на викладання церковного вчення, а константинопольський патріарх, замість того щоб допомогти, взяв бунтівників під свій захист (вони знали, як підступитися до ієрарха, який страждав від безгрошів'я). Ключ до рішення цієї головоломки зненацька з'явився у вигляді унії з Римом. Бачення церковного союзу, що його уявляли собі православні ієрархи, спиралося на модель, запропоновану католицько-православним собором у Флоренції 1439 року. В останні роки існування Візантійської імперії імператор та патріарх були у відчаї, намагаючись врятувати її від нападів османів. У Римі пообіцяли допомогу в обмін на об'єднання двох церков під владою папи. Візантійські лідери погодилися на цю умову, яка підпорядковувала їхню церкву папі та замінювала православні догми на католицькі. Зокрема, вони погодили з католиками важливе питання *filioque*¹,

¹ Латинське формулювання, яке в християнстві означає походження Святого Духа і (від) Сина.

що означало визнання того, що Святий Дух виходить не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина — Ісуса Христа. Разом із тим їм вдалося зберегти інститут шлюбу в священників, грецьку мову та візантійську літургію.

Улітку 1595 року двоє українсько-білоруських православних єпископів вирушили в довгу подорож до Риму, везучи туди листа від своїх колег — православних ієрархів Речі Посполитої з проханням до папи прийняти їх у католицьку церкву на умовах, близьких до Флорентійської унії. У Римі папа Климент VIII прийняв подорожніх і привітав «повернення» єпископів та їхньої церкви в римське лоно церемонією в залі Костянтина в папському палаці. Озброєні папською буллою й численними посланнями до короля та інших високопосадовців Речі Посполитої, єпископи повернулися додому, щоб скликати собор, що мав оголосити про укладення церковної унії та передання Київської митрополії під юрисдикцію Риму. Король радо врегулював питання з часом та місцем проведення собору: він мав відбутися в жовтні 1596 року в Бересті на польсько-українсько-білоруському кордоні.

Якийсь час здавалося, що справу зроблено. Усі — папа, король, єпископи — хотіли об'єднання. Усі, крім значної кількості віруючих, до якої входили князь Острозький та його союзники серед православних магнатів, члени братств і чернецтво. Магнати не хотіли втрачати контроль над церквою — у добу Реформації вона була важливим релігійним та політичним рушієм, яким не можна було легковажити; братства хотіли реформ знизу, а не зростання влади єпископів; деякі з архімандритів, які керували монастирями, не прийнявши чернечого постригу, бажали зберегти контроль над церковними землями; і частина ченців, духовництва та звичайні віруючі, які не могли уявити собі відступництва від константинопольського патріарха. Це була кон'юнктура, але могутня коаліція, яка ставила під загрозу плани Риму, Варшави та православних ієрархів.

Князь Костянтин Острозький, якого можна було назвати найвпливовішою людиною в Україні, був готовий майже на все, щоб запобігти церковній унії. У формі, запропонованій єпископами, вона ставила під загрозу його контроль над церквою та обмежувала можливості використання православ'я як зброї в боротьбі з королівською владою збереження особливого місця для русинських князів у суспільстві. Мабуть, він почувався особисто зрадженим. Одним із двох єпископів, які поїхали до Риму прохати про унію, був його старий друг Іпатій Потій, якого Острозький умовив відмовитися від політичної кар'єри для того, щоб той став єпископом і займався реформуванням церкви. Острозький сказав Потію, що він не проти унії, але лише за згодою константинопольського патріарха. Потій, знаючи, що такої згоди не буде, вирішив укласти унію без участі Константинополя. Попутником Потія в дорозі до Риму був єпископ Кирило Терлецький, який був не лише екзархом, або особистим представником константинопольського патріарха, призначеним захищати його інтереси в регіоні, а й єпископом Волинської єпархії — твердині Острозького.

Приголомшений старий князь відправив озброєних слуг, аби перехопити єпископів на шляху до Риму, але ті уникли небезпеки. Тепер Острозький прямував до Берестя, щоб узяти участь у соборі разом із цілою армією прихильників, що складалася з православної шляхти та його слуг. Він також мав підтримку протестантських союзників — литовських аристократів. Один із них запропонував власний будинок для проведення зборів, оскільки за наказом короля усі православні церкви в місті було зачинено. Представники короля прибули до Берестя зі своїми збройними загонами. У цій наелектризованій атмосфері очікуване об'єднання церков могло цілком імовірно перетворитися не лише на роз'єднання, а й на кровопролитну битву.

Події, відомої в історіографії під назвою «Берестейський собор», насправді ніколи не було, вона була розділена на дві

окремі зустрічі — католиків та православних. Католицький собор, серед учасників якого були православний митрополит та більшість єпископів, оголосив про об'єднання. Православний собор, де головував представник константинопольського патріарха, включав двох православних єпископів, а також десятки архімандритів та представників парафіяльного духовництва. Його учасники відмовилися приєднуватися до унії і присяглися й далі зберігати вірність константинопольському патріарху. Тепер Київська митрополія була розколота: одна її частина декларувала прихильність до Риму, інша — до Константинополя. Розкол усередині митрополії мав також географічний вимір: здебільшого Галичина, зі Львовом та Перемишлем, залишилися православними, водночас Волинь та білоруські єпархії підтримали нову уніатську церкву. Насправді ситуація на місцях була набагато складнішою, ніж можна описати в загальних рисах, релігійні погляди іноді розколювали сім'ї, тоді як окремі парафії та монастирі змінювали свою прихильність не один раз.

Незважаючи на сильний опір Берестейській унії, король непорушно дотримувався унійного курсу. Він визнав лише один Берестейський собор — той, що проголосив об'єднання, — і відтепер вважав уніатську церкву єдиною законною християнською церквою східного обряду у своїй країні. Два єпископи, десятки монастирів, тисячі храмів і сотні тисяч, якщо не мільйони, православних віруючих тепер вважалися поза законом. Православна шляхта розпочала боротьбу в місцевих та загальному сеймах, заявляючи, що королівські урядовці зазіхають на свободу віросповідання, гарантовану знаті. І вона мала рацію. Ще в 1570-ті роки, відразу після смерті Сигізмунда Августа, протестантська шляхта зробила свободу віросповідання центральним принципом «артикулів», що на них мав присягати кожен новообраний король Польщі. Тепер протестантські шляхтичі підтримали своїх православних колег, допомагаючи в перетворенні сеймів на поля релігійних

битв і порушуючи питання «замирення народу руського релігії стародавньої грецької» на кожному загальному сеймі. Але до смерті короля Сигізмунда III 1632 року жодних суттєвих змін не відбулося. Протягом більш ніж 30 років православна церква існувала без офіційного статусу або визнання. Оскільки нові єпископи не могли бути призначені без згоди короля, єпископи-уніати сподівалися, що православна церква залишиться без єпископів після смерті тих, хто відкинув унію. Вона вижила лише завдяки непокорі королю та його урядовцям. Замість зміцнити королівську владу Берестейська унія лише підірвала її. Як і у випадку з Люблінською унією, об'єднання створило наслідки, протилежні тим, що на них сподівалися його ініціатори.

Боротьба за і проти унії не обмежилася сеймами й потрапила на ширшу громадську арену за допомогою публікацій. На території України та Білорусі стався справжній вибух трактатів, протестацій, друкованих атак і контратак, відомих сьогодні під загальною назвою «полемічна література». Спочатку обидві сторони були погано підготовлені для того, щоб вести серйозну релігійну полеміку, і користувалися послугами своїх польських прихильників. Петро Скарга, єзуїт, який узяв участь у Берестейському соборі, був серед тих, хто використовував своє перо на підтримку унії. Острозький користувався талантами своїх протестантських колег, щоб боротися проти унії. Протестанти завжди писали під псевдонімами (зазвичай грецькими), щоб підкреслити православне походження та авторитет своїх текстів. Більшість ранніх трактатів написана польською, яку продовжували використовувати і в пізніший період, коли місцеві автори почали писати руською.

Із часом і уніати, і православні почали використовувати авторів із власного середовища, які могли б по-іншому поглянути на питання релігійної політики, церковної історії, теології. Серед православних найбільшу популярність здобув Мелетій Смотрицький, син одного з редакторів «Острозької Біблії» —

Герасима Смотрицького. Людина багатьох талантів, Мелетій був також автором першої граматики церковнослов'янської мови, що стала стандартним довідником з цього питання не тільки в Україні та Білорусі, але також у Росії протягом наступних двох століть. Судячи з кількості публікацій, православні були активнішими, ніж уніати, можливо, тому, що їм не вистачало інших каналів для захисту своєї справи, а також підтримки в королівських судах.

Берестейська унія та зростання козацтва призвели до зсуву на південь і схід двох основних культурних кордонів України — християнсько-мусульманського та поділу між східним і західним християнством. Цей зсув призвів до низки істотних змін в економічному, соціальному та культурному житті України. Одним з найбільш тривалих зрушень стало повернення Києва в центр української історії — уперше після монгольської навали XIII століття. У першій половині XVII століття це стародавнє місто стане центром православної реформації — зусиль з боку православних церков від Константинополя до Москви, спрямованих на те, щоб наздогнати Реформацію і Контрреформацію в Європі та реформуватися під час цього процесу.

Відродження Києва як релігійного й культурного центру стартувало на початку XVII століття, коли старе місто стало притулком для православних вигнанців із Галичини. Вони побачили, що тамтешні умови більш сприятливі для релігійної та освітньої діяльності, ніж у Західній Україні, де Варшава дедалі більше тиснула на православних, щоб змусити їх до унії з Римом. Ключем до перетворення Києва на центр православ'я стало збереження контролю православних (попри Берестейську унію) над Києво-Печерським монастирем — безперечно, найбагатшою чернечою інституцією в Україні та Білорусі. 1615 року архімандрит монастиря Єлисей Плетенецький перевіз до Києва друкарню, що нею колись керував львівський єпископ. Зі Львова та Галичини перебралися не лише друкарня,

а й письменники, редактори, друкарі, які створили новий про-світницький центр під керівництвом і захистом Плетенецького. Того ж року в Києві було засновано православне братство, яке відкрило власну школу, як у Львівського братства. Ця школа пізніше перетвориться на колегіум західного типу, у той час як друкарня випустить 11 книжок до смерті Плетенецького 1624 року. До цього часу Київ замінить Острог та Вільно як центр православного книгодрукування.

З кінця XVI століття регіон на південь від Києва став, по суті, козацькою землею, що допомогло зростанню Києва як центру релігійної, культурної та освітньої діяльності, спрямованої проти королівської влади. Козаки сприяли київському Ренесансу в двох основних напрямках. По-перше, їхня присутність зводила до мінімуму загрозу татарських набігів, що зробило місто більш безпечним місцем для роботи та проживання релігійних дисидентів, а також для ченців і селян, які обробляли землі Києво-Печерського монастиря, забезпечуючи прибуток, потрібний для фінансування видавничої діяльності та освіти. По-друге, коли київські ченці опинилися під тиском з боку варшавського уряду, козаки забезпечили православних біженців з Галичини захистом, якого ті потребували. 1610 року їхній гетьман обіцяв убити представника уніатської митрополії, відправленого до Києва для навернення місцевих православних. За кілька років козаки виконали свою погрозу та втопили цього чоловіка в Дніпрі. «Те, чого інші народи прагнуть домогтися за допомогою слів та промов, козаки досягли своїми діями», — писав новий київський православний митрополит Іов Борецький.

Козаки відіграли вирішальну роль у висвяченні нової православної ієрархії на чолі з Борецьким — надзвичайно важливого акту, що врятував церкву від вимирання. Залишившись без єпископів через відмову короля затверджувати будь-які нові висвячення, церква таким чином опинилася на межі зникнення.

Восени 1620 року Петро Конашевич-Сагайдачний, безумовно найбільш відомий та шанований козацький лідер того часу, переконав ерусалимського патріарха Феофана, який тоді їхав через Україну, висвятити нових православних ієрархів. Це висвячення не лише вдихнуло нове життя у православну митрополію, а й відновило роль Києва як духовної столиці.

Це сталося майже випадково. Король не визнав нового митрополита Іова Борецького й видав наказ про арешт його та інших нових ієрархів. Через це Борецький не зміг оселитися ближче до центру православних земель, скажімо у Новогрудку, містечку поблизу Вільна, що слугувало резиденцією православних митрополитів з XIV століття. У нього не було іншого вибору, окрім як жити в Києві — центрі контрольованого козаками Подніпров'я. Тепер православна церква мала власну армію з козаків, а козаки отримали православну ідеологію й друкарню для просування своїх соціальних та політичних поглядів.

Козацько-православний союз викликав занепокоєння у Варшаві. Воно досягло піку восени 1632 року, коли московська армія перетнула кордон Речі Посполитої, намагаючись відбити Смоленськ та інші території, втрачені під час Смутного часу. Річ Посполита була заскочена зненацька, маючи лише жменьку війська для захисту своїх кордонів — майже так само, як 1621 року, коли Сагайдачний урятував країну в битві під Хотином. Ще більше погіршувало ситуацію те, що Річ Посполита була занурена в тривалу кампанію з обрання нового короля, оскільки Сигізмунд III помер навесні того року. Смерть короля, який був «архітектором» Берестейської унії, подарувала польсько-литовським елітам нагоду знайти нові способи подолання релігійної кризи. Адже замість пом'якшення релігійних відмінностей унія розділила руське суспільство й налаштувала більшу його частину проти уряду.

Вирішення проблеми, вироблене у Варшаві, дістало назву «Пункти заспокоєння обивателів грецької віри». Православна

церква була визнана суб'єктом права, отримавши рівні права та привілеї з уніатською церквою. Угода, укладена в результаті переговорів у сеймі представниками православної шляхти й підтримана майбутнім королем Владиславом IV, переслідувала політичну мету. У короткостроковій перспективі її ціною була лояльність православних до Речі Посполитої і забезпечення участі козаків у Смоленській війні проти Моковського царства. Визнання церкви королівською владою також забило клин між православною ієрархією та козацтвом. Церква більше не потребувала захисту козаків, щоб вижити. Як і передбачали ініціатори угоди, зближення православної церкви з королівською владою вимагало обрання нового церковного керівництва. Простягаючи руку «партії миру» королевича Владислава, православні делегати сейму обрали нового митрополита — архімандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могилу. Увійшовши до Києва, Могила заарештував свого попередника, прихильника козаків митрополита Ісаю Копинського, запроторивши його до підвалу Києво-Печерського монастиря. Колишній офіцер польської армії, Могила не бачив великої користі в козаках або їхніх протеже в церкві.

Петро Могила не мав королівської крові, але, як син православного правителя (господаря) Молдовського князівства, звичайно, належав до аристократії Речі Посполитої. Панегіристи Могили славили його як нового лідера Русі. Він посів місце князів, таких як Острозький, та козаків, таких як Сагайдачний, яких православні автори раднішого часу прославляли як спадкоємців і продовжувачів справи київських князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. «Помниш, яко предтым Россія бувала / Славна, як много патронов мѣвала, — писав один із панегіристів, говорячи «від імені» Софійського собору, архітектурної спадщини Ярослава, реконструйованої Могилою. — Тепер их мало: тебѣ хочет мѣти / В сарматском свѣти»¹.

¹ Розділ «Віршова література XVI—XVII століть» із сайту <http://litopys.org.ua/biletso/bilo08.htm>.

Могила взявся за реставрацію церков доби Київської Русі з максимальною серйозністю, відбудувавши не одну пам'ятку. Однак «реставрація» середини XVII століття дещо відрізнялася від сучасної. Навіть зараз зовнішній вигляд Софійського собору свідчить про те, що Петро Могила та його архітектори ніколи не намагалися повернутися до оригінальних візантійських моделей. Новий стиль, у якому вони «реставрували» свої церкви, походив із заходу й виник під впливом європейського бароко. Софійський собор, такий як ми його знаємо сьогодні, — це ідеальний приклад змішування культурних стилів та напрямків, що характеризує сутність діяльності Могилы як митрополита. Хоча інтер'єр собору й прикрашають візантійські фрески, зовні храм має вигляд барокової церкви.

Вестернізація візантійської спадщини та адаптація православної церкви до викликів Реформації і Контрреформації були рушійними силами нововведень Могилы в освітній та церковній сферах. Як і у випадку з архітектурою, це були не просто західні, а специфічно католицькі зразки. Уніати та православні змагалися між собою у наслідуванні католицьких реформ, намагаючись при цьому не дуже жертвувати візантійською спадщиною. У той час як уніати могли відправляти своїх студентів до Риму та єзуїтських колегіумів Центральної та Західної Європи, православні не мали такої розкоші. Могила взявся за вирішення цієї проблеми, заснувавши першу православну колегію в Києві та пристосувавши програму єзуїтського колегіуму до її потреб. Колегія, утворена шляхом злиття Київської братської школи зі школою Печерського монастиря, пізніше стала відома як Києво-Могилянська академія і тепер є одним із провідних університетів України.

Могила закріпив за Києвом роль видавничого центру. Книги, надруковані тут у 1640-ві роки, знаходили читачів далеко за межами України. Одна з них, «Служебник», була першою книгою, що систематизувала православні богослужбові практики. Інша, під назвою «Собрание короткой науки об артикулах віри»,

більш відоме як «Православне сповідання віри», являла собою перше ґрунтовне обговорення основ православної віри, пропонує відповіді на 260 питань у стилі катехізису. Вона була написана близько 1640 року, схвалена собором східних патріархів у 1643-му й видана в Києві 1646 року. Створене під сильним впливом католицьких зразків, «Сповідання» стало відповіддю на протестантсько зорієнтований катехізис, виданий 1633 року константинопольським патріархом Кирилом Лукарисом. «Гриф» затвердження, отриманий від східних патріархів, зробив його стандартом для всього православного світу, у тому числі й для Московського патріархату.

Освітні та видавничі проекти, ініційовані Моголою, мали своєю основною метою реформування київського православ'я. Освічене духівництво, чітко визначений символ віри, стандартизовані богослужбні практики — усе це поєднувалося із зусиллями митрополита збільшити владу єпископів у церкві, зміцнити церковну дисципліну та поліпшити стосунки з королівською владою. Усі ці заходи відповідали викликам Реформації і Контрреформації — характерним ознакам конфесіоналізації релігійного життя всієї Європи. Поняттям «конфесіоналізація» позначається сьогодні низка речей. Протягом XVI століття всі церкви по обидва боки католицько-протестантського кордону були зайняті формулюванням віросповідання, вихованням свого духівництва, зміцненням дисципліни, стандартизацією богослужбових практик та пошуком спільної мови зі світською владою. У середині XVII століття під керівництвом Петра Могилы православні приєдналися до цього загальноєвропейського процесу.

Примітно, що в цьому процесі православної Реформації провідну роль відіграв саме Київ (місто, що після захоплення монголами 1240 року майже не позначалося на картах православного світу), а не Москва чи Константинополь. В основі цього лежала низка причин, окрім тих, що були описані вище. Після Смутного часу московські патріархи ізолювалися не лише від західного, а й від східного християнства, вважаючи, що поза

Московським царством немає правильної віри. Константинополь, що перебував під контролем Османської імперії, намагався проводити реформи за протестантським зразком, але небагато встиг. 1638 року патріарх Кирило Лукарис, який за 9 років до цього опублікував латинською православне сповідання віри (*Confessio*¹), був задушений за наказом султана нібито за підбурювання козаків до нападу на османів. Того самого року церковний собор у Константинополі наклав на нього анафему за його богословські погляди. У змаганні між Моголою та Лукарисом і між католицькою та протестантською моделями для реформування православ'я перемогла модель Моголи. Його реформи матимуть величезний вплив на православний світ у наступні півтора століття.

Берестейська унія залишила руське (українське та білоруське) суспільство загалом, а українські еліти зокрема, розколотими на дві церкви. Цей поділ триває і в сучасній Україні. Але боротьба за долю унії також дала суспільству усвідомити свої спільні риси, зокрема історію, культуру та релігійні традиції. При всій жорстокості словесного (а іноді й фізичного) насильства ця боротьба сформувала нову плюралістичну політичну та релігійну культуру, що дозволяла обговорення та незгоду. Розташування України на релігійному кордоні між східним та західним християнством створило не одну «прикордонну» церкву, що об'єднала елементи двох християнських традицій (цю відмінність часто приписують лише уніатам), а дві. Православна церква теж прийняла релігійні та культурні тенденції Заходу, оскільки прагнула реформ та адаптації до умов, що склалися протягом десятиліть після Берестейської унії. На початку XVII століття в Україні було важче провести чітку грань між християнським Сходом та християнським Заходом, ніж у попередні століття.

¹ Сповідання віри (лат.).

Полеміка навколо Берестейської унії пробудила руське суспільство по обидва боки релігійного кордону від довгої інтелектуальної сплячки. Питання, що обговорювалися полемістами, стосувалися хрещення Русі, історії Київської митрополії, прав церкви та руських земель за литовських князів і православ'я за Люблінської унії і королівських указів та постанов сейму наступної епохи. Для тих, хто міг читати і брав участь у політичних, суспільних та релігійних подіях того часу, полемісти створили відчуття самоідентифікації, якого раніше не існувало. Сперечаючись у релігійних питаннях, усі полемісти звертали максимальну увагу на суб'єкт, який вони називали «народом руським», у чийх інтересах вони нібито вели свою боротьбу.

ВЕЛИКЕ ПОВСТАННЯ

Козацьке повстання, що почалося навесні 1648 року й увійшло в українську історіографію як «Хмельниччина», було сьомим великим козацьким повстанням, якщо рахувати з кінця XVI століття. Річ Посполита розправилася з попередніми шістьма, але це виявилось занадто масштабним, аби його придушити. Воно змінило політичну мапу всього регіону й народило козацьку державу, що її багато хто розглядає як підґрунтя сучасної України. Також воно поклало початок довгій ері російського втручання в Україну й часто розглядається як відправна точка в історії відносин між Україною та Росією як окремими державами.

Хмельниччина розпочалася в той самий спосіб, що й перше козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського — з суперечки за подаровану землю між магнатом та дрібним шляхтичем, який, крім того, був ще й козацьким старшиною. На той час провіднику нового повстання, Богданові Хмельницькому, було п'ятдесят три роки, і він був мало схожий на бунтівника, відслужив королю вірою та правдою в численних битвах і став писарем козацького війська під час повстання 1638 року. Після того як підлеглий місцевого старости забрав у нього маєток у Суботові, Хмельницький звернувся до суду, але безрезультатно. Більше того, впливові суперники запропорили його до в'язниці. Він утік звідти й вирушив просто на Січ, де повсталі козаки визнали його своїм і обрали гетьманом. Це було в березні 1648 року. «Золотий спокій» завершився — почалося Велике повстання.

До цього моменту розвиток подій нагадував попередні козацькі повстання, але Хмельницький змінив знайому модель. Перед тим як розпочати похід на північ, захоплюючи міста та б'ючись із урядовими військами, він рушив на південь у пошуках союзників. Відступивши від традиційної козацької політики щодо степу, він запропонував кримському ханові дружбу та вигідну угоду. Обережний хан дозволив своїм васалам, Ногайській Орді на північ від Криму, приєднатися до козаків. Для Хмельницького та повсталих козаків це був значний успіх. Усупереч популярному сьогодні образу козака як людини на коні, у середині XVII століття більшість із них насправді були піхотинцями — мушкетерами, озброєними рушницею. Їм бракувало власної кінноти, бо це було надто дорого: лише шляхтичі могли собі дозволити тримати бойового коня, часто й не одного. Союз Хмельницького з татарами, які воювали верхи на конях, вирішував проблему з кіннотою. Відтепер козакі могли не лише штурмувати погано укріплені міста або захищатися в укріплених таборах, а й битися з польською армією у відкритому полі.

Невдовзі цей альянс підтвердив свою цінність. У травні 1648 року козацькі й татарські війська розгромили дві польські армії, одну — під Жовтими Водами, річкою на північних підступах до Запорозької Січі, іншу — біля міста Корсунь у середньому Подніпров'ї. Ключем до їхнього успіху, окрім участі ногайської кінноти (близько 4 тисяч вершників), стало рішення близько 6 тисяч реєстрових козаків кинути своє польське командування і перейти на бік повстанців Хмельницького. Польська регулярна армія була повністю знищена. Два її командувачі, великий гетьман коронний та польний гетьман коронний, а також сотні офіцерів потрапили в полон до татар.

Хоча раптовий успіх козаків вразив Річ Посполиту, Хмельницький та його найближчі прихильники не могли повірити своєму щастю. Гетьман не знав, що робити далі. У червні 1648 року, коли польська армія пішла й у державі запанував

безлад, Богдан Хмельницький узяв щось на зразок літньої відпустки та вирушив до рідного Чигирина, щоб обміркувати подальші кроки. Але повстанці не бажали відпочивати. За допомогою старих реєстрових козаків, які зібралися під Білою Церквою, повстання охопило решту України. Натхненні новинами про козацькі перемоги, селяни та міщани брали справу у свої руки, нападаючи на маєтки землевласників, змушуючи відступати їхні приватні армії, зводячи рахунки зі шляхтою та полюючи на католицьких священників. Та найбільше від селянського повстання влітку 1648 року постраждали українські євреї.

Згадки про єврейських орендарів зустрічаються вже в перших листах Хмельницького до влади, написаних на початку повстання. Козацький гетьман скаржився на «нестерпні кривди», що їх зазнавали козаки від рук королівських урядовців, полковників (польських командирів реєстрових козаків) і «навіть» євреїв. Хоча Хмельницький згадав про євреїв між іншим, розташувавши їх на третьому чи четвертому рівні козацьких ворогів, повстанці Правобережної України, від чиїх масових нападів євреї почали потерпати в червні 1648 року, мали власні пріоритети. Вони нападали на євреїв і часто вбивали їх (особливо чоловіків), що призвело до руйнування цілих громад, які були майже стерті з мапи протягом трьох літніх місяців 1648 року. Нам не відомо про кількість жертв, як і про кількість євреїв, які жили в регіоні до повстання, однак більшість науковців називає такі втрати євреїв — 14—20 тисяч осіб. Це дуже багато, якщо враховувати час та місце. Адже, незважаючи на швидкий економічний розвиток, Україна в XVII столітті була відносно малонаселеною.

Українські та єврейські історики XX століття роблять важливий акцент на соціальному підґрунті антиєврейського антагонізму в тогочасній Наддніпрянській Україні. Суперництво між єврейськими та християнськими торгівцями й ремісниками в містах і містечках, а також роль єврейських орендарів як посередників між шляхтою й селянами дійсно сприяли насильству,

що вибухнуло під час козацького повстання. Але не слід залишати поза увагою і релігійні мотиви в нападах на українське єврейство. Релігія мала важливе значення для особистої та групової ідентичності по обидва боки християнсько-єврейського поділу. Недарма найвідоміший єврейський хроніст, який описував ці вбивства, Натан Ганновер, називав нападників «греками», посилаючись на їхню православну віру, а не національність. Деякі повстанці вважали, що мають релігійну місію повернути до християнства євреїв. Насильницьке хрещення врятувало життя багатьох євреїв. Деякі з них приєдналися до козаків, а інші знову прийняли юдаїзм, щойно загроза минула.

На той час коли Хмельницький та його армія рушили на захід від Дніпра восени 1648 року, євреї, польська шляхта й католицькі священики були зметені на всьому просторі до польських твердинь Кам'янець та Львова. Уніати також пішли, відступивши на захід, або прийняли православ'я. Останнє було легко зробити, оскільки дві східні християнські церкви різнилися між собою лише юрисдикцією. Мало хто з людей розумівся на догмах. Восени 1648 року наново зібране польське військо спробувало зупинити козацько-татарський марш на захід, але зазнало ще одної нищівної поразки під Пилявцями. До кінця року козацькі й татарські підрозділи оточили Львів та фортецю Замостя на польсько-українському етнічному кордоні. Але далі вже не рушили. Кінець наступу був продиктований політичними, а не військовими міркуваннями — адже між козацькою армією та Варшавою вже не було жодних військ.

Нові плани Богдана Хмельницького вже не обмежувалися захистом козацьких прав та вольностей, як це було в перші місяці повстання, але й не передбачали руйнування Речі Посполитої. Козацький гетьман чітко пояснив свою нову програму під час переговорів із польськими емісарами, які відвідували його в січні—лютому 1649 року в Переяславі. Хмельницький заявив, що він є єдиним господарем Русі й погрожував вигнати

поляків за Віслу. Він думав про себе як про спадкоємця князів Київської Русі.

Таким був хід думок, що спонукав його влаштувати свій триумфальний в'їзд до Києва в грудні 1648 року. Там гетьмана привітав київський митрополит, а також єрусалимський патріарх Паїсій, який звернувся до Хмельницького як до князя і благословив його на війну з поляками. Професори та студенти Київської колегії, заснованої Могилою, теж палко вітали нового лідера Русі. Вони називали його Мойсеєм, який визволив народ Русі з польської неволі. Такими почестями вони б ніколи не наважилися шанувати свого попереднього покровителя, київського митрополита Петра Могили, який помер два роки тому, у січні 1647-го. Козацький гетьман ставав лідером усієї нації, який відтепер боровся не лише за права козаків. Шляхом до забезпечення прав «народу руського» було створення «князівства», або держави. Це була революційна подія. Козацтво, яке розпочало своє існування на задвірках суспільства, в опозиції до влади князів, тепер думало про створення власної держави.

Межі нової держави будуть накреслені в боях. Битва, що мала найбільш вирішальне значення для цього процесу, відбулася влітку 1649 року біля містечка Зборів на межі Галичини та Волині. Там війська Хмельницького, підтримані кримськими татарами під проводом хана Іслама III Гірея, атакували армію нового польського короля Яна II Казимира. Битва закінчилася перемогою козаків, які, за допомогою своїх кримських союзників, змусили польських представників підписати угоду, що забезпечила визнання королем офіційно автономної, але фактично незалежної козацької держави в складі Речі Посполитої. Король погодився збільшити козацький реєстр до 40 тисяч. (Насправді козацьке військо під Зборовом досягало чисельності 100 тисяч козаків та озброєних селян і міщан.) Козаки отримали право перебувати (по суті, керувати) у трьох східних воєводствах Речі Посполитої. Це були Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, що склали територію нової козацької

держави, відомої в історії під назвою Гетьманщина. Значна частина Гетьманщини опинилася в степах, що їх польські та французькі картографи попередніх десятиліть називали Україною. Гетьманщина невдовзі стане відомою під цією назвою.

Головою нової держави, а також командувачем її війська був гетьман. Він керував козацькими землями за допомогою генеральної старшини, до якої належали генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя та інші. Військова демократія раннях козацьких часів, що також мала життєво важливе значення в перші місяці повстання, відходила в минуле. Чорні ради, у яких міг брати участь кожен козак, поступилися місцем старшинським радам полковників та членів генеральної старшини, де вирішувалися найбільш важливі питання. Оскільки повстання проти системи латифундій зруйнувало стару економіку, її провідні гравці — шляхтичі та євреї — були або вбиті, або вигнані геть, або перейшли на бік повсталих, а селяни оголосили себе козаками й відмовилися працювати на полях старої знаті, нова держава поповнювала свою скарбницю за допомогою воєнних трофеїв, митних зборів та податку на млини.

Стара адміністративна система теоретично залишалася, зокрема й посада київського воєводи, що перейшла до православних, але насправді всім керував козацький гетьман, який навіть не інформував короля про свої дії. У районах, що були під їхнім контролем, козаки запровадили адміністративну систему, що базувалася на їхньому прикордонному досвіді та військовому типі соціальної організації й перебувала під впливом військово-адміністративних моделей Османської імперії. Вони поділили територію Гетьманщини на полки, очолювані полковниками, які відповідали за адміністративні, судові та фінансові органи кожного полку, проте передусім за їхню військову організацію. Кожен із полків, названий за іменем головного міста, повинен був утворювати козацький військовий підрозділ у бойовій готовності. Те саме поєднання військової, адміністративної та судової влади в одних руках було запроваджено й на рівні мен-

ших міст і сіл. Ними керували козацькі сотники, яким доручалося зібрати підрозділ («сотню») на час війни.

Союз із кримськими татарами зробив можливими козацькі перемоги в перші два роки війни. Цей альянс природно скерував погляди Хмельницького в бік геополітичного простору Османської імперії, що мала низку васальних держав у Північному Причорномор'ї. До них належали Крим, Молдова, Волощина (частина нинішньої Румунії), і їхні стосунки зі Стамбулом являли для Хмельницького модель здобуття незалежності від короля, що дозволяла не відмовлятися від козацької державності, здобутої ціною важких зусиль. Козацька Україна була готова приєднатися до інших османських васалів як протекторат султана, що було основною темою переговорів, які вів Хмельницький зі Стамбулом навесні та влітку 1651 року. Готуючись до нового потужного протистояння з Річчю Посполитою, він навіть підписав документ про визнання сюзеренітету султана.

В обмін на це Хмельницький зажадав негайного захисту — щоб османські війська увійшли на територію країни й атакували польську армію, як це було під Цецорою 1620 року та під Хотиним 1621-го. Але турки були зайняті в морських битвах із венеціанцями. Замість того щоб посилати власне військо, радники 9-річного султана Мехмеда IV наказали кримському хану забезпечити Хмельницькому військову підтримку. Це було не те, чого хотів гетьман: кримці вели власну гру, намагаючись підтримувати конфлікт у регіоні якомога довше, щоб запобігти вирішальній перемозі козаків над силами Речі Посполитої. Так було у випадку зі Зборовом 1649 року, коли хан повів мирні переговори з королем замість того, щоб допомогти Хмельницькому розгромити польську армію. Подібна ситуація могла легко повторитися.

І вона таки повторилася — в обставинах, найгірших з усіх можливих. Влітку 1651 року, у битві під Берестечком на Волині, кримські татари покинули поле бою саме в розпал битви,

що призвело до оточення та знищення ядра козацького війська. Хмельницький, який відступив разом із ханом, став заручником свого союзника, поки не звільнився, щоб реорганізувати свою оборону й не допустити повного знищення козацької державності. Його залежність від кримських татар закінчилася катастрофою. Восени 1651 року Хмельницький підписав новий договір з Річчю Посполитою. Козацький реєстр скорочувався вдвічі — до 20 тисяч вояків, територія козацької держави обмежувалася Київським воєводством, а Брацлавське та Чернігівське поверталися під юрисдикцію Речі Посполитої. Оскільки ця умова не була виконана, нова війна була явно не за горами.

Козацька держава потребувала нових союзників. Особливу увагу Хмельницький зосередив на Молдовському князівстві, яке, хоч і було васальною державою Османської імперії, зазвичай балансувало між Стамбулом та Варшавою. 1650 року козацький гетьман змусив Молдавію до офіційного союзу, відправивши туди козацьке військо й домігшись від молдавського правителя Василе Лупу згоди на шлюб між його дочкою Розандою та сином гетьмана Тимошем. Після поразки козаків під Берестечком Лупу безуспішно намагався виплутатися з цієї домовленості. 1652 року Хмельницький знову послав тисячі козацьких «сватів» до Молдавії. На своєму шляху вони успішно розгромили велику польську армію в битві під Батогом, а потім відзначили весілля Тимоша та Розанди при дворі Василе Лупу. У такий спосіб Хмельницький потрапив до вибраного клубу міжнародно визнаних правителів.

Але досягнення від альянсів Хмельницького з турками та їхніми васалами мали свою межу. Це стало болісно очевидним восени 1653 року, коли козаки вступили в ще одну битву з польською армією біля містечка Жванець на Поділлі. Кримські татари знову були на боці козаків і знову утримали їх від перемоги. Битва завершилася саме так, як хотів кримський хан — без вирішального результату. Польське королівство та козацька Гетьманщина повернулися до угоди, досягнутої в Зборові: ко-

зацький реєстр на 40 тисяч та 3 воеводства під контролем козаків. Усі розуміли, що це ще один режим припинення вогню, а не істотний компроміс чи міцний мир. Козаки хотіли володіти Україною і частиною Білорусі, у той час як король і особливо сейм були проти визнання їхньої влади навіть у трьох східних воеводствах, якими вони вже й так керували.

Хмельницькому та козацькій державі довелося шукати інших союзників. Компроміс із владою Речі Посполитої виявився неможливим, а вистояти наодинці з таким потужним ворогом козаки не могли. Кримці дозволяли їм лише витримати натиск поляків, але не розгромити їх. Турки були не готові вводити в бій свою армію, а молдовський союз став для Хмельницького особистою трагедією. У вересні 1653 року його старший син, 21-річний Тиміш, загинув, захищаючи фортецю Сучава (у сучасній Румунії) від об'єднаних військ Волощини і Трансільванії, чії правителі були невдоволені союзом Хмельницького й Лупу. Наприкінці грудня 1653 року Хмельницький поховав свого сина на власному хуторі Суботів поблизу Чигирини. Поховання відбулося в недавно побудованому храмі Святого Іллі, що був зразком барокової архітектури в козацьких степах. Він зберігся до наших днів і зображений на українських банкнотах. Зі смертю Тимоша згасли й плани гетьмана, який уже старів, інтегрувати свою країну в політичний простір Османської імперії.

Поворотний момент в інтернаціоналізації повстання настав 8 січня 1654 року в місті Переяславі. Цього дня Хмельницький та поспіхом зібрана група козацької старшини присягнули на вірність новому сюзерену України — московському царю Олексію Романову. Розпочалася довга та складна історія російсько-українських відносин. 1954 року в Радянському Союзі відбулося бучне святкування «возз'єднання» України та Росії. Малося на увазі, що вся Україна в Переяславі вирішила возз'єднатися з Росією та прийняти суверенітет царя. Насправді ж те, що сталося

в Переяславі 1654 року, не було ані возз'єднанням України з Московською державою (перейменованою на Росію Петром I), ані злукою двох «братніх народів», як про це говорили радянські історики. Ніхто в тогочасних Переяславі чи Москві не думав і не говорив такими етнічними термінами.

Промова Богдана Хмельницького на раді козацької старшини, переказ якої зберігся у документах московського посольства, дає деяке уявлення про те, як український гетьман подав та пояснив свої дії: «Тому зібрали ми сьогодні раду явну всьому народові, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете. Перший є турецький цар, який багато разів через своїх послів закликав нас під своє володіння; другий — кримський хан; третій — польський король, який, якщо самі захочемо, і тепер ще нас до давньої ласки може прийняти; четвертий є православний государ Великої Росії, цар і великий князь, Олексій Михайлович, самодержець усїєї Русі східної, якого ми вже шість років безперестанними моліннями нашими собі просимо — тут котрого хочете, вибирайте»¹.

Безумовно, Хмельницький грав у демократію. Вибір уже було зроблено: він та козацька старшина прийняли рішення на користь царя. Згідно з доповіддю послів, гетьман агітував за це рішення, звертаючись до православної солідарності своїх слухачів. Учасники ради погодилися мати «східного» православно-го царя своїм правителем.

Це був ще один релігійно вмотивований політичний союз часів Реформації та Контрреформації: Тридцятирічна війна, у якій країни Європи розділилися переважно на основі релігійних поглядів, завершилася лише 5 років тому. На сході Європи релігійна війна тільки починалася. Недолуго було б у дусі міфа про «возз'єднання» звинувачувати московські еліти чи козацьких старшин у тому, що вони не вважали одне одного братами

¹ Переклад за виданням: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. — 2-ге вид., виправлене і доповнене. — Львів: Світ, 1990. — С. 291.

й членами одного народу. Обидві сторони потребували перекладачів, щоб зрозуміти одна одну, і листи Хмельницького до царя, що збереглися в російських архівах, здебільшого є у перекладах, виконаних такими перекладачами. Традиція Київської Русі, представлена історичною пам'яттю та віросповіданням, існувала й тоді, але вона була втілена лише в кількох рукописних хроніках.

Чотири століття існування в різних політичних умовах, під управлінням різних держав, зміцнили давні мовні та культурні відмінності, що відділяли майбутні Україну та Білорусь від майбутньої Росії. Ці відмінності в політичній культурі вийшли на перший план, коли Хмельницький та козацькі полковники хотіли обговорити з московським послом Василем Бутурліним умови майбутньої угоди; той сказав їм, що цар ставитиметься до них краще, ніж король, але відмовився вести переговори. Хмельницький заперечив, сказавши, що вони звикли вести переговори з королем та його представниками, але Бутурлін відповів, що польського короля, який є виборним монархом, не можна прирівнювати до російського царя, чия влада є спадковою. Він також відмовився присягнути щодо щедрих обіцянок, розданих козакам: цар, сказав Бутурлін, не присягає своїм підданим. Хмельницький, який потребував московських військ якнайшвидше, погодився присягнути на вірність цареві без присяги у відповідь.

Козаки вважали Переяславську угоду контрактом, що має зв'язувати обов'язками обидві сторони. З боку Хмельницького, він та його держава потрапляли під протекторат царської влади. Вони обіцяли відданість та військову службу в обмін на захист, пропонуваній Московською державою. Цар, однак, сприймав козаків як нових підданих, щодо яких він не матиме жодних зобов'язань після того, як надасть їм певні права та привілеї. Що ж стосувалося його прав на нову територію, то він мислив династичними категоріями. Він та його двір перебирали під свій контроль міста Київ, Переяслав та Чернігів, які цар сприймав

як свою вотчину, успадковану від Рюриковичів. Те, що нова династія була Романових, а не Рюриковичів, загубилося в пилу переговорів.

Незалежно від правових та ідеологічних основ Переяславської угоди, цар виконав обіцянку Бутурліна й дав козакам те, на що ніколи не погоджувався польський король: визнання козацької державності, 60-тисячного козацького реєстру та привілейованого статусу для нерухомості козаків. Він також визнав вольності, що ними користувалися інші соціальні верстви за польських королів.

Однак угода перш за все заклала умови для військового альянсу. Вона не встановлювала західного кордону козацької держави — він міг бути там, куди дійдуть козацькі коні. Московська та козацька армії вступили у війну проти Речі Посполитої на окремих фронтах: козаки, підтримані московськими корпусами, почали наступальні дії в Україні в межах Польського королівства; московські війська почали наступ під Смоленськом і рушили на захід через Білорусь і потім у Литву. Спільний наступ московських та козацьких військ дав неочікувані наслідки. Хоча польським та литовським військам за підтримки кримського хана вдалося чинити ефективний спротив, улітку та восени 1655 року польсько-литовський контрнаступ провалився: козаки знову обложили Львів, а московські війська увійшли до Вільна, столиці Великого князівства Литовського.

Це був початок епохи, що увійшла до історії Польщі під назвою Потоп. У глиб Речі Посполитої просувалися не лише козацька та московська армії: у липні 1655 року до них приєдналися шведи, які почали власний наступ, перетнувши Балтійське море. До жовтня в руках шведів були Варшава та давня столиця Польщі — Краків. Стривожені перспективою краху Польщі та швидкою експансією Швеції, яка тепер претендувала на захоплені московськими військами землі Великого князівства Литовського, восени 1656 року московські дипломати

уклали Віленське перемир'я, що поклато край польсько-московській війні. Хмельницький та козацькі старшини були розгнівані тим, що їх не допустили на переговори. Сепаратний мир з Польщею залишив козаків наодинці з їхнім традиційним ворогом. Стосовно них цар зрадив свій головний обов'язок за Переяславським договором, так як його розуміли козаки, — військовий захист своїх підданих.

Богдан Хмельницький проігнорував польсько-московську угоду та відправив свою армію на допомогу союзнику Швеції, протестантському правителю Трансильванії, боротися з поляками. Тепер навіть військовий альянс між козаками й царем став піддаватися сумнівам. Хмельницький шукав нових союзників від моменту вступу Швеції у війну проти Польщі. Здавалося, шведи хотіли того самого, що й він, — зруйнувати Річ Посполиту. Переговори щодо укладення українсько-шведської угоди, що поклато б край Речі Посполитій і гарантувала включення до складу козацької держави не лише України, а й частини Білорусі, одержали новий імпульс після дій царя, які гетьман розглядав як зраду України.

Однак Хмельницький не дожив до того, щоб побачити укладення цього міжнародного союзу. Він помер у серпні 1657 року, залишивши на роздоріжжі створену ним державу та очолюваних ним козаків. Хоча Хмельницький і вважав, що його союз із царем вичерпав себе, офіційно він дотримувався укладеної в Переяславі угоди. Ця угода стала важливою частиною великого й суперечливого спадку старого гетьмана. Козацькі літописці XVIII століття прославляли його так само, як професори та студенти Київської колегії в грудні 1648 року, коли він в'їжджав до Києва. Вони звеличували його як батька нації, визволителя свого народу від польського гніту. Але також вони оспівували його як гетьмана, який досяг найкращої з можливих домовленостей із царем: вони вважали статті Богдана Хмельницького, затверджені царем, Великою хартією українських вольностей у Російській імперії.

ДНІПРОВСЬКИЙ РОЗКОЛ

Повстання Хмельницького започаткувало довгий період війн, що спонукали багатьох істориків називати наступні десятиліття після повстання Руїною. Крім того що спустошення та депопуляція українських земель, особливо на правому березі Дніпра, дійсно завдали величезного удару економічному, культурному та політичному життю регіону, основним довгостроковим наслідком воєн став поділ України по Дніпру між Московською державою та Польщею. Дніпровський кордон став впливовим чинником ранньомодерної української історії, і деякі дослідники вважають, що він є важливим навіть сьогодні, впливаючи на культурні й подекуди політичні вподобання українців по обидва боки колишнього польського кордону.

Уявлення Богдана Хмельницького щодо козацької держави передбачали її територіальне розширення, а не розпад на частини. Але розкол усередині козацької старшини, що зрештою призвів до поділу Гетьманщини, став очевидним незабаром по смерті старого гетьмана в серпні 1657 року. Спусковим гачком стала боротьба за успадкування найвищої посади в країні — проблема, що принесла чимало лиха не одній середньовічній державі. Хмельницький думав про створення власної династії й незадовго до смерті запланував обрати на гетьманство свого сина Юрія — досить хворобливого 16-річного юнака, який страждав від нападів епілепсії. Те, що відбулося потім, не здивує нікого, хто читав поему Олександра Пушкіна «Борис Годунов». Досвідчений придворний, призначений на посаду регента юна-

ка, прибрав його — у випадку України, не проливши жодної краплі крові, — і організував власне обрання на керівну посаду.

Так розпочалася драма, що призведе до поділів. Якщо Хмельницький очікував, що спадкове гетьманство існуватиме за тим самим принципом, як у Польщі, де на престол послідовно обирали членів однієї династії, то система, що виникла в Україні, була більше схожа на успадкування трону в Молдовському князівстві, де нових правителів обирали та позбувалися за бажанням або за згодою Османської імперії. На відміну від Молдови, за Україну боролися три могутні сили: московити, поляки та турки. Незалежно від того, яка з цих держав виграла, козаки незмінно залишалися в програші. Їхня система наступництва була абсолютно недієздатною, ставши чинником дестабілізації цілого регіону.

Людиною, яка привласнила гетьманську булаву після усунення Юрія Хмельницького восени 1657 року, був Іван Виговський. Його життєвий шлях та кар'єра були зовсім інші, ніж у Богдана Хмельницького. Народжений у сім'ї православної шляхти, Виговський не мав проблем із визнанням свого шляхетного статусу. Його обрання гетьманом стало перемогою шляхтичів усередині козацької еліти на противагу старшинам, які були ветеранами довоєнного козацького реєстру. Дуже показовим у цьому плані був його вибір нового генерального писаря. Посада дісталася не ветерану козацьких воєн, а українському магнату Юрію Немиричу, чії латифундії конкурували з володіннями роду князів Вишневецьких.

Маючи дуже добру освіту, Юрій Немирич належав до радикального крила польської Реформації, групи, відомої як антитринітарії¹. (Засновник унітаріанської церкви Джозеф Прістлі принесе їхнє релігійне знамено до США наприкінці XVIII століття.)

¹ Термін, що використовується для позначення тих віруючих (окремих християнських угруповань), які не визнають з тих чи інших міркувань догмату Святої Трійці про єдину сутність трьох іпостасей Бога — Бога-Отця, Сина Божого і Святого Духа.

Немирич навчався в школі антитринітаріїв у Польщі, потім переїхав до Західної Європи, де вчився в університетах Лейдена, Базеля і, за деякими відомостями, Оксфорда та Кембриджа. Під час «шведського потопу» в Польщі він став на бік прихильника протестантів, короля Швеції Карла X. Однак невдовзі він розчарувався у шведах, прийняв православ'я, подружився з Богданом Хмельницьким і перебрався в козацьку Україну, ближче до своїх володінь, які повернув йому гетьман.

Багато козаків були невдоволені приходом до влади шляхетської фракції на чолі з Іваном Виговським. Своє несхвалення відкрито висловили запорожці. Саме вони обрали Хмельницького гетьманом навесні 1648 року. З того часу нова козацька держава, що постала на північ від степів, на заселених землях середньої Наддніпрянщини, забрала не лише їхнє виключне право обирати гетьмана, а навіть саму їхню назву — офіційно Гетьманщина називалася Військом Запорозьким. Опинившись тепер на політичному узбіччі, запорожці заявляли, що обрання нового гетьмана має відбуватися за порогами. Вони ставили під сумнів легітимність обрання Виговського, і деякі козацькі полковники були готові дослухатися до них і надати підтримку. Не менш важливим було те, що Москва заохочувала опозицію до Виговського, визнавши право запорозьких козаків підтримувати прямий зв'язок із царськими чиновниками. Московські урядовці прагнули використати розкол у козацьких лавах, щоб послабити гетьмана та зробити його більш залежним, ніж був його попередник, Богдан Хмельницький.

Виговський відмовився грати роль, відведену йому Московією. У червні 1658 року його військо, спираючись на підтримку татар, зіткнулося з запорожцями та їхніми союзниками серед гетьманських козаків біля Полтави на Лівобережній Україні. Виговський переміг, але з величезними втратами. За деякими оцінками, загинуло близько 15 тисяч осіб. Це був перший випадок з 1648 року, коли козаки билися з козаками, і він створив прецедент, що потім зруйнує їхню державу. Виговський не сум-

нівався, що за спинами заколотників стоїть Москва. Але чим він міг себе захистити?

Гетьман вважав, що, як і Хмельницький, він уклав рівноправну угоду з царем (він називав це «повільним підданством») і може відмовитися від неї, якщо цар не виконав своєї частини угоди. Цар у свою чергу не вірив у взаємні обов'язки: єдиними умовами, які він визнавав, були ті, що їх він сам визначав для своїх підданих. Якщо Хмельницький, незадоволений угодою з Московою, не мав іншого вибору, як звернутися до шведів або османів, його наступники відкрили для себе інший варіант — нову угоду з Польщею. Вони були невід'ємною частиною польської політичної культури, знали її сильні й слабкі сторони і вважали, що угода про повторне включення їхньої країни до складу Речі Посполитої зі збереженням широкої автономії не лише бажана, а й можлива.

У вересні 1658 року Виговський скликав у лівобережному місті Гадяч козацьку раду, що затвердила умови для повернення Гетьманщини під юрисдикцію польських королів. Польсько-козацький договір, що дістав назву Гадяцької унії, був дітищем правої руки Виговського, Юрія Немирича. Цей договір був не чим іншим, як утіленням мрій, що їх плекала українська шляхта першої половини XVII століття. У битвах навколо Берестейської унії православна шляхта розробила анахронічну інтерпретацію Люблінської унії як угоди, що визнавала не лише Велике князівство Литовське, а й землі Русі в складі Речі Посполитої рівноправним учасником федерації. Тепер Немирич вирішив втілити цю ідею в життя, перетворивши Гетьманщину на князівство Руське, яке приєдналося б до Речі Посполитої як третій учасник, рівний у правах із Польщею та Литвою.

Велике повстання зробило частину польської еліти більш відкритою до ідеї Руського князівства, ніж будь-коли, але водночас зростання козацтва, що виробило власну форму політичної та соціальної організації, ускладнювало його повернення

до складу польсько-литовської держави. Тому, відповідаючи на довоєнні вимоги козацької старшини, Гадяцька унія відразу ж пропонувала надати шляхетський статус 1000 козацьких сімей і після цього переводити до шляхетського стану по 100 козацьких родів у кожному полку. Крім задоволення соціальних вимог козаків, унія також зверталася й до релігійного питання, що непокоїло козаків та шляхту. Обіймати адміністративні посади в новому князівстві мали лише православні. Цікаво, що договір містив і статтю щодо Київської колегії, заснованої Петром Могилою, визнаючи за нею статус академії. Шляхтичі, які вели переговори, були явно зацікавлені в чомусь більшому, ніж права козацтва.

Звістка про підписання унії з Польщею підштовхнула царя видати звернення до козаків, у якому їх закликали до повстання проти «зрадника» Виговського. Московські війська та супротивники Виговського з козацьких лав, у тому числі й запорожці, захопили контроль над південною частиною Гетьманщини. Навесні 1659 року Виговський видав власне звернення, де пояснював, що цар порушив угоду з козаками й зазіхає на козацькі права та вольності. Він покликав на допомогу своїх кримських союзників і атакував московське військо, що наступало. Конотопська битва, що відбулася в червні 1659 року неподалік від нинішнього російсько-українського кордону, завершилася для Виговського блискучою перемогою. Московське військо, що налічувало близько 70 тисяч вояків, було розбито, до 40 тисяч загинуло, а цвіт московської кінноти був знищений. Татари рушили далі, спустошуючи південні кордони Московської держави. Москву заповнили чутки, що цар збирається залишити столицю.

Виговський так і не рушив на Москву. Незважаючи на перемогу під Конотопом, московські гарнізони втрималися в Україні, а повстання проти гетьмана набирало сили серед козаків. Звістка про ратифікацію Гадяцької унії польським сеймом надала йому додаткового імпульсу. У версії угоди, затвердженій

сеймом, не було низки обіцянок, які давали Виговському польські представники на переговорах. Вона обмежувала територію нового князівства Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами, хоча гетьман прагнув включити до нього й землі сучасної Західної України, зокрема Волині й Поділля. Також обмежувався козацький реєстр — до 30 тисяч осіб, що разом із 10 тисячами найманого війська становив 40 тисяч, або на 20 тисяч менше, ніж Хмельницький отримав під час переговорів із царем відразу після Переяславської ради. Юрій Немирич особисто вирушив до Варшави, щоб захистити справу Гадяцької унії перед сеймом. «Ми народилися у свободі, виховані у свободі, і, як вільні люди, ми повертаємося до неї», — сказав він депутатам. Вони затвердили унію, але не в тому вигляді, як хотіли Немирич та Виговський. Коли гетьман отримав виправлений текст, то сказав кур'єру, що той привіз йому смерть.

Тепер більша частина козацької еліти розглядала Виговського як зрадника. Немирич загинув у сутичці з супротивниками гетьмана. Інших козацьких делегатів до польського сейму було покарано на козацькій раді, скликаній ворогами Виговського. Сам Виговський був змушений утекти. Він переміг у всіх битвах, де йому доводилося битися — і проти власних опонентів під Полтавою, і проти московських військ під Конотопом, — але програв суперечки у власних лавах щодо питання відносин із Польщею. Пішовши у відставку з посади гетьмана, він виїхав до контрольованої королем Центральної України, де став старостою Бара на Поділлі, зберігаючи свій титул київського воєводи та місце в польському сенаті. Це було єдине положення Гадяцької унії, яке дійсно було виконано.

Гетьманство Виговського відкрило нову сторінку в історії козацької України — сторінку, позначену внутрішніми чварами та братовбивчою війною. Оскільки сил самих козаків було недостатньо, щоб захистити Гетьманщину, кожен, хто обіймав посаду гетьмана, був змушений підтримувати єдність у козацьких лавах, одночасно маневруючи між провідними державами

регіону. Мало хто міг упоратися з таким завданням. Хмельницькому вдавалося тримати козацьку старшину в шорах, застосовуючи такі дисциплінарні заходи, як приковування порушників ланцюгами до гармати, як він зробив з підбурювачем погромів 1648 року, полковником Максимом Кривоносом, або навіть страчуючи козацьких заколотників. Виговському не вдалося зберегти єдність у козацьких лавах. Це завдання знову дісталось синові Хмельницького Юрію, якого переобрали гетьманом після скинення Виговського. Династія повернулася, та шлях до вирішення українських проблем від цього не став ближчим.

Юрій Хмельницький прийшов до влади восени 1659 року за підтримки козацьких старшин, які вважали, що можуть досягти угоди з царем на умовах не гірших, ніж це вдалося старому Хмельницькому. Вони прорахувалися. Коли Юрій Хмельницький та його прибічники почали переговори з московитами, то самі загнали себе в пастку. Нова козацька рада, скликана за ініціативою московського воєводи й оточена 40-тисячним московським військом, затвердила обрання Хмельницького, але на умовах, що зменшували права та привілеї, надані його батькові. Відтепер на вибори гетьмана потрібен був спеціальний дозвіл царя, і гетьман не мав права проводити власну зовнішню політику або призначати полковників без згоди Москви. Московські гарнізони мали розміщуватися в усіх великих містах Гетьманщини.

Перехід Виговського на бік поляків призвів не до нових поступок з боку Москви, як на це сподівалися його опоненти, а до скорочення колишніх прав Гетьманщини. Царські урядовці хотіли, щоб їхні піддані зрозуміли, що вони не потерплять порушень союзу з Московією за жодних обставин. У січні 1660 року московські воєводи надіслали Хмельницькому повідомлення, що доводило цю тезу. До родового маєтку молодого гетьмана в Суботові був доправлений труп Данила Виговського, брата колишнього гетьмана та двоюрідного брата Юрія Хмель-

ницького, який потрапив до рук московитів під час невдалої атаки на московський гарнізон у Києві. Викрадачі Данила закатували його до смерті. Те, що гетьман побачив у труні, змусило його розплакатися. «Усе його тіло було розірване на шматки батогами, очі виколоті, очні впадини залиті сріблом, вуха вивернуті навиворіт свердлом і залиті сріблом, — повідомляв польський дипломат, який перебував там у той час. — Його пальці були порізані. Ноги були розрізані вздовж жил. Одне слово, це була нечувана дикість».

Якщо цар і його урядовці хотіли залякати молодого гетьмана та його оточення, то вони не досягли своєї мети. За даними того ж джерела, прибуття замордованого тіла козака не лише змусило Хмельницького розплакатися, а й викликало обурення у його дворі. Молода вдова Данила Виговського прокляла вбивць свого чоловіка. Відплата настала пізніше, того ж року. Восени 1660 року під час битви між московським військом та польськими загонами, яких підтримували татари, молодий Хмельницький та його військо перейшли на інший бік, присягнувши на вірність польському королю. Московське військо було розгромлено, а його командувач провів 20 років у кримському полоні.

Хоча ця польська перемога й потішила козаків, вона жодним чином не зміцнила Гетьманщини. Козаки повернулися під юрисдикцію короля на умовах навіть менш сприятливих, ніж ті, що пропонувалися за версією Гадяцької угоди, затвердженої польським сеймом. З нового договору навіть викреслили саму назву князівства Руського, таку важливу для козацьких авторів Гадяцької унії. Щоразу, як козаки переходили на інший бік у московсько-польській війні за контроль над Україною, вони втрачали нові й нові частини свого суверенітету. Тиск, що чинився на козацьку державу з боку її набагато потужніших супротивників — Московського царства та Польського королівства, незабаром став занадто сильним для Гетьманщини й розколов її на дві частини вздовж Дніпра.

1660 року, коли Хмельницький розташував свою штаб-квартиру на правому березі Дніпра, лівобережні полки за підтримки Московії обрали власного гетьмана. Хмельницький організував низку походів, щоб упокорити бунтівні полки, однак не зміг досягти своєї мети. Цей регіон був розташований близько від московського кордону, і царські воеводи зміцнювали тут свою владу. На початку 1663 року 22-річний гетьман у повному розпачі подав у відставку та пішов до монастиря. Це стало офіційним кінцем об'єднаної Гетьманщини. Того ж року правобережне козацтво обрало гетьмана, підпорядкованого Польщі, у той час як лівобережні козаки обрали гетьмана, який визнав верховну владу Московії.

1667 року московські та польські дипломати підписали Андрусівське перемир'я, що розділило козацьку Україну: Лівобережжя відійшло до Москви, а Правобережжя — до Польщі.

Стара Гетьманщина не здалася без бою. Полковник Петро Дорошенко, нащадок одного з найвідоміших козацьких родів, повів на битву тих, хто виступив проти поділу держави, яку вони вважали своєю справжньою вітчизною. Прадід Дорошенка був гетьманом у 1620-ті роки, його батько служив полковником за часів Богдана Хмельницького. Уродженець Чигирини, Петро почав свою службу при дворі гетьмана. Обійнявши посаду полковника, він узяв участь у низці дипломатичних місій, у тому числі в переговорах зі шведами, поляками й московитами. Він навіть очолив одне з козацьких посольств до Москви. Прихильник Юрія Хмельницького, він опинився на Правобережжі, і 1665 року місцеві козаки обрали його гетьманом.

Новина про майбутній поділ козацької України шокувала козацьку еліту, і Дорошенко переміг на виборах під гаслом нового повстання проти поляків і об'єднання України по обидва боки Дніпра. Як колись Богдан Хмельницький, Дорошенко розраховував на підтримку кримських татар. Разом вони атакували польські війська восени 1667 року, змусивши короля дарувати

автономію Правобережній Україні. Потім Дорошенко переправився через Дніпро та взяв під контроль Лівобережжя, де вже спалахнуло повстання проти Москви. Невдоволення народу було викликане діями царських урядовців, які намагалися провести перепис населення з метою оподаткування. Новина про поділ України за Андрусівською угодою перетворила це невдоволення на відкрите повстання.

Уже будучи гетьманом Правобережної України, Дорошенко був обраний гетьманом і на лівому березі. Козацька Гетьманщина знову стала єдиною. Але ця єдність тривала недовго. Невдовзі Дорошенку довелося залишити Лівобережжя, щоб боротися з польським наступом та новим гетьманом, якого підтримували поляки. Тим часом московські війська окупували лівий берег. Тепер єдиною надією Дорошенка стали турки. У липні 1669 року султан Мехмед IV надіслав йому нові посадові знаки, у тому числі гетьманську булаву та прапор. Султан брав Дорошенка та його козаків під свою протекцію на тих самих умовах, що й Молдавію та Волощину: в обмін на протекцію вони мали виставляти військо за першим його закликком. Землі, що на них претендував Стамбул, включали не лише козацьку Україну по обидва боки Дніпра, а й руські землі аж до Вісли на заході та Німану на півночі. Це був амбітний план, а умови, здавалося, сприяли зусиллям козаків втілити мрії Хмельницького 20-річної давнини та взяти під контроль усі руські землі Речі Посполитої. Цього разу турки не лише запропонували гетьману знаки влади, а й прислали війська на його підтримку. 1672 року 100-тисячне турецьке військо перетнуло Дунай і за підтримки кримських, волоських, молдавських і тепер уже й козацьких васалів рушило проти польських сил. Вони просунулися набагато далі Хотина, місця вирішальної битви, що відбулася півстоліття тому, й обложили фортецю Кам'янець на Поділлі. Розташована на прямовисній скелі й оточена глибоким ярмом, вона вважалася неприступною, але впала за 10 днів облоги османами. Невдовзі військо султана обложило Львів. Поляки

попросили миру й відмовилися від претензій на Поділля та Середнє Подніпров'я. Дорошенко та його прихильники мали б святкувати перемогу.

Та сподівання Дорошенка не були втілені в життя. Турки взяли Кам'янець та прилегле Поділля під свій безпосередній контроль, а козаки отримали в управління свої старі володіння в середній Наддніпрянщині замість незалежної держави. Продовжувати наступ на Лівобережжя чи на північ, до Волині та Білорусі, ніхто не збирався. Та це був лише початок Дорошенкових проблем. Османи перетворили частину християнських церков на мечеті та дозволили татарам збирати ясир у регіоні, чим спричинили обурення населення. Підтримка Дорошенка зменшувалася з такою ж швидкістю, як і населення Правобережжя, бо місцеві мешканці втікали і на схід, і на захід. Багато людей переселилося на лівий берег, де Москва розправилася з опозиційною козацькою старшиною, поставила лояльного гетьмана та сприяла економічному відродженню краю. Правий берег перетворився на руїну, давши це ім'я цілому періоду української історії.

Відхід Дорошенка з української політичної сцени стало лише питанням часу. Замість того щоб об'єднати Україну під протекторатом Османської імперії, він привів до регіону ще одну силу, що розділила його й виявилася ще більш руйнівною, ніж будь-яка з попередніх. 1676 року, коли московські війська спільно з союзним лівобережним козацтвом наблизилися до столиці Дорошенка Чигирин, козацький гетьман пішов у відставку й присягнув на вірність цареві. Його життя було врятовано, і, як той, хто «побачив світло», він отримав титул воеводи та поїхав на службу до царя у В'ятку, майже за 900 км на схід від Москви. Йому дозволили жити у відставці в селі Ярополче в сучасній Московській області. Одружений із російською дворянкою (одною з їхніх нащадків була дружина Олександра Пушкіна, Наталя), він помер там 1698 року. За іронією долі, земляцтво вихідців з українського Поділля, регіону, що

найбільше постраждав від османського правління, принесеного в Україну за допомогою Дорошенка, 1999 року відбудувало маленьку каплицю над його могилою.

Пряме османське панування над частиною України тривало недовго — ця ділянка кордону не мала для турків великого значення, і їм потрібні були ресурси для війни в інших регіонах, зокрема в Середземномор'ї. Поділля повернулося під контроль Польщі того ж року, коли помер Дорошенко. Османи зішли зі сцени, а московсько-польський кордон по Дніпру, проти якого 1666 року повстав Дорошенко, був відновлений. Козацька держава не зникла повністю, але її територія та автономія, не кажучи вже про незалежність, були різко обмежені — вона збереглася лише в Лівобережній Україні. Козацька земля, що заявила про себе в першій половині XVII століття і змогла зібрати достатньо людських, економічних і військових ресурсів, щоб кинути виклик великим державам у регіоні, не змогла захистити здобутки Козацької революції. Коли справа дійшла до союзів з іноземними державами, козаки перепробували все, починаючи від Криму й Туреччини і закінчуючи Московією, Швецією та Польщею. Жоден із цих альянсів не спрацював — було втрачено не лише єдність козацької України, а й єдність українських земель у цілому. До кінця XVIII століття більшість території України, колись контролюваної Польщею, залишатиметься поділеною між Польщею та Росією. Цей поділ матиме глибокі наслідки для української самосвідомості та культури.

ВИРОК ПОЛТАВИ

Козацька Гетьманщина, що вижила під сюзеренітетом московських царів на лівому березі Дніпра, стала будівельним майданчиком для кількох націєтвірних напрямків. Один із них, тісно пов'язаний з назвою «Україна» та баченням Гетьманщини як окремої козацької держави та батьківщини, став основою для формування сучасної української самосвідомості. Інший, пов'язаний з офіційною російською назвою Гетьманщини — «Малоросія», заклав основу того, що пізніше дістало назву «малоросійства» — традиції розглядати Україну як «меншу Росію», а українців — як частину більшої російської нації.

Обидві тенденції співіснували в Гетьманщині до останнього великого козацького повстання на чолі з гетьманом Іваном Мазепою 1708 року. Повстання Мазепа було спрямоване проти Московської держави та офіційного засновника Російської імперії, царя Петра I. Воно завершилося поразкою, коли росіяни здолали шведську армію, приведену Карлом XII до України. Полтавська битва 1709 року докорінно змінила долю Гетьманщини та України в цілому. Утрата Карла стала подвійною втраченою для Мазепа та його бачення України як автономного або навіть окремого від Росії суб'єкта. У наступні роки малоросійська інтерпретація української історії та культури як тісно пов'язаної з Росією стане домінувати в офіційному дискурсі Гетьманщини. Ідея України як окремого політичного утворення, вітчизни й справжньої держави не зникла зовсім, але зсунулася на периферію українського дискурсу більш ніж на століття.

В останні десятиріччя XVII століття московити зберігали контроль над Лівобережною Україною завдяки не лише переважній військовій силі, а й тому, що виявилися набагато гнучкішими за своїх конкурентів. Хоча царі використовували вибори кожного нового гетьмана для того, щоб урізати права та вольності, надані за часів Богдана Хмельницького, вони також знали, коли треба було пом'якшити тиск. 1669 року, у розпал повстання на чолі з Петром Дорошенком, Москва погодилася повернутися до умов, близьких до тих, що були досягнуті з Хмельницьким. Вона зробила це в той час, коли поляки урізали обсяг козацьких привілеїв, чинних на їхньому березі Дніпра. Результат не важко було передбачити. Лівобережжя приваблювало нових переселенців з козацьких земель, що перебували під владою Польщі, та продовжило зростати економічно, у той час як Правобережжя фактично перетворилося на пустелю. Царі дали козакам більше прав, але водночас змогли утримати їх у своєму підданстві.

За відносно короткий термін економічний зріст Лівобережної України призвів до економічного та культурного відродження Києва. У Київській колегії відновилися заняття. Професори, які втекли з міста в 1650-ті роки, тепер почали виховувати нове покоління студентів; викладалися нові предмети, писалися нові вірші, відбувалися постановки нових п'єс. Українська барокова література, започаткована Мелетієм Смотрицьким на початку XVII століття, досягла своєї вершини, зокрема, у творах поета Івана Величковського та в прозі Лазаря Барановича, колишнього професора колегії, який став архієпископом чернігівським. Його учень Симеон Полоцький приніс літературний стиль київського бароко до Москви, де допоміг закласти підвалини для виникнення світської російської літератури. Запровадження київських текстів, практик та ідей у Московській державі другої половини XVII століття пізніше спричинить розкол у православній церкві цієї країни. У той час як цар і патріарх підтримали реформи в стилі Петра Могили, консерватори повстали й об'єдналися навколо лідерів старообрядництва. Не випадково

те, що назва, яку вони дістали від офіційної церкви — розкольники, або схизматики, — прийшла з України. Так там називали уніатів.

Але культурний обмін відбувався в обох напрямках. Приносячи до Московії західні культурні моделі з України, київські священнослужителі одночасно запозичували арсенал московської політичної ідеології. Ключовим у цій ідеології було уявлення про православного царя як головний елемент нового релігійного та політичного простору. Православні мислителі Речі Посполитої, які довго не мали свого правителя, надихалися візантійським баченням гармонії між самодержавним правителем та єдиною істинною церквою. Утім, зрештою, практичні міркування переважували ідеалізм. Уже в 1620-ті роки щойно висвячені православні єпископи, перебуваючи під потужним тиском Варшави, зверталися до Москви як джерела підтримки та можливого місця притулку. Бажання царської протекції лише зросло після Переяславської угоди (1654) і досягло свого піку після Андрусівського перемир'я (1667), що поділило козацьку Україну навпіл.

Згідно з умовами перемир'я, Київ, розташований на правому березі Дніпра, мав відійти до польських володінь після дворічної відстрочки. Але перспектива знову скоритися владі католицького короля налякала київське духівництво. Воно використало всі свої риторичні навички, здобуті в Київській колегії та єзуїтських колегіумах Західної Європи, щоб переконати царя в тому, що місто повинне залишитися під його владою. Це їм вдалося дуже добре. Інокентій Гізель, архімандрит Києво-Печерського монастиря та один із головних учасників кампанії з «переконування царя», прагнув зберегти Київ під царським правлінням, водночас зберігши незалежність Київської митрополії. Та в реальності все склалося по-іншому. У 1670-ті роки цар зберіг контроль над містом, але в наступному десятилітті московським урядовцям та їхнім прихильникам в Україні вдалося домогтися передання Київської митрополії з-під юрис-

дикції Константинопольського патріархату до Московського. Передання відбулося 1686 року, і таким чином київське духовництво заплатило за захист з боку царя своєю незалежністю.

Боротьба за долю Києва породила один із найвпливовіших текстів домодерної Російської імперії, перший друкований «підручник» з російської історії, що був виданий у Києво-Печерському монастирі під наглядом Інокентія Гізеля. Ця книжка мала довгу барокову назву: «Синопис Київський, або Коротке зібрання з різних літописців про початок славеноросійського народу і першопочаткових князів богоспасаємого града Києва, про життя святого благовірного великого князя київського і всія Руси першого самодержця Володимира»¹. Вона з'явилася 1674 року, коли Київ готувався до нападу турків, а поляки вимагали від Московії повернути його назад. У «Синописі» Київ зображувався як перша столиця московських царів та місце народження московського православ'я — місто, яке просто не могло бути залишене невірним чи католикам. Посилання на «славеноросійський народ», котрий, як стверджували автори «Синопису», об'єднував Московію та козацьку Гетьманщину в одне етнополітичне утворення, підкріплювало цей аргумент. Це стало основою міфу про київські витоки російського народу, що в нього й досі вірить більшість росіян. Однак у XVII столітті московські еліти ще не думали категоріями національної спорідненості. Будівничі Російської імперії повною мірою оцінять новаторство київських ченців, які розглядали мешканців Московії та України як один народ, лише в XIX столітті.

Криза, зумовлена поділом України між Московією та Польщею, змусила не тільки київських священнослужителів, а й козацьку старшину підійти до конструювання нової моделі самосвідомості. Козацька старшина більше не зважала на думку духовництва в цьому плані: серед випускників Київської колегії були не лише священники та єпископи, а й козацька старшина,

¹ Переклад назви за виданням: Жиленко І. В. Синопис Київський. Лаврський альманах. — К., 2002. — 194 с. На сайті <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>.

у тому числі й гетьмани. Якщо духівництво не могло уваяти свою батьківщину без православного царя, то козацька старшина не потребувала ніякого царя взагалі. Вона заявляла про свою вірність спільній козацькій «вітчизні», що охоплювала обидва боки Дніпра.

До 1663 року, коли на різних берегах Дніпра з'явилися окремі гетьмани та в політичному, якщо не в юридичному відношенні стався перший поділ України, козацька старшина використовувала термін «вітчизна» щодо всієї Речі Посполитої, або Польського королівства. Під час Гадяцької унії (1658) їх заманили під сюзеренітет польського короля закликами повернутися до польської вітчизни. Але після поділу ситуація змінилася. Спочатку один гетьман, а потім інші почали виступати в своїх циркулярах або універсалах за єдність їхньої української вітчизни — Гетьманщини на обох берегах річки. Після Андрусівського перемир'я всі вони, зокрема й Петро Дорошенко, посилалися на інтереси української вітчизни як найвищий об'єкт відданості, що підпорядковував собі всі інші відданості й зобов'язання. Козацька батьківщина була ширшою за Військо Запорозьке — більш традиційний об'єкт відданості козаків. Вона включала не лише територію козацького війська, а й землі та мешканців Гетьманщини. Козаки називали цю вітчизну Україною. Після 1667 року козаки почали посилатися на неї як на Україну з обох боків Дніпра.

Останнім козацьким гетьманом, який намагався об'єднати Правобережну та Лівобережну Україну під своєю владою, став Іван Мазепа (1639—1709). На банкнотах незалежної України зображені лише двоє з українських гетьманів. Перший — це Богдан Хмельницький, чиє зображення з'являється на 5-гривневій банкноті, а другий — Іван Мазепа на купюрі вартістю 10 гривень. Мазепу краще, ніж Хмельницького, знають за межами України, особливо на Заході: Вольтер, Байрон, Олександр Пушкін та Віктор Гюго — усі писали про його життя та діяльність.

Він потрапив до європейських опер та північноамериканських театральних вистав, здобувши літературну та культурну популярність як правитель та як коханець. За гетьманства Мазепи поняття вітчизни, України та Малоросії знову стали предметом обговорення. Підсумком правління Мазепи стало формування нового типу української ідентичності.

Мазепа правив Гетьманщиною довше, ніж будь-хто з його попередників, протягом більш ніж двох десятиліть (1687—1709), і помер природною смертю. Сам цей факт уже був досягненням. Більшість з його попередників були або вбиті, або страчені. Двоє гетьманів, які правили безпосередньо перед Мазепою, були звинувачені в «державній зраді», заарештовані московськими воєводами та відправлені до Сибіру. Членів їхніх сімей також переслідували. Щоб втратити гетьманську булаву, особисту свободу або власне життя, їм не довелося планувати змову проти царя або намагатися приєднатися до поляків, турків чи шведів. Достатньо було просто впасти в немилість при московському дворі.

Життєвий шлях Мазепи відображає загальну долю козацтва в останні десятиліття XVII століття. Уродженець Лівобережної України, майбутній гетьман походив зі шляхетської православної родини. Здобувши освіту в Києво-Могилянській колегії та єзуїтській школі у Варшаві, він вивчав артилерійську справу в Західній Європі. Після повернення додому молодий Мазепа почав дипломатичну та військову кар'єру при дворі польського короля. Пізніше він приєднався до Петра Дорошенка, але запорозькі козаки, які були союзниками Московії, захопили його. Згідно з історією, уперше розказаною західним читачам Вольтером, а потім повтореною іншими, Мазепа потрапив на Лівобережжя внаслідок роману, що закінчився для нього катастрофою. Він нібито став коханцем молодого дружини відомого польського урядовця, який, дізнавшись про це, наказав роздягнути Мазепу та прив'язати його до коня, якого потім випустили в дикий степ. Якщо вірити цій історії, то степовики знайшли

Мазепу напівмертвим і потім доглядали, доки він не одужав. Якою б не була правда, запорожці, звичайно, дали поштовх кар'єрі Мазепи в козацьких лавах. Вони відправили свою здобич до гетьмана Івана Самойловича, і той зарахував високоосвіченого старшину, який багато подорожував, до себе на службу.

Мазепа був частиною великої групи козацьких страшин, пересічних козаків, міщан і селян, які переселилися з Правобережжя до контрольованої російським урядом Лівобережної України в останні десятиліття XVII століття. Політична стабільність у регіоні в поєднанні з відносно широкою автономією, наданою Гетьманщині царями, допомогли поживити економіку й культурне життя, що, як і за часів Петра Могили, зосереджувалося в Києві, де були митрополичий престол, Києво-Печерський монастир та Київська колегія. Ставши гетьманом, Мазепа зробив усе можливе, щоб сприяти подальшому економічному відродженню Гетьманщини та розквіту її релігійного й культурного життя.

Гетьман Мазепа доручив відновити церкви, що занепали під час довгих козацьких війн. Серед них був Софійський собор, уперше відреставрований П. Могилою, а також Успенський собор і Свято-Троїцька церква в Печерській лаврі — усі належали до архітектурної спадщини Київської Русі. Він також почав будувати нові церкви, у тому числі церкву Різдва Богородиці в Києво-Печерській лаврі й численні церкви в Києві та гетьманській столиці Батурині — місті, розташованому в північно-східному куточку Гетьманщини, біля московського кордону. Більшість церков за межами Печерського монастиря не пережила 1930-х років: бригади підричників знищили їх одна за одною, оскільки більшовики намагалися перетворити Київ на справжню соціалістичну столицю. Але церкви, споруджені в межах монастиря, збудовані Мазепою, як і частина його стін, стоять і досі, як свідки не лише щедрості, а й статків гетьмана. Архітектурний стиль будівель того часу став відомий як козацьке, або мазепинське, бароко.

На відміну від попередніх гетьманів, Мазепа зміг зосередити у своїх руках не тільки економічну, але й політичну владу. Це було пов'язано з безпрецедентною підтримкою, яку він мав на верхівці імперської піраміди. Цар Петро I вважав Мазепу своїм вірним слугою. Під час боротьби Петра з Софією Мазепа став на бік Петра. Згодом Петро I зробив його першим кавалером ордена Андрія Первозваного — престижної нагороди, запровадженій самим царем. Коли козацькі старшини скаржилися царю на свого гетьмана й традиційно звинувачували його в зраді, Петро відправляв ці доноси до Мазепи, усупереч загальноприйнятій традиції московських правителів використовувати такі скарги для підриву становища козацьких гетьманів. Він виказував Мазепі навіть більшу довіру, дозволяючи йому страчувати своїх обвинувачів із середовища козацької еліти.

Союз Петра й Мазепи раптово розпався восени 1708 року, у розпал Великої Північної війни (1700—1721), що точилася між Московською державою та Швецією і пов'язаними з ними союзниками в Балтиці. На початку війни здавалося, що Швеція має перевагу. Розгромивши союзника Московії, польського короля Августа Сильного, і змусивши його зректися престолу, молодий та амбітний шведський король Карл XII розпочав похід на Москву. Петро відступав, застосовуючи тактику випаленої землі, щоб уповільнити просування ворога.

Такі деструктивні заходи посилили старе невдоволення козацької еліти, відштовхнувши її від Петра I і підштовхнувши до Карла XII. Козацькі полковники роками скаржилися Мазепі на те, що Петро використовує козаків за межами Гетьманщини, зокрема для риття каналів навколо Санкт-Петербурга, майбутньої столиці Російської імперії, яку цар заклав 1703 року. Там козаки помирали від холоду та хвороб, як мухи. Крім того, запровадження Петром I нових податків та адміністративних реформ ставило Гетьманщину під загрозу перетворення на звичайну провінцію Московської держави, а не на її привілейований анклав.

Усе це, як переконували гетьмана полковники, порушувало угоду про протекторат, укладену Хмельницьким із Московією.

Мазепа листувався з польськими союзниками Карла XII і слідкував за змінами його зовнішньої політики, однак відмовлявся діяти. Тільки тоді, коли шведський король вирішив зробити гак і зайти в Україну на шляху до Москви, а цар відмовився надати будь-яку військову допомогу (Мазепа мусив захищати Гетьманщину самотужки та палити міста й села на шляху Карла), гетьман поступився вимогам полковників і перейшов на інший бік. Московія не виконувала своєї основної функції за численними угодами між гетьманами й царями — захисту Гетьманщини. Настав час подумати про інший вибір навіть для Лівобережної України. Козацькі старшини почали вивчати умови Гадяцької унії 50-річної давнини. У листопаді 1708 року з групою довірених людей та невеликим загоном козаків Мазепа залишив свою столицю Батурин і приєднався до армії Карла XII, що наступала.

З метою конспірації Мазепа не вів агітації проти Петра I до свого від'їзду з Батурина. Це було розумним рішенням з огляду на особисту безпеку Мазепа, але створило серйозну проблему для повстання. Дізнавшись про дії Мазепа, Петро відправив до України корпус під командуванням Олександра Меншикова, своєї правої руки, але козацьке військо не було мобілізоване для того, щоб його зупинити. Московські війська змогли захопити зненацька гетьманську столицю Батурин, отримавши військове спорядження та провізію, які Мазепа приготував для власної армії і шведів. Ще більш руйнівний ефект захоплення Батурина справило на українське суспільство в цілому. Меншиков не лише захопив Батурин, а й наказав вирізати все його населення. Від рук загарбників загинуло понад 10 тисяч захисників міста, у тому числі жінки й діти. Археологи, які працюють там сьогодні (Батурин є значною туристичною пам'яткою, а також місцем розкопок), продовжують знаходити скелети тих, хто загинув у ті часи. Сигнал, надісланий Меншиковим, був гучним і зрозумілим: цар не потерпить дезертирства.

Почалася битва за прихильність козаків і мешканців Гетьманщини. Вона проводилася, зокрема, прокламаціями, які видавав Петро, а Мазепа відповідав йому в той самий спосіб. Ця так звана війна маніфестів тривала від осені 1708-го до весни 1709 року. Цар звинувачував Мазепу в державній зраді, називав його Юдою і навіть наказав виготовити фальшивий орден Святого Юди, щоб нагородити ним Мазепу, щойно той буде схоплений. Мазепа відкидав звинувачення. Так само як колись Виговський, він розглядав відносини між ним і царем як договірні. З його точки зору, цар порушив козацькі права та вольності, надані Богдану Хмельницькому та його наступникам. Гетьман стверджував, що вірний не правителєві, а козацькому війську та українській вітчизні. Також Мазепа урочисто присягав на вірність власній державі. «Москва, то єсть народ великоросійський, нашому народові малоросійському завше ненависна, із давна в замислах своїх постановила злосливих народ наш до згуби приводити», — писав Мазепа в грудні 1708 року.

«Війна маніфестів», разом із рішучими діями московських військ та обранням нового гетьмана за наказом Петра — Івана Скоропадського, спричинили розкол у лавах Мазепи. Налякані перспективою відплати, козацькі полковники, які раніше тиснули на Мазепу, підштовхуючи його до повстання, тепер поводилися обережніше. Багато хто з них перейшов на бік царя. Невеликою була й підтримка Мазепи з боку рядових козаків, городян і селян. Простолюд волів бути під владою православного царя, ніж католицького, мусульманського чи, у випадку Карла XII, протестантського правителя. Коли для Петра й Карла настав час випробувати сили в бою, то на боці московитів було більше козаків, ніж на шведському. На початку липня 1709 року 25-тисячний шведський корпус зійшовся у двобої з московським військом, що налічувало вдвічі більше вояків, біля міста Полтава. На боці Мазепи та шведів було від 3 до 7 тисяч козаків; на бік московитів перейшло принаймні втричі більше. З обох боків козаки билися як допоміжна сила — не лише через сумніви

в їхній лояльності, а й тому, що вони поступалися бойовими якостями європейським регулярним арміям: їхня колись грізна бойова сила вже відійшла в минуле. Чисельна перевага супротивника ніколи не була проблемою для Карла XII, який до цього перемагав набагато численніші російські й польські армії. Але ця битва була іншою. Зимівля на ворожій території послабила його армію. Карл XII, який зазвичай особисто вів військо в бій, був поранений кількома днями раніше і передав свої повноваження не одному командиру, а низці офіцерів, що створило плутанину в шведських лавах під час битви.

Результатом стала рішуча перемога московської армії. Карл XII і Мазепа змушені були рятуватися втечею з України й шукати притулку в османській Молдові. Іван Мазепа помер у вигнанні в молдовському містечку Бендери восени 1709 року. Карлу знадобилося 5 років, щоб повернутися до свого королівства. Історики часто розглядають Полтавську битву як поворотний момент у Великій Північній війні. За дивним збігом долі, військовий конфлікт за контроль над Балтикою був вирішений у битві на українській землі, що підірвала гегемонію Швеції в Північній Європі й започаткувала шлях Росії як великої європейської держави. Але ніде наслідки Полтавської битви не були такими драматичними, як у країні, де вона відбулася.

Перемога Петра відкрила новий етап у стосунках між київським духівництвом та царською владою. Восени 1708 року цар змусив київського митрополита засудити Мазепу як зрадника й оголосити йому анафему. Після битви ректор Київської колегії Феофан Прокопович, який раніше порівнював Мазепу з князем Володимиром, виголосив довгу проповідь перед царем, засуджуючи свого колишнього благодійника. Учинок, який Мазепа вважав би зрадою, в очах Петра I був декларацією лояльності. Пізніше Прокопович стане головним ідеологом Петрових реформ. Він підтримуватиме рух царя до абсолютної влади та обґрунтує його право передавати трон за власним

бажанням, а не за звичайною лінією успадкування (від батька до сина). Свого сина Олексія Петро посадив до в'язниці за звинуваченням у зраді. Олексій не вийшов із в'язниці живим. Прокопович не бачив у цьому великої проблеми. Він також був основним автором «Духовного регламенту», що замінив патріарше правління в православній церкві владою Священного Синоду під головуванням світського чиновника. Він також стояв за ідеєю називати Петра «батьком вітчизни». Це нове визначення царя було принесене до Росії Прокоповичем та іншими київськими священнослужителями. Раніше вони використовували його для звеличування Мазепи.

Блискуча імперська кар'єра Феофана Прокоповича відображала ширше явище — перехід на імперську службу прозахідних випускників Київської колегії, які були потрібні Петру I для реформування церкви, культури та суспільства Московії за західними зразками. Десятки, а пізніше сотні випускників Київської колегії переїхали до Росії і зробили там кар'єру. Їх обирали на посади від місцезблудителя патріаршого престолу до провінційного єпископа та військового священника. Один із українців, Дмитрій Туптало, митрополит ростовський, був навіть канонізований за боротьбу проти старообрядництва. Вони допомогли Петру I не лише «вестернізувати» Московію, а й перетворити її на Росію — модерну державу. Вони досягли цього, просуваючи ідеї нової російської вітчизни і навіть нового «славеноросійського» народу, невід'ємною частиною якого вважалися українці, або малороси.

Якщо для церковних лідерів політика Петра I зі зміцнення його влади та централізації державних інститутів відкривала нові й захопливі кар'єрні можливості, то для козацької старшини вона стала не чим іншим, як катастрофою. Перехід Мазепи на бік супротивника посилив прагнення царя інтегрувати Гетьманщину до інституційних та адміністративних структур імперії. Тепер за новим гетьманом Іваном Скоропадським наглядав російський резидент. Гетьманську столицю перенесли ближче

до московського кордону — зі зруйнованого Батурина до Глухова. Московські війська було розміщено в Гетьманщині на постійній основі. Родини представників козацької старшини, які пішли разом із Мазепою у вигнання, були заарештовані, а їхня власність конфіскована. Ще значніші події сталися, щойно 1721 року Велика Північна війна завершилася московською перемогою. Цар Петро перейменував Московське царство на Російську імперію та оголосив себе її першим імператором. Наступного року, скориставшись смертю Скоропадського, цар ліквідував посаду гетьмана. Він передав Гетьманщину під юрисдикцію так званої Малоросійської колегії, на чолі якої стояв призначений ним імперський офіцер. Козаки запротестували та відправили делегацію до Санкт-Петербурга на захист своїх прав, але безрезультатно. Цар наказав заарештувати лідера козацької опозиції, полковника Павла Полуботка, який згодом помер у камері Петропавлівської фортеці в Санкт-Петербурзі.

Мазепа 1708 року пішов на ризик і програв. Те саме сталося і з державою, яку він намагався захистити. Ми не знаємо, якою б могла бути доля Гетьманщини, якби Карл XII не був поранений у битві та якби Мазепу підтримало більше козаків. Однак ми можемо сказати, яку країну хотіли побудувати наступники Мазепа. Це видно, зокрема, з документа під назвою «Пакти та Конституції прав і вольностей Війська Запорозького», погодженого з Пилипом Орликом — гетьманом, якого козаки-емігранти обрали в Молдові після смерті Мазепа. Зайве говорити, що автори цього документа не визнали Скоропадського, призначеного Петром I, законним лідером. «Пакти», відомі в Україні як «Конституція Пилипа Орлика», часто вважають першою конституцією держави, ухваленою раніше за американську, чим багато хто пишається. Насправді найближчу паралель щодо цього документа можна знайти в документах, на підставі яких польські сейми обирали своїх королів. Документ намагався обмежити владу гетьмана, гарантуючи права козацької старшини та рядових козаків, особливо запорожців, багато з яких пішли за Мазепою у вигнання.

«Пакти» пропонують нам унікальний за своїм масштабом погляд на минуле, теперішнє та майбутнє Гетьманщини. Козацькі старшини з оточення Орлика, який був генеральним писарем Мазепи, виводили своє походження не від Києва та князя Володимира — основоположний міф, що на нього спиралися київські прихильники царя, — а від хозар, які були серед кочових попередників Київської Русі. Цей аргумент був радше лінгвістичним, ніж історичним, і, як не дивно, доволі солідним за стандартами ранньомодерної філології: слова «козак» і «хозар» в українській мові мали схоже, хоч не ідентичне звучання. На кону стояла претензія на існування козацької нації — окремої й незалежної від московської. Орлик та його старшини описували її як козацьку, русинську або малоросійську, залежно від обставин. Більшість ідей Орлика залишилися невідомими або незатребуваними його співвітчизниками. Удома, в Україні, козаки запекло боролися за те, щоб зберегти хоча б те, що залишилося від їхньої автономії після Полтави.

Чимало хто з Гетьманщини вважали смерть Петра I, що настала в лютому 1725 року, за кілька тижнів після кончини ув'язненого козацького полковника Полуботка, Божою карою за жорстоке поводження з козаками. Козацькі старшини також сприймали її як можливість відновити деякі привілеї, узурповані царем. Відновлення посади гетьмана стояло першим пунктом у цьому переліку. 1727 року козаки досягли своєї мети, обравши одного з давніх опонентів Петра I, полковника Данила Апостола, на відновлене гетьманство. Вони оспівували цей факт як відновлення одного з привілеїв, наданих Богдану Хмельницькому, знову відкривши для себе образ засновника Гетьманщини й відродивши його культ не тільки як визволителя України від польського гніту, а й як гаранта козацьких прав і вольностей. У своєму новому посмертному втіленні Хмельницький став символом малоросійської самосвідомості еліти Гетьманщини — символом збереження особливого статусу й особливих прав старшини в обмін на її політичну лояльність.

Україна відсувалася на задній план, Малоросія крокувала вперед. У чому саме полягала нова малоросійська ідентичність козацької еліти? Це був зроблений нашвидкуруч сплав проросійської риторики духівництва та автономістських прагнень класу козацької старшини. Головною особливістю малоросійської ідеї була вірність російським царям. Водночас малоросійська самосвідомість підкреслювала права та привілеї козацької нації всередині імперії. Малоросія козацької верхівки залишалася у межах Лівобережної України, що відрізнялася своїми політичними, соціальними та культурними умовами від білоруських земель на північ та українських земель на захід від Дніпра. Структура нового державного устрою та політичної ідентичності мала в собі чіткі ознаки попередніх націєтворчих проєктів. Козацькі тексти цього періоду (на початку XVIII століття виникло нове літературне явище — козацьке літописання) використовували такі терміни, як «Русь», «Мала Росія» та «Україна», як взаємозамінні. У такому вжитку була своя логіка, адже ці терміни відображали тісно пов'язані між собою політичні утворення та ідентичності. Але перед дедалі більше вела Мала Росія.

У визначенні відносин між цими термінами та явищами, які вони представляли, найкращою аналогією є матрешка. Найбільшою оболонкою була малоросійська ідентичність післяполтавської доби; усередині була оболонка української козацької вітчизни по обидва боки Дніпра; а всередині неї, у свою чергу, матрешка руської або русинської ідентичності часів Речі Посполитої. Усередині малоросійська ідентичність зберігала пам'ять про стару Русь польсько-литовських часів і більш пізню козацьку Україну. Здавалося, що в маленькій матрешки всередині не було ніяких шансів вирватися на волю, але міне якийсь час — і з-під шкаралупи малоросійської матрешки таки з'явиться українське ядро. Саме це сталося в Україні протягом XIX століття.

III

МІЖ ІМПЕРІЯМИ

НОВІ ОБРІЇ

В останній чверті XVIII століття в Центральній та Східній Європі відбулися драматичні геополітичні зміни. Їхньою головною особливістю та причиною було зростання військового потенціалу й геополітичного впливу Російської імперії, що після Полтавської битви 1709 року розпочала свій злет як велика європейська держава. Олександр Безбородько, нащадок відомого старшинського роду Гетьманщини та канцлер Російської імперії, якось сказав, звертаючись до молодшого покоління: «У наші часи жодна гармата в Європі не могла вистрелити без нашої згоди». Кордони Російської імперії швидко просувалися на захід і на південь, наслідком чого стали втручання Росії в справи Центральної Європи, відступ османів з Північного Причорномор'я та поділи Речі Посполитої, що зникла з карти Європи.

Ці вражаючі зміни відбувалися за активної участі багатьох українців. Безбородько, який відігравав ключову роль у розробці зовнішньої політики Росії в 1780-ті й на початку 1790-х років, був одним із них. Зміни, які допомагав запроваджувати Безбородько, вплинули й на його співвітчизників Гетьманщини. Україна опинилася в центрі цього великого геополітичного зсуву. У цей час Гетьманщина зникла з карти Європи та Російської імперії. Два основних культурних кордони України: з одного боку, між східним і західним християнством, з іншого — між християнством та ісламом, зрушилися. На заході російська влада зупинила просування католицької та уніатської церков на Дніпрі й відкинула їх назад; «закриття» степового кордону дало

новий імпульс подальшому просуванню українського населення до Чорного та Азовського морів.

Для істориків, що досліджували політику, культуру та ментальність, XVIII століття насамперед відоме як доба Просвітництва — епоха, що тривала від середини XVII до кінця XVIII століття і характеризувалася зростанням у філософії та політиці ідей індивідуалізму та скептицизму, через що вона дістала й іншу назву — Доба розуму, або раціоналізму. Поняття рації, проте, тлумачили по-різному. Центральне місце в працях цього періоду посідали не лише ідеї свободи та захисту прав особистості, а й ідеї монархічного абсолютизму. Як республіка, так і монархія Нового часу мають глибоке коріння у працях французьких просвітників. І батьки-засновники Сполучених Штатів, і абсолютистські монархи в Європі XVIII століття були прибічниками Просвітництва. Троє останніх — Катерина II у Росії, Фрідріх II у Пруссії та Йосип II в Австрії — увійшли в історію як «освічені деспоти». Усі вони вірили в раціональне правління, абсолютну монархію та власне право на владу, а крім того, взяли участь у поділах Речі Посполитої (1772—1795), чим у кінцевому підсумку придушили її зусилля щодо внутрішнього реформування, що виникли під впливом Просвітництва. Ці поділи вітав не хто інший, як Вольтер, який убачав у них перемогу справи лібералізму, терпимості і, звісно, розуму. Він писав Катерині, що, можливо, російський уряд наведе лад у цій частині Європи.

Абсолютна влада правителя, раціональний уряд і застосування універсальних норм для всіх частин імперії та всіх її суб'єктів — ці принципи керували реформами Катерини II, яка правила Російською імперією з 1762 до 1796 року. Жоден із цих принципів не віщував нічого доброго для Гетьманщини — автономного анклаву, саме існування якого ґрунтувалося на ідеї особливого статусу всередині імперії. Скасування внутрішніх кордонів та повна інкорпорація козацької держави до складу

імперії стали одними з першочергових заходів «просвіченої» імператриці в регіоні. «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими правлять на основі конфірмованих їм привілеїв, — писала Катерина 1764 року. — Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, наче вовки на ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли, не кажучи вже про просування когось на цю посаду»¹.

Першим російським правителем, який ліквідував гетьманську посаду, був Петро I. Він так учинив після смерті Івана Скоропадського 1722 року. Відродження автономії Гетьманщини, що відбулося 1727 року, за два роки після смерті царя, тривало недовго. Воно завершилося в середині 1730-х років, коли після смерті Данила Апостола імперський уряд відмовився проводити вибори нового козацького лідера. Гетьманщина знову перейшла під контроль державного органу під назвою Малоросійська колегія. Коли ж 1750 року гетьманство ненадовго відновили, булава потрапила не до козацького полковника чи члена генеральної старшини, а до президента Російської Академії наук. Цією, як можна було б припустити, різнобічно розвинутою людиною був 22-річний Кирило Розумовський. Уродженець Гетьманщини, який здобув освіту в Геттінгенському університеті, Розумовський до того ж був імперським придворним. Секрет такої ранньої та блискучої кар'єри полягав у його родинних зв'язках. Його старший брат Олексій, молодий козак із містечка Козелець, між Києвом та Черніговом, був талановитим співаком і завершив свою кар'єру в придворному хорі Санкт-Петербурга, де співав, грав на бандурі та познайомився з донькою Петра I на ім'я Єлизавета, майбутньою імператрицею Росії. Вони стали

¹ Переклад за виданням: Історія України. Документи. Матеріали: посібник / Укладання, коментарі д-ра іст. наук В. Короля. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — С. 166.

коханцями і, за деякими відомостями, таємно одружилися. Так чи інакше, козак Олексій Розум став російським графом Олексієм Розумовським. («Доба розуму» поставилася дуже прихильно до козацького роду Розумів.) За порадою «імператора ночі», як деякі придворні називали Розумовського, імператриця Єлизавета відновила посаду гетьмана, яку обійняв його молодший брат.

Якщо старший Розумовський відіграв важливу роль у вступі Єлизавети на престол (він керував її двором під час приходу царівни до влади 1741 року), молодший мав таке саме значення у переході влади до Катерини II. Вона стала імператрицею в результаті державного перевороту за підтримки офіцерів імператорської гвардії, які здійснили вбивство її чоловіка та законного правителя держави Петра III. Звільнившись від чоловіка, Катерина, від народження Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбург, мала досить хитку претензію на російський престол. Ті, хто привів її до влади, вважали, що вона їм заборгувала. «Кожен гвардієць, глянувши на мене, може сказати: “Я створив цю жінку”», — писала Катерина Вольтеру. Серед тих, хто так вважав, був і український гетьман Кирило Розумовський. В обмін на свої послуги він хотів отримати спадкове гетьманство. Його піддані в Гетьманщині також хотіли ширшу автономію й місцеве законодавство.

Деякі з козацьких патріотів розглядали Гетьманщину, яку вони також тепер називали Малоросією, як утворення, рівне в правах з ядром імперії, Великоросією. «Не тобі, государю твоєму піддалася»¹, — писав один із них, Семен Дівович, у поемі «Розмова Великоросії з Малоросією». З цими словами, написаними незабаром після вступу Катерини на престол, персоніфікована Малоросія звертається до Великоросії. Дівович продовжував: «Не думай, що ти сама і була мій господар, / Але государ твій і мій наш спільний володар». Цей образ династичної унії між Великоросією й Малоросією повертає нас до ідей Гадяцької

¹ Переклад за публікацією на сайті http://litopys.org.ua/old18/old18_31.htm.

унії. Катерина II не мала жодного наміру керувати конфедерацією державних утворень, що претендували на особливі права та привілеї. Вона уявляла собі централізовану імперію, раціонально поділену на адміністративні одиниці, а не на анклав на зразок Гетьманщини.

Восени 1764 року Катерина II відкликала Розумовського до Санкт-Петербурга та скасувала гетьманство взагалі, чим розбила плани не лише Розумовського, а й багатьох українських патріотів. Новим правителем Гетьманщини (або того, що від неї залишилося) став генерал Петро Румянцев. Етнічний росіянин, він обійняв новостворену посаду генерал-губернатора Малоросії і очолив командування російською армією в регіоні. Його правління тривало понад 20 років і стало часом запровадження у Гетьманщині кріпацтва, а також імперської податкової та поштової систем. На початку 1780-х років під його контролем було ліквідовано територіальну автономію Гетьманщини та скасовано полкову адміністративну й військову систему. Козацькі полки увійшли до складу регулярної армії, а козацькі адміністративні одиниці об'єднали, щоб створити три імперські провінції відповідно до нової адміністративної системи, запровадженої Катериною II в усій імперії.

Цілком очевидно, що, коли справа йшла до реалізації її бачення впорядкованої імперської держави, Катерина не поспішала. Увесь процес асиміляції Гетьманщини, від скасування посади гетьмана до адміністративної інтеграції Гетьманщини до складу імперії, зайняв майже 20 років. Перехід відбувався поступово, без нових повстань або створення нових мучеників за справу української автономії. Цей процес проходив за підтримки численних вихідців із Гетьманщини, які сприймали інтеграцію до складу імперії як позитивне явище. Багато інституцій та структур Гетьманщини здавалися їм застарілими й неспроможними реагувати на виклики Доби розуму. Імперська інтеграція перетворювала допоміжні козацькі загони на дисципліновані армійські підрозділи та запроваджувала такі держав-

ні послуги, як шкільна освіта та регулярна доправка пошти. Вона принесла з собою і кріпацтво, але мало хто з козацьких старшин думав протестувати проти цього, оскільки вони мали зиск з підневільної праці.

Козацькі еліти керували Гетьманщиною та Слобідською Україною — регіоном навколо Харкова й Сум, що перебував під прямим російським управлінням з XVII століття — але більшість населення цих двох областей становили селяни. Протягом XVIII століття вони відчували, як дедалі більше втрачають не лише свої землі, а й свободу — велике досягнення, здобуте під час повстання Хмельницького. У другій половині XVIII століття близько 90 % селян Гетьманщини та більш як половина селян Слобідської України жили в землеволодіннях, що належали представникам козацької старшини, а тепер членам російського дворянства і православної церкви. Указ, виданий Катериною в травні 1783 року, забороняв близько 300 тисячам селян, які жили в землеволодіннях дворян, залишати місця свого проживання і зобов'язував забезпечувати землевласників безкоштовною працею. Це була третя хвиля закріпачення.

Здається, що принаймні один голос прозвучав в Україні проти закріпачення. Цей голос належав Василю Капністу, нащадку старшинського козацького роду з Полтавщини, який написав один із найвідоміших опозиційних текстів катерининської епохи — «Оду на рабство» (1783). На думку деяких учених, Капніст протестував проти закріпачення селянства; інші вбачають у ньому людину, яка протестувала проти ліквідації автономних установ Гетьманщини. Насправді він міг виступати проти обох процесів, що збіглися в часі та здійснювалися за указами тої самої правительки. Капніст не приховував свого розчарування наслідками правління Катерини II для його батьківщини. Він так писав про поводження імператриці з власним народом: «Ви обтяжуєте їх: Ви вдягаєте ланцюги на руки, що благословляють Вас!»

«Ода» стала канонічним текстом російської літератури. Капніст був одним із багатьох представників української еліти, які

провели більшу частину свого життя в Санкт-Петербурзі та зробили внесок у розвиток не тільки української, але й російської літератури та культури. Якщо в петровські часи до Росії їхали переважно українські священнослужителі, які посіли впливові позиції в імперській церкві, то за часів Катерини II Санкт-Петербург почав приваблювати синів козацьких старшин та випускників Київської академії, які обирали собі світські професії. Лише між 1754 та 1768 роками понад 300 випускників академії вибрали імперську службу або переїхали до Росії. Їхня освіта дозволяла їм добре підготуватися до продовження навчання за кордоном, а потім повернутися й служити імперії. Кількість українських лікарів в імперії вдвічі перевищувала кількість російських, а понад третину студентів учительської семінарії у Санкт-Петербурзі в останні два десятиліття XVIII століття становили вихідці з Гетьманщини. Катерина припинила набирати українських священників на російську церковну службу (коли вона вступила на посаду, більшість російських єпископів були мігрантами з України), але вплив українців на церковну та військову службу тривав і далі.

Кар'єра Олександра Безбородька являє собою гарний приклад того, як нове покоління козацької старшини поєднувало відданість Гетьманщині зі службою імперії. Він народився 1747 року в сім'ї генерального писаря Гетьманщини і здобув освіту в Київській академії. Кілька десятиліть тому така підготовка була б ідеальною відправною точкою для успішної кар'єри в Гетьманщині. Але часи змінилися. Безбородько отримав звання полковника на службі не в гетьмана, а в імперського губернатора Малоросії Петра Румянцева. Молодий Безбородько брав участь у війні з османами, показав свою хоробрість у низці битв і бездоганно працював як голова канцелярії Румянцева. Представлений у полковники 1774 року, наступного року він уже був у Петербурзі, працюючи в приймальні самої імператриці.

Російсько-Турецька війна 1768—1774 років, що сприяла кар'єрі Безбородька й перекинула його з колишньої Гетьманщи-

ни до імперської столиці, дуже вплинула не лише на Гетьманщину, а й на українські землі в цілому. Адже повстання, що почалося навесні 1768 року в Правобережній Україні, дало початок російсько-турецькому конфлікту.

Власне, сталося одночасно два повстання. Перше було бунтом або, якщо говорити мовою того часу, «конфедерацією» католицької (польської та полонізованої) шляхти проти рішень сейму Речі Посполитої про зрівняння релігійних дисидентів, зокрема православних, у правах із католиками. Катерина II змусила сейм ухвалити це рішення, тиснучи через свого посла на католицьких депутатів: той погрожував застосувати російське військо, що було в його розпорядженні біля стін Варшави. Для Катерини, колишньої німецької принцеси, це був спосіб продемонструвати одночасно свою «російськість» та «православність». Але повстанці відмовилися коритися резолюції сейму, вважаючи її російською інтригою, що мала підірвати не лише їхню релігію, а й суверенітет держави. Це повстання шляхти стало відомим як Барська конфедерація (за назвою подільського містечка, де вона набула особливої підтримки).

Коли учасники конфедерації почали переслідувати тих православних, які ще залишалися в Правобережній Україні, їхні дії спровокували повстання іншого роду. У ньому взяли участь православні козаки, міщани та селяни, які, заохочувані російським урядом і православним духовництвом, повстали проти католицької шляхти, викликавши побоювання щодо етнічних та релігійних чисток масштабу 1648 року — першого року повстання Хмельницького. Запорозькі козаки й цього разу об'єдналися з козаками, які служили владі своєрідним магнатським «реєстром». Першою групою керував Максим Залізняк, другою Іван Гонта — два майбутні герої українського народного епосу, пізніше народницького та радянського історичних наративів. Як і 1648 року, жертвами повстання стали польські шляхтичі, католицьке та уніатське духовництво, а також євреї. Останні повернулися до регіону у XVIII столітті, відновивши своє

економічне, релігійне та культурне життя на Правобережжі. Багато з них були послідовниками рабина Ізраел Баал Шем Това, який у 1740-ві роки почав викладати хасидизм у подільському місті Меджибіж. Католицькі повстанці хотіли створити католицьку державу без російського впливу, тимчасом як православні прагнули козацької держави під юрисдикцією Росії. Євреї ж хотіли, щоб їх залишили в спокої. Жодна з груп не отримала того, чого прагнула.

Улітку 1768 року російська армія перетнула дніпровський кордон із Річчю Посполитою, атакувавши і католицьких конфедератів, і православних козаків та селян. Для останніх це було особливою несподіванкою, оскільки вони сприймали царські війська як визволителів. В імперії, однак, була своя логіка. Обидва повстання ставили під загрозу стабільність у регіоні, й обидва були придушені — але не раніше, ніж загін українських козаків, які стверджували, що вони були на російській службі, імовірно переслідуючи членів Барської конференції, перетнули польський кордон у місті Балта й зайшли на територію Османської імперії. Турки, разом із французами занепокоєні зростанням російського впливу в регіоні, використали цей інцидент для оголошення війни Російській імперії. Росія прийняла виклик.

Генерал Петро Румянцев повів одну з імперських армій, разом із козацькими підрозділами, до Молдови та Волощини. Після низки успішних битв (Безбородько проявив себе під Ларгою та Кагулом) росіяни взяли під контроль обидва князівства, у тому числі їхні столиці — Ясси та Бухарест. Крім цього, вони захопили османські фортеці Ізмаїл та Кілію на Дунаї. Російські війська взяли й Крим, і більша частина Південної України перейшла під їхній контроль. Османи опинилися в невігідному становищі. У Середземному морі російський флот знищив османський за допомогою британських радників.

Кючук-Кайнарджійський мир, підписаний 1774 року, зовні виглядав як поразка російських прагнень у Чорноморському регіоні. Імперським військам довелося залишити дунайські кня-

зівства Молдову та Волощину. Також Санкт-Петербург був змушений вивести свої війська з Криму. Причина була простою: багато європейських держав були незадоволені раптовим зростанням російського впливу в регіоні. Але цей мир був вигідний для Росії з іншого боку. Він, по суті, видавив османів з Північного Причорномор'я та Криму. Росія заснувала свої форпости на Чорному та Азовському морях. Кримське ханство тепер було оголошене незалежною державою. Та це була напівправа: здобувши незалежність від Стамбула, півострів потрапив у залежність від Петербурга.

Офіційна анексія Криму Російською імперією відбулася 1783 року, зі вступом російських військ на півострів та висиланням останнього хана у вигнання до Центральної Росії. Безбородько, який на той час уже був провідним будівничим російської зовнішньої політики, відіграв важливу роль у цій події. Він був і автором так званого грецького проекту — плану знищення Османської імперії і створення нової Візантії під контролем Росії, а також створення Дакії, нової країни на Дунаї, що складалася б із Молдови та Волощини. Проект так і не був реалізований, але його відгомін ще досі резонує в грецьких назвах, які імперські можновладці дали кримським містам: Сімферополь, Євпаторія і найбільш відома Севастополь — російська військово-морська база в Криму, заснована за два роки після анексії, мають грецьке походження. Стривожені поїздкою Катерини II до Криму 1787 року й чутками про грецький проект, турки того року почали нову війну за контроль над північним узбережжям Чорного моря. Вони знову програли, цього разу об'єднаним російським та австрійським військам. Згідно з умовами мирного договору, що був підписаний 1792 року в Яссах Олександром Безбородьком, Російська імперія розширювала свій контроль на всю Південну Україну. Тепер турки визнали російськими територіями і Крим, і Кубанський півострів, що лежав по інший бік Керченської протоки. Розчерком пера Безбородька Російська імперія ліквідувала український степовий

кордон. Політичні бар'єри було усунуто. Культурний кордон, однак, залишився на місці, просто став внутрішнім.

Закриття степового кордону військовим шляхом відкрило Південь України для колонізації, що заохочувалася та спрямовувалася імперським урядом. Козаки стали непотрібними в цьому регіоні. Власне, імперська влада хотіла витурити їх геть, вважаючи їх схильними до внутрішніх повстань, а також сутічок та конфліктів із сусідніми державами. Ще одним підтвердженням цього для уряду стала участь російських козаків у повстанні під проводом Пугачова 1773—1774 років. Наступного 1775 року російські імперські війська, повертаючись із молдовського фронту, оточили Запорозьку Січ та розігнали козаків. Частину з них завербували до нових козацьких формувань, у тому числі до чорноморських козаків, яких зрештою поселили на Кубанському півострові, на кордоні з неспокійним Північним Кавказом. Інші залишилися, але вже не були організованою силою. Григорій Потьомкін, фаворит Катерини II, показував їхні поселення імператриці під час її подорожі до Криму 1787 року. Ця презентація, що породила вислів «потьомкінські села», була фальшивою — не в тому сенсі, що цих сіл не існувало, просто вони навряд чи були результатом зусиль Потьомкіна, козацькі села були там раніше.

Масова колонізація степів півдня України почалася ще тоді, коли вони були під контролем козаків. Запорожці самі запрошували до регіону селян-утікачів, а пізніше уряд засновував поселення на землях, забраних у козаків. Сербські та румунські біженці з Османської імперії селилися на північ від Єлисаветграда та Бахмута у районах, що були названі відповідно Новосербією та Слов'яносербією. Коли лінія російських фортець зсунулася на південь й імперія поглинула нові землі після російсько-турецьких війн та анексії Криму, запорозькі землі стали частиною нової імперської провінції під назвою Новоросія. (Її кордони змінювалися з плином часу, включаючи або ви-

ключаючи басейн Сіверського Донця і Крим, але вона ніколи не включала Харківської області Слобідської України, як це стверджували російські ініціатори розчленування України 2014 року.) Сконцентрована на колишніх землях запорозьких козаків, Новоросія стала основним місцем внутрішньої та зовнішньої міграції в останні десятиліття XVIII століття.

У 1789—1790 роках до регіону переїхали перші меноніти з Пруссії. Вони намагалися уникнути загальної військової повинності й оселилися на козацькому острові Хортиця просто за дніпровськими порогами. Незабаром до них приєдналося більше одновірців з їхньої старої батьківщини, а також німецькі протестанти та католики з Центральної Європи. Більшість «іноземців», однак, були з Османської імперії: греки, болгары, молдавани. Шукаючи досвідчених фермерів та ремісників, імперські урядовці заохочували їх імміграцію і забезпечували переселенців землею, податковими пільгами та перевагами, про які їхні українські та російські піддані могли лише мріяти.

Імперські інтелектуали вітали багатонаціональний склад поселенців, оскільки вбачали в ньому доказ величч імперії та її правительки. «Молдаванин, вірменин, інду, еллін або чорний ефіоп — яким би не було небо, що під ним він прийшов у цей світ, — Катерина є матір'ю для всіх», — писав В. П. Петров, поет кінця XVIII століття. На кінець століття «іноземці» становили до 20 % від усього чоловічого населення регіону, що досягло приблизно півмільйона осіб. Решта належала до східних слов'ян. Частину останніх становили російські релігійні дисиденти, виселені на околиці, але більшість із них були українськими селянами-втікачами, частіше за все з Правобережної України. Незважаючи на імперські витоки та багатонаціональний ухил, Новоросійська губернія була здебільшого українською за етнічним складом.

У той час як Новоросія була переважно українською, Таврійська губернія, до складу якої входив Кримський півострів, була переважно кримськотатарською. Санкт-Петербург зробив

усе можливе, щоб здійснити включення півострова до складу імперії без подальших конфліктів, запропонувавши кримській знаті статус російського дворянства разом із землями, що колись належали ханам. Соціальні структури та механізми ханства, а також панівна роль ісламу, залишилися недоторканими. Імперія не поспішала. Як і у випадку з Гетьманщиною, інкорпорація Кримського ханства розтягнеться більш ніж на одне покоління. Обережність була необхідною з кількох причин. Однією з них була еміграція: до кінця XVIII століття близько 100 тисяч колишніх підданих хана залишили півострів та причорноморські степи на північ від нього, переселившись до Османської імперії. Одним із пояснень цього переселення було бажання жити під владою мусульманського правителя; іншим — зменшення економічних можливостей із закриттям степового кордону — жити з работоргівлі та військових трофеїв стало неможливо.

1793 року, за рік після того, як Безбородько підписав Яський мир, що узаконив російське володіння Кримом та Південною Україною, на західному кордоні колишньої Гетьманщини сталася інша драматична подія. Традиційний російсько-польський кордон по Дніпру, що розділяв Україну понад 120 років, раптом перестав існувати. Російські війська, частину з яких очолили колишні козацькі старшини, які тепер отримали високі звання в імперській російській армії, перетнули Дніпро й почали просуватися на захід. Вони зайняли Східне Поділля з фортецею Кам'янець-Подільський і частину Волині з Житомиром. На півночі російська армія захопила білоруські міста Мінськ та Слуцьк.

Подією, що поклала край існуванню кордону по Дніпру та втілила стару мрію українського козацтва про об'єднання Правобережної України, став другий поділ Польщі. Перший поділ відбувся 1772 року, коли три великі європейські держави — Росія, Австрія та Пруссія — взяли під свій контроль частину території Речі Посполитої. До частки Пруссії відійшли

землі навколо Данцига (Гданська), зв'язавши її ядро зі Східною Пруссією; Росія отримала Східну Білорусь; Австрія — Галичину. Для Російської імперії, що протягом XVIII століття контролювала всю Річ Посполиту або через сейми, вразливі для військово-політичного тиску, або через лояльного короля, цей поділ був радше втратою, ніж здобутком. Насправді в такий спосіб Санкт-Петербург намагався уникнути військового конфлікту, до якого не був готовий. Австрія, стривожена російськими перемогами в Російсько-Турецькій війні 1768—1774 років, примкнула до османів, погрожуючи Росії. Погодившись на перший поділ, Росія фактично підкупила Австрію, щоб та залишилася поза російсько-турецьким конфліктом.

Австрійці клянули на цю наживку. Вони хотіли Сілезію — провінцію з центром у Бреслау (нині Вроцлав), але їм запропонували Галичину. Австрійська імператриця з династії Габсбургів Марія Терезія мала застереження до терміна «поділ», що, на її думку, натякав на незаконний характер усього задуму, і шукала історичних виправдань для нового надбання. Вона знайшла його в історичних претензіях угорських королів до середньовічного Галицько-Волинського князівства, і тому нова територія стала називатися Королівством Галиції та Лодомерії. Австрійці ставилися до віднайдених ними галицько-волинських асоціацій дуже серйозно. 1774 року, заявивши про права галицьких князів на Буковину, Габсбурги анексували цю територію в Молдови. Оскільки все Закарпаття (найзахідніший регіон сучасної України) було під їхнім контролем з 1699 року, Габсбурги об'єднали під своїм скіпетром три українські регіони: Галичину, Буковину та Закарпаття. Ця подія мала важливі наслідки для майбутньої української держави та Центрально-Східної Європи в цілому.

Перший поділ не приєднав до Росії жодних українських земель — усі територіальні надбання були в межах Литви та Білорусі. Але ситуація змінилася 1793 року, під час другого поділу Польщі, зумовленого подіями у Варшаві. У травні 1791 року делегати польського сейму прийняли нову конституцію,

що обіцяла поставити державу на ноги. Новий Основний Закон був продуктом ідей Просвітництва та Французької революції і заохочував централізацію, якісніше управління та освіту; також він продемонстрував прогрес у сфері релігійної терпимості, те, на чому наполягали колись держави-агресори. Але більш важливим, з погляду учасників поділу, було те, що нова конституція могла знову зробити польський уряд працездатним, зміцнивши владу короля та скасувавши вимогу одноголосного прийняття резолюцій сейму — сумнозвісне *liberum veto*¹.

Виявилося, що, незважаючи на шок після першого поділу (або через нього), Річ Посполита може піднятися з хаосу чвар між аристократичними кланами й відродитися як сильна держава в центрі Європи. Щоб запобігти цьому, Пруссія анексувала ще більше території Польщі. Росія зробила те саме під приводом захисту старих польських прав та привілеїв, у тому числі *liberum veto*. Дніпровський кордон в Україні зник, був установлений новий на Волині та Поділлі. Це зробило Габсбургів та Романових сусідами, оскільки росіяни просунули свій кордон до східної межі австрійської Галичини. Як і імператриця Марія Терезія, Катерина II дбала про легітимність. Після другого поділу російський імперський уряд видав медаль із картою, де було показано нові кордони й написано: «Отторженная возвратихъ» (посилання на те, що ці землі належали Київській Русі).

Незабаром російський кордон посунувся ще далі на захід. Це вже не мало нічого спільного з переглядом мапи Київської Русі, але було пов'язане з повстанням у Речі Посполитій, що спалахнуло через другий поділ. Його очолив Тадеуш Костюшко, уродженець Білорусі, ветеран Барської конфедерації та учасник американської війни за незалежність, під час якої він побудував укріплення у Вест-Пойнті й був підвищений Контиентальним конгресом до рангу генерал-бригадира. 1784 року він повернув-

¹ «Вільне вето» (лат.) — принцип одноголосного ухвалення рішень у сеймі Речі Посполитої, що затвердився наприкінці XVI століття. Рішення вважалися не прийнятими за наявності хоча б одного голосу проти, через що нерідко зривалися засідання сейму.

ся до Речі Посполитої, де служив у польській армії у званні генерал-майора. 1794 року він розпочав повстання у Кракові, взявши на себе командування усіма збройними силами держави. Три держави-учасниці поділів — Росія, Пруссія та Австрія — відправили війська через польський кордон, щоб придушити повстання. Наслідком стало повне знищення Польської держави.

Тепер «освічені деспоти» ділили те, що залишилося від Речі Посполитої після другого поділу. Австрія змагалася з Росією за здобуття Волині («Лодомерії»), але спізнилася зі своїми претензіями і взяла замість цього частину Польщі з Краковом. Щоб надати цьому здобутку законного вигляду, Австрія розглядала цю територію, включно зі старою столицею Польщі Краковом, як частину Галичини. Пруссія розширила свої володіння на південь від Балтійського моря, досягнувши Варшави. Та найбільшу вигоду отримала Росія, до чиеї частки здобичі увійшли прибалтійські провінції, Литва, Західна Білорусь, а в Україні — Волинь із містами Рівне та Луцьк.

Дехто з дослідників розглядає поділи Польщі як возз'єднання України — саме таку лінію проводила радянська історіографія. Насправді ж відбулося возз'єднання одних українських земель і поділ або розчленування інших. Якщо до поділів більшість українських земель були поділені між Річчю Посполитою та Російською імперією, то тепер їх поділили між собою Російська та Габсбурзька імперії. Росія перетворилася з «дрібного акціонера» на власника «контрольного пакета», отримавши більшу частину української етнічної території. Унаслідок поділів частка етнічних українців у Російській імперії зростає з 13 до 22 %, у той час як частка етнічних росіян знизилася з 70 до 50 %. Понад 10 % населення новопридбаних українських територій становили євреї, а близько 5 % — поляки та полонізовані українці-католики. Це була етнічна мозаїка на тому самому рівні або й вищому, ніж та, яку Російська імперія вітала та просуvala на півдні України. Але лояльність цих нових польських, єврейських та українських (у термінах того часу «малоросійських») підданих

імперії була під питанням. Багатонаціональне населення не було новим на цих землях — новою була держава, що їх домоглася. Її сприймала частина мешканців, але не всі. Уже 1791 року російський уряд запровадив смугу осілості, обмеживши території, відкриті для поселення євреїв, колишніми провінціями Речі Посполитої, а потім додавши до них землі, приєднані на півдні. Більшість території України стала згодом частиною смуги осілості.

Ключовою фігурою в переговорах, що призвели до великого зсуву українських кордонів у другій половині XVIII століття, був не хто інший, як «козацький князь» Олександр Безбородько. Відомо, що в Санкт-Петербурзі він залишався лояльним патріотом козацького краю, як він називав свою батьківщину. Він допоміг опублікувати козацький літопис «Краткая летопись Малой России» і сам написав для нього історію Гетьманщини від смерті гетьмана Данила Апостола 1734 року до початку Російсько-Турецької війни 1768 року. Літопис був заповнений описами козацьких воєн і битв з османами, кримськими татарами й поляками. Однак ми не знаємо, чи відчував Безбородько вплив свого «малоросійського» виховання та самосвідомості, коли пропонував анексувати Крим, вів переговори в Яссах про долю Північного Причорномор'я чи, нарешті, коли розмовляв з австрійцями та пруссаками про поділи Речі Посполитої. На той час, коли він допоміг стерти Крим та Річ Посполиту з мапи Європи, його власна вітчизна теж перестала існувати. Отже, XVIII століття було не лише добою просвітництва та розуму, а більше, ніж будь-яке інше, століттям імперій.

КНИГИ БУТТЯ

Український національний гімн довгий час починається словами «Ще не вмерла Україна...»¹, що навряд чи назвеш оптимістичним початком для будь-якої пісні. Але це не єдиний гімн, чії слова не надихають оптимізмом. Польський національний гімн теж починається з подібного рядка: «Jeszcze Polska nie zginęła» («Ще не загинула Польща»). Слова польського гімну написані 1797 року, а український з'явився 1862-го, тож цілком зрозуміло, хто на кого впливав. Але звідки такий песимізм чи радше пасивно-агресивний оптимізм? В обох випадках — і польському, й українському — образ смерті нації або держави впливає з досвіду подій кінця XVIII століття: поділів Польщі та ліквідації Гетьманщини.

Як і багато інших гімнів, польський спочатку був маршевою піснею, написаною для польських легіонів, що билися під командуванням майбутнього імператора Франції Наполеона Бонапарта, у його Італійських походах. Ця пісня була спочатку відома як «Мазурек Домбровського», за ім'ям командувача польських військ Яна Генріка Домбровського. Багато польських легіонерів, у тому числі й сам командир, узяли участь у повстанні Костюшка, і слова пісні мали піднімати дух після знищення їхньої держави учасниками поділів Речі Посполитої. Другий

¹ В офіційній редакції Державного Гімну він починається зі слів «Ще не вмерла України і слава, і воля...». Джерело: Закон України «Про Державний Гімн України» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 24, с. 163). Сайт: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/602-iv>.

рядок пісні стверджує, що Польща не загине, «доки ми живемо». Зв'язавши націю не з державою, а з тими, хто вважав себе її частиною, польський гімн дав надію не лише полякам, а й представникам інших бездержавних націй. Нове покоління патріотів у Польщі та Україні відмовилося сприймати біди попереднього століття як остаточний вердикт для своїх народів. І польські, й українські діячі пропагували нове розуміння нації як демократичної спільноти, створеної громадянами-патріотами, а не як територіальне утворення.

У першому десятилітті XIX століття Наполеон та його солдати принесли ідеї нації та народного суверенітету до решти Європи у своїх піснях та на вістрях багнетів. 1807 року мрія польських легіонерів стала на крок ближчою до втілення, коли після поразки Пруссії французький імператор створив Герцогство Варшавське на польських землях, анексованих цією державою під час поділів Польщі. Для поляків випала чудова нагода відновити свою державність. 1812 року, після вторгнення Наполеона до Росії, серед російських поляків зросла підтримка французького агресора, якого вони вважали визволителем. Адам Міцкевич, видатний польський поет цієї епохи, відобразив хвилювання польської шляхти під час наступу французької армії на території сучасної Білорусі у своїй епічній поемі «Пан Тадеуш», що й досі вивчається у польських (але не в білоруських) школах. «Є слава, — говорить один із героїв поеми, — значить, буде і Річ Посполита!» («Jest sława, wiedzie I Rzeczpospolita!»).

1815 року, вступаючи до Віленського університету, Міцкевич записався як Адам Наполеон Міцкевич. На той час сподівання поляків на відновлення Речі Посполитої знову були зруйновані. Наполеон, Домбровський і їхні французькі та польські війська відступили з Російської імперії, зазнавши поразки. Трохи більше ніж за рік російські війська взяли Париж, у той час як Наполеона відправили у вигнання на острів Ельба. Але не все було марно. Віденський конгрес (1814—1815), що вирішував долю післянаполеонівської Європи, відновив Польщу на мапі

континенту. На уламках Герцогства Варшавського, створеного Наполеоном, з додаванням деяких земель, які перед тим анексувала Австрія, конгрес заснував Королівство Польське. Воно повинно було мати того ж правителя, що і його могутній сусід, Російська імперія, і російською називалося царством, а не королівством. Цар Олександр I надав йому права автономії і привілеїв, про які жодна інша частина імперії не могла й мріяти.

Катерининська Доба розуму, що передбачала імперську уніфікацію та стандартизацію адміністративних і юридичних практик, завершилася; повернулася епоха спеціальних домовленостей. Ті, хто втратили свої привілеї, дивилися на поляків із заздрістю. Серед таких були й еліти колишньої Гетьманщини. Але якщо новітній польський націоналізм зростав під крилом Наполеона, його український «колега» проявив себе під антибонапартівським прапором. Під час наполеонівських війн російські імперські часописи почали публікувати перші патріотичні вірші, написані не російською, а українською. Один із перших з'явився 1807 року під назвою «Ага! Чи ти вже нахапався, катюжний сину, Бонапарт?» Так чи інакше, Наполеон пробуджував місцевий патріотизм та національні почуття.

Серед українців, які готові були битися з Наполеоном зі зброєю в руках, був і засновник сучасної української літератури Іван Котляревський. Уродженець Полтавщини в колишній Гетьманщині, він сформував козацький загін, щоб приєднатися до боротьби. Син дрібного урядовця, Котляревський навчався у богословській семінарії, працював домашнім учителем, навчаючи дітей знаті, служив у російській імперській армії, взявши участь у Російсько-Турецькій війні 1806—1812 років. 1798 року, перебуваючи на військовій службі, він опублікував першу частину своєї бурлескно-трагедійної поеми «Енеїда», створеної на основі «Енеїди» Вергілія, де основними героями були не греки, а запорозькі козаки. Як і слід було очікувати від справжніх запорожців, вони розмовляли народною українською. Але вибір

мови для поеми здається логічним тільки в ретроспективі. В Україні кінця XVIII століття Котляревський був піонером — першим, хто написав великий поетичний твір народною мовою.

Чому він так зробив? Немає жодних вказівок на те, що він намагався зробити політичну заяву будь-якого роду. Насправді вибір ним жанру бурлеску показує, що він скоріше «бавився» з мовою та сюжетом, ніж намагався створити якусь серйозну роботу. Але Котляревський явно мав літературний талант і бездоганно відчував дух часу. Наприкінці XVIII століття інтелектуали всієї Європи формували уявлення про націю не лише як державний устрій із суверенітетом, інвестованим у народ, а й як культурну єдність — сплячу красуню, пробуджену національним відродженням. У Німеччині Йоганн-Готфрід Гердер базував своє нове розуміння нації на мові та культурі. В інших країнах Західної та Центральної Європи ентузіасти, яких пізніше назвуть фольклористами, збирали народні казки та пісні або вигадували їх, якщо не було «хороших» зразків. У Великобританії Джеймс Макферсон, «першовідкривач» стародавнього барда Оссіана, успішно вписав ірландський фольклор до шотландського національного міфу.

Котляревський написав першу частину «Енеїди», коли «шкаралупа» церковнослов'янської мови, що домінувала в російській імперській літературі попередньої доби, розпадалася й руйнувалася, дозволяючи літературам, тією чи іншою мірою оснований на народній мові, торувати собі шлях до публіки. Росія знайшла свого першого, насправді великого поета в Олександрові Пушкіні; Україна отримала власного в особі Котляревського. Якими б не були його справжні мотиви використання української мови, Котляревський ніколи не пошкодував про свій вибір. Він написав ще 5 частин «Енеїди». Також він був автором 5 п'єс, написаних українською, серед них «Наталка Полтавка» — любовна історія, дія якої відбувається в українському селі. Мова батьківщини Котляревського — Полтавщини — стане основою літературної української мови для носіїв численних українських

діалектів від Дніпра до Дону на сході та до Карпат на заході. Разом із Котляревським народилася нова література. Ця мова отримала свою першу граматику 1818 року, коли була видана «Грамматика малоросійського нарiччя» Олексія Павловського. Наступного року вийшла з друку перша збірка українських народних пісень, видана Миколою Церетелі (Цертелевим).

Твори Котляревського могли б залишитися просто приміткою в історії літератури, такою собі цікавинкою, якби не творчість десятків та сотень талановитих послідовників. Не всі з них писали українською мовою, але більшість були романтиками й поділяли захоплення фольклором та традиціями, характерне для XIX століття, та його акцентування більш на емоціях, ніж на раціоналізмі Просвітництва. Місцем народження українського романтизму став Харків, де 1805 року імперський уряд заснував університет, запросивши на вакантні місця професорів з усієї імперії. Бути професором у ті часи означало виявляти цікавість до місцевої історії та фольклору, а Харків мав багаті традиції. Він був адміністративним та культурним центром Слобідської України, заселеної українськими козаками й селянами-втікачами за часів Богдана Хмельницького. Наприкінці XVIII і на початку XIX століття ця земля часто згадується як «Україна». Не дивно, що перший літературний альманах, який почав видаватися там 1816 року, мав назву «Украинский вестник». Хоча він і видавався російською, до друку приймали й україномовні тексти, а на його сторінках автори обговорювали питання української історії та культури.

Зосередженість літературних інтересів романтиків на козацькій минувшині, що вже проявляється в «Енеїді» Котляревського, була підтверджена й готовністю харківських авторів використовувати та популяризувати найвпливовіший на той момент український історичний твір — «Історію Русів». Авторство цієї праці з історії українського козацтва приписують православному архієпископу XVIII століття Георгію Кониському, але справжній автор (чи автори) походив з нащадків козацької

старшини в Стародубському полку колишньої Гетьманщини. Автор «Історії» був стурбований нерівністю між козацькими старшинами та російським дворянством і в більш широкому сенсі доводив рівність між Малою та Великою Росією — ця стара тема вже була представлена в козацьких творах XVIII століття, але тепер була порушена в той спосіб, що більше відповідав настроям епохи романтизму та ранньому націоналізму.

«Історія Русів» зображувала козаків як окрему народ-націю та прославляла їхнє минуле, описуючи героїчні вчинки українських гетьманів, їхні битви та смерть від рук ворогів. Ворогами та лиходіями в цій оповіді були зазвичай представники інших національностей: поляки, євреї, росіяни. «Історія Русів» запалювала уяву поетів та письменників-романтиків з усієї імперії. У Санкт-Петербурзі до їх числа належали Кіндрат Рилєєв, Олександр Пушкін та Микола Гоголь; у Харкові головним пропагандистом загадкового тексту був професор місцевого університету Ізмаїл Срезневський. Як і Макферсон до нього, він не соромився створювати власний фольклор. Але якщо Макферсон використовував для цього ірландські міфи, Срезневський знайшов натхнення в «Історії Русів». Ця праця, що стала надзвичайно популярною на теренах колишньої Гетьманщини в 1830—1840-х роках, зробила надзвичайно важливий внесок в історію українського націотворення, перетворивши історію козацького стану на розповідь про зростання національної спільноти.

Колишня Гетьманщина забезпечила ключовий історичний міф, культурну традицію та мову, що стали будівельними блоками для створення новітньої української нації. Вона ж забезпечила й «будівників». Автор «Енеїди» Іван Котляревський, видавець першої збірки українських народних пісень Микола Цертелєв і автор першої граматики української мови Олексій Павловський — усі походили з Гетьманщини. Причина такої популярності або навіть домінування еліт колишньої Гетьманщини на початкових стадіях розбудови української нації була доволі простою: територія козацької держави була єдиним ре-

гіоном України ХІХ століття, де землевласницькі еліти належали до тієї самої культури, що й місцеве населення. Польські шляхтичі-католики або полонізована українська шляхта домінували в політичному та культурному житті австрійської Галичини й російських Волині, Поділля та Правобережної України. У південних степах, колонізованих в епоху Катерини ІІ, керівна еліта була російською етнічно або культурно. Нащадки старої Гетьманщини опинилися в авангарді битв за нову націю майже без конкуренції. Не дивно, що козацькі землі дали цій нації не лише свою мову, а й назву «Україна».

Якщо початок українського національного будівництва (деякі науковці називають його етапом збирання спадщини) почався під час наполеонівських війн і відразу після них, то другий його етап, що призвів до формулювання політичної програми нового національного руху, почався під впливом польського повстання 1830 року.

У цього повстання були свої передумови. Відповідно до рішень Віденського конгресу 1814—1815 років, Олександр І, ліберальний правитель Росії, який додав до свого титулу російського імператора титул польського царя, дав новій території одну з найліберальніших конституцій у Європі. Але невдовзі цар довів, що є імператором не лише за титулом. Лібералізм Олександра минув, щойно європейські держави визнали його суверенітет над королівством. Його представники часто ігнорували польський парламент, скорочували свободу преси й нехтували іншими громадянськими свободами, наданими царем. Коли незадоволені молоді поляки створили підпільні організації, поліція почала їх переслідувати.

Ситуація лише погіршилася після повстання декабристів 1825 року, коли російські військові офіцери, деякі з яких належали до відомих родів козацької старшини, підняли свої підрозділи проти влади, вимагаючи ухвалення конституції. Повстання було придушене, започаткувавши 30-річне консервативне

правління імператора Миколи I. У листопаді 1830 року заколот молодих польських офіцерів переріс у повстання, що охопило решту королівства, а також колишні польські володіння в нинішній Литві, Білорусі та Україні. Повстанчий корпус був відправлений з Польщі на Волинь, і повстання підхопила польська шляхта Волині, Поділля та Правобережної України. Керівники повстання закликали українських селян приєднатися до них, навіть обіцяючи звільнення від кріпацтва. Імперія натомість використала свою військову перевагу для придушення повстання. Багато його лідерів, учасників та прихильників, у тому числі Адам Міцкевич, втекли з Польщі, здебільшого до Франції. Ті, кому пощастило менше, завершили своє життя в російських в'язницях або в засланні.

Листопадове повстання не тільки мобілізувало польський патріотизм і націоналізм, але також викликало сильну націоналістичну реакцію з російського боку. Російський імперський патріотизм, що набув чіткої антифранцузької спрямованості під час наполеонівських війн, тепер став запекло антипольським. Люди рівня Олександра Пушкіна повели ідеологічну атаку на польських повстанців та їхніх французьких прибічників. Один із його віршів, «Наклепникам Росії», закликає французьких захисників польської справи залишити розв'язання російсько-польського конфлікту самим слов'янам. У польському повстанні Пушкін побачив загрозу для російських володінь далеко за межами Королівства Польського. На його думку, це була в тому числі боротьба за Україну. У вірші, написаному на честь захоплення російськими військами бунтівної Варшави, Пушкін писав:

Куди відсунем стрій твердинь?
За Буг, до Ворскли, до Лимана?
За ким залишиться Волинь?
За ким вся спадщина Богдана?
М'ятежні визнавши права,

Чи відійде від нас Литва?
А Київ наш, що золотом сяє,
Цей пращур руських городів,
Чи він з Варшавою з'єднає
Святиню всіх своїх гробів?¹

Під час Листопадового повстання Пушкін навіть планував написати історію «Малоросії». Поразка повстання поховала ці плани.

Захист України та інших колишніх польських володінь від західних (а особливо польських) впливів став лейтмотивом російської політики в регіоні протягом десятиліть після повстання. Тепер імперія Романових була готовою «пустити коріння» в нових землях і використовувати російський патріотизм та новонароджений націоналізм для захисту своїх територіальних надбань. Саме тоді імперський міністр освіти граф Сергій Уваров сформулював основи нової російської імперської ідентичності: самодержавство, православ'я і народність. Якщо перші два елементи тріади Уварова були традиційними орієнтирами імперської російської ідеології, третій був визнанням нової ери зростання націоналізму. «Народність» Уварова була не загальним визначенням, а стосувалася конкретно тільки східних слов'ян. Він писав, що ці три принципи «сформували окремих характер Росії і належать лише Росії». Вони «збирають в одне ціле священні залишки російської народності». Цю народність складали росіяни, українці та білоруси.

Хоча історики й досі сперечаються щодо змісту, вкладеного Уваровим у його тріаду, її зрозуміла й проста структура створює хорошу основу для обговорення імперської політики в її західних прикордонних регіонах. Ідеальний підданий Романових мав бути не лише лояльним до імперії (чого вистачало в Добу розуму),

¹ З вірша О. Пушкіна «Бородінська річниця» (1831). Переклад А. Малишка. Подається за виданням: Пушкін О. С. Твори в чотирьох томах. Переклад з російської. Твори. Т. 1. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1953. — С. 490.

а ще й росіянином та православним. Польське Листопадове повстання поставило під сумнів лояльність українських селян до імперії. В очах імперських урядовців селяни, без сумніву, були росіянами, але часто не православними — більшість населення новопридбаних територій залишалася уніатами. Тому, щоб забезпечити лояльність до імперії та створити ідеальних царських підданих, їм потрібно було повернути уніатів на православ'я, щоб зламати релігійну солідарність між шляхтичами-католиками та селянами-уніатами. Тактика, що застосовувалася для досягнення цієї мети, по суті, була дзеркальним відображенням методів Берестейської унії. Замість того щоб навертати уніатів до своєї віри на індивідуальній основі, уряд та його прихильники серед уніатського духовництва зроблять усю церкву православною, приблизно так, як це зробили польські урядовці щодо уніатської церкви наприкінці XVI, а потім знову на початку XVIII століття.

1839 року уніатський церковний собор, скликаний прихильниками нової унії за підтримки уряду, оголосив про «возз'єднання» з Російською православною церквою і попросив благословення царя. Імператор схвалив це прохання і ввів до регіону війська, щоб перестрахуватися на той випадок, якщо нова унія викличе повстання. Більш ніж 1600 парафій і, за деякими оцінками, понад 1,5 мільйона парафіян в Україні та Білорусі були «навернені» в православ'я за одну ніч. У Білорусі, на Волині, Поділлі та чималій частині Правобережної України православ'я та народність були об'єднані для служби самодержавству. Це був початок довгого процесу «оправославлення» колишніх уніатів, що супроводжувався їхньою культурною русифікацією. Оскільки православні семінарії використовували російську як мову навчання, церковна еліта наверталася не лише від уніатства до православ'я, а й від української або русинської до російської народності.

Набагато складнішим і важчим був процес боротьби «за серця й уми» світських еліт, які мешкали на територіях, що пе-

ребували у сфері польського повстання. Спочатку імперія застосовувала звичну тактику: інтеграція польської шляхти до складу імперії без шкоди для її правового чи землевласницького статусу. Імператор Олександр використовував польських аристократів та інтелектуалів для просування ліберальних реформ. Особливо корисним був польський внесок у галузі освіти, де Польща зробила відчутний прогрес перед тим, як 1795 року її знищили сусіди. Нащадок польської аристократичної родини, князь Адам Єжи Чарторийський зіграв ключову роль у створенні нової освітньої системи в українських губерніях імперії. Протягом першого десятиліття XIX століття він був радником Олександра й кілька років фактично очолював російську зовнішню політику. Олександр також поклав на Чарторийського керівництво Віленським навчальним округом, з центром у Віленському університеті, під юрисдикцією якого перебувала значна частина Західної України. Інший польський аристократ, Северин Потоцький, очільник Харківського навчального округу, з центром у Харківському університеті, опікувався рештою України. Створення обох університетів та розвиток системи державних шкіл у регіоні були одними з головних досягнень реформи, що проводилася під керівництвом першого міністра освіти царської Росії, випускника Києво-Могилянської академії Петра Завадовського.

Якщо на початку XIX століття Петербург і проводив якусь національну політику, то вона базувалася на ідеї слов'янської єдності росіян (до яких відносили й українців) і поляків. Та після Листопадового повстання ситуація змінилася. Адам Чарторийський, який керував Віленським навчальним округом до 1823 року, у грудні 1830-го став лідером польського революційного уряду. Пізніше зі свого номера-люксу в готелі «Ламберт» у Парижі він керував діяльністю «Великої еміграції», як називали учасників повстання, які втекли на захід. Альянс між російською аристократією та польською католицькою шляхтою завершився. Те саме сталося і з розвитком імперської

освіти, що ґрунтувався на участі та відданості поляків. Імператорський уряд прийняв виклик культурної війни, кинутий лідерами Листопадового повстання, розпочавши заходи з русифікації України та інших колишніх польських територій імперії. Граф Уваров прагнув розвивати російськомовну освіту й культуру на противагу домінуючій польській культурі національних окраїн.

1832 року був закритий Віленський університет, що певний час змагався з Оксфордом за кількістю вступників. Уряд більше не збирався терпіти заклад, що розглядався ним як осередок польського націоналізму. Інші освітні заклади, засновані поляками в регіоні, також зачинили свої двері, серед них і ліцей у місті Кременець на Волині. Уряд передав багату бібліотеку ліцею, колекцію скульптур, дерева та кущі з ботанічного саду до Києва, де 1834 року було відкрито новий імперський центр освіти, що мав замінити Віленський університет. Новий університет назвали на честь князя Володимира Великого — першого православного самодержця і до того ж росіянина, як це стверджувала офіційна історіографія. Імперські можновладці прагнули перетворити Київ, місто, де було лише 35 тисяч мешканців і яке Пушкін називав «одряхлілим» у порівнянні з Варшавою, на бастион імперії та російськості на європейському культурному кордоні. Вони відновили православні церкви відповідно до імперських смаків того часу і заборонили євреям жити в місті, а також побудували нові бульвари й вулиці, і на мапі стародавнього міста з'явилися нові назви. Одних жандармських вулиць було дві — Велика та Мала, що відображало символічну та практичну значущість поліції для режиму та його стабільності на околицях. 1833 року новий київський, волинський та подільський губернатор, відправлений до Києва з інструкціями «злити» Правобережжя з рештою імперії, запропонував спорудити пам'ятник князю Володимиру. Микола I особисто розглянув пропозицію. Йому сподобалася ця ідея. На втілення проекту

пішло 20 років, але 1853 року місто врешті-решт отримало свій пам'ятник. Сьогодні він стоїть не біля університету, як це спершу планувалося, а на березі Дніпра, а його ідеологічний зміст та історичне значення мають ряд інтерпретацій — від символу російсько-української релігійної та етнічної єдності до увічнення пам'яті про засновника першої української держави. Мало хто сьогодні усвідомлює, що цей пам'ятник спочатку уособлював імперські претензії на колишні польські володіння на правобережжі Дніпра.

Заснування нового університету в Києві (третього на українських землях після Львівського й Харківського) було важливим поворотним пунктом в історії регіону. Основною метою університету була підготовка місцевих кадрів для поширення російського впливу й пропаганди російської самосвідомості на Правобережжі. Крім того, уряд створив археологічну комісію, завданням якої був збір та публікація рукописів і документів, які мали встановити, що Правобережна Україна, Поділля та Волинь історично були російськими землями. Усе почалося, як і планувалося. Місцеві таланти, в основному нащадки козацьких старшин та сини священників і дрібних урядовців з колишньої Гетьманщини, приїхали до Києва, щоб долучитися до роботи нових інституцій та взяти участь в інтелектуальній боротьбі з традиційними польськими ворогами козацтва. Але до кінця 1840-х років імперська влада опинилася в небезпечній для неї ситуації: університет та археографічна комісія, задумані як bastiони боротьби з поляками за російську самосвідомість, стали розсадниками нової самосвідомості й нового націоналізму.

У лютому 1847 року студент права Київського університету Олексій Петров звернувся до Київського навчального округу з доносом на таємне товариство, метою якого було перетворити Російську імперію на республіку. Слідство, розпочате за заявою Петрова, викрило підпільне братство Святих Кирила та

Мефодія, назване на честь християнських місіонерів, які передали слов'янам не лише нову релігію, а й новий алфавіт. До його складу увійшли професор історії Київського університету Микола Костомаров (пізніше він стане засновником модерної української історіографії) та новопризначений викладач малювання Тарас Шевченко. Народжений у сім'ї російського дворянина у Воронежській губернії, на кордоні зі Слобідською Україною, Микола Костомаров часто підкреслював, що його мати була українською селянкою. Він не дуже згадував про батька, оскільки в середині XIX століття київські інтелектуали цінували вихідців із селянства, бо всі вони хотіли працювати на народ і бути до нього якомога ближче.

Жоден із членів братства не мав кращих народницьких характеристик, ніж побратим Костомарова Тарас Шевченко. Народжений 1814 року в сім'ї селян-кріпаків у Правобережній Україні, молодий Шевченко потрапив до двору багатого польського поміщика та вперше вирушив до Вільна, а потім до Санкт-Петербурга як член його прислуги. Там Шевченко проявив себе як художник. Інший український художник у Санкт-Петербурзі, Іван Сошенко, «відкрив» його, коли він малював у знаменитому Літньому саду міста. Шевченка познайомили з деякими провідними діячами тогочасної російської культури, у тому числі Василем Жуковським (найбільш відомим у Росії поетом до Пушкіна) і засновником російського романтичного мистецтва Карлом Брюлловим. Робота Шевченка, його особистість та життєва історія справили таке враження на творчу спільноту Санкт-Петербурга, що її представники вирішили будь-що звільнити його з кріпацтва. Вони купили його свободу за 2500 рублів — вражаючу суму як на той час; кошти взяли, продавши з аукціону портрет Жуковського, що його спеціально для цього намалював Брюллов.

Шевченко став вільною людиною в 24 роки. Він виявився не тільки талановитим художником, але й видатним поетом. 1840 року, за два роки після здобуття свободи, Шевченко опуб-

лікував свою першу збірку віршів під назвою «Кобзар». Ця назва стане його другим ім'ям для наступних поколінь. Хоча збірку й видали в Санкт-Петербурзі, написана вона була українською мовою. Чому Шевченко, який залишив Україну ще підлітком і виховався у Петербурзі як особистість, художник та поет, вирішив писати українською, а не російською — мовою петербурзьких вулиць та художніх салонів?

Серед безпосередніх причин можна назвати вплив на Шевченка його українських знайомих у Санкт-Петербурзі, які допомогли йому звільнитися. Один із них, уродженець Полтави на ім'я Євген Гребінка, якраз завершував український переклад поеми Олександра Пушкіна «Полтава» (1709). Здається, Гребінка твердо вірив, що українці повинні мати літературу, у тому числі перекладні твори, написані власною мовою. 1847 року Шевченко пояснив, чому пише українською, у передмові до нового видання «Кобзаря»:

«Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи дрюкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі — всі дрюкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія іноплеменних журналістів? Не бійтесь, собака лає, а вітер несе. ...А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди»¹.

Шевченка не переконував приклад Миколи Гоголя, уродженця колишньої Гетьманщини, який став засновником сучасної російської прози, з його книгами на українські теми, у тому числі «Тарасом Бульбою». «Вони здаються на Гоголя, що він пише не по-своєму, а по-московському, або на Вальтер Скотта, що й той не по-своєму писав», — писав Шевченко. Ці приклади його не переконували. «Чому В. С. Карадж[ич], Шафар[ик] і інші не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались

¹ Переклад за виданням: Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 5. — С. 207. Викладений на сайті <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>.

слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали?» — писав він про провідних діячів сербського та словацького культурного рухів. «Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної».

Шевченко написав ці слова після того, як покинув Санкт-Петербург і переїхав до України, де спілкувався з членами Кирило-Мефодіївського братства. Якщо ми не знаємо, чому Іван Котляревський, засновник сучасної української літератури, писав українською мовою, Шевченко в передмові до Кобзаря не залишив жодних сумнівів щодо власних мотивів та мотивів його друзів і послідовників. Вони черпали натхнення в панслов'янському русі на початку XIX століття, що став відповіддю на пангерманізм тієї епохи. Вони вважали, що Україна відстає в розвитку своєї мови, літератури й культури, але також припускали, що мають що запропонувати іншій частині слов'янського світу, якщо тільки її сини, такі як Гоголь, поставлять свій талант на службу власній країні. Вони уявляли Україну вільною республікою в ширшому слов'янському союзі.

Микола Костомаров написав програмний документ братства під назвою «Книга буття українського народу». Костомарова надихнула «Книга народу польського й польського пілігримства», що в ній Адам Міцкевич представляв польську історію як історію месіанських стверджень та страждань польського народу. За Міцкевичем, польський народ повстане з могили та врятує всі поневолені народи. Костомаров призначав цю роль для України, чиї козацькі витоки робили її унікально демократичною та егалітарною: на відміну від росіян, українці не мали царів і, на відміну від поляків, не мали шляхти. Члени Кирило-Мефодіївського братства оспівували козацьке минуле, прагнули скасування кріпацтва і виступали за перетворення імперії на федерацію рівноправних республік, одною з яких мала б стати Україна.

Товариство мало небагато членів і проіснувало не більше року. Його учасників невдовзі заарештували — Костомарова за кілька днів до одруження, а Шевченка під час приїзду до Києва, куди він прибув на весілля свого друга. Деякі імперські чиновники побачили в діяльності братства зародки нової і потенційно небезпечної тенденції. Вони описували ці підозрілі ідеї як «сепаратистські», і сам імператор назвав їх наслідком паризької пропаганди (малися на увазі впливи польської еміграції). Але інші вважали, що члени братства були вірними підданими імперії, справжніми захисниками Русі від польських впливів, які просто занадто далеко зайшли у своєму малоросійському патріотизмі, і тому їх не слід карати надто суворо. Зрештою, чиновники вирішили виголосити відносно м'які вирокі, щоб не привертати занадто багато уваги до членів братства й не підштовхувати українофілів (термін, що з'явився в урядових колах у середині XIX століття) до союзу з польським національним рухом.

Російські урядовці представили прагнення братства як «об'єднання усіх слов'ян» під скіпетром царя. Його справжню програму тримали в секреті навіть від найвищих чиновників імперії. Костомарова засудили на рік в'язниці. Інші члени братства отримали терміни ув'язнення від 6 місяців до 3 років або були відправлені на заслання зазвичай працювати на чиновницьких посадах у віддалених губерніях. Найтяжчий вирок Микола I виніс Шевченкові, відправивши його служити рядовим до імперської армії протягом довгих 10 років без права писати й малювати. Імператора вразили особисті нападки на нього та його дружину в Шевченкових віршах і малюнках. Шевченко вважав самодержавство відповідальним за тяжке становище його народу та Батьківщини, якою вважав не Росію, а Україну. Його твори таким чином атакували два з трьох елементів уваровської «офіційної народності»: самодержавство та народність. Його православ'я також було не імперського взірця.

Через свої твори та діяльність Костомаров, Шевченко та інші члени Кирило-Мефодіївського братства започаткували те, що ми зараз називаємо українським національним проектом. Вони вперше використали знахідки збирачів старожитностей, фольклористів, лінгвістів для того, щоб сформулювати політичну програму, що призведе до створення національної спільноти. Протягом наступного століття ідеї, пропаговані членами братства та представлені широкій аудиторії в пристрасній поезії Шевченка, спричинять глибокі перетворення в Україні та всьому регіоні. Найбільш очевидною ознакою цієї зміни сьогодні є пам'ятник Шевченку перед головним корпусом Київського університету. Він замінив статую засновника університету імператора Миколи I.

ПРОЗОРИЙ КОРДОН

У 1848 році, за рік після того, як російські урядовці застосували репресії проти членів Кирило-Мефодіївського братства, українці імперії Габсбургів створили у Львові свою першу політичну організацію — Головну Руську раду. Галицькі українці називали себе русинами і зазвичай під цим іменем були відомі в імперії. Рада дуже відрізнялася від організації, що існувала в Києві в 1846—1847 роках. Якщо братство діяло таємно, мало обмаль учасників і було знищене російською імперською владою, рада розпочала свою діяльність з допомогою та підтримкою австрійського губернатора Галичини, мала велику кількість членів і широку громадську підтримку.

Незважаючи на всі відмінності між цими двома організаціями, збіг у часі їх створення вказує на дуже важливу рису в розвитку української культури, національної ідентичності та політичної активності. Цей розвиток мав два шляхи, і, коли рух на одному сповільнювався або зупинявся, прогрес на іншому міг продовжуватися і навіть набирати швидкості. Відокремлені імперським російсько-австрійським кордоном, українські активісти були об'єднані безліччю зв'язків у процесі націєтворення. Такі зв'язки простягалися через політичний кордон, що в XIX столітті став ще й релігійним, відокремивши українських католиків (уніатів) від українських православних. Досить часто контакти між двома групами українських діячів тривали всупереч бажанням двох імперій, що боролися одна з одною. Ці зв'язки розвивалися за кількома каналами,

що допомагало двом гілкам руху створити спільне бачення майбутнього України.

Українським діячам, поділеним політичними кордонами, але об'єднаним за духом та національною ідеологією, подолати їхні обмеження допомагав той простий факт, що два імперських уряди проводили різну політику щодо своїх українських меншин. Ці відмінності не були ніде настільки сильно вираженими, як у підході до уніатської церкви, яку обидві держави успадукували від польсько-литовської Речі Посполитої. На відміну від російських можновладців, австрійці ніколи не переслідували уніатів і не намагалися «возз'єднати» їх з панівною (у їхньому випадку католицькою) «материнською церквою». Насправді, вони ставилися до уніатів з повагою, про що свідчила нова офіційна назва конфесії — греко-католики (тобто католики візантійського обряду). Їхні польські католицькі брати називалися римо-католиками. Уряд створив семінарію для підготовки греко-католицького духовництва — спочатку у Відні, а потім у Львові. На початку XIX століття церква отримала незалежність від інших уніатських епархій, що опинилися в Російській імперії, а статус Львівської епархії було підвищено до рівня митрополії. Оскільки більшість світської еліти перейняла католицизм і польську культуру, греко-католицькі священники залишилися єдиними лідерами русинського суспільства і з часом сформували основу новітнього українського національного руху.

Чому Габсбурги діяли в такий спосіб? Як це не парадоксально, з тієї ж причини, що й Романови. Обидві імперії мали ту саму проблему — зростання польського націоналізму, але обирали різні стратегії боротьби з нею. Російський імперський уряд ліквідував уніатську церкву й загальмував розвиток українського національного руху з метою захисту імперської російської нації від польської «пропаганди», у той час як австрійські урядовці намагалися протидіяти цій пропаганді,

посилюючи русинський рух у своїй державі. Вони ніколи не прагнули перетворити русинів на німців і не мали жодної проблеми з їх розвитком як самостійної нації. Насправді, вони підтримували цей процес як противагу добре розвиненому й організованому польському руху.

Такою була політика, уперше втілена на практиці австрійською владою в революційному 1848 році. Від Палермо до Парижа й Відня у Європі піднімався ліберальний націоналізм, кидаючи виклик кордонам, установленим Віденським конгресом, і урядам, які правили в цих кордонах. У березні 1848 року угорці, натхненні революційними подіями в Парижі, стали вимагати від Габсбургів незалежності. Вони боролися за свою свободу зі зброєю в руках. Поляки взяли з них приклад, піднявшись спочатку в Кракові, а потім у Львові з вимогою громадянських свобод та автономії. Багато з цих вимог не влаштували ані уряд у Відні, ані щонайменше половину галицького населення. Українці становили близько половини від 4,5-мільйонного населення провінції. Поляків налічувалося близько 40 %, євреїв — близько 7 %. Українці становили абсолютну більшість у так званій Східній (справжній) Галичині, у той час як поляки були в більшості в Малопольщі, що тепер називалася Західною Галичиною і включала Краків. Євреї жили по всій збільшеній імперській провінції, при цьому приблизно 60 % східногалицького єврейства проживало в містах та маленьких містечках.

Провінція була аграрною і менш економічно розвиненою, ніж більшість володінь Габсбургів. Після поділів Речі Посполитої імператор Йосиф II відсторонив традиційну польську еліту від управління і залучив імперських чиновників (дуже часто онімечених чехів із Богемії) до створення нової адміністративної системи; він також намагався підняти освітній та культурний рівень населення і захистити селян від зловживань їхніх господарів. Прибравши польську еліту від влади, Йосиф спочатку ігнорував євреїв, дозволивши їм зберегти автономію

в обмін на сплату так званого податку терпимості. Потім 1789 року він видав едикт про віротерпимість, що став важливим кроком на шляху урівнення австрійського єврейства в правах з рештою підданих, але разом із тим він розпустив традиційні єврейські інститути, заборонив використання ідишу та івриту в офіційних документах і запровадив військову службу для євреїв. Коли в березні 1848 року до Львова прийшла революція, багато євреїв були раді об'єднати сили з польською опозицією. Однак, коли австрійська армія за допомогою російських військ розгромила угорську революцію, надії поляків на відновлення державності та євреїв на рівність також були зруйновані.

Галичанами, які найбільше отримали від революції, стали українці — можливо, найбільш лояльні до імперії та найменш активні учасники подій. Вони не мали бажання приєднуватися до польського руху, оскільки в польських відозвах спочатку не було жодної згадки про українське населення регіону або його потреби. У квітні 1848 року лідери української громади, усі представники греко-католицького духовництва, видали власну відозву до імператора, заявивши про свою лояльність та попросивши захисту від польського панування і прав для русинської мови. З благословення та за підтримки австрійського губернатора Галичини графа Франца Стадіона греко-католицькі священнослужителі створили Головну Руську раду. Начальник поліції Львова Леопольд фон Захер-Мазох (батько майбутнього письменника) схвалив заснування першої української газети «Зоря Галицька». Стадіон розглядав русинську мобілізацію як «засіб паралізувати польський вплив і здобути підтримку для австрійської влади в Галичині».

Під керівництвом духовництва Головна Руська рада виявилася ефективною противагою Польській національній раді, яка очолила польську національну революцію. Вона відрізнялася своїми вимогами від польської ради майже в кожному важливому питанні. Якщо поляки були радикальними, то українці були консервативними. Щодо майбутнього Галичини,

то в той час як поляки хотіли автономії для всієї провінції, українці прагнули її поділу, з відновленням колишньої, меншої Галичини, де українці становили б 70-відсоткову більшість. Петицію про поділ провінції підписали 200 тисяч осіб. Та він не відбувся: Галичина залишилася цілою. Але українці вийшли з революції з власною політичною організацією та газетою, мобілізовані, як ніколи раніше.

Безперечно, найбільш революційною подією було скасування кріпацтва та початок активної участі селян у виборчій політиці. Обидві події сталися у відповідь на вимоги польських революціонерів, але були ініційовані австрійською владою і виграли від них українці, які становили більшість селянства в провінції. У Галичині 16 з 25 українців, обраних до австрійського парламенту, були селянами; на Буковині до селян належали всі 5 обраних українців. Вибори українських депутатів до парламенту мали великий вплив на громаду, оскільки вводили габсбурзьких українців до світу виборчої політики й навчали їх самоорганізації не для повстання (селянські повстання також мали місце), а для політичної діяльності.

Придушення революції призвело до зникнення Головної Руської ради — уряд заборонив її 1851 року, — але не українського національного руху, народженого в подіях 1848 року. Протягом 1850-х і переважної частини 1860-х років ним керували люди з того ж церковного середовища. Вони стали відомі як «святоюрці», за іменем головного греко-католицького собору у Львові. Їхня етнонаціональна орієнтація дала їм друге найменування — старорусини. Лояльні до імперії та консервативні у своїх політичних і соціальних поглядах, греко-католицькі єпископи та священнослужителі, які очолювали русинський рух, вважали себе та свій народ представниками окремої русинської нації. Їхніми головними ворогами були поляки, основним союзником — Відень, у той час як їхні російські побратими — українці або малоросіяни — залишалися на периферії їхнього думання.

Хоча революція 1848 року сприяла формуванню нової української нації, вона залишила відкритим питання про те, що це за нація. Варіант «русини», представлений лідерами Головної Руської ради, включав низку альтернатив, найкраще представлених вибором самосвідомостей, зробленим «Руською трійцею» — гуртком поетів та письменників-романтиків, які з'явилися на літературній сцені в 1830-ті роки. Три провідних члени гуртка: Яків Головацький, Маркіян Шашкевич та Іван Вагилевич — були студентами греко-католицької духовної семінарії у Львові. Як і національні будителі по всій Європі, вони збирали фольклор та захоплювалися історією. Їх надихала культурна діяльність інших слов'ян імперії Габсбургів, а їхні ідеї брали свій початок у роботах українських будителів Наддніпрянщини, таких як «Енеїда» Івана Котляревського, збірки українських народних пісень, опубліковані в Російській імперії, та твори харківських романтиків. 1836 року вони видали в Буді свій перший і останній альманах — «Русалка Дністровая».

На час публікації цього видання усі три лідери гуртка вважали габсбурзьких українців частиною більшої української нації. З часом їхні переконання похитнулися і вони стали піддавати їх сумніву. Лише один із трьох, Маркіян Шашкевич, вшановується нині як засновник української літератури в Галичині. Він помер 1843 року, задовго до революції 1848 року та спричинених нею політичних та інтелектуальних потрясінь. Його колега Іван Вагилевич приєднався до пропольського «Руського собору» 1848 року, і лідери українського руху стали вважати його зрадником. У 1850-ті роки третій член трійці, Яків Головацький, став лідером галицьких москвофілів, які розглядали галицьких українців як частину більшої російської нації. Таким чином, якщо використовувати пізніші історіографічні терміни, члени трійці стали прихильниками української (Шашкевич), пропольської (Вагилевич) та москвофільської (Головацький) течій українського руху в Галичині.

Вибір орієнтації був тісно пов'язаний з вибором алфавіту для написання українських текстів. В «абеткових війнах», що струснули українське суспільство в 1830-ті й потім у 1850-ті роки, змагалися три варіанти: традиційна кирилиця, що використовувалася в церковнослов'янських текстах; цивільна кирилиця, майже така сама, як у Російській імперії; і, нарешті, латинський алфавіт. Австрійська влада та польські еліти віддавали перевагу останньому варіанту, оскільки він робив українську літературу, яка ще тільки з'являлася, ближчою до імперського стандарту та сприйнятливою до культурної полонізації. Та коли 1859 року уряд спробував запровадити латиницю для українських текстів, усі русини-українці одноставно виступили проти. Невдовзі стало зрозуміло, що нова нація, яка формується в Галичині, не буде використовувати ніякої іншої писемності, окрім кирилиці. Питання про те, буде ця нація окремою спільнотою або частиною більшого російського чи українського народу, залишалося відкритим.

Галицька «абеткова війна» 1859 року гучно відлунувала по інший бік імперського кордону. Того року російська влада заборонила видання або ввезення з-за кордону українських і білоруських текстів, написаних латиницею. Цей захід розглядався як антипольський. Його ініціатор, київський цензор на ім'я Новицький, писав у доповідній записці, що в Галичині урядовці намагаються перетворити «росіян» на поляків за допомогою латинської абетки. Він вважав, що використання латиниці в Російській імперії матиме той самий ефект. «Селяни західних губерній, стикаючись тут із матеріалами, написаними малоросійською мовою, але польськими літерами, будуть, природно, мати більше бажання вчити польський алфавіт, ніж російський», — писав Новицький. Це, у свою чергу, могло підвести їх до читання польських книжок і піддати польським впливам, відвернувши від «духу та тенденцій російської літератури». Заборону було впроваджено майже відразу.

Основне занепокоєння в цензора викликали селяни, яких збиралися звільнити. 1861 року кріпацтво дійсно було скасовано в Російській імперії — за 12 років після звільнення кріпаків у Галичині та на Буковині. Це сталося без революції, але не без польського повстання, що відбулося в Російській імперії 1863 року. Як і селяни габсбурзької України, їхні побратими в Російській імперії отримали особисту свободу, але дуже мало землі, що робило їх економічно залежними від дворянства. Але, на відміну від габсбурзьких українців, українські селяни держави Романових не отримали ні виборчих прав, ні власних інституцій. Вони також не мали ні кафедр в університетах, ні книжок рідною мовою. Більше того, уряд заборонив видання релігійних та освітніх текстів, написаних «малоросійським нарiччям».

Заборона всіх видань українською мовою у Російській імперії набрала чинності в травні 1863 року, у розпал польського повстання, що почалося в січні. На кону знову була лояльність українського селянства. Рішення уряду щодо української мови було зумовлене тим, що його головною турботою була консолідація російської імперської нації, що вимагало захисту селянства від небажаних національно-культурних ініціатив з боку українофілів. «Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися під приводом поширення грамотності й освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій тощо»¹, — писав міністр внутрішніх справ Петро Валуєв у циркулярі, що забороняв україномовні видання не лише латиницею, а й кирилицею. Дія Валуєвського циркуляру не поширювалася на художню літературу, бо її на початку 1860-х років було дуже мало. Але він боляче вдарив

¹ Переклад за виданням: Історія України. Документи. Матеріали: посібник / Укладання, коментарі д-ра іст. наук В. Короля. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — С. 211.

по решті публікацій. За п'ять років між 1863—1868 роками, коли Валуєв пішов у відставку, кількість видань українською мовою впала з 33 до 1.

Маючи спочатку тимчасовий характер, у травні 1876 року заборона стала постійною. Того місяця імператор Олександр II видав указ, відомий як Емський (він відпочивав на курорті в німецькому місті Емс). Цей новий указ пішов далі, ніж Валуєвський циркуляр, заборонивши всі публікації українською мовою, а також ввезення україномовної літератури з-за кордону. Також він забороняв театральні вистави українською та публічні виступи з виконанням українських пісень. Як і Валуєвський циркуляр, Емський указ тримали в секреті від широкої публіки. У 1880-ті роки обмеження були послаблені — з переліку прибрати п'єси та пісні, але публікація та імпорту будь-яких текстів українською мовою залишалися під заборонаю ще чверть століття. Уряд дотримувався формули, що її приписують Петру Валуєву, який заявляв, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і не може бути». Українська мова, культура та самосвідомість розглядалися імперією як загроза не менша, ніж польський націоналізм: на кону була сама єдність російської нації.

Хоча Олександр II підписав Емський указ у далекій Німеччині, його головний ініціатор та пропагандист мешкав у Києві. Михайло Юзефович, етнічний українець із Полтавщини, здобув освіту в лиції при Московському університеті. Він був поетом і в молодості підтримував дружні стосунки з Олександром Пушкіним. Пізніше Юзефович воював на Кавказі в чині офіцера й був поранений. Він став важливою фігурою в освітньому та культурному житті Києва в 1840-ві роки, коли обійняв керівну посаду в Київському навчальному окрузі та взяв активну участь у роботі Археографічної комісії, якій було доручено документально довести, що Правобережна Україна завжди була російською. За своїми політичними та культурними поглядами Юзефович був зразковим «малоросом». Він був місцевим патріотом,

який вважав, що працює на благо Малоросії по обидва боки Дніпра; поміркованим народником, який вірив у необхідність захисту малоросійських селян від польської знаті, єврейських орендарів та католицького (і уніатського) духовництва; прихильником єдності усіх «племен» російського народу. Він був вірним підданим імперії, у якій вбачав союзницю та захисницю свого взірця малоросійського патріотизму.

Залежно від часу й обставин, Юзефович був і союзником, і супротивником групи інтелектуалів, відомих посадовцям під назвою українофілів. Він був ключовим учасником арешту членів Кирило-Мефодіївського братства, але був радше на їхньому боці, ніж на боці чиновників. Юзефович відмовився прийняти письмовий донос від студента, який прийшов до нього, щоб повідомити про підривну діяльність братства. Пізніше він попередив Миколу Костомарова про те, що насувається поліцейний обшук, і допоміг йому знищити компрометуючі документи. Юзефович не вважав діяльність Костомарова та його друзів шкідливою для держави. Він дивився на них як на союзників у боротьбі проти польського культурного домінування на Правобережжі та Волині.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому, зведений у центрі Києва за активної участі Юзефовича, втілює його переконання і прихильності. Оригінальний напис на монументі був таким: «Богдану Хмельницькому від єдиної і неподільної Росії».

На момент відкриття пам'ятника 1888 року Юзефович уже не вважав українофілів невинним товариством. 1875 року він написав доповідну записку до імператорської влади під назвою «Про так званий українофільський рух», де звинуватив своїх опонентів у намаганні відірвати Україну від Росії. Валуєвський циркуляр не спрацював, стверджував Юзефович, оскільки послужив лише для зміцнення зв'язків між українофілами в Російській імперії та австрійській Галичині, де останні друкували свої праці й діяли як агенти поляків. Тому потрібні були більш радикальні заходи, щоб зупинити руйнівну діяльність

українофілів. Хоча місцеві чиновники, у тому числі київський генерал-губернатор, вважали звинувачення Юзефовича перебільшеними, урядовці в Санкт-Петербурзі, які переймалися єдністю імперії та можливими інтригами з боку не лише поляків, а й Габсбургів, сприйняли його аргументи й логіку. Імператор підписав указ, що не лише забороняв видання та імпорту україномовної літератури, а й надавав субсидію для московської галицької газети, що мала боротися з українофільством у державі Габсбургів.

Ким були ці українофіли, яких Юзефович вважав такими небезпечними для Російської імперії? Одним із них був Павло Чубинський, автор тексту гімну «Ще не вмерла Україна». Другий — професор стародавньої історії Київського університету Михайло Драгоманов. Обидва були членами Київської громади — організації української інтелігенції, що опікувалася виключно культурницькою роботою. Жоден із них не стверджував, що Україна повинна вийти зі складу Російської імперії, і не виявляв пропольських симпатій. Однак вони критично ставилися до старшого покоління лідерів українського руху, яким не вдалося скасувати заборони, запроваджені Валуєвським циркуляром. На розгортання конфлікту вплинуло й те, що Драгоманов та його прихильники виключили Юзефовича з керівництва Київського географічного товариства — центру академічної діяльності в місті. Юзефович завдав удару у відповідь із наслідками, яких ніхто не міг передбачити на початку конфлікту.

Конфлікт поколінь між українофілами та прихильниками малоросійської ідеї переріс у культурну та ідеологічну війну, оскільки Емський указ радикалізував українофілів. Це особливо стосується Михайла Драгоманова, який, звільнений зі своєї професорської посади, знайшов притулок у Швейцарії. Драгоманов оселився в Женеві, де створив низку праць, що зробили його найвпливовішим українським політичним мислителем XIX століття. Він був також першим, хто сприйняв соціалістичні

ідеї. У 1880-ті роки він виступив з ідеєю окремішності українського народу і висунув ідею європейської федерації, до складу якої входила б і Україна. У певному сенсі він повернувся до ідей, висловлених Костомаровим у «Книзі буття українського народу». Федерація, що її пропонував Драгоманов, була, однак, не слов'янською, а загальноєвропейською. У працях Драгоманова український рух відійшов від шоку, спричиненого знищенням Кирило-Мефодіївського братства, і почав знову думати про політичні цілі та наслідки своєї культурної діяльності.

Драгоманов був також першим політичним мислителем, чії ідеї мали сильний вплив на події в австрійській Україні. У той час як більшість звинувачень, висунутих Юзефовичем проти українофілів, були фальшивими, його твердження, що вони встановили тісні контакти з Галичиною та що Валуєвський циркуляр лише зміцнив ці зв'язки, були правильні. Не маючи можливості публікуватися українською в Російській імперії, українофіли скористалися тими можливостями, що існували в Галичині. Емський указ, викликаний доносами Юзефовича, зробив Галичину навіть більш привабливою в цьому сенсі. Із забороною публікувати літературні твори в Україні, що перебувала під російським правлінням, найбільш відомі постаті української літератури, у тому числі письменник Іван Нечуй-Левицький та драматург Михайло Старицький, стали видавати свої твори в Галичині. Емський указ не зупинив розвитку української літератури, але створив ситуацію, коли більшість видатних авторів мешкала в Російській імперії, у той час як їхні читачі були по інший бік кордону в Австрії. Письменники не мали прямого доступу до читачів, і навпаки. За іронією долі, ця ситуація сприяла створенню спільної літературної мови та культури по обидва боки імперського кордону.

На той час коли східні українці відкрили для себе Галичину як місце вільного вираження своїх думок та видавничий ринок, галицькі українці були, по суті, розколоті на дві конку-

рентні групи, русофілів і українофілів. Розкол став цілком очевидним у результаті конституційної реформи 1867 року в імперії Габсбургів. Програвши війни з Італією та Пруссією, двома новопосталими національними державами, уряд Габсбургів вирішив подовжити існування імперії, зробивши серйозні поступки найбільш агресивній її частині — угорцям. Австро-угорський компроміс створив дуалістичну монархію, відому як Австро-Угорщина. Королівство Угорщина отримало власний парламент і широку автономію, з рештою імперії її пов'язували особа імператора, спільна зовнішня та військова політика. Але угорці були не єдиною нацією імперії Габсбургів, яка дістала вигоду з цієї угоди: поляки та хорвати також отримали автономію. На жаль для українців, польська автономія була створена за їхній рахунок: Відень передав Галицьку провінцію під управління її традиційної польської еліти.

Лідери русинського руху почувалися зрадженими: Габсбурги покарали їх за лояльність, у той же час нагородивши бунтівні нації. Компроміс 1867 року став похоронним дзвоном за керованими церковною ієрархією старорусинами. Він зміцнив москвофільський рух, керівники якого, зокрема й греко-католицький священник Іван Наумович, стверджували, що русини не отримали нічого за свою лояльність і мусять змінити ставлення до уряду, якщо хочуть протистояти колонізації. Наумович критикував зусилля зі створення окремої русинської нації. Справді, у неї не було жодних шансів витримати польський політичний та культурний натиск.

За Наумовичем, австрійські русини були частиною більшої російської нації. Його прихильники вважали себе квазімалоросами, стверджуючи, що російська мова є насправді версією малоросійської і що «малорос» може опанувати її за годину. Завдання виявилось набагато важчим: намагаючись опанувати російську, лідери руху створили суміш російської, української та церковнослов'янської мов, якою вони намагалися спілкуватися одне з одним і писати свої твори.

Наприкінці 1860-х років москвофіли взяли під контроль більшість українських організацій Галичини. На Закарпатті нові угорські господарі гальмували будь-яку місцеву культурну діяльність, проводячи політику агресивної мадяризації. Уряд Росії підтримував діяльність москвофілів матеріально, що, як і очікувалося, викликало підозри у Відня. 1882 року австрійські урядовці заарештували Наумовича та звинуватили його в зраді. Він був автором селянської петиції про заснування православної парафії у греко-католицькому селі, що розглядалося як спроба проросійської пропаганди. Поряд із Наумовичем під суд потрапили й інші лідери москвофільського руху Галичини та Закарпаття. Вони були визнані винними в скоєнні різних злочинів проти держави й кинуті до в'язниці. Пізніше багато звинувачених, у тому числі й сам Наумович, емігрували до Російської імперії.

Слідом за процесом 1882 року почалося судове переслідування інших москвофільських діячів. У той час як російська імперська влада переслідувала тих, хто сумнівався в належності українців до великої російської нації, австрійці переслідували тих, хто пропагував цю ідею. Офіційне придушення москвофільської діяльності послабило цей рух і допомогло просунути іншу групу активістів у центр галицької політичної сцени. Вони були відомі як народовці або українофіли, і їхні витоки зазвичай простежують від «Руської трійці» та Маркіяна Шашкевича, проте свій безпосередній початок вони беруть від товариства «Просвіта», заснованого 1868 року, за рік після австро-угорського компромісу. Як і москвофіли, українофіли вважали, що стара політика орієнтації русинського руху на імперський уряд вичерпала себе. Але шлях, запропонований українофілами, суттєво відрізнявся від ідей їхніх опонентів. Вони заявили, що габсбурзькі русини дійсно є частиною більшої нації, але не російської імперської, а української. Українофіли конфліктували з церковною елітою, яка традиційно очолювала русинський рух, і презентували себе

захисниками народних інтересів; звідси й назва «народовці», що пристала до них.

Галицькі народовці та їхні видання стали природними союзниками українофілів Російської імперії. 1873 року за допомогою подарунка від нащадка гетьмана Івана Скоропадського, Єлизавети Милорадович, галицькі народовці заснували власне наукове товариство. Щоб підкреслити його зв'язки з Україною, що перебувала під російським правлінням, та всеукраїнську спрямованість і прагнення, товариство пізніше назвали на честь Тараса Шевченка. Київські українофіли допомагали галицьким колегам засновувати україномовні газети та журнали, які обслуговували обидві громади — східну та західну. Завдяки допомозі зі сходу галицькі українофіли повільно, але впевнено наступали на позиції москвофілів. У середині 1880-х років українофіли взяли під контроль русинські організації Буковини. Інтелектуальна підтримка з підросійської України виявилася важливим фактором у зростанні впливу українофілів в обох австрійських провінціях — Галичині та Буковині. Обидві гілки українського руху потребували одна одної і вигравали, кожна по-своєму, від цієї співпраці. Галицькі українці не залишилися в боргу й радикалізували мислення київських українофілів, допомігши їм уваяти Україну за межами обіймів панросійського імперського проекту.

Україна увійшла в останнє десятиліття XIX століття поділеною австрійсько-російським кордоном, як і століття тому, під час поділів Польщі. Але тепер вона була об'єднаною в безпрецедентний спосіб. Ця нова єдність не базувалася на церкві: поділ на православних та уніатів залишився, збігаючись з імперським кордоном після «возз'єднання» уніатів з російським православ'ям у 30-х роках XIX століття, — єдність натомість походила від нового уявлення про націю. Концепція окремої русинської греко-католицької нації під правлінням Габсбургів хоч і була зміцнена революційними подіями 1848 року, проіснувала

лише 20 років, не переживши трансформації імперії Габсбургів у дуалістичну монархію. З кінця 1860-х років національний рух в імперії Габсбургів втратив свою церковну ексклюзивність. І русофіли, й українофіли наводили мости зі своїми православними братами по той бік кордону. В обох таборах уже не було сумнівів, що габсбурзькі русини та романовські малороси є частинами однієї нації. Питання полягало лише в тому, якої — всеукраїнської чи всеросійської?

Українські діячі з російського боку кордону, також поділені на прихильників панросійських та панукраїнських проектів, намагалися відповісти на те саме питання, що й їхні колеги з Австро-Угорщини: були українці та росіяни одним народом чи ні. І в Австро-Угорщині, і в Російській імперії відповідь на це питання дасть нове покоління національних діячів, які з'являться на політичній сцені в останні десятиліття XIX століття. Це буде епоха бурхливого промислового розвитку, урбанізації, поширення грамотності й масової політики.

ЧАС ЗМІН

У 1870 році Джон Джеймс Юз, уельський підприємець, покинув береги Британії на чолі восьми кораблів. Їхній вантаж складався з металургійного обладнання, а серед пасажирів було близько 100 кваліфікованих шахтарів та металургів. Більшість із них, як і сам Юз, походили з Уельсу. Їхній пункт призначення розташовувався в степу біля річки Сіверський Донець, на північ від Азовського моря. Основним завданням експедиції було будівництво металургійного заводу з повним циклом виробництва. «Коли я почав ці роботи, я поставив своєю метою навчання російських робітників, які будуть працювати на цьому місці», — писав пізніше Юз. Проект зайняв кілька років. За допомогою праці колишніх селян Юз та його команда незабаром побудували не лише залізоплавильне та рейкове виробництво, а й невеличке місто навколо них. Це були початки Юзівки, нинішнього Донецька, головного центру Донбасу — Донецького індустріального басейну.

Прибуття Юза ознаменувало початок нової ери в історії України. Наприкінці XIX та на початку XX століття відбулися істотні зрушення в економіці регіону, соціальній структурі й динаміці населення. Ці зміни були зумовлені швидкою індустріалізацією, коли Східна й Південна Україна стала основним бенефіціаром економічного зростання й урбанізації та припливом російських селян, які забезпечили міста робочими руками й стали основою промислового пролетаріату. Такі самі процеси відбувалися в Галичині, де нафтова індустрія розпочала свою європейську кар'єру в середині XIX століття. Стрімка

індустріалізація та урбанізація були спільними рисами європейської історії цього періоду, і Україна стала важливим учасником цих процесів. Вони змінили її економічний, соціальний та політичний ландшафт для прийдешніх поколінь.

У російській частині України перші зміни почалися у вересні 1854 року з висадження англійського та французького експедиційних корпусів у Криму. Вторгнення було останнім актом у Кримській війні, яка почалася за рік раніше з конфліктом між Росією і Францією за контроль над християнськими святими місцями в Палестині. На кону було майбутнє занепакої Османської імперії і вплив великих держав на її величезні володіння. Британці та французи взяли в облогу Севастополь, базу російського військового флоту, яку союзники розглядали як загрозу своїм інтересам у Середземномор'ї. Після тривалої облоги й військових операцій, що призвели до тяжких втрат з обох сторін (катастрофічна атака Легкої бригади в битві під Балаклавою приголомшила британську громадськість), Севастополь впав у вересні 1855 року. Падіння міста стало символом приниження в російській історичній пам'яті. Паризький мир, що офіційно завершив війну, забороняв Російській імперії мати військово-морські бази в Севастополі або будь-де на узбережжі Чорного моря.

Російські втрати в Кримській війні підштовхнули імперський уряд та суспільство до широкого самоаналізу. Як могла російська армія, яка завоювала Париж 1814 року, за сорок років по тому зазнати поразки на території, яку вона вважала своєю? Смерть ослабленого імператора Миколи I у березні 1855 року зробила зміну політики уряду майже неминучою. Новий імператор Олександр II розпочав амбіційну програму реформ, що мали наздогнати Захід та модернізувати російське суспільство, економіку та армію. Під час війни на Чорному морі Росія мала переважно вітрильники, що протистояли британським та французьким пароплавам. Вона затопила кораблі свого Чорноморського флоту, щоб унеможливити вхід ворожих суден до севас-

топольської гавані. Це все, на що міг спромогтися старий флот. Тепер їй був потрібен новий військово-морський флот. Потрібні були й залізниці, відсутність яких ускладнювала пересування військ, постачання озброєння та продовольства до місць, віддалених від центру імперії, таких як Крим. На сором для Петербурга, першу залізницю в Криму побудували не росіяни, а британці після захоплення Севастополя, з'єднавши його з Балаклавою.

Якщо Росія хотіла й далі утримати Крим, їй потрібне було залізничне сполучення з півостровом та військово-морською базою. Уряд вирішив продати Аляску (ще один віддалений регіон імперії, на думку урядовців, вразливий у разі британського вторгнення) Сполученим Штатам. Кримські татари переселялися до Османської імперії, російський флот та фортифікації були зруйновані, але Севастополь став популярним місцем паломництва та поклоніння — новою святинею Російської імперії. Уряд затвердив план побудови залізниці між Москвою та Севастополем через Курськ і Харків. Але з грошима була проблема. У скарбниці їх не було, а придушення росіянами польського повстання 1863 року викликало реакцію, що нагадувала міжнародні санкції пізнішої епохи. Французький уряд переконав Джеймса Майєра де Ротшильда, основного фінансиста залізничного будівництва у Франції, припинити кредитування Росії, у той час як британські компанії, які були готові до будівництва залізниці, не змогли зібрати достатньо коштів серед банкірів Лондонського Сіті. Будівництво лінії Москва—Севастополь було відкладено до 1870-х років, але ідея будівництва залізниць на півдні України міцно затвердилася у свідомості російського уряду, військових та ділових кіл.

Перша збудована залізниця була набагато скромнішою, ніж та, що зв'яже Москву й Севастополь. Вона з'єднала Одесу на узбережжі Чорного моря, на північний захід від Криму, з містечком Балта на Поділлі. Ця нова залізниця була збудована 1865 року, за чотири роки після спорудження залізничної колії, що сполучала Львів із Перемишлем, Краковом та Віднем.

На відміну від львівської залізниці, ця не мала нічого спільного з політикою, стратегією чи управлінням. Її сенс існування починався й закінчувався економікою. У середині XIX століття Україна забезпечувала 75 % всього експорту Російської імперії. Часи сибірського хутра як головного предмета експорту вже минули, а епоха сибірської нафти й газу ще не настала. Тому прогалини в імперському бюджеті заповнювалися українським збіжжям. Поділля було одним із головних районів виробництва зернових в імперії, а Одеса, заснована 1794 року на місці колишнього ногайського поселення, стала головною брамою, що відкривала імперії шлях на європейські ринки.

Імперія потерпала від безгрошів'я і прагнула збільшити свій експорт, що вимагало спорудження залізниці та, в свою чергу, грошей на будівництва. Одеський губернатор розірвав це зачароване коло, запропонувавши використати солдатів російської армії. Примусова праця вирішила цю проблему — не вперше й не востаннє за довгу історію імперії. Лінія Одеса—Балта планувалася як перша секція залізниці, що мала зв'язати Одесу з Москвою. Вона повинна була пройти через Київ, сполучивши Правобережжя з його бунтівною польською шляхтою з серцем імперії, і таким чином зменшити вплив Варшави. Але в цьому плані було мало сенсу з погляду економіки. Експорт із Києва та лісової зони на північ від нього був незначним, тож імперські стратеги, які мріяли про політичну інтеграцію імперії, програли битву бізнесовому лобі. Залізниця пішла не на Київ, а на Полтаву й Харків, звідки пізніше була долучена до лінії Москва—Севастополь. Останню збудували 1875 року після довгих затримок.

Лінія Москва—Севастополь відіграла важливу роль у будівництві нового російського флоту в Севастополі: 1871 року, після поразки Франції у франко-пруській війні, Російська імперія повернула собі право на військово-морський флот на Чорному морі. Але головне значення ця лінія мала в економіці та культурі. З економічної точки зору вона сприяла регіональній торгівлі та розвитку економіки східних і південних регіонів України;

у культурному плані вона пов'язала Крим із центром імперії у спосіб, що раніше був неможливим, сприяючи російській культурній колонізації півострова. На кінець XIX століття Ялта, що спочатку була маленьким рибальським селищем на чорноморському узбережжі, стала літньою столицею імперії. Імператор та його сім'я збудували вражаючі палаци на кримському узбережжі й підтримували будівництво православних храмів і монастирів. Крім царя та імператорської сім'ї, літні місяці в Криму проводили численні придворні, чиновники вищої та середньої ланки і, не в останню чергу, письменники й художники. Антон Чехов, який мав скромний будинок у Ялті, розповів про досвід російських відвідувачів цього кримського курорту в оповіданні «Дама з собачкою». Російська аристократія зробила Крим частиною свого розкішного імперського дому, а культурна еліта частиною російського культурного простору.

1894 року, коли цар Олександр III помер у Лівадійському палаці неподалік від Ялти, його тіло доправили кінями до Ялти, звідти на судні до Севастополя і вже звідти залізницею до Санкт-Петербурга. До моменту його смерті залізниці обплели всю Україну, зв'язавши Одесу з Полтавою, Харковом та Києвом, а також із Москвою та Санкт-Петербургом. З Одеси можна було також сісти на поїзд до Львова, а Київ був пов'язаний зі Львовом і Варшавою. Перша лінія Одеса—Балта була лише 213 км завдовжки; станом на 1914 рік загальна довжина усіх залізниць України перевищила 16 000 км. Залізниці сприяли економічному розвитку, збільшенню мобільності й ламали старі політичні, економічні та культурні кордони. Ніде ці зміни не були такими глибокими, як у новітніх володіннях імперії — степових регіонах України.

Степові землі, що на них колись претендували кочовики, перейшли у XIX столітті під контроль дворянства й зажили слави як житниця Європи. Регіон гостро відчував брак людей, здатних обробляти цілину. Чічіков, герой «Мертвих душ» Гоголя, намагався вирішити проблему, продаючи душі померлих

селян уряду й «перевозячи» їх до Херсонської губернії. Але на практиці небагато «душ» та багато землі означали заможних селян, і ніде в імперії не було селян, які були б забезпечені так добре, як на півдні України. На порозі ХХ століття пересічне селянське землеволодіння в Таврійській губернії, що включала Крим і степові землі на північ від півострова, мало 17 десятин на сім'ю, у порівнянні з 4 десятинами на Поділлі й Волині.

Багатовікова межа між осілими лісостеповими районами й кочовим півднем, підкреслена християнсько-мусульманським поділом та османсько-польсько-російським кордоном, повільно відходила в минуле. Залізниці пов'язали зернові райони на півночі з чорноморськими портами на півдні, тим самим відкривши українським виробникам збіжжя дорогу до Середземного моря та багатих європейських ринків. Торгові шляхи по Дніпру, Дністру та Дону, що перебували під загрозою атак кочовиків переважну частину української історії, тепер були безпечні й робили свій внесок в економічне відродження краю. Торговий шлях від Дніпра до Чорного моря, навколо якого вікінги побудували Київську державу, тепер успішно використовував свій потенціал, маючи, однак, єдину логістичну перешкоду — дніпровські пороги.

Будівництво залізниць сприяло швидким темпам урбанізації. Зростання міст було загальним явищем в Україні: на початку ХХ століття Київ став третім за розмірами містом Російської імперії, його населення зросло з 25 тисяч на початку 1830-х років до 250 тисяч у 1900-му. Але навіть це вражає зростання блідло на тлі того, що відбувалося на півдні. Населення Одеси зросло з 25 тисяч мешканців у 1814 році до 450 тисяч у 1900-му. Зростання міст здебільшого було наслідком індустріалізації, і тут південь також був попереду. Приклад міста Юзівки, чие населення збільшилося в понад п'ять разів за десятиліття, що передувало 1897 року, а за наступні два десятиліття зросло більш ніж удвічі, досягнувши 70 тисяч станом на революційний

1917 рік, підкреслює тісний зв'язок між індустріалізацією та урбанізацією у південно-східній Україні.

Історія Юзівки почалася в Лондоні 1868 року. Того року успішний 53-річний підприємець, винахідник та керівник «Мілвол айрон воркс компанії», Джон Джеймс Юз, про чий від'їзд із Британії розповідається на початку розділу, вирішив зробити крутий поворот у своєму житті. Після шоку від Кримської війни уряд Росії був зайнятий зміцненням підступів до імперії з моря та суходолу. Під час війни британський та французький флот бомбардував Кронштадт, острівну фортецю, що захищала Санкт-Петербург з боку Балтійського моря. Для зміцнення оборонних споруд на випадок можливого британського нападу російський уряд, за іронією долі, звернувся до «Мілвол айрон воркс компанії». Переговори проводив не хто інший, як генерал Едуард Тотлебен, герой оборони Севастополя. Юз вирушив до Санкт-Петербурга, щоб домовитися про проект. Там росіяни запропонували йому концесію на створення металургійного заводу на півдні імперії. Юз прийняв виклик.

Прибувши до приазовських степів, валлієць та його партія облаштувалися на хуторі Овечому, маленькому поселенні, заснованому запорозькими козаками ще в XVII столітті. Але Юза навряд чи цікавило козацьке минуле регіону. Він купив цю землю і приїхав до Овечого з однієї простої причини — за чотири роки до цього імперські інженери визнали цю територію ідеальним місцем для майбутнього металургійного виробництва, бо в безпосередній близькості знаходилися залізна руда, вугілля та вода. Уряд намагався побудувати в цьому місці завод, але не вдало, бо бракувало досвіду в будівництві та запуску металургійного заводу. Юзу вистачало кваліфікації в обох галузях. У січні 1872 року його новозбудований металургійний завод випустив свій перший чавун. Протягом 1870-х років він запустив нові доменні печі. Завод забезпечував робочими місцями близько 1800 чоловік, ставши найбільшим виробником металу в імперії. Місце, де жили робітники, стало відомим як

Юзівка, за іменем свого засновника. Це сталеве та шахтарське містечко буде перейменовано на Сталіне 1924 року та на Донецьк 1961-го.

Юз був не єдиним іноземцем, який приїхав до України. Сотні кваліфікованих робітників прибули до українських степів із Британії, Франції та Бельгії. Вони йшли слідом за мільйонами франків та фунтів, що були переведені до цього регіону з їхніх рідних країн. Капітал, що трансформувалася український південь, забезпечили здебільшого французькі, британські та бельгійські банкіри. У перші десятиліття ХХ століття іноземні компанії виробляли більш ніж 50 % усієї української сталі, понад 60 % чавуну, 70 % вугілля та 100 % машинобудівної продукції. Російські компанії були обмежені в капіталі й ноу-хау, які вони застосовували здебільшого в розробці промислового потенціалу Москви й Санкт-Петербурга.

Лише один ресурс імперія постачала в майже необмежених кількостях — некваліфіковану працю. Поліпшення санітарних умов і технологічних досягнень призвело до того, що стало виживати більше немовлят і ті, хто виживали, жили довше. Збільшення сільського населення означало зменшення кількості землі на один двір. Відносне перенаселення стало серйозною проблемою в селах України та Росії у найближчі десятиліття після звільнення селян. Промислова революція, що прибула до імперії зі значним запізненням, означала, що ці «надлишки» населення тепер можуть попрямувати до міст, які саме зростали. З 1870-х років робітничі поселення, що швидко розвивалися на півдні України, стали магнітами для сотень тисяч селян, які залишали збіднілі села. Більшість приходила до регіону з південних губерній Росії, де ґрунт був набагато менш продуктивним, ніж в Україні, а земельний голод більш вираженим.

Серед російських селян, яких приваблювала робота, доступна в Юзівці, що була небезпечною, але добре оплачуваною за стандартами того часу, був молодий Микита Хрущов. 1908 року йому було чотирнадцять, коли він вирушив із російського села

Калинівка, розташованого приблизно за 64 км на північний схід від козацької столиці Глухова, щоб приєднатися до своєї родини в Юзівці. Його батько Сергій працював сезонним робітником на залізниці в районі Юзівки, перш ніж перевіз туди свою сім'ю і перейшов на шахту. Він ніколи не полишив, але й не здійснив мрію накопичити достатньо грошей, щоб купити коня і повернутися до Калинівки. Його син, який не мав таких мрій, обрав міське життя і став механіком на шахті перед тим, як приєднатися до більшовицької партії всередині 1917 року та зробити карколомну політичну кар'єру. Він буде керівником Радянського Союзу під час запуску супутника 1957 року й Карибської кризи 1962-го.

Микита Хрущов був не єдиним майбутнім радянським лідером, чия сім'я залишила село в Росії, щоб скористатися з промислового буму на півдні України. За кілька років до Хрущових Ілля Брежнев, батько Леоніда Брежнева, сучасника Хрущова та його наступника на посаді керівника Радянського Союзу, переїхав до українського промислового міста Кам'янське. Леонід народився у цьому сталеливарному містечку 1906 року. Хрущови та Брежневи взяли участь у великій міграції російських селян на південь України, що призвела до зниження частки етнічних українців у містах. 1897 року, під час першого Всеросійського перепису населення, в українських губерніях імперії мешкало приблизно 17 мільйонів українців та 3 мільйони росіян — співвідношення майже 6:1. Але в містах їхня кількість була приблизно на одному рівні — трохи більш як 1 мільйон росіян і трохи менш ніж 1 мільйон українців. У великих містах та промислових центрах росіяни становили більшість. Їх налічувалося понад 60 % у Харкові, понад 50 % — у Києві та майже 50 % — в Одесі.

Невелика кількість українців належала до підприємницького класу — головним чином у центральній Україні, де в другій половині XIX століття розвиток цукрової промисловості, залежний від місцевого виробництва цукрових буряків, дав прибутки низці українських підприємців, особливо родині Симиренків. Один з її членів, Платон Симиренко, підтримував

Шевченка після повернення із заслання і профінансував видання його «Кобзаря». (Сьогодні це прізвище відоме здебільшого завдяки сорту яблук «ренет Симиренко», названому на честь Платонового сина Лева, який займався селекцією фруктів.) Симиренки були радше винятком, ніж правилом. Російські, польські та єврейські підприємці перевершували українців своїми значними прибутками.

З початком швидкої індустріалізації та урбанізації етнічні дисбаланси далися взнаки і в індустріальному робітничому класі, який був значною мірою російським. Єврейські ремісники опанували дрібну торгівлю, коли перебравися з маленьких містечок колишньої польської України до великих центрів на сході та півдні. Харків на сході був за межами смуги осілости (області, де дозволялося селитися євреям), але решта України, у тому числі міста Одеса й Катеринослав, була відкрита для поселення євреїв. Вони становили від 12 до 14 % усього населення Поділля, Волині та Південної України, але становили більшість у маленьких містечках та складали значні громади у великих містах. Євреї становили 37 % громадян Одеси та були третьою за величиною етнічною групою Катеринослава.

Чому більшість українців залишилися осторонь від процесів урбанізації та індустріалізації, хоча становили етнічну більшість населення країни? Для розуміння цієї ситуації корисно знову звернутися до історій Хрущових та Брежневих. Обидві родини потрапили на південь України з російської Курської губернії, де в другій половині XIX століття розмір середнього селянського землеволодіння не перевищував 3 десятини. Вони переїхали до Катеринославської губернії, де ця цифра становила 11 десятин, а земля, один із найбагатших у світі чорноземів, була більш родючою, ніж на Курщині. Як зазначалося вище, місцеві селяни жили краще, ніж їхні колеги будь-де в імперії. Вони воліли й часто могли собі дозволити залишатися вдома. За важких умов багато хто з них скоріше погодився переселитися у степи на сході імперії для зайняття сільським господарством,

ніж переїхати до найближчого металургійного чи шахтарського містечка та працювати у виснажливих умовах промисловості початку ХХ століття.

Це стосувалося, зокрема, селян із центральних та північних губерній України, таких як Чернігівська, де середній розмір землеволодіння на сім'ю не перевищував 7 десятин доволі бідної землі. Родинна історія іншого радянського лідера, Михайла Горбачова, дозволяє зазирнути в цю частину історії переселень українців. На початку ХХ століття дід Горбачова з боку матері, Пантелеймон Гопкало, переїхав із Чернігівської губернії до степів Ставропольського краю, де 1934 року народився сам Горбачов. Умови у Ставрополі та на Північному Кавказі були настільки близькі до України, наскільки можна було уявити в обставинах того часу. Багато українських селян, не бажаючи переїздити до міста і шукаючи вільної землі, мігрували набагато далі, аж до російського Далекого Сходу. За два десятиліття до початку Першої світової війни більш ніж 1,5 мільйона українців оселилися на південних та східних кордонах Росії, де ще була доступна земля.

Селянська міграція, спричинена земельним голодом, була насправді всеукраїнським явищем, яке в австрійських Галичині, Буковині та Закарпатті відчувалося навіть сильніше, ніж у Російській імперії. На початку ХХ століття середній розмір земельного наділу в східній Галичині дорівнював 6 акрам — на 3 акри менше, ніж найбільш перенаселеній українській Волинській губернії з російського боку кордону. Крім того, земля в Карпатах зазвичай була менш продуктивною, ніж на Волині та Поділлі. Селяни масово залишали регіон. «Ця земля не годна кілько народу здержіти та й кількі біді вітримати»¹, — говорить персонаж новели «Камінний хрест», написаної галицьким українським письменником Василем Стефаником 1899 року під враженням від масового виїзду галицьких селян до Північної Америки.

¹ Стефаник В. «Вона — земля» та інші новели. — Краків: Українське видавництво, 1940. — 38 с. — С.15.

Тільки в рідному селі Стефаніка 500 селян залишили свої домівки в пошуках кращого життя.

До 1914 року з Австро-Угорщиною попрощалися близько 600 тисяч українців. Вони виїздили до Пенсільванії та Нью-Джерсі в США, де українські мігранти працювали на шахтах та заводах, і до провінцій Манітоба, Саскачеван та Альберта в Канаді, де селяни отримували землю й селилися у преріях. Українці були не єдиною групою, яка шукала кращого життя в Північній Америці. Євреї з маленьких містечок Галичини й Буковини часто випереджали їх. У десятиліття, що передували Першій світовій війні, близько 350 тисяч євреїв покинули Галичину заради Сполучених Штатів. Причина була простою: як і селяни, городяни мали примарне економічне майбутнє у східних провінціях Австро-Угорщини. Емігранти всіх національностей та віросповідань зробили чималий внесок в економіку та культуру своїх нових батьківщин. Серед галичан, які емігрували до США, були предки багатьох голлівудських зірок та естрадних знаменитостей, у тому числі батьки-українці Джека Паланса (Палагнюка) та єврейські дідусь і бабуся Барбари Стрейзанд. Батьки Рамона (Романа) Гнатишина, генерал-губернатора Канади в 1990—1995 роках, походили з Буковини; а батьки зірки поп-арту Енді Воргола — з Лемківщини.

Галичина була найбіднішою провінцією імперії, і цю ситуацію відверто засуджував у своїй книзі «Злидні Галичини» (1888) Станіслав Щепановський — польський підприємець і депутат імперського та провінційного парламентів. Порівнюючи продуктивність праці та споживання з рештою Європи, він писав, що продуктивність праці мешканця Галичини становила одну чверть продуктивності пересічного європейця, а харчування — половину. Індустріалізація не обійшла Галичину повністю, однак і не сприяла помітному поліпшенню економічного становища або добробуту населення. Нафта, що виходила на поверхню біля міст Дрогобич і Борислав з незапам'ятних часів, довгий час не давала місцевим мешканцям нічого, крім неприємностей, і лише в середині XIX століття смердючу чорну речовину поча-

ли спершу використовувати місцеві фармацевти, які навчилися добувати гас. Першими вигоду від нового відкриття дістали лікарі та пацієнти львівського головного шпиталю. 1853 року шпиталь став першою громадською установою у світі, де для освітлення використовувалися лише нафтові лампи.

Щепановський був одним із перших підприємців, кому вдалося розбагатіти на галицькій нафті, застосувавши парові бури. Ідеаліст і польський патріот та державник за переконаннями, він дбав про охорону здоров'я своїх робітників, багато з яких були польськими мігрантами, та намагався поліпшити їхнє становище, але зрештою збанкрутував. Бізнес і національне будівництво не обов'язково ішли пліч-о-пліч в австрійській Галичині. В останні десятиліття XIX століття до регіону перебралися британські, бельгійські та німецькі компанії, які використовували метод глибокого буріння, уперше запроваджений канадським інженером та підприємцем Вільямом Генрі Мак-Гарві. Нове керівництво витіснило дрібних підприємців, багато з яких були євреями. Некваліфікована праця українських та польських селян (перші становили до половини робочої сили, останні близько третини) виявилася непотрібною. До 1910 року видобуток нафти зріс до 2 мільйонів тонн, що становило близько 4 % світового виробництва, найбільшими виробниками в той час були Росія та США.

Нафта принесла до регіону більше грошей і можливостей для здобуття освіти. У Бориславі відкрилося професійне училище. Ряд будинків, споруджених у ті часи, ще й досі стоять, нагадуючи туристам про «старі добрі часи». Але загалом нафтовий бум майже не вплинув на економічну ситуацію у регіоні. Населення Борислава, що розташовувався в центрі виробництва, протягом другої половини XIX століття потроїлося й досягло 12 500 мешканців. Так само зросло й населення усього нафтопромислового району, сягнувши 42 тисяч осіб. Але це було краплею в морі, якщо взяти Галичину в цілому. Населення Львова, що був центром провінції, між 1870 та 1910 роками зросло

з приблизно 50 до 200 тисяч мешканців. Це здається вражаючим, але тільки якщо не порівнювати з впливом економічного розвитку на міста Наддніпрянської України в той самий період. Населення Катеринослава, розташованого в центрі металургійного буму, збільшилося в 11 разів трохи більше ніж за 50 років, сягнувши 220 тисяч людей. Найбільшим містом була Одеса з 670 тисячами мешканців, за якою йшов Київ, де проживало 630 тисяч. Ця цифра являла собою майже 10-кратне збільшення населення Києва з середини XIX століття.

Незважаючи на відмінності в рівнях індустріалізації та урбанізації в російських та австро-угорських провінціях України, обидві частини країни наприкінці XIX та на початку XX століття зазнали серйозної економічної та соціальної трансформації. Дедалі швидший рух капіталу, товарів, людей, а також ідей та інформації ознаменував народження сучасного суспільства. Новий поділ праці змінив вагу та впливи традиційних соціальних груп і сприяв створенню нових, зокрема промислового робітничого класу, призвівши до економічного підйому одних регіонів та занепаду інших. Серед бенефіціарів цих змін був український південь, з його міжнародною торгівлею, що стрімко розвивалася і спрямовувалася через чорноморські порти, і промисловою базою, що так само швидко зростала.

Новий економічний і культурний кордон замінив старий, що відокремлював аграрні північ та центр України від кочового півдня. Тепер південь став промисловим та сільськогосподарським двигуном країни. Його сільське населення пам'ятало часи запорозьких козаків, мало зазнало кріпацтва і було заможнішим, ніж у решті країни. Відкриття покладів залізної руди та вугілля перетворило регіон на район промислового буму. Розвинувшись під контролем російської адміністрації, маючи більш етнічно та релігійно розмаїте населення, ніж північніші райони, та найвищі темпи урбанізації в Україні, цей регіон проведе країну у вир політичних, соціальних та культурних змін XX століття.

НЕЗАВЕРШЕНА РЕВОЛЮЦІЯ

Холодного зимового ранку в неділю 9 січня 1905 року близько 20 тисяч робітників з сім'ями почали ходу від околиць Санкт-Петербурга до центру міста. Демонстрацію очолював Георгій Гапон, 35-річний уродженець Полтавської губернії та випускник Санкт-Петербурзької духовної академії. Люди в перших рядах несли портрет імператора Миколи II разом із церковними хоругвами та іконами, натовп співав релігійні пісні, промовляв молитви за царя. Робітники хотіли подати цареві петицію, підготовлену Гапоном, із закликами до государя захистити їх від зловживань з боку начальства.

Головні заводи Санкт-Петербурга страйкували, але їхні власники відмовлялися задовольнити вимоги робітників, що включали й запровадження 8-годинного робочого дня. Промислова революція створила новий соціальний феномен — робітничий клас, який тепер звертався до царя із закликом визнати основні права робітників. «Ми не просили багато, ми хотіли тільки того, без чого в нас немає життя, а є лише важка праця і постійні страждання», — писав Гапон. Але в петиції були й політичні вимоги, головною з яких були вибори до Установчих зборів. Восстання в царя публічно вимагали конституцію в грудні 1825 року. Тоді режим розгромив повстання офіцерів, пізніше відомих як декабристи, за допомогою артилерії. Цар і уряд вважали, що повинні знову проявити готовність вжити силу й не повторити помилки Людовіка XVI, чия нерішучість, на їхню думку, коштувала йому життя й трону під час Французької революції.

Коли демонстранти підійшли до царського Зимового палацу (будівля, де зараз розміщений Ермітаж), військові відкрили вогонь, убивши більш ніж 100 людей на місці й поранивши понад 500. Отець Гапон вижив, але вже ніколи не молився за царя і не сподівався на його захист. У зверненні, написаному тої ж ночі, він назвав царя звіром. Він також закликав до відплати: «То помстимося ж, браття, проклятому народом цареві, усьому його зміїному царському поріддю, його міністрам і всім грабіжникам нещасної російської землі!» Повної відплати доведеться чекати ще 13 років (більшовики розстріляють царя Миколу II та його родину в липні 1918-го), але революція, якої сподівалося уникнути царське оточення, почалася відразу. Вона вела всю імперію, у тому числі й українські губернії, у нову еру — добу масової політики, що означала створення політичних партій, парламентські вибори, виборче право для чоловіків і дедалі більшу залежність уряду від підтримки націоналістів.

До України революція прийшла за три дні після подій Кривавої неділі в Санкт-Петербурзі. У середу, 12 січня, робітники Південноросійського машинобудівного заводу в Києві почали страйк. Невдовзі до них приєдналися металурги Катеринослава, Юзівки та решти Донбасу. Тепер полум'я класової війни охопило області, де в попередні 15 років відбувався економічний бум. Якщо до січня 1905 року робітники просили лише кращих умов, більшу платню та 8-годинний робочий день, то тепер вони підкріплювали свої вимоги страйками, демонстраціями та відкритим опором владі. А коли справа дійшла до опору, перенаселене та зубожіле село не відставало від міста. Селяни почали з вирубки лісів, що належали поміщикам, і перейшли до нападів на дворянські маєтки. Сталося понад 300 таких нападів, найбільше на колишніх козацьких землях Лівобережжя. Селяни очікували, що цар видасть маніфест і передасть їм поміщицькі землі. Однак цього так і не сталося. Натомість уряд кинув проти бунтівників армію, і в грудні 1905 року на батьківщині Миколи Гоголя,

у селі Великі Сорочинці Полтавської губернії, було вбито 63 селянина. Трагедія у Великих Сорочинцях була аж ніяк не винятком.

Улітку 1905 року уряд почав втрачати підтримку людей з рушницями — солдатів та моряків, більшість яких були колишніми селянами. У червні вибухнуло повстання на броненосці «Потьомкін» у складі Чорноморського флоту. Більшість його лідерів та учасників були матросами, набраними з України. Повстання було заплановано на жовтень, але почалося в червні 1905 року, коли матроси збунтувалися через борщ із гнилим м'ясом. Унтер-офіцер Григорій Вакуленчук із Житомирщини звернувся до своїх товаришів, за деякими свідченнями, українською зі словами: «Та доки ж ми будемо рабами?» Після того як старший офіцер застрелив Вакуленчука, керівництво повстанням перейшло до Опанаса Матюшенка, 26-річного матроса з Харківщини. Повстанці вбили командирів, підняли червоний прапор і попрямували з відкритого моря до Одеси, де вони підтримали страйк робітників, що відбувався в місті. Прибуття броненосця з трупом Вакуленчука спровокувало нові протести, заворушення та сутички з поліцією.

Підрозділи російських козаків заблокували доступ з міста до порту, у тому числі знамениті Потьомкінські сходи, зображені як місце масових вбивств та драматичних подій у класичному фільмі Сергія Ейзенштейна «Броненосець “Потьомкін”» (1925). Немає ніяких підтверджень того, що хтось дійсно загинув на сходах, але по місту поліція та армійські підрозділи розстріляли сотні людей. Броненосець зрештою залишив Одесу, уникнувши зіткнення з флотилією, лояльною до режиму, і попрямував до Румунії, де повстанці здалися владі. Їхній лідер, Матюшенко, провів деякий час у Європі та Сполучених Штатах, а потім повернувся до Одеси, щоб продовжити революційну боротьбу. Його заарештували, засудили та стратили в Севастополі, на морській базі «Потьомкіна». На час страти Матюшенку, який став символом революції, але відмовився приєднатися до будь-якої політичної партії, було 28 років.

У жовтні 1905 року хвиля страйків досягла свого піку. Усю імперію паралізував страйк залізничників. Працівники основних залізничних вузлів України: Києва, Харкова, Катеринослава — припинили роботу. До середини жовтня кинули роботу 120 тисяч робітників України та близько 2 мільйонів робітників по всій імперії. Тоді імператор Микола II змінив тактику й запропонував своїм повсталим підданам важливу поступку. У маніфесті, виданому 17 жовтня, він дарував основні громадянські права, у тому числі свободу совісті, слова, зборів і об'єднань. Його указ запроваджував загальне виборче право для чоловіків і передбачав проведення виборів до Думи — першого російського парламенту, — що забезпечили б представництво всіх верств суспільства. Цар обіцяв не ухвалювати жодних нових законів без схвалення Думи. Абсолютна монархія опинилася на межі перетворення на конституційну. Ліберальна інтелігенція з радістю зустріла маніфест.

Серед тих, хто стояв у радісних юрбах, що заповнили вулиці великих міст України після видання маніфесту, були і євреї. Консервативні прихильники монархії вважали євреїв тісно пов'язаними з революцією. Вони також звинувачували їх у всіх лихах, які звалилися на місцеве населення з початком індустріалізації та урбанізації. У багатьох українських містах святкування завершилися погромами. Погроми не були чимось новим для України або смуги осіlosti в цілому, яка включала колишні провінції Речі Посполитої та український південь. Перша велика хвиля прокотилася 1881 року — після вбивства царя Олександра II: євреїв звинуватили в його смерті. У нинішній Молдові погром 1903 року в Кишиневі тривав три дні й ночі та забрав життя 49 людей, здійнявши шум в американській пресі та спричинивши нову хвилю єврейської еміграції. Але погроми минулого блідли в порівнянні з тим, що відбувалося 1905 року. У жовтні від погромів у Києві, Катеринославі та Одесі загинули сотні людей. Тисячі людей дістали

поранення, були зруйновані десятки тисяч єврейських осель та підприємств.

У Києві погром розпочався після демонстрації, що була одночасно і святкуванням перемоги, і засудженням маніфесту 17 жовтня як оковамилювання з боку режиму. Коли демонстранти напали на міську в'язницю, звільнили політичних в'язнів, осквернили пам'ятник Миколі I перед Київським університетом, зняли імперську символіку з фасаду будівлі університету, знищили російські імперські прапори, замінили їх на червоні й закликали до повішення імператора, консервативна громадськість звинуватила в цьому євреїв. Наступної ночі банди робітників-мігрантів, православних фанатиків і відвертих злочинців почали нападати на євреїв та їхню власність. «Ось ваша свобода, ваша конституція й революція, ваша корона й портрет нашого царя», — кричав один із нападників. Було вбито 27 людей, близько 300 поранено й зруйновано близько 1800 єврейських будинків та підприємств. На Хрещатику, головній вулиці Києва, лише 1 з 28 єврейських крамниць уникла руйнування.

Переживши погром, один із найвідоміших єврейських авторів ХХ століття Шолом-Алейхем покинув місто та країну, емігрувавши до далекого Нью-Йорка. Очікування погрому стало головною темою в його останньому оповіданні про Тев'є-молочника. Ця тема також є в тих його творах, на основі яких створено класичний бродвейський мюзикл «Скрипаль на даху». І в оповіданні, і в мюзиклі міський поліціант симпатизує євреям. Це було правдою щодо окремих поліціантів, але багато з них зайняли вичікувальну позицію під час погромів, заохочуючи насильство. Саме так, схоже, було в Києві. На той час коли поліція вжила заходів проти винних у погромі, він уже тривав три дні.

Київський погром багато в чому був типовою картиною того, що відбувалося в інших великих містах України. Злочинцями зазвичай були робітники — недавні переселенці зі збіднілих

сіл Росії і, меншою мірою, України, які змагалися з євреями за роботу й відчували себе визискуваними та дискримінованими з боку міської і заводської адміністрації та підприємців. Євреїв вони вважали легкою здобиччю і «законною» мішенню: нападаючи на них, зловмисники могли проявити й захистити свою «справжню російську самосвідомість» та вірність імперським принципам самодержавства, православ'я та народності. Українські селяни приєднувалися до грабунку будинків у маленьких містечках та на околицях великих міст. Ці злочинці тепер вільно нападали на будинки, яких вони до цього б не зачепили.

Незважаючи на те що простолюд пов'язував революцію з євреями, юрбами, які вітали царський маніфест і вважали його недостатнім, керували діячі з низки політичних партій, серед яких далеко не всі мали єврейське походження. Більшовики Володимира Леніна, представники радикального крила Російської соціал-демократичної робітничої партії, були в авангарді робітничих страйків та демонстрацій. Вони засуджували маніфест. Ця партія прагнула скинути режим за допомогою загальноімперського страйку та повстання. Меншовики, представники іншого напрямку тієї ж партії, опиралися диктату Леніна і вели власну пропаганду. Також дуже активно була Російська партія соціалістів-революціонерів, яка ще до революції заснувала свої осередки в Харкові, Житомирі, Чернігові та інших великих містах України. Багато євреїв приєдналися до соціал-демократів (і до меншовиків, і до більшовиків), але також мали власні політичні партії. Одним із найактивніших у подіях 1905 року був Бунд — соціалістична партія, що представляла єврейських робітників та ремісників.

У той час як участь євреїв у революції, частіше за все під прапорами Бунду, вказувала на важливість національних та релігійних меншин у революційній боротьбі, що насувалася, головні «всеросійські» партії відмовлялися робити будь-які значні поступки національностям імперії. Лідери Бунду були

серед організаторів Російської соціал-демократичної робітничої партії, але вийшли з її складу, щойно Ленін поставив під сумнів автономний статус їхньої організації та її виключне право представляти інтереси єврейських робітників. Більшовики та соціал-демократи загалом вірили в єдиний і неподільний робітничий рух, а також у єдину й неподільну Російську імперію. Соціалісти-революціонери поводитися гнучкіше, визнаючи важливість культурної автономії та демонструючи готовність розглядати федеративний устрій Російської держави. Але цих поступок було недостатньо, щоб утримати національні меншини імперії від створення власних політичних партій.

Українці по обидва боки російсько-австрійського кордону займалися формуванням своїх політичних партій з 1890-х років. Це був період, коли політичні сили всієї Європи перейшли до етапу партійного будівництва, вийшовши на вулицю, щоб організувати маси на підтримку своїх політичних гасел. На українських землях у складі Російської імперії перша політична партія була створена 1900 року. Її мобілізаційний етап розпочався в Харкові. Група місцевих студентів, які відмовилися приєднуватися до загальноросійських партій і прагнули об'єднати соціалістичні та націоналістичні ідеї, створила самостійну Революційну українську партію. Активісти створили мережу осередків в Україні й почали працювати серед селян, закликаючи їх до повстання. Вони також прийняли програму, викладену в брошурі під назвою «Самостійна Україна», написаній харківським юристом Миколою Міхновським і виданій у Галичині. Так була створена перша українська політична партія у Російській імперії, яка оголосила своєю головною метою здобуття незалежності України.

«...П'ятий акт великої історичної трагедії, званої “боротьбою націй”, вже начався і закінчення наближається»¹, — писав Міхновський, майже прогножуючи катастрофи прийдешньої

¹ За виданням: Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. — К.: Діокор, 2002. — 80 с. — С. 28.

світової війни. Він припускав, що вихід з цього жахливого протистояння між великими державами «показали нації, що вже повстали проти чужого панування, у якій би формі політичного верховенства воно не виявлялося». І продовжував: «Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває в становищі зрабованої нації». Далі Міхновський оголошував мету українського національного визволення і, як юрист, наводив правові та історичні аргументи для скасування російсько-української угоди, укладеної 1654 року Богданом Хмельницьким. Міхновський стверджував, що Росія порушила її умови, зазіхнувши на права та привілеї, надані козацьким старшинам у дні Хмельницького. Схожі аргументи використовували ще гетьмани Іван Виговський та Іван Мазепа в XVII та на початку XVIII століття. Однак, на відміну від них, Міхновський закликав своїх співвітчизників здобути повну незалежність, а не приймати польський чи шведський протекторат.

Ця брошура стала поворотним моментом в українській політичній думці Російської імперії. Її затвердження як програми першої української політичної партії сприяло зростанню популярності ідеалів незалежності. Але невдовзі в партії відбувся розкол через питання, чому віддавати пріоритет — націоналізму чи соціалізму. Теза Міхновського про майбутню незалежність України відійшла на другий план. До неї повернуться в січні 1918 року, у полум'ї іншої революції. Під час революції 1905 року більшість українських політиків прагнули автономії у «звільненій» демократичній та федеративній Росії, а не повної незалежності. Свідченням цих настроїв у суспільстві був успіх Спілки — соціал-демократичної партії, що виникла з Революційної української партії Міхновського, але була багатоетнічною за складом і мала тісні зв'язки з російськими соціал-демократами та єврейським Бундом. У квітні 1905 року в Спілці налічувалося близько 7 тисяч членів. Її успіх був почасти зумовлений її статусом регіональної філії російської соціал-демократії.

Жовтневий маніфест стимулював подальші зміни в українському політичному ландшафті. Монархістська партія «Союз 17 жовтня» була заснована на підтримку цього маніфесту. У жовтні сформувалася ліберальна Конституційно-демократична партія, а після неї у листопаді — націоналістичний та антисемітський «Союз російського народу». Українська політична сцена тепер була поділена на три головні напрямки: соціалісти та соціал-демократи, представлені Спілкою та низкою «всеросійських» партій та гуртків; ліберальна українофільська інтелігенція, здебільшого об'єднана в утворення з дещо оманливою назвою «Українська радикально-демократична партія», яка співпрацювала з російськими конституційними демократами; і спадкоємці малоросійського напрямку, які утворювали ядро таких монархістських організацій, як «Союз російського народу».

Усі три табори тією мірою, якою вони були пов'язані з українським національним питанням, вбачали своє коріння в українському культурному відродженні 1830—1840-х років і вважали своїм попередником Тараса Шевченка. Ніхто з них не розглядав його як петербурзького художника та інтелектуала: усі думали про нього як про «народного поета» з козацькими вусами, одягненого в селянський кожух. Шевченко був їхнім квитком до селянських мас, і в добу масової політики цей квиток міг стати виграшним. Проте лише один табір (українські ліберали) звертався до мас мовою Шевченка. Революція 1905 року нарешті дозволила їм зробити це після 40 років обмежень. Злам стався в лютому 1905 року, коли Російська імператорська Академія наук видала меморандум, де виступала за зняття заборон на україномовні видання. Академічна спільнота визнала українську («малоросійську») самостійною мовою, а не діалектом.

У жовтні 1905 року, коли Микола II видав свій маніфест, офіційні обмеження на україномовні видання було знято. До грудня 1905 року вже виходили дві газети українською мовою в Лубнах

та Полтаві. У вересні 1906 року українські ліберали почали видавати першу щоденну україномовну газету «Рада» в Києві. 1907 року вони ж почали випускати перший україномовний журнал. Перше академічне видання українською мовою з'явилася наступного року. На той момент українською мовою вже виходило 9 газет загальним накладом 20 тисяч примірників. Це був лише початок: у наступні роки спостерігався справжній вибух україномовних видань. Провідним жанром були ілюстровані брошури на гумористичну тематику, їхній загальний наклад між 1908 та 1913 роками становив близько 850 тисяч примірників; потім ішла поезія, загальний наклад якої наближався до 600 тисяч примірників. Як з'ясувалося, українські селяни воліли читати гумор та вірші рідною мовою.

Перше змагання за уми й серця українських мас відбулося навесні 1906 року, під час виборів до першої російської Думи. Соціал-демократи не брали в них участі, і ліберали набрали чимало голосів. Українські «радикальні демократи», які об'єднали сили з російськими «конституційними демократами», отримали кілька десятків місць для своїх членів та симпатиків у Думі. Після прибуття до Санкт-Петербурга вони сформували Український клуб для просування українських культурних та політичних інтересів. До нього увійшли 44 депутати з 49, обраних від України. Але I Дума проіснувала недовго: цар виявив її занадто революційною й розпустив уже за 2 місяці. Вибори до II Думи відбулися на початку 1907 року за активної участі соціал-демократів. Спілка з її 14 депутатами обігнала інші українські партії, за винятком монархістів, які отримали майже чверть голосів виборців. Українські депутати сформували другий парламентський клуб, цього разу з 47 учасників. Одним із його проектів було впровадження української мови в державних школах. Цей клуб проіснував недовго, оскільки спад революційної активності в імперії дозволив цареві розпустити й II Думу. Вона працювала не набагато довше за першу — з березня до червня 1907 року. Розпуск Думи ознаменував кінець революції.

Українські активісти досягли більшості із того, що змогли зробити між 1905 та 1907 роками (від формування парламентських груп до створення українських наукових та освітніх установ), використовуючи досвід своїх колег з Австро-Угорщини, де доба масової політики настала на кілька десятиліть раніше. Замість бути перешкодою, російсько-австрійський кордон у попередні десятиліття став благом для українського руху: якщо справи погіршувалися з одного боку, з іншого активісти піднімали смолоскип і допомагали своїм побратимам. З 1860-х років наддніпрянські українці, які потерпали через заборону українських видань, одержували допомогу від галицьких українофілів. На початку XX століття галичани виявилися здатними допомогти Наддніпрянській Україні, передавши досвід власної боротьби.

Ключовою фігурою в передаванні галицького досвіду до Наддніпрянщини був 40-річний професор української історії у Львівському університеті Михайло Грушевський. Випускник Київського університету, Грушевський приїхав до Галичини 1894 року й зарекомендував себе як провідний український учений по обидва боки російсько-австрійського кордону. У Львові він почав писати свою багатотомну «Історію України-Руси», першу академічну працю, що започаткувала український історичний наратив, цілком відмінний від російського. Він став президентом Наукового товариства ім. Шевченка, перетворивши його на еквівалент Національної Академії наук, якої Україна ще не мала. Почувши про формування Українського клубу в І Думі, Грушевський залишив своїх студентів у Львові й поїхав до Петербурга редагувати видання клубу та працювати радником українських депутатів. У наступні кілька років Грушевський переніс редагований ним журнал «Літературно-науковий вісник» зі Львова до Києва, де він також заснував Українське наукове товариство за зразком Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Грушевський стверджував, що «визволення Росії» — мета широкої ліберальної коаліції, що сформувалася напередодні революції, — недосяжна без визволення України. Він прагнув демократичної та автономної України в складі демократичної федеративної Російської держави, закликав українську інтелігенцію вступати до українських політичних партій замість жертвувати національною ідеєю на службі «всеросійським» цілям. Грушевський також прагнув запобігти створенню можливого альянсу між російськими лібералами та польськими націоналістами на шкоду українським політичним та культурним інтересам. Він стверджував, що не може бути жодних окремих угод, коли справа стосується національностей. Він боявся, що російсько-польська угода про запровадження польської мови в школах колишньої Речі Посполитої потягне за собою виключення української мови зі шкільної системи. Грушевський боявся, що полонізація українського селянства може замінити русифікацію українського села в західних губерніях імперії. Як виявилось, ці побоювання не справдилися.

Занепокоєння Грушевського багато в чому були зумовлені його галицьким досвідом. Там в українській політиці домінувала Українська національно-демократична партія. Заснована 1899 року за допомогою Грушевського та його близького союзника, найвідомішого українського галицького письменника та політичного активіста Івана Франка, вона об'єднала народовців та соціалістичних радикалів. Національні демократи проголосили своєю кінцевою метою незалежність України (це сталося ще до проголошення цієї мети Револуційною українською партією Міхновського), але серед їхніх найближчих практичних завдань були поділ Галичини на українську та польську частини та зрівняння в правах етнічних груп імперії. Нічого з цього не влаштовувало польські політичні партії. Польська національно-демократична партія під керівництвом Романа Дмовського прагнула поглинання українців польською культурою, у той час як польські соціалісти, яких очолював майбутній голова поль-

ської держави Юзеф Пілсудський, виступали за федеративне вирішення українського питання в рамках польської держави. Між польськими та українськими поглядами на майбутнє Галичини було мало місця для компромісу.

Польсько-українські відносини остаточно зіпсувалися під час виборів 1895 року й дійшли до відкритого антагонізму під час виборів 1907 року до імперського та галицького парламентів — перших виборів в Австро-Угорщині на основі загального виборчого права для чоловіків. Українці досягли відносних успіхів на загальноімперських виборах, але не змогли вирвати з-під контролю поляків галицький сейм: польські вищі класи скористалися з виборчого закону, яким вдало маніпулювали польські чиновники. Наслідком були втрати українців та жорстокі зіткнення, що призвели до кількох смертей. Стосунки між студентами, які належали до двох національних громад, стали надзвичайно антагоністичними. Грушевський вважав за необхідне мати при собі пістолет, коли ішов на вечірні заняття. Польсько-українські стосунки впали ще нижче, коли 1908 року український студент вбив польського намісника в Галичині.

Хоча галицьким українцям не вдалося досягти своєї головної мети — поділу Галичини та здобуття української автономії в Австро-Угорщині або відкриття українського університету, — вони досягли успіху в просуванні своєї освітньої та культурної програми. У 1890-ті роки, під час недовгого примирення між українофілами та польським істеблішментом, фонетичний правопис української мови було запроваджено в галицьких школах. Незважаючи на погіршення польсько-українських стосунків у першому десятилітті ХХ століття та незначну кількість українських гімназій у регіоні, 70 % початкових шкіл в українській Галичині були україномовними. До них ходило 97 % дітей етнічних українців. Перше покоління галицьких українців, якому вдалося здобути масову освіту (напередодні Першої світової війни в регіоні буде 2500 початкових шкіл з викладанням українською мовою), тепер отримувало інформацію про світові

справи українською мовою і сприймало це як природний порядок речей. Цей простий факт стане основою міцної української самосвідомості в регіоні для майбутніх поколінь.

Москвофіли, які пропагували запровадження російської мови, програли битву за шкільну програму. Програли вони й виборчі перегони. На виборах 1907 року українські політики уклали союз з єврейськими кандидатами (щонайменше двоє єврейських депутатів перемогли на виборах до австрійського парламенту за підтримки українських виборців), у той час як поляки безуспішно намагалися підтримувати москвфільів. Українські партії виграли 22 місця в імперському парламенті, тоді як москвофіли отримали лише дві. Москвофільський рух перестав бути серйозною загрозою для галицьких народовців.

Українські партії в Російській імперії опинилися в зовсім іншій ситуації після революції 1905 року. Вони отримали право писати українською мовою, але назагал програвали битву за вплив на власний народ. У школах так і не дозволили викладати українською мовою, а після завершення революції влада стала закривати українські організації та переслідувати україномовні видання. З іншого боку, російські націоналістичні організації отримали повну свободу дій щодо проведення пропаганди серед українського селянства.

Уряд консервативного прем'єр-міністра Росії Петра Століпін отримав політичну підтримку в західних регіонах імперії шляхом мобілізації радикального російського націоналізму. Новий виборчий закон допоміг пронаціоналістичним кандидатам виграти вибори. В Україні, як і в решті імперії, російські націоналістичні організації об'єдналися зі своїми однодумцями — православними ієрархами та священниками Російської православної церкви, поширюючи російський націоналізм та антисемітизм серед українських селян і міщан. Київ став місцем одного з найскандальніших судових процесів в історії імперії — справи Бейліса, коли єврея звинуватили

в ритуальному вбивстві християнського хлопчика. Почаївський монастир на Волині став осередком російського націоналізму та антисемітизму в роки, що передували Першій світовій війні. Найбільший імперський осередок «Союзу російського народу» був заснований на Волині. Члени союзу та інших подібних організацій претендували на роль захисників інтересів росіян (в українському випадку — малоросів) від «інородних» польських та єврейських експлуататорів. Їхня пропаганда показувала «інородців» як капіталістів-кровопивць та революційних радикалів.

Результати українських виборів до III Думи (1907—1912) продемонстрували привабливість імперського російського націоналізму серед українського селянства. З сорока депутатів, обраних в Україні, 36 характеризувалися як «істинні росіяни» — цей термін у ті часи використовували для визначення російських націоналістів. Убивство Петра Столипіна соціалістом-революціонером у Києві 1911 року нічого не змінило в імперській політиці. Російські націоналістичні партії отримали 70 % голосів українського населення на виборах до IV Думи — приголомшливий результат, якщо врахувати, що етнічні росіяни становили не більш ніж 13 % населення України. Не лише більшість виборців, а й більшість обраних за списками російських націоналістів були етнічними українцями, такі як засновник Київського клубу російських націоналістів та впливовий член IV Думи Андрій Савенко. Інший етнічний українець, Дмитро Піхно, очолював київський осередок «Союзу російського народу». Київська газета «Киевлянин», яку він видавав, стала рупором націоналістичних організацій. У ході революції 1905 року російський націоналізм ефективно замінив те, що ще залишалося від української самосвідомості в уявленнях та політичних симпатіях прихильників малоросійської ідентичності. Малорос став росіянином.

Попри свою незавершеність революція 1905 року стала поворотним моментом в історії українського національного руху

Російської імперії. Це був перший випадок, коли українським діячам вдалося понести свої ідеї у народ і випробувати їхню силу й популярність. Уперше їм було дозволено звернутися до мас українською мовою і використовувати засоби масової інформації для популяризації своїх ідей. Вони формували українські клуби та засновували осередки товариства «Просвіта» по всій Україні. Українофіли старих часів могли лише мріяти про такий прорив у суспільний простір. Українські діячі дійсно змогли багато зробити за короткий період. Але кінець революції, а потім реакційна політика імперської влади, що спиралася на радикальний напрямок російського націоналізму, залишили українські партії в стані хаосу й розчарування. В австрійській Україні українофіли завдали поразки прихильникам загальноросійської ідеї, але не змогли послабити хватку польських партій у галицькій політиці. Хоча українські діячі в обох імперіях сформулювали гасло незалежності України, проте навіть досягнення місцевої автономії здавалося в обох випадках за межами можливого. Втілення в життя українських мрій про автономію, а тим більше про незалежність потребувало серйозного політичного землетрусу. Його перші поштовхи відбулися в серпні 1914 року.

IV

СВІТОВІ ВІЙНИ

НАРОДЖЕННЯ НАЦІЇ

Лише два постріли пролунали вранці 28 червня 1914 року в Сараєво. Першим пострілом 19-річний студент Гаврило Принцип поранив австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда. Другим він влучив у його дружину, ерцгерцогиню Софію. Обоє померли до полудня. Ця подія матиме серйозний побічний ефект. Натиснувши на спусковий гачок «браунінга», Принцип спровокував Першу світову війну.

Гаврило Принцип, член сербської націоналістичної організації, ненавидів Габсбургів і мріяв про єдину вільну югославську державу на Балканах. В австро-угорського уряду були інші мрії. Він прагнув зберегти імперію і вирішив використати вбивство ерцгерцога як привід для війни з Сербією і покарання її як підбурювача слов'янського націоналізму. Росія підтримала Сербію, за Австро-Угорщину виступила Німеччина, у той час як Британія та Франція підтримали Росію. До початку серпня практично вся Європа була в стані війни. Велика війна, як її називали в ті часи, забрала 18 мільйонів життів — і військових, і цивільних, було більш ніж 22 мільйони поранених.

Історики досі сперечаються про причини першої тотальної війни в історії людства. Найчастіше вони посилаються на поділ світу на два протилежні військові табори: Антанта («сердечний союз») Британії, Франції та Росії протистояла Троїстому союзу Німеччини, Австро-Угорщини та Італії (пізніше її замінила Османська імперія). Володимир Ленін наголошував на суперництві великих держав за контроль над ринками збуту та ре-

сурсами. Інші чинники включають зростання масової політичної активності в Європі, а також військову доктрину, що підкреслювала необхідність швидкої мобілізації та важливість першого удару. Усі ці причини дійсно сприяли спалаху конфлікту й нездатності держав, що воювали, завершити його, доки не минули довгі чотири роки.

Розглядаючи основні причини війни, важливо, однак, не випустити з уваги причину, що змусила Принципа стріляти в ерцгерцога в Сараєво, а Австро-Угорщину підштовхнула до рішення розв'язати війну. Цією причиною було зростання конфлікту між дедалі більш агресивним етнічним націоналізмом та ослабленими багатонаціональними імперіями. Війна, спровокована націоналістичним активістом, завдала імперіям серйозних збитків. До числа переможених потрапила не лише Австро-Угорщина, а й Османська та Російська імперії: перша повністю розпалася, у той час як останні дві втратили свої монархії та частину територій, зберігшись в іншій формі. Серед переможців були численні національні рухи, які почали будувати власні держави на руїнах колись непереможних імперських гігантів. Хоча українців важко назвати в цій війні переможцями навіть «з натяжкою», вони були серед націй, яким війна дала можливість створити свою державу.

У перші місяці й навіть роки «Велика війна» не обіцяла нічого доброго для національних меншин. Вона підняла хвилю народної підтримки керівних династій та імперської влади. Уряд Росії використав її спалах, щоб накласти додаткові обмеження на діяльність українофільських організацій. Українські діячі, яких урядовці часто називали «мазепинцями», розглядалися як потенційні агенти Габсбургів. Незважаючи на їхні запевнення в лояльності, уряд закрити українські організації, зокрема осередки товариства «Просвіта», і ті українські видання, що ще залишалися, у тому числі газету «Рада» — останній подих ліберального періоду, відкритого революцією 1905 року. Усе це знищило

сподівання тих українських лідерів, які бачили у війні можливість створення єдиної автономної України у складі Російської держави. Багато хто з українських лібералів прийняв нейтралітет, відмовившись підтримувати будь-яку зі сторін, що воювали. Ліві радикали звернули свої погляди на Австрію, сподіваючись на те, що та зможе перемогти Російську імперію.

Для імперських російських армій війна почалася з вражаючих перемог. На півночі російські війська увійшли до Пруссії; на півдні — до Галичини та Буковини. На початку вересня вони взяли Львів, а до кінця року вже контролювали перевали Карпат, просуваючись до Закарпаття. Нові обмеження для українських організацій в імперії призвели до нападок на українських діячів в Австро-Угорщині. Російська окупація Галичини та Буковини тривала до травня 1915 року — достатньо довго, щоб показати, яке майбутнє підготували Романови для габсбурзьких українців. Окупаційна влада висунула гасло визволення та возз'єднання загальноросійської нації, через що раніше маргінальні москвофіли опинилися в центрі галицької політики. Російський уряд запровадив російську мову навчання в школах замість української і перейменував австрійський та єврейський Лемберг (польський Львув та український Львів) на російський Львов.

У той час як росіяни підтримували москвофілів, австрійці почали їх переслідувати, щойно почалася війна. Четвертого вересня 1914 року перших москвофільських діячів звезли на відкрите поле табору Талергоф біля міста Грац у Штирії. Невдовзі до них приєдналися тисячі заарештованих справжніх та уявних москвофілів та члени їхніх сімей. Серед них було багато громадських діячів — священників, педагогів, представників освічених класів, але більшість становили прості селяни. У ході війни до Талергофу було кинуте близько 20 тисяч людей. Від холоду та хвороб померло близько 3 тисяч в'язнів. Сьогодні про трагедію галицьких та буковинських москвофілів нагадує лише назва дороги біля аеропорту Граца — Лагерштрассе, або Табірна

вулиця. Інших в'язнів відправляли до табору військовополонених у Терезієнштадті (Терезин) — фортеця у нинішній Чехії, де відбував покарання Гаврило Принцип. Він помер там від сухот наприкінці квітня 1918 року, трохи більше, ніж за півроку до кінця війни, яку він допоміг розв'язати. У Канаді влада інтернувала близько 4 тисяч українців, а ще 80 тисяч зобов'язала регулярно відзначатися в поліції, розглядаючи їх як «іноземців ворожої національності». Їх приписували до «австрійців», як і всіх недавніх емігрантів з Австро-Угорщини.

На відміну від москвофілів, лідери українського руху в Австро-Угорщині заявили про свою лояльність до монархії. У цьому вони взяли приклад з більшості своїх прихильників-селян, улюбленою піснею яких у передвоєнні роки була пісня про дружину імператора Франца Йосифа імператрицю Єлизавету (Сісі), вбиту 1898 року італійським анархістом. У цій пісні Єлизавету називали «наша пані цісаревна», а Франца Йосифа — «наш батько». З початком війни українські діячі сформували Головну Українську раду, чия назва нагадувала про Головну Руську раду революційного 1848 року. Ця рада створила перше українське військове формування в австрійській армії. З 10 тисяч добровольців урядовці набрали корпус із 2500 осіб під назвою Січові стрільці — пряме покликання на Запорозьку Січ і дніпровських козаків та прояв загальноукраїнської самосвідомості та прагнень галицьких добровольців.

Українські політики в Галичині мали подвійну політичну програму, що включала поділ Галичини й досягнення автономії для її української частини та створення під австрійським протекторатом Української держави з українських земель, що були у складі Російської імперії. Для досягнення другої мети австро-угорські українці не лише приєдналися до імперської армії, а й розпочали проект перетворення «малоросів» з-поміж російських військовополонених на українців. Керував цими зусиллями Союз визволення України, сформований у Відні, але представлений в основному емігрантами з Наддніпрянської

України, які знали, як розмовляти з власними земляками. Серед них був і майбутній батько радикального українського націоналізму 1920—1930-х років, уродженець південної України Дмитро Донцов.

Наприкінці весни та влітку 1915 року об'єднаний австро-німецький наступ дозволив австрійцям повернути більшу частину Галичини та Буковини. У результаті цей регіон був повністю очищений від москвофілів, залишки яких відступили на схід з російською армією. «Вони їхали цілими родинами, очолені сільськими старостами, разом із конями, коровами та іншим майном, що його вони встигли прихопити», — описувала вихід москвофілів газета «Киевская мысль». Більшість біженців завершили свій шлях у Ростові-на-Дону та в пониззі Дону, на російсько-українському етнічному кордоні. Перегорталися останні сторінки в історії москвофільського руху як серйозної політичної сили: ті, хто зміг уникнути Талергофу, тепер залишили свій край заради Росії. Навесні та влітку 1916 року російська армія на чолі з талановитим генералом Олексієм Брусиловим почала великий наступ, знову захопивши Волинь, Буковину й частину Галичини. Але він виявився останнім «ура!» імперії, що перебувала на межі економічного та військового виснаження. Всеросійська ідея незабаром опиниться під загрозою не лише в габсбурзькій Україні, а й у державі Романових.

Династія Романових, але не сама імперія, перестала існувати в березні 1917 року. У попередньому місяці нестача продовольства в Петрограді (назва Санкт-Петербурга під час війни) спричинила робітничі страйки та бунт у лавах військових. Лідери Думи переконали імператора Миколу II, психологічно виснаженого роками війни, зректися престолу. Він передав корону своєму братові, який відмовився від цієї честі (думські лідери передбачали новий бунт у разі його згоди). Династії більше не існувало: тиск вулиці, солдатський бунт та вміле маневрування колись лояльної Думи поклали їй край. Лідери Думи присту-

пили до створення Тимчасового уряду, одним із завдань якого було проведення виборів до Установчих зборів, що мали визначити майбутнє Російської держави.

Петроградські події, що увійшли в історію під назвою Лютневої революції, застали зненацька лідерів українських організацій. Михайло Грушевський, ключова фігура українського національного руху в Галичині (а під час революції 1905 року — й у Наддніпрянській Україні), працював над статтею у Московській публічній бібліотеці, коли почув галас та крики на вулиці. Коли він спитав бібліотекаря, що відбувається, то дізнався, що почалася революція: москвичі рушили на Кремль, щоб взяти під контроль цей символ російської державності. На початку березня в Києві представники українських політичних і культурних організацій створили координаційний орган, який вони назвали Центральною Радою. Вони обрали Грушевського головою та чекали на його якнайшвидше прибуття до Києва. Приїхавши, символічний професор дав повну підтримку ініціативам молодому поколінню українських діячів, більшість з яких були студентами або представниками інтелігенції у віці 20—30 років.

Мало хто зі старих колег Грушевського, що належали до поміркованої гілки українського руху (тепер вони називали себе Товариством українських поступовців), захотів приєднатися до молодих революціонерів: навчені досвідом 1905 року, вони вже знали, що революції завершуються реакцією, і були готові обміняти свою лояльність до режиму на поступки в культурній сфері. Їхнім найвищим пріоритетом було запровадження освіти українською мовою. Грушевський вважав, що вони не мали рації: настав час не просити освітньої реформи, а вимагати територіальної автономії для України в реформованій демократичній Російській державі. Для багатьох ветеранів українського руху це звучало занадто амбітно, якщо не фантастично, враховуючи складну історію взаємин українців з імперським урядом. Але Грушевський та його юні, сповнені ентузіазму прихильники вважали інакше.

Вони почали свою діяльність у березні, працюючи в кімнаті підвалу Педагогічного музею в центрі Києва. Згодом був створений Генеральний секретаріат — уряд автономної України під керівництвом провідного письменника-модерніста Володимира Винниченка. Пишучи й українською, і російською мовами, Винниченко став першим українцем від часів Миколи Гоголя, якому вдалося завоювати чималу читацьку аудиторію в Росії. Новий уряд претендував на юрисдикцію над значною частиною сучасної України, а саме над Київською, Подільською, Волинською, Чернігівською та Полтавською губерніями. До липня Тимчасовий уряд у Петрограді визнав Генеральний секретаріат регіональним урядом України.

Як усе це могло статися? Як могла українська ідея, маргіналізована після революції 1905 року, вийти переможницею із боротьби з російськими лібералами та соціал-демократами, а також прихильниками російського націоналізму з лав «істинно російських» патріотів? У революційній атмосфері того часу суміш ліберального націоналізму та соціалізму, запропонована молодими лідерами Ради, виявилася привабливою ідеологією. Політично активна громадськість стала розглядати ідею територіальної автономії України, яку пропагували українські партії як єдиний шлях виходу з безлічі військових, економічних та соціальних проблем, що обсіли країну. Центральна Рада стояла на чолі цього руху як єдина установа, здатна забезпечити дві основні вимоги моменту: дати землю селянам та мир суспільству.

Солдати, яким хотілося якомога швидше завершити війну, масово й з ентузіазмом підтримали Раду. У той час як Тимчасовий уряд у Петрограді був зайнятий підготовкою нового наступу й закликав солдатів боротися до кінця разом із Британією та Францією, Центральна Рада обіцяла мир і стала єдиною надією в Україні, спустошеній бойовими діями. «Українізовані» армійські підрозділи — загони, сформовані з вояків, набраних в українських губерніях і відправлених на український сектор фрон-

ту, — заявили про свою лояльність до Ради. Загалом таких вояків налічувалося майже 300 тисяч. Ці стомлені війною селяни в солдатській формі не лише палко прагнули повернутися додому, а й хотіли потрапити туди вчасно для перерозподілу поміщицької землі, який Центральна Рада обіцяла провести, незважаючи на сильний опір з боку землевласницьких класів. Українське селянство, що перебувало під впливом українських соціалістів-революціонерів, які виявилися найбільшою політичною партією Ради, стало її соціальною опорою.

Протягом літа 1917 року Центральна Рада, яка спочатку була не більше ніж координаційним комітетом українофільських політичних та культурних організацій, перетворилася на парламент країн. Усеукраїнські з'їзди селян, робітників та солдатів відправили до неї своїх представників. Національні меншини зробили те саме. Михайло Грушевський доклав усіх зусиль, щоб закликати своїх прихильників не допустити повторення єврейських погромів, і пообіцяв євреям, полякам та росіянам персональну культурну автономію у самоврядній Українській республіці, об'єднаній з Росією. У свою чергу, єврейські соціалістичні партії приєдналися до Ради й підтримали ідею територіальної автономії України. Так само зробили ліві представники інших меншин. Склад Ради перевищив 800 осіб, і її лідерам довелося створити менший постійний орган — Малу Раду — для того, щоб координувати роботу нового революційного парламенту.

Десятки видатних українців повернулися до Києва з Петрограда та Москви, яку більшовики зробили новою столицею Росії в березні 1918 року, щоб узяти участь у будівництві нової України. Один із них, Георгій Нарбут, талановитий художник з міжнародною славою, став засновником Української Академії мистецтв. Він також став головним розробником українського герба та перших українських банкнот і поштових марок. Герб включав два історичні символи: тризуб, запозичений з монет Володимира Великого, та зображення козака. Нова держава

оголосила Київську Русь та козацьку Гетьманщину своїми попередниками. Два кольори герба, синій і жовтий, походили з Галичини, де вони століттями були частиною місцевого герба. Ці кольори символізували єдність українських земель по обидва боки східного фронту світової війни.

Та не все було безхмарно в новоствореній українській автономії. Рада не спромоглася організувати життєздатний державний апарат або створити надійні збройні сили з сотень тисяч офіцерів та солдатів, які готові були присягнути їй на вірність. Письменники, учені та студенти, які опинилися біля керма нового парламенту, жили романтичними мріями про національну революцію та знищення старої державної машини. Відсутність ефективно діючого уряду та надійної армії стала проблемою восени 1917 року, коли Рада стала втрачати ґрунт під ногами через нездатність виконати свої попередні обіцянки. У містах, де підтримка Ради впала до 9—13 % (винятком був лише Київ з 25 %), влада почала переходити до більшовицьких рад. Село ставало дедалі більш неспокійним, оскільки Центральна Рада не змогла забезпечити ні землі, ні миру. Селяни почали самі захоплювати казенні та поміщицькі землі.

Більшовицький переворот у Петрограді, що пізніше став відомий під назвою Жовтневої революції, мав значний вплив на події в Україні. У відповідь на нього Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку (УНР) — окрему державу, яка мала залишатися у федеративному союзі з Росією. Вона також претендувала на нові території на сході та півдні: Харківську та Херсонську губернії, а також частини Таврійської, Курської та Воронезької губерній, населених етнічними українцями. Ці дії означали кінець недовгої співпраці між Центральною Радою і більшовиками, які об'єднали свої сили в Києві, щоб перемогти війська, вірні Тимчасовому уряду. Почалася конфронтація між урядом України в Києві та більшовицьким урядом у Петрограді.

Більшовики отримали владу в Росії, захопивши контроль над радами — новою формою управління, створеною представниками робітників, селян та солдатів. Жовтневий переворот, що скинув Тимчасовий уряд, був схвалений II Всеросійським з'їздом рад, який відбувся у Петрограді під час перевороту й був під контролем більшовиків та їхніх союзників. Вони спробували застосувати ту саму тактику і в Україні, скликавши Всеукраїнський з'їзд рад у Києві в грудні 1917 року. Але більшість делегатів виявилися селянами та інтелігентами, які підтримували Центральну Раду, і запланований більшовиками переворот провалився.

Ця невдача виявилася тимчасовою. Більшовицькі керівники перебралися з Києва до Харкова, де наприкінці грудня проходив з'їзд рад від промислового сходу країни. Двадцять четвертого грудня 1917 року цей з'їзд заявив про створення нової держави Української Народної Республіки Рад. На початку січня 1918 більшовицькі війська з Росії увійшли до України й рушили на Київ під прапором віртуальної держави, проголошеної в Харкові, який у кінцевому рахунку стане столицею Радянської України. Під керівництвом колишнього підполковника в армії Тимчасового уряду Михайла Муравйова вони просувалися залізницею і захоплювали великі промислові центри, де їх підтримували мобілізовані більшовиками робітничі загони. Центральна Рада втратила будь-який контроль над великими містами, де вона мала вплив на ліберальну інтелігенцію, але не на робітників. До того ж у неї було дуже мало військ для захисту від більшовицького вторгнення. Ті військові підрозділи, які заявили про підтримку Центральної Ради, улітку 1917 року були відправлені на фронт. Тепер лідери Центральної Ради не мали ніяких військ, щоб захистити країну.

Двадцять п'ятого січня 1918 року Центральна Рада видала свій останній, Четвертий універсал (цим словом за часів козаччини називали укази), що проголосив політичну незалежність України. «Однині Українська Народня Республіка стає

самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу»¹, — оголошувалося в тексті. Представляючи законопроект у Раді, Михайло Грушевський підкреслив два найближчі завдання цього документа: полегшити підписання мирного договору з Австро-Угорщиною та Німеччиною (це могла зробити лише незалежна держава) і захистити Україну від навали більшовиків та повстанських загонів Червоної гвардії (робітничих загонів, організованих більшовиками у великих промислових центрах). Але історичне значення Четвертого універсалу виходило далеко за межі його безпосередніх завдань. Це був перший відкритий розрив України з Росією від часів Івана Мазепи. Ідея незалежної Української держави, уперше сформульована в Наддніпрянській Україні Миколою Міхновським лише 17 років тому, тепер отримала політичну підтримку та легітимність. Джина незалежності випустили з імперської пляшки.

«З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки», — оголошував універсал. Звичайно, це легше було сказати, ніж зробити. З півночі та сходу на Київ прямували більшовицькі війська, у той час як у самому місті більшовики влаштували повстання робітників військового заводу «Арсенал», у будівлях якого сьогодні розташовується мистецький центр та виставковий зал. Надійних військ не вистачало, оскільки багатьох приваблювали обіцяні тепер уже більшовиками мир, земля та революційні перетворення в суспільстві. Рада оголосила мобілізацію. На залізничній станції Крути в Чернігівській області загин із приблизно 400 українських студентів та курсантів вступив у бій з військами більшовиків, що склалися з моряків Балтійського флоту та військових частин з Петрограда. В одному

¹ Текст з сайту Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. http://tsdea.archives.gov.ua/ua/?page=nezal_19_#U_4.

з епізодів боїв до полону більшовиків потрапило 27 українських юнаків. Їх розстріляли, помстившись за запеклий опір, який вони чинили більшовицькому наступу протягом 5 годин. В українській історичній пам'яті герої Крут стали вшановуватися як перші мученики за справу національної незалежності. Це був тільки початок.

Дев'ятого лютого 1918 року Центральна Рада покинула Київ, відступаючи на захід. Тієї ночі в місті Брест на нинішньому польсько-білоруському кордоні її представники підписали мирний договір із центральними державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною та їхніми союзниками. Відмовившись від формування регулярної армії влітку та восени 1917 року, Центральна Рада не мала іншого вибору, як шукати захисту за межами України. Українські делегати просили німецької та австрійської військової допомоги, яка була надана негайно: виснажені довгою війною армії та економіки центральних держав потребували сільськогосподарських продуктів, а Україна вже мала репутацію житниці Європи. У мирному договорі говорилося про «взаємну обміну лишків найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів»¹. В обмін на українське збіжжя центральні держави пропонували свою добре озброєну та змащену військову машину. Вона вкотилася в Україну за 10 днів після підписання договору. До 2 березня більшовики були вигнані з Києва, і Центральна Рада повернулася до будинку Педагогічного музею, а студенти, які загинули під Крутами, були поховані на Аскольдовій могилі в легендарному місці поховання першого київського правителя-вікінга.

Більшовики відступали. Не маючи змоги зупинити просування німецьких та австрійських військ (близько 450 тисяч людей) військовою силою, вони спробували зробити це дипломатичними

¹ Переклад за виданням: Історія України. Документи. Матеріали: посібник / Укладання, коментарі д-ра іст. наук В. Короля. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — С. 276.

та правовими способами. Вони почали проголошувати радянські республіки на півдні та сході України ще на початку року, щоб протистояти Центральній Раді в Києві. У лютому та березні про своє створення оголосили Одеська народна республіка, Донецько-Криворізька республіка та республіка Таврида. Центральні держави не звертали на це уваги. За допомогою українських військ вони навіть захопили Крим, на який Центральна Рада ніколи не претендувала, але не приєднали його до Української народної республіки. Незабаром більшовики опинилися за межами України, чия незалежність вони були змушені визнати для того, щоб укласти власний мирний договір з Центральними державами.

Нова Українська держава тепер була незалежною від Росії не лише де-юре, а й де-факто. Але її незалежність від Центральних держав, яким вона погодилася постачити 1 мільйон тонн збіжжя, була якою завгодно, тільки не реальною. Це стало цілком очевидним наприкінці квітня 1918 року, коли німецька військова влада розпустила Центральну Раду, не довіривши їй здебільшого соціалістичному уряду виконати план з «викачування» зерна. Розпуск відбувся лише за кілька днів після того, як Рада погодилася постачати своїм союзникам вищезазначений мільйон тонн збіжжя, а також значну кількість інших сільськогосподарських продуктів. Спланований німцями переворот привів до влади уряд генерала Павла Скоропадського, нащадка козацького гетьмана XVIII століття, глибоко консервативного у своїх поглядах, який представляв інтереси землевласницького класу України. Він оголосив себе гетьманом нової держави, апелюючи до історичної пам'яті мас. У традиціях гетьманів старовини він управляв як диктатор, тобто без парламенту, його владу обмежували тільки іноземні чинники — німецьке та австрійське командування.

Продукт російського культурного середовища, Скоропадський зазнав швидкої українізації протягом революційного 1917 року, коли Тимчасовий уряд поставив його на чолі нових

українських військових формувань — продукта відчайдушних спроб Петрограда продовжити війну, умиротворивши національності. Він сприйняв українську ідею спочатку в її автономному, потім у самостійницькому варіанті, залишившись відданим їй (і своїм німецьким симпатіям) до кінця життя, яке обірвалося у квітні 1945 року, коли бомба союзників убила його в Німеччині. Правління Скоропадського виявилось великим благом для українського державного та інституційного будівництва. Країна вперше отримала власні банки та діючу фінансову систему. Гетьман залучив чиновників імперських часів до керівництва міністерствами та місцевими органами влади, а колишні імперські офіцери створили військові підрозділи. У галузі освіти в Україні з'явилися Академія наук, перша Національна бібліотека та Національний архів. Також було засновано два нових університети: один у Катеринославі, другий — у Кам'янці-Подільському. Хоча Скоропадський так і не опанував повністю українську мову, він втілював давню мрію українофільської інтелігенції — запровадження української мови в шкільну систему — завершення процесу, що його започаткувала Центральна Рада.

Якими б не були досягнення Скоропадського в інституційній та культурній сферах, його правління стало предметом осуду з боку соціалістичних лідерів Центральної Ради. Вони відмовилися співпрацювати з новим режимом, який вони, часто маючи на те вагомні причини, розглядали як витвір та притулок для російських консерваторів, вигнаних з Росії більшовицькою революцією. Багато українських соціалістичних вождів пішли в підпілля й почали готуватися до свого повернення на політичну сцену. Повстання проти гетьмана витало в повітрі. Режим був дуже непопулярним серед робітників, чий робочий день він подовжив до 12 годин, або селян, чий врожай вилучали гетьманські урядовці та німецькі військові. На кінець літа 1918 року тисячі робітників страйкували, а близько 40 тисяч селян об'єдналися в збройні загони (у повоєнній Україні не бракувало

підготовлених військовослужбовців). Каральні експедиції, що здійснювалися німецькими військами, лише погіршували ситуацію. На початку осені режим був в агонії. Він намагався врятувати себе, виголосивши гасло федерації з небільшовицькою Росією, але ця запізніла спроба залучити на свій бік Антанту, що підтримувала ідею єдиної Російської держави, провалилася. Ця символічна втрата незалежності України лише роздратувала соціалістичних лідерів Центральної Ради, які активно працювали над тим, щоб скинути гетьмана. Але більше, ніж будь-що, на падіння режиму Скоропадського вплинуло завершення Першої світової війни.

Одинадцятого листопада 1918 року в Комп'єнському лісі на північ від Парижа представники німецького військового командування підписали перемир'я зі своїми британськими та французькими супротивниками. Закінчення бойових дій означало, що німецькі та австрійські війська залишать Україну. За три дні по тому, 14 листопада, Директорія — революційний комітет, названий за аналогією з урядом революційної Франції XVIII століття і очолений Володимиром Винниченком, колишнім головою уряду Центральної Ради, — підняла відкрите повстання проти гетьмана. Директорія дозволила німецьким та австрійським військам піти, і 19 грудня її війська, що склалися з повсталих селян та військових підрозділів, які покинули гетьмана, увійшли до Києва. Гетьманату більше не існувало. Витвір війни, створений за підтримки однієї зі сторін конфлікту, він виявився не здатним вижити самостійно. УНР повернулася назад, із задоволенням перебравши установи, створені її попередником. Але її контроль над Києвом був аж ніяк не міцним. Більшовики, яким довелося відступити перед німецькими та австрійськими військами рік тому, тепер готувалися повернути Україну.

По інший бік фронту, у Галичині, завершення світової війни прискорило створення іншої української держави, яка невдовзі буде відома як Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

Її формування почалося в жовтні, після декларації нового імператора Карла I про федералізацію Австро-Угорської імперії. Українські лідери претендували на свої етнічні землі — Галичину, Буковину та Закарпаття. Австро-Угорщина доживала свої останні дні: її останній акт, підписання угоди про перемир'я з Антантою, до якої тепер приєдналися США, відбувся 3 листопада 1918 року. Народи, якими правили з Відня та Будапешта, рвалися на волю з імперської клітки, але падіння дуалістичної монархії, яка не пережила цього листопада, вивільнило потік взаємних територіальних претензій. Зокрема, українці та поляки вчепилися одне одному в горлянки через контроль над Галичиною. Незважаючи на численні обіцянки, віденський уряд так і не спромігся поділити провінцію на східну та західну частини, і тепер поляки претендували на всю її територію.

Українці вдали першими 1 листопада 1918 року, взявши під свій контроль Львів — місто, оточене українськими селами та містечками, але значною мірою польське та єврейське за етнічним складом. Цього дня вони проголосили незалежність новоствореної української держави. Поляки завдали удару у відповідь, повернувши місто за 20 днів по тому. Керівництво ЗУНР на чолі з відомим юристом та громадським діячем Євгеном Петрушевичем змушене було переїхати на схід — спочатку до Тернополя, потім до Станіславова (нинішній Івано-Франківськ). Так почалася тривала та кривава українсько-польська війна. Першого грудня 1918 року представники двох Українських республік, східної та західної, вирішили об'єднати сили та створити єдину державу. Вони потребували всієї згуртованості, на яку тільки були здатні. Перша світова війна, яка, за сподіваннями багатьох, мала б покласти край усім війнам, започаткувала нові відразу ж після свого завершення.

Перша світова війна почалася зі спроб Австрії зберегти контроль над слов'янськими народами, що перебували під її владою, та дій Росії, яка вважала себе захисницею всіх слов'ян і намагалася поширити свою загальноросійську самосвідомість

на українців Австро-Угорщини. У Східній та Центральній Європі війна спочатку послабила, а потім знищила імперії, у той час як революція покінчила зі старими порядками. Обидва імперські уряди впали. Як і решта Європи, Україна вийшла з лих війни зовсім іншою — психологічно контуженою та бруталізованою, зі зруйнованою економікою, втратами населення, а також мобілізованою етнічною самосвідомістю та більш антагоністичними відносинами між етнічними групами, ніж будь-коли раніше. Але крах імперій дав українцям також нову самосвідомість, створив Українську державу з власним урядом та армією і розмістив Україну на політичній мапі Європи. Нові політики, народжені війною, дали українцям по обидва боки колишнього імперського кордону чітку політичну мету — незалежність. Не більше, ніж фантазія до війни, вона стала частиною ідеології, спільної для соціалістичних лідерів Ради, консервативних прихильників Скоропадського й ліберально налаштованих борців за Західноукраїнську Народну Республіку в Галичині. Справа незалежності мобілізувала українців, але також налаштувала проти нової країни сусідів. Одна справа — проголосити незалежність, та зовсім інша — здобути її. Українцям доведеться боротися за неї, і не на один фронт.

ВТРАЧЕНА МРІЯ

У середу, 22 січня 1919 року, у Києві був чудовий зимовий день — з легким морозом, але без снігу. Нам відомо про це, бо того дня в місті була знімальна група, яка робила одну з перших зйомок масового заходу в столиці. Минув рік із того часу, як Центральна Рада проголосила незалежність України у своєму Четвертому універсалі. Повернувшись тепер до влади, деякі з її колишніх лідерів скористалися цією нагодою для іншої важливої декларації — проголошення об'єднання в одній державі колишніх австрійської та російської частин країни. Вони побудували тріумфальну арку від Володимирської вулиці до Софійського собору, обравши собор часів Київської Русі історичним фоном для проведення масового мітингу, церковної служби та військового параду — детально розроблених церемоній для відзначення того, що ще кілька місяців тому здавалося не більше ніж мрією маленького кола українських інтелектуалів по обидва боки російсько-австрійського кордону.

Коли опівдні дзвони Святої Софії почали свій передзвін, камера вихопила зображення щасливих облич, жінок із квітами, юрби чоловіків у військовій формі. У центрі уваги були члени Директорії, нового революційного уряду, очолювані високим чоловіком із борідкою, вдягненим у темний шкіряний плащ і вовняний капелюх з широкими крисами. Це був голова Директорії та колишній прем'єр-міністр уряду Центральної Ради Володимир Винниченко. Праворуч від нього йшли представники Західної України, уповноважені народними зборами українських

земель колишньої імперії Габсбургів укласти акт про об'єднання двох українських держав. Але найбільшу увагу оператора привернули не Винниченко і не Лев Бачинський, голова делегації від парламенту ЗУНР. Найбільше «ефірного часу» дісталось чоловікові середнього віку й середньої статури в смушковій шапці — такий самий, як і в офіцерів, що його оточували. В одному кадрі він стоїть поруч із Винниченком, палячи цигарку, а потім поправляючи свій ремінь та одяг. Це був Симон Петлюра, головний отаман, або командувач військ Директорії.

На момент зйомки фільму Петлюри, який народився 1879 року в Полтаві, було 38. Як і Йосип Сталін, який був на півроку старший за нього, Петлюра почав свою революційну діяльність, будучи студентом духовної семінарії. Незабаром він став одним із лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Після поразки революції 1905 року він редагував низку українських журналів та газет, спочатку в Києві, потім у Санкт-Петербурзі, а з 1912 року — у Москві. 1917 року, як голова Українського генерального військового комітету, а потім як генеральний секретар з військових справ Центральної Ради, він керував формуванням українських підрозділів у лавах російської армії. Імперські урядовці доручать командувати одним із таких підрозділів майбутньому гетьманові Павлу Скоропадському.

На стрічці, знятій 22 січня 1919 року в Києві, Петлюра стоїть поруч із Володимиром Винниченком, але не розмовляє з ним. Між двома політиками не було приязні. Їхнє суперництво тривало ще з довоєнних часів, коли обидва були лідерами УСДРП. У часи Центральної Ради Винниченко, який мав сильні пробільшовицькі симпатії, звинуватив Петлюру в тому, що той спровокував більшовицьке вторгнення. У грудні 1917 року, напередодні цього вторгнення, Петлюра змушений був піти у відставку. Хоча Петлюра й Винниченко об'єдналися, щоб підняти повстання проти гетьмана, їхнє суперництво продовжилось і в Директорії, але швидко було розв'язане. До березня 1919 року Вин-

ниченко, чиї настрої так і залишилися прорадянськими та пробільшовицькими, уже буде і поза Україною, і значною мірою поза політикою. На початку травня 1919 року Петлюру оберуть головою Директорії з диктаторськими повноваженнями.

Існували важливі політичні та військові чинники, що сприяли зростанню впливу Петлюри в той час, коли в еміграції опинилися не лише Винниченко, а й Михайло Грушевський, інша важлива постать 1917 року. Петлюра здобув популярність, оскільки його посада секретаря військових справ, а потім головнокомандувача стала критично важливою у той період, коли Українська революція перейшла з парламентської до військової стадії. На початок 1919 року, коли Україна знову опинилася під нападом більшовиків, Петлюра став ключовим міністром в уряді. Другого лютого 1919 року, менш ніж за два тижні після святкування Акту злуки, Директорію витіснили з Києва. Вона переїхала спочатку до Вінниці, а потім створила свою штаб-квартиру в Кам'янці-Подільському, ще ближче до колишнього російсько-австрійського кордону, на той час — кордону з ЗУНР.

Альтернативи відступу не було, бо в українській армії знову був безлад. Селянські загони, які Петлюра повів наприкінці 1918 року проти гетьмана Скоропадського, майже повністю зникли: зі 100 тисяч вояків-селян лише чверть лишилася з Петлюрою, решта повернулися до сіл, вважаючи, що вже виконали свою місію, а решту хай робить уряд, якому вони допомогли здобути владу. Більшість із тих, хто залишився, очолювали отамани — цим словом козацької доби тепер називали тих, кого за сто років будуть називати польовими командирами. Титул головного отамана, який мав Петлюра, відображав сумну реальність: він командував групою недисциплінованих польових командирів, а не дисциплінованою армією. Петлюрі та його офіцерам так і не вдалося здійснити перехід від повстанських загонів до регулярної армії. Будучи успішними бунтівниками, українські політики виявилися аматорами в справі державного будівництва та організації збройних сил.

Єдиними надійними підрозділами на службі УНР були ті, що склалися з галицьких вояків — українців австрійської армії, які були захоплені росіянами під час Першої світової війни. Колишні галицькі полонені приєдналися до сил республіки після Лютневої революції 1917 року. Вони виявилися найбільш дисциплінованими з'єднаннями кількох українських урядів. У липні 1919 року Петлюра отримав нове підкріплення з Галичини. П'ятдесятитисячна Українська Галицька армія (УГА) перетнула річку Збруч, що раніше розділяла імперії Габсбургів та Романових, і приєдналася до військ Петлюри на Поділлі. Здавалося, що об'єднання Східної та Західної України, проголошене півроку тому в Києві, почало давати свої перші плоди. Та обставини, у яких відбулося це об'єднання, насправді були жахливими — і армія Петлюри, і УГА були на межі поразки, причому останню витіснив із Галичини наступ польської армії.

Як і чому це сталося? Незважаючи на захоплення Львова поляками в листопаді 1918 року, західноукраїнському уряду вдалося встановити досить ефективний контроль над більшою частиною Східної Галичини, населеної українцями. Він створив адміністративну систему, яка реально працювала, запропонував низку реформ, у тому числі перерозподіл землі, що був вигідним для селянства, і згуртував українське населення навколо ідеї незалежності від Польщі. Поворотним моментом у польсько-українській війні став прихід до Галичини у квітні 1919 року 60-тисячної армії під командуванням генерала Юзефа Галлера фон Галленбурга. Вона була сформована у Франції з польських військовополонених (які спочатку воювали на боці австрійців) і озброєна Антантою. Частина офіцерів, які командували армійськими корпусами, була французами. Армію було відправлено на Східний фронт для боротьби з більшовиками, але Галлер розгорнув її проти українських військ у Галичині. Французи протестували, надсилаючи телеграми, але поляки витіснили погано озброєну українську армію на схід і запевняли французів, що всі українці є більшовиками. Улітку 1919 року УГА від-

ступила до Збруча й перетнула його, щоб об'єднатися з силами Петлюри на Поділлі.

Налічуючи близько 50 тисяч вояків УГА, 35 тисяч солдатів, вірних Петлюрі, та близько 15 тисяч повстанців під командуванням союзних отаманів, українські війська становили серйозну бойову силу. Прихід галичан дав Петлюрі шанс відбити захоплені більшовиками території Центральної та Східної України. Але єдність двох Україн виявилася менш міцною, ніж здавалося. Консервативному в політичному відношенні керівництву ЗУНР було важко робити спільну справу з лівими членами уряду Директорії, галицькі командири не могли зрозуміти слабкої дисципліни колишніх повстанців, і обидві групи почали поглядати в різні напрямки, шукаючи можливих союзників.

Більшовицькому перевороту, що стався у жовтні 1917 року в Петрограді, чинив опір не лише український уряд у Києві. Проти більшовиків виступили національні уряди в інших частинах імперії, особливо в Балтії та на Північному Кавказі. У південній Росії колишні імперські офіцери й донські козаки об'єднали сили та створили Білу армію, яка боролася за відновлення добільшовицького політичного та соціального ладу. Західні держави, у тому числі Британія та Франція, надали підтримку цій армії під командуванням Антона Денікіна, коли влітку 1919 року вона почала наступ на більшовиків на території України. Поява Денікіна в Південній Україні та його просування на північ поставило нове питання перед українським урядом та його збройними силами. Чи слід їм укладати союз із Денікіним чи остерігатися його, оскільки він прагне не лише знищити соціальну революцію, яку відстоювали ліві українські лідери, а й відновити єдину та неподільну Російську державу?

Галицькі та наддніпрянські українці по-різному відповіли на це питання. Західняки не бачили жодної проблеми в союзі з антибільшовицькою та антипольською Білою армією. Східняки, зі свого боку, розглядали поляків, яких зневажали галичани, як потенційних союзників у боротьбі з більшовиками та білими,

у той час як деякі напівсамостійні у своїх діях отамани були не проти приєднатися до Червоної армії. Об'єднані ідеологією та обставинами, дві сторони й досі вели кожна свою війну. У серпні, коли білогвардійські та галицькі підрозділи одночасно увійшли до Києва, галичани люб'язно відступили, залишивши місто білим, що спричинило серйозний конфлікт між Петлюрою та галицькими командирами. Повний розрив відбувся в листопаді 1919 року, коли велика епідемія тифу ледь не знищила обидві армії, змусивши вцілілих галичан приєднатися до білих, а Петлюру — укласти угоду з поляками.

1919 рік, який почався на високій ноті та з великими надіями для обох українських держав, завершився катастрофою. На кінець року українських збройних сил більше не існувало, а з ними не стало й державності. Східні українці зазнали поразки через те, що були політично розділені й погано організовані, тоді як галичани програли через те, що, маючи недостатню чисельність та вогневу потужність, не отримали ніякої допомоги від східних братів. Об'єднання двох держав та армій призвело радше до військового союзу, ніж до створення єдиної держави чи збройних сил. Тривалий період існування в окремих імперіях з різними політичними та соціальними порядками дуже вплинув на політичну та військову культуру двох українських еліт та їхніх послідовників, які вважали, що належать до однієї нації. Та, незважаючи на лиха 1919 року, вони не були готові відмовитися від цієї ідеї.

Щойно українські війська покинули головне поле бою й ідея української незалежності, здавалося, зійшла нанівець, три основні сили зіткнулися в боротьбі за контроль над Україною. Польські війська, ведені баченням відновлення польської держави в кордонах, близьких до тих, що існували до поділів Речі Посполитої, володарювали в Галичині й рухалися на Поділля й Волинь. Білі армії, підтримані Антантою, просувалися від південної України на північ, у напрямку Росії, з метою відновлення єдиної та не-

подільної Російської держави царських часів. Крім того, були ще й більшовики, довгостроковою метою яких була світова революція, а нагальною необхідністю — військове виживання. Ні того, ні іншого, як відверто визнавав Володимир Ленін, неможливо було досягнути без українського вугілля та хліба.

З усіх режимів і армій, які воювали в Україні 1919 року, більшовики мали найбільши впливи і найдовше тримали Київ у своїх руках: з лютого до серпня, а потім знову в грудні. Але контроль над великими промисловими містами українського степу не означав контролю над усією Україною. Село повставало проти нових більшовицьких господарів. За час свого правління вони налаштували проти себе українських лібералів та соціалістів, багато з яких вітали радянську владу, але не за рахунок своєї програми державного будівництва. Те саме стосувалося й селян, які підтримали більшовицькі обіцянки дати їм землю за номінальною вартістю, але потім були змушені віддати свій врожай під дулом пістолета. Сільські повстання зіграли у втраті більшовиками України 1919 року не меншу роль, ніж біла армія Денікіна й Галицька та східна Українська армія Петлюри. Після розгрому Денікіна й нового захоплення Києва в грудні 1919 року більшовики вирішили проаналізувати свої минулі помилки.

Першим зробив висновки Володимир Ленін. На його думку, більшовики зіткнулися з проблемами в Україні, бо знехтували національним питанням. Невипадково наприкінці 1919 — на початку 1920 року більшовицьке військо повернулося до України під прапором формально незалежної Української Радянської Соціалістичної Республіки та спробувало заговорити до українців їхньою рідною мовою. З відвертою русифікацією було покінчено — розпочалася культурна адаптація більшовицького режиму до вимог національної революції. У рамках нової політики, що нагадувала імперську кооптацію¹ місцевих еліт, більшовики відкрили двері своєї партії для українських лівих —

¹ Уведення до складу якогось виборного органу нових членів або кандидатів без проведення додаткових виборів. (Прим. ред.)

колишніх есерів, які прийняли ідею радянської організації майбутньої Української держави й увійшли в історію як «боротьбисти» (за назвою їхнього друкованого органу — газети «Боротьба»). Прийняті до партії в індивідуальному порядку, вони забезпечили більшовиків вкрай необхідними для них україномовними кадрами та культурною елітою. Настало примирення і з селянами, які отримали землю, яку їм так довго обіцяли: навесні 1920 року більшовики відклали свої плани щодо створення великих колективних господарств на землях, конфіскованих у дворянства, і дозволили селянам розділити землю їхніх колишніх господарів.

Нова стратегія працювала. 1920 року більшовики змогли встановити контроль над Центральною і Східною Україною та усунути останню реальну загрозу в регіоні. Наприкінці квітня 1920 року польські війська Юзефа Пілсудського, підтримувані залишками армії Петлюри, розгорнули наступ на Київ з боку Волині та Поділля. Метою Пілсудського було створення буферної Української держави між Польщею та Радянською Росією. Спочатку наступ був успішним. Сьомого травня Петлюра знову увійшов до Києва як голова українського уряду, але цього разу на його боці не було Галицької армії. Ціна, яку йому довелося заплатити за підтримку Польщі, навряд чи була великою в практичному плані, але мала величезне символічне значення. Головний отаман погодився визнати польський контроль над Галичиною, завдавши останнього удару по непростих відносинах між двома українськими державами.

Успіх Петлюри був недовгим. Більшовики перейшли в контр-наступ, витіснивши польсько-українську армію з Києва 13 червня. Перша кінна армія на чолі з Семеном Будьонним прорвала оборону, перекинувши супротивникові шлях до відступу та завдавши спустошливого удару ззаду по польських та українських позиціях. Червона армія наступала по всьому фронту не тільки в Україні, а й у Білорусі, долаючи до 32 на день. Незабаром вона досягла Львова, який Йосип Сталін, тоді комісар одного з червоноар-

мійських фронтів, вирішив взяти штурмом, аби здобути лаври великого полководця. За іронією долі, місто було врятовано від більшовицької навали польськими та українськими військами, причому останні, вояки Петлюри, були родом зі Східної України. Успішний захист Львова став важливим чинником, що призвів у підсумку до поразки Радянської Росії у війні з Польщею.

Військова фортуна знову змінилася в серпні 1920 року. За допомогою зброї, отриманої від Антанти, та завдяки порадам британських і французьких офіцерів (серед останніх був майбутній президент Франції Шарль де Голль) польські підрозділи зупинили радянський наступ на околиці Варшави, перемігши ворога в битві, відомій як «диво на Віслі». Одним із тих, хто забезпечив це «диво» з радянського боку, був Сталін. Це він закликав Будьонного не послухатися наказу своїх командирів і спробувати взяти Львів замість рухатися в напрямку Варшави. Тепер Червона армія хаотично відступала. До жовтня, коли сторонами було підписано перемир'я, радянсько-польський кордон перемістився в гліб Білорусі на півночі та України на півдні. В Україні під контролем поляків знову опинилися Волинь та частина Поділля. Незважаючи на цей успіх, польські спроби створити буферну Українську державу зі столицею в Києві зазнали краху, так само як і надії українців на відродження незалежної державності. «Диво на Віслі» також поклато кінець радянським планам перенести революцію до центру Європи.

Одним із найвідоміших «літописців» польсько-радянської війни був одесит Ісаак Бабель. Він воював у лавах Першої кінної армії Будьонного й вів щоденник, пізніше використаний ним під час написання збірки оповідань під назвою «Конармія». Ця книжка, розкритикована Будьонним за спотворення героїчного образу солдатів, описує жорстокість воєнного часу, насильства червоних кавалеристів і трагічне становище єврейського населення України в умовах постійної війни. Через численні армії, що билися одна з одною протягом майже трьох років,

постійно змінюючи лінії фронту, цивільне населення України зазнало нового насильства й руйнувань, не встигнувши отямитися від спустошень світової війни. Жодній групі не прийшлося гірше, ніж євреям, які зазнавали нападів з усіх боків — від червоних, білих, українських армій та повстанських ватажків.

Погроми важко було назвати новим явищем для України та смуги осілости в цілому, але цього разу вони здійснювалися озброєними нападниками. Кількість їхніх жертв зростала в геометричній прогресії, подолавши позначку 30 тисяч в одній лише Україні. До звичайних причин погромів: бажання грабувати, християнський антиїудаїзм та сучасний антисемітизм — додалися політика й ідеологія революційної доби. З одного боку, у євреях вбачали капіталістів-експлуататорів, яких ненавиділи комуністичні та соціалістичні пропагандисти, а з іншого — затятих прихильників більшовизму.

Основні погроми почалися навесні 1918 року з просуванням німецьких і австро-угорських військ в Україну. Першими зловмисниками, однак, були не німці чи війська Центральної Ради, а більшовики, які відступали. Вони замінили християнське завзяття на комуністичну добродесність і виправдовували свій напад на євреїв Новгород-Сіверська та Глухова (колишньої гетьманської столиці) як напад на буржуазію. Навесні 1919 року, коли армія Петлюри відступала на захід під ударами більшовиків, тепер уже українські підрозділи влаштували серію погромів, найбільший з яких — у Проскуріві (нині Хмельницький) — забрав приблизно 1700 життів. Пізніше того ж року єврейські поселення були розграбовані повстанськими отаманами та їхніми свавільними підрозділами, які не турбувалися про політичні гасла й були зацікавлені лише в поживі. Восени прийшли денікінці, які влаштували власні погроми під традиційним антисемітським гаслом «Бий жидів, рятуй Росію!». Найбільший із них відбувся в місті Фастів на південь від Києва, забравши близько тисячі безневинних жертв. За даними дослідників, на рахунок білих було до 20 % погромів, червоних — до 10 %, повстанських отаманів — до 25 %

і військ Петлюри — до 40 % — найбільше за роки війни. Біла армія була єдиною організованою збройною силою, де солдати проводили погроми за згоди командирів. Напевне, єдині вояки, які утрималися від погромів, — це галицькі українці.

Євреї українських містечок організовували загони самооборони, що були ефективними в боротьбі з повстанськими отаманами, але не могли протистояти великим арміям. Єврейська молодь також масово вступала до лав Червоної армії, політичний керівник якої, Лев Троцький, був родом з України й часто розглядався як символ єврейського більшовизму. Але причина популярності Червоної армії серед євреїв виходила далеко за межі особи Троцького. Єврейські революціонери завжди брали активну участь у соціал-демократичних рухах — чи то більшовицьких, чи меншовицьких. Крім того, молоді євреї приєднувалися до армії, яка, якщо судити з кількості погромів, здавалося, доброзичливіше ставилася до них. З цієї точки зору історія Ісаака Бабеля, який після короткого перебування в ЧК (ленінській таємній поліції) приєднався до Кінної армії Будьонного як політичний комісар і журналіст, на-вряд чи була нетиповою для єврейської молоді з Одеси.

Погроми 1919 року поклали край українсько-єврейському альянсу перших місяців революції. Вони ж перетворили Симона Петлюру на жадливий символ українського антисемітизму. Його ототожнення з антисемітизмом ще більше посилювалося, коли 1926 року, живучи в еміграції в Парижі, він був застрелений колишнім солдатом Червоної армії Шоломом Шварцбардом. Багато хто вважав, що Шварцбард ліквідував лідера української політичної еміграції за дорученням таємної поліції Йосипа Сталіна. Але той стверджував, що діяв сам і вбив Петлюру, аби помститися за єврейських родичів, які загинули під час українських погромів. Одне не суперечило іншому. Паризький суд залишив винного на волі.

Чи дійсно Петлюра був відповідальний за погроми? Симон Петлюра, соціал-демократ у дореволюційні роки й голова лівої Директорії, за своїми політичними переконаннями був інтернаціоналістом, як і його політичне середовище. Він поділяв думку

Михайла Грушевського та інших членів Центральної Ради про те, що євреї є природними союзниками українців у боротьбі проти національного та соціального гніту. Ця думка є лейтмотивом наказів, що їх він віддавав військам. «Час зрозуміти, що все єврейське населення — їхні жінки, їхні діти — було поневолене й позбавлене національної свободи, так само як і ми», — писав він у своєму наказі в серпні 1919 року. «Вони не повинні нікуди від нас іти; вони живуть із нами з давніх часів, розділяючи з нами наші біди й нещастя. Я рішуче наказую, що ті, хто підбурює вас здійснювати погроми, будуть вигнані з нашого війська й засуджені як зрадники Вітчизни».

У розумінні Петлюри напади на євреїв дорівнювали зраді України. Проблема полягала в тому, що, видаючи накази, він зрідка або із запізненням карав винних. Отаман Іван Семесенко, чий загін влаштував у лютому 1919 року погром у Проскуріві, був засуджений і розстріляний за наказом Петлюри лише в березні 1920 року — занадто пізно, щоб це мало вплив на армію у розпал погромів. Петлюра неохоче впроваджував у життя свої накази, оскільки мав обмежений вплив на свою армію. Причини, з яких армія брала участь у погромах, були ті самі, що й причини програшу в боротьбі за незалежність: її підрозділи були часто некеровані й дезорганізовані. Такі соціалістичні українські лідери, як Петлюра, опинилися на гребені хвилі селянської революції, яка прийшла надто рано з точки зору українського національного руху. До того, як їхня країна запалала у вогні революції, іноземної інтервенції та громадянської війни, в українських діячів ніколи не було можливостей працювати з селянськими масами й виховувати їх в основах нової соціалістичної та інтернаціоналістичної віри. Напередодні Першої світової війни в Україні вільно вели пропаганду тільки прихильники малоросійської ідеї та активісти російських націоналістичних організацій, для яких антисемітизм був ключовим ідеологічним чинником. Правобережна Україна, що перед війною була bastіоном «Союзу російського народу», стала й місцем найжахливіших погромів 1919 року.

Єдиним отаманом, який намагався, хоч і з перемінним успіхом, стримувати свої війська від влаштування погромів та боровся з антисемітизмом у лавах своєї селянської армії, був Нестор Махно. Низенький худорлявий чоловік з вусами та довгим волоссям, він був харизматичним командиром найбільшої селянської армії у колишній Російській імперії, яка в найкращі часи налічувала 40 тисяч вояків. Селянин за походженням і анархіст за своїми політичними поглядами, Махно був найбільш ідейним серед повстанських отаманів. Його базою і місцем дій було містечко Гуляйполе на півдні України — селянська глибинка, розташована між вугільними шахтами Донбасу та залізрудними промислами Криворіжжя. На початку ХХ століття нова залізниця, що проходила через місто Олександрівськ (нині Запоріжжя), недалеко від батьківщини Махна, перетнула лінію Москва—Севастополь і з'єднала два індустріальні регіони України. Розташування залізниць поставило Махна та його військо в центр боротьби за контроль українського півдня.

Селянські вояки Махна мало поділяли його анархічні принципи та мрії і з презирством ставилися до ідеологічно мотивованих анархістів навколо їхнього «батька», як вони його називали за традицією селянського патерналізму. Селяни ненавиділи державний контроль будь-якого роду — ця позиція імпонувала анархістським ідеологам Махна — і прагнули експропріації та перерозподілу землі. Як і запорозькі козаки ХVІІ століття, махновська армія, яка діяла в колишньому козацько-татарському прикордонні, дистанціювалася від українських урядів на півночі й часто воювала з ними. Хоча абсолютна більшість вояків Махна були етнічними українцями, а українська національна ідея не була для нього чужою (його дружина-вчителька активно пропагувала її), погляди вождя анархістської революції були в основному інтернаціоналістськими.

Серед усіх сил, що боролися за Україну, Махно вважав потенційними союзниками лише більшовиків, але вони повернули зброю проти нього, щойно він допоміг їм розгромити їхнього

головного ворога — Білу армію під командуванням генерала Петра Врангеля, рештки якої перетворили Крим на останній бастион передреволюційної Росії. Уряд Врангеля був восьмим кримським урядом менш ніж за три роки. Перший заснували кримські татари, які 25 грудня 1917 року проголосили Кримську Народну Республіку. Після двох великих хвиль еміграції до Османської імперії кримські татари становили близько 30 % населення півострова (решту становили росіяни, українці, греки, болгары, євреї та представники інших національностей). Їхня республіка являла собою одну з перших спроб будь-якої мусульманської групи створити світську державу, що було наслідком культурної та освітньої діяльності попереднього покоління кримськотатарських діячів на чолі з Ісмаїлом Гаспринським, батьком новітньої кримськотатарської нації. Але Кримська Народна Республіка проіснувала недовго. У січні 1918 року влада на півострові перейшла до більшовиків, які оголосили незалежну Республіку Таврида (Крим), незабаром захоплену українськими та німецькими військами.

Під німецьким правлінням Крим залишався незалежним від України, але у вересні 1918 року гетьман Скоропадський оголосив економічну блокаду півострова і змусив кримський уряд приєднатися до Української держави на правах автономного регіону. Ця домовленість тривала недовго, оскільки після відступу німців до влади прийшов новий уряд на чолі з ліберальним політиком караїмського походження Соломоном Кримом. Його міністром юстиції був Володимир Набоков, батько відомого письменника. Але більшовики вже були на марші. Вони стратили імператора Миколу II з родиною на Уралі в липні 1918 року. Сьомого квітня 1919 року ті члени дому Романових, які ще лишилися живими, залишили свої маєтки в Ялті й були доставлені на безпечний Захід британським дредноутом «Мальборо». З червня 1919 року Крим був під контролем білогвардійців, спочатку під керівництвом генерала Денікіна, а потім, після його відставки у квітні 1920 року, під командуванням генерала Врангеля.

Врангель оголосив себе головою уряду півдня Росії, але насправді він контролював лише Кримський півострів та смужку землі на північ від нього. Він та його міністри хотіли відновити всю Російську імперію, що було легше сказати, ніж зробити. Незважаючи на підтримку Антанти, Врангель програв війну з більшовиками. Восьмого листопада 1920 року Червона армія і союзницькі загони Махна почали наступ на Крим з материка, рушивши в холодну осінню погоду через мілководдя Сиваської затоки та взявши штурмом укріплення білих на Перекопському перешийку — смузі завширшки 7 км, що з'єднував півострів з материком. Сімнадцятого листопада вони увійшли до Ялти. Генерал Врангель евакуював залишки своєї армії до Стамбула. Ті, хто залишився — близько 50 тисяч солдатів та офіцерів, — загинули під час наймасовішої різанини цієї війни. Це було не лише останнє масове вбивство кривавої революційної війни, а й прелюдія до не менш кривавого панування більшовиків над величезною країною, до складу якої силоміць включили більшість території України.

У березні 1921 року представники Російської Федерації, Радянської України та Польщі підписали мирний договір у Ризи, за яким встановлювався новий польсько-радянський кордон. Відповідно до умов договору, Польща не лише зберігала за собою Галичину, а й отримувала Волинь, що до того належала Росії. Україна виявилася поділеною не між двома державами, як напередодні Першої світової війни, а між чотирма. Буковина, захоплена Румунією 1918 року, залишилася під контролем Бухареста, у той час як Закарпаття було відібрано в ослабленої поразкою Угорщини й передано новоствореній Чехословацькій державі. Чехи та словаки, поляки та литовці — усі здобули власні незалежні держави, у той час як українці, незважаючи на неодноразові зусилля зі здобуття незалежності, отримали лише автономію в складі контрольованої росіянами радянської держави.

Як можна пояснити такий результат? Причин багато. Одна з них — це присутність більш могутніх та агресивних сусідів, які претендували на українські території. Але ключовим чинником була незрілість українського національного руху й пізне сприйняття ідеї державності та незалежності і в австрійській, і в російській частинах України. Якщо в австрійській Галичині поділ на прихильників української та загальноросійської ідентичності був подоланий до 1918 року, то в Наддніпрянській Україні він тривав і під час війни та революції. Регіоналізм, що виник внаслідок різних історичних траєкторій окремих частин України, був серйозною перешкодою як в австрійській Україні, де динаміка національного будівництва значно відрізнялася в Галичині, Буковині та Закарпатті, так і в Наддніпрянській Україні, де ідея української державності мала набагато більшу підтримку в колишній Гетьманщині та колишньому польському Правобережжі, ніж у степових регіонах на сході та півдні. Міста, особливо великі, населені неукраїнцями, залишилися за межами українського руху за незалежність, який ґрунтувався майже виключно на підтримці селянських мас.

З урахуванням цих обмежень, що зв'язували український національний проект, виникає ще одне важливе питання. Як міг новонароджений національний рух, що вперше сформулював політичну мету незалежності тільки наприкінці XIX — на початку XX століття й не сприймав її як практичну мету аж до початку 1918 року, зміг досягти значних успіхів на політичній сцені, де домінували колишні імперські сили та значно більше розвинені національні рухи? Революційний вплив Першої світової війни та крах імперій створили несподівані можливості для українського руху в 1917—1918 роках, і він сповна скористався ними. Український національний проект вийшов із кривавого безладу Першої світової війни набагато зрілішим, ніж раніше. Незважаючи на невдалу спробу створити єдину державу з габсбурзької та Наддніпрянської України, ідеал єдиної та незалежної державності став головним елементом у новому українському символі віри.

КОМУНІЗМ І НАЦІОНАЛІЗМ

Під час міжвоєнного періоду (1918—1939) українці стали найбільшою нацією Європи з невирішеним національним питанням. Українці не мали самостійної держави, а їхні землі були поділені між чотирма державами: більшовицькою Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. До складу Радянської України, що згодом увійшла до керованого Росією Радянського Союзу, були включені центральні та східні українські землі; вона мала спільний кордон із Польщею на Волині та Поділлі згідно з умовами договору в Ризі та з Румунією по Дністру. Антанта визнала дністровський кордон у Паризькому договорі з Румунією 1920 року, однак радянська влада заперечувала його.

Кожен з урядів, яким потрапила до рук українська територія, намагався вирішити українське питання по-своєму, використовуючи низку стратегій — від компромісу до придушення. Ішлося в першу чергу про ідеологію та культуру. Протягом усього ХХ століття у Європі конкурували між собою дві ідеології та системи поглядів — комунізм та націоналізм. В українському випадку, як і в багатьох інших, націоналізм і комунізм не тільки боролися один проти одного, а й прагнули до взаємної адаптації в гібридному вигляді націонал-комунізму. Унаслідок різних шляхів мобілізації української політичної і культурної ідентичності виникла низка українських національних проєктів, що намагалися замінити собою українські ліберальні та соціалістичні проєкти довоєнної доби. Двома найвпливовішими новими проєктами виявилися радянський варіант націонал-

комунізму в Радянській Україні (Українській Соціалістичній Радянській Республіці, або УСРР) та радикальний націоналізм, поширений здебільшого в Галичині та на Волині, що перебували під владою Польщі. Взаємодія між цими двома моделями української самосвідомості багато визначатиме в історії країни ХХ століття.

У грудні 1922 року Українська Соціалістична Радянська Республіка (1937 року її назву змінять на Українську Радянську Соціалістичну Республіку), комуністичне державне утворення, що включало центральні та східні українські землі, уклала договір із Російською Федерацією, Білоруською та Закавказькою республіками про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Створення СРСР стало наслідком втручання Володимира Леніна в дебати між Йосипом Сталіним, який обіймав новостворену посаду Генерального секретаря ЦК РКП(б), та більшовицькими лідерами Грузії та України. Сталін хотів, щоб Україна та інші республіки увійшли до складу Російської Федерації на правах автономії. Лідери українських комуністів опиралися цьому. До їхнього числа входили старі більшовики та колишні українські соціалісти-боротьбисти, які вважали, що соціальна революція передбачає національне визволення і що створення дійсно суверенних радянських республік буде найкращим досягненням і того, й іншого. Ленін, який мріяв про світову революцію і уявляв собі Китай, Індію, Німеччину, Францію та Сполучені Штати у складі союзу в майбутньому, підтримував українську позицію.

Союз багато в чому був створений з урахуванням України. Його безпосереднім завданням було утримати українців усередині радянських кордонів, поляків тримати подалі від них, а росіянам не давати безроздільно панувати в новій країні. Москва вважала українців, чий лідер, перш за все Симон Петлюра, показали себе здатними до розв'язання масових селянських повстань, найбільш неспокійною і непокірною етнічною мен-

шиною під її правлінням, одночасно розглядаючи російські націоналістичні прагнення як загрозу єдності багатонаціональної держави. Польща, звичайно, вважалася супротивником, який за підтримки Заходу міг би організувати новий наступ і відірвати частину України. За умов декларованого урядом федералізму союзного договору та реального централізму керівної Комуністичної партії, Україна де-факто користувалася автономією, можливо, з ширшими привілеями, ніж це уявляли провідні українські політики довоєнного часу чи навіть лідери Центральної Ради в перші місяці революції.

Україна вступила в новий етап свого національного будівництва в політичних та правових рамках, створених радянським режимом, який називав себе «диктатурою пролетаріату». На початку 1920-х, оскільки режим намагався зміцнити свій контроль над країною, спустошеною світовою і громадянською війною та революцією, він дозволив відновити деякі елементи ринку, які зайшли до контрольованого згори економічного простору Радянського Союзу через «задні двері» непу. У політичній і культурній сфері радянські лідери шукали нові способи утримати колишні імперські володіння Романових. Вони знайшли тимчасове рішення у вигляді політики коренізації, що надавала особливого значення політичній інкорпорації до комуністичної системи правління неросійської периферії, а також підтримці та розвитку місцевих культур. XIII з'їзд партії, що відбувся в Москві в квітні 1923 року, за кілька місяців після створення Радянського Союзу, визнав коренізацію офіційною політикою партії та уряду.

Одною з цілей, що їх Москва намагалася досягти через політику коренізації, було створення лояльних місцевих еліт. Політику Романових, які розширювали російські території, включаючи місцеві еліти до складу імперського дворянства, було неможливо застосовувати в революційну епоху. Включення місцевих революційних еліт відбувалося 1920 року, коли до партійних лав прийняли членів групи «Боротьба» з колишніх

соціалістів-революціонерів, але така стратегія підривала ідеологічну однорідність партії та могла тривати лише до певної межі. Тим часом Україні бракувало корінної комуністичної еліти в достатній кількості, щоб забезпечити стабільність більшовицького режиму. Населення Радянської України в середині 1920-х років становило приблизно 30 мільйонів, з яких українці склали близько 80 %, росіяни — менш ніж 10 % і євреї — 5,5 %. Етнічний склад партії був зовсім іншим. 1922 року з майже 55 тисяч членів Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) росіяни становили абсолютну більшість — понад 53 %, у той час як частка українців ледве досягала 24 %, так само як і представників усіх інших національностей, серед яких більшість були етнічними євреями. Сільські українці ставилися до нової адміністрації не краще, ніж до окупаційної сили. Партійний режим у Москві хотів змінити це сприйняття, щоб установити контроль над українським селянством.

Націонал-комуністи — група в українському партійному керівництві, яка бачила в революції засіб і соціального, і національного визволення меншин під російським правлінням, — стверджували: для того щоб подолати розбіжності між пролетаріатом міста й дрібнобуржуазним світом села, партія повинна прийняти мову та культуру більшості населення України, яке є українцями. У ситуації, коли комуністична ідеологія залишалася здебільшого міським явищем, село поставало в міркуваннях комуністів про українізацію головною проблемою (ясна річ, через те, що саме таким воно було під час революції та громадянської війни). Українські націонал-комуністи виступали за стратегію, схожу на ту, яку використовували візантійські проповідники на Русі наприкінці I тисячоліття — використання місцевої мови та культури з метою пропагування нової віри, у цьому випадку комунізму. Перемога в центрі «багатомовного» візантійського підходу над римським, що наполягав на латині як єдиному *lingua franca*¹ для

¹ «Франкська мова» (*ital.*) — мова, що використовується як засіб міжетнічного спілкування.

всіх справжніх віруючих, дозволила націонал-комуністам домогтися визнання своєї позиції як офіційної партійної лінії. Але їхня перемога не була ні легкою, ні остаточною.

Найзапекліший опір чинила сама партія, більшість членів якої не були українцями. За одним зі звітів, лише 18 % членів партії на державній службі могли заявити про пристойне володіння українською, на відміну від 44 % державних службовців у цілому. Українські націонал-комуністи на чолі з колишнім членом Центральної Ради Олександром Шумським вимагали більш жорсткої позиції щодо українізації. Шумський хотів замінити першого секретаря ЦК КП(б)У сталінського протеже Лазаря Кагановича, уродженця України, єврея за походженням, якому важко давалася українська мова, на етнічного українця Власа Чубаря, голову українського уряду. Також він зажадав, щоб Сталін сприяв мовній українізації робітників. Політика обмежувалася українцями, виключаючи росіян України, а також інші етнічні групи, які мали власні програми коренізації, та робітників незалежно від їхньої національності. Партія дуже не хотіла відштовхувати російський або сильно зрусифікований робітничий клас мовною політикою, що могла викликати в нього опір. Шумський боровся у винятково несприятливих умовах.

Сталін відмовився зняти Кагановича, заявивши, що ця пропозиція несвоечасна. У цьому питанні він залишався непохитним, хоча лояльність української парторганізації, найбільшої в Радянському Союзі, мала для нього важливе значення у безперервній боротьбі за контроль над партією після смерті Леніна в січні 1924 року. Сталін також відмовився зрушити з місця в питанні українізації робітничого класу. «Наша партія, держава та інші апарати, які обслуговують населення, можуть і повинні бути українізовані з певною швидкістю, — писав Сталін до українського Політбюро — верхівки більшовицьких лідерів України, у квітні 1926 року. — Але пролетаріат не може бути українізований згори. Російські робітничі маси не можна

примушувати до відмови від російської мови й російської культури та прийняття української мови й культури». Особливо критично Сталін ставився до закликів віддалити українську культуру від російської, які він пов'язував з поглядами Миколи Хвильового, українського автора російського етнічного походження (справжнє ім'я та прізвище Микола Фітільов). «У той час як західноєвропейські пролетарі та їхні комуністичні партії сповнені симпатії до Москви як цитаделі міжнародного комуністичного руху та ленінізму; у той час, як західноєвропейські пролетарі з симпатією вдивляються у прапор, що майоріє над Москвою, український комуніст Хвильовий не може сказати на користь Москви нічого, окрім як повчати українських діячів тікати від Москви... якомога швидше», — писав Сталін.

Вирішивши перехопити ініціативу в українських комуністів, Сталін наказав своєму ставленику Кагановичу очолити процес українізації і взяти до уваги занепокоєння Шумського щодо її повільного темпу. Каганович був зобов'язаний перетворити те, що до 1926 року було формальною українізацією, на більш ефективну та всеохопну політику. 1927 року йому вдалося подати свою доповідь на з'їзді КП(б)У українською мовою. Він також зайняв жорстку позицію, коли справа дійшла до використання української в освітніх установах, а також у пропаганді та культурно-масовій роботі серед робітничого класу. Після відкликання Кагановича до Москви 1928 року його наступник, етнічний поляк Станіслав Косіор, продовжив його політику. Результати не забарилися. За офіційними даними, навчання українською мовою у вищих навчальних закладах зросло з 33 % у 1926—1927 навчальному році до 58 % у 1928 та 1929 році. Частка газет українською мовою зросла з 30 % від усіх газет України 1926 року до 92 % 1932-го. У червні 1932 року 75 % усіх лекцій для шахтарів в Україні читалися українською.

Хоча українізація посідала центральне місце в політиці коренізації в Україні, вона охопила не тільки етнічних українців. В Україні були створені єврейські, польські, грецькі та болгар-

ські регіони із власними адміністраціями. Видавництва друкували книжки національними мовами, а школярі навчалися мовами своїх етнічних груп. Але наслідки цієї політики були обмеженими та стосувалися здебільшого сільської місцевості. У містах національні меншини русифікувалися навіть швидше, ніж українці. 1926 року 62 % українців Харкова назвали рідною мову своєї національності, у той час як серед євреїв такий показник становив лише 41 %. Деякі єврейські інтелектуали та літератори, такі як Григорій Кернер (Грицько Кернеренко), уродженець махновської столиці Гуляйполе, прийняли українізацію і вирішили писати українською, але більшість віддали перевагу російській як більш прямому шляху до соціалістичної модерності. Багато з них поїхали до Москви й там зробили помітну кар'єру. Письменники Ілля Ільф (справжнє прізвище Файнзільберг) та Василь Гроссман — уродженці найбільш відомих єврейських центрів України, Одеси та Бердичева, — обрали саме цей шлях.

Сталінська підтримка українізації була тактичною та тимчасовою. Наприкінці 1920-х років партійне керівництво вирішило, що виживання режиму залежить від підтримки найбільшої етнічної групи — росіян. Треба було тримати під контролем українські та інші неросійські прагнення до створення повністю незалежної культури.

1929 року Головне політичне управління — радянська таємна поліція — розпочало хвилю арештів, готуючись до одного з перших показових процесів у Радянському Союзі. На судових засіданнях, що відбувалися в Харкові, основною мішенню стали лідери української інтелігенції, звинувачені в належності до фіктивної організації — «Спілки визволення України». Обвинувачі стверджували, що члени цієї організації підтримували контакти з українською еміграцією й польським урядом, плануючи підняти повстання з метою створити незалежну Українську державу. У верхній частині списку ймовірних змовників

були вчений секретар Всеукраїнської Академії наук і колишній заступник голови Центральної Ради Сергій Єфремов і колишній прем'єр-міністр Української Народної Республіки Володимир Чехівський. Останній був також одним із лідерів Української автокефальної православної церкви, яку обвинувачі розглядали як одну з гілок організації. Обвинувачення були сфабрикованими, однак судді засудили 15 осіб до смертної кари, 192 — до різних термінів ув'язнення і 87 — до внутрішнього заслання. Цей процес був безпосередньо спрямований проти інтелігенції, яка стояла на чолі політики українізації. Партія змінювала свою стратегію, показуючи цим процесом, що об'єктом її нападу тепер є не великодержавний російський шовінізм, а місцеві націоналізми. Українські націонал-комуністи, у тому числі впливовий нарком освіти Микола Скрипник, намагалися вплинути на Москву щодо організації схожого процесу проти російського «великодержавного шовінізму», однак це їм не вдалося.

Лінгвістична та культурницька українізація не змогла змінити культуру індустріального півдня та сходу республіки. Ніде це настільки не впадало у вічі, як у новій столиці України, Харкові. Частка тих, хто вважав рідною мовою українську, між 1926 та 1939 роками збільшилася лише з 24 до 32 %, а частка тих, хто вважав рідною російську, залишилася на тому ж рівні — близько 64 %. За цей період населення міста подвоїлося з 477 до 833 тисяч осіб, а частка українців зростає з 39 до 49 %. Політику українізації було зупинено перш, ніж вона змогла домогтися включення міста в український культурний процес, — ця поразка матиме довгострокові наслідки для самоідентифікації українського сходу. Але політика українізації залишила й інший відбиток на українському суспільстві. Вона створила умови, у яких дедалі більше міських українців оголошували себе українцями, а не росіянами, незважаючи на те що використовували переважно російську мову. Оскільки кількість російськомовних українців продовжувала зростати, вони утворили важливу культурну ланку між україномовними українцями та російсько-

мовними росіянами. Насправді між усіма трьома групами існувала своя *lingua franca*, що називалася суржигом — суміш двох мов.

У 1920-ті роки радянські лідери прагнули світової революції і розгорнули активну таємну кампанію серед українців у сусідніх державах, намагаючись дестабілізувати та послабити багатоетнічні країни Східної Європи. Зі свого боку Франція та інші західні держави намагалися перетворити ці країни на буферну зону, або «санітарний кордон», запобігти поширенню більшовизму в Європі. Лідери Радянської України зображували свою республіку як новий «український П'ємонт» — державу, що принесе національне та соціальне визволення українцям, які тимчасово опинилися під пануванням іноземної буржуазії. Сам цей термін походив з часів об'єднання Італії, коли П'ємонт привів інші регіони Італії до утворення національної держави. Поляки, а потім українці застосовували метафору П'ємонту щодо Галичини, розглядаючи її як центр своїх національних рухів, а українські більшовики підхопили цей термін. Оскільки українізація відбувалася з середини 20-х років повним ходом, представляти Радянську Україну як маяк української державності було неважко. Більшість населених українцями західних регіонів опинилася під фактичною окупацією, і гноблення там відчувалося майже в усіх сферах громадського та культурного життя.

Складна політична та культурна ситуація склалася в Галичині, що була під владою Польщі. Її населення становило 5 мільйонів осіб, з яких близько 4,4 мільйона були українцями. Версальський та Ризький мирні договори, а також конституція Польщі гарантували українцям правову рівність та право на створення власних шкіл і використання української мови в публічній сфері. Але фактичні умови не відповідали міжнародним зобов'язанням, взятим на себе молодю Польською державою. Гіркі спогади про польсько-українську війну були ще свіжі, а під час війни та відразу після неї польська влада інтернувала близько

70 тисяч українців. Українці бойкотували польські інституції у регіоні: вони відкрили власний підпільний університет та ігнорували польський перепис населення 1920 року й вибори 1922-го. Але ця тактика виявилася неефективною після березня 1923 року, коли Конференція амбасадорів, створена Паризькою мирною конференцією, ухвалила рішення визнати права Польщі на Галичину. Це рішення позбавило галицьких українців останньої надії на західне втручання, що могло б поліпшити їхнє становище й залишило їх наодинці розбиратися з новими політичними обставинами.

Конференція амбасадорів ухвалювала рішення, маючи на увазі, що українці отримають певну форму автономії. Цього так і не сталося, оскільки національна політика Польської держави була спрямована не лише на політичну, а й на культурну асиміляцію меншин. Влада розглядала меншини (до яких, крім українців, належали також білоруси, німці та євреї) як головний внутрішній виклик стабільності режиму, що 1926 року перетворився з республіки на диктатуру. Дискримінаційна політика щодо української більшості в Галичині проявилася в так званому *Lex Grabski* — законі 1924 року, що дістав назву на честь польського міністра освіти Станіслава Грабського, який ввів обмеження на використання української мови в системі освіти й почав практику перетворення українських шкіл на двомовні польсько-українські.

Мова стала ключовим чинником культурної полонізації меншин. У східній Галичині, де 1910 року налічувалося 65 % українців і 21 % поляків, на початку 1930-х частка українців або, радше, тих, хто називав рідною мовою українську, знизилася до 59 %, у той час як частка поляків зросла до 29 %. 1930 року в українській частині Галичини працювало 58 польських державних гімназій і лише шість українських. Хоча українці засновували й приватні гімназії, їх також було менше за кількістю — того ж року працювало 22 польські приватні гімназії проти 14 українських. Нові місця вчителів майже завжди діставалися

полякам. З майже 12 тисяч учителів менш ніж 3 тисячі були етнічними українцями, тоді як решту становили поляки. Близько 600 українських учителів, які не могли знайти роботу вдома, були переведені до польських регіонів держави.

Зростання кількості задекларованих поляків за підсумками перепису було не лише наслідком офіційної підтримки польської мови, а й урядової політики, що заохочувала польську міграцію до Східної Галичини. Незабаром після здобуття незалежності польське керівництво вирішило роздробити великі землеволодіння і розподілити їхні ділянки між селянами. У Галичині та в інших частинах держави, населених українцями, це означало втрати для польських поміщиків, які володіли більшою частиною землі, та здобутки для українських селян. У відповідь на це уряд запровадив політику пільг для польських ветеранів та фермерів, які переселялися до Галичини. Та сама політика застосовувалася й на Волині, колишньому володінні Російської імперії, де поляки історично становили меншу частину населення, ніж в австрійській Галичині. На Волині уряд виділив 40 % усіх земель, які стали доступні в результаті реформи польським колоністам. Під час міжвоєнного періоду до українських земель Польської держави — Галичини, Волині та Підляшшя — переїхало близько 300 тисяч етнічних поляків.

Подальші події підштовхували українців, які становили абсолютну більшість у селах, і євреїв, які становили понад 70 % населення маленьких містечок Галичини, залишати свій край та країну. Економічний застій та зневажливе ставлення центру до східних околиць значною мірою вплинули на зростання еміграції. Видобуток нафти в Галичині впав на 70 % від свого піку напередодні Першої світової війни, але жодної іншої галузі, що могла б замінити його, якщо не брати до уваги невеликого лісового та сільського господарства, у краї не існувало. Українські селяни намагалися покращити своє становище, відроджуючи кооперативний рух, що існував під час австрійського правління. Найуспішнішим був «Маслосоюз», що витримував конкуренцію

не лише вдома, а й експортував свою продукцію до Чехословаччини, Австрії, Німеччини та інших європейських країн. До «Маслосоюзу» приєднався майже кожен український фермер. Але кооперативи не могли кардинально поліпшити скрутне становище українського села. За майже повної відсутності робочих місць у місті малоземельні селяни (понад половину селян мали ділянки не більш ніж 5 акрів) часто не мали іншого вибору, окрім як залишити країну. У міжвоєнний період з Польщі виїхало близько 200 тисяч українських селян. Багато з них завершували свій шлях у США, а після того як у середині 1920-х років там припинили імміграцію, у Канаді та Аргентині. Приблизно стільки ж із Польщі виїхало і євреїв, з яких більшість (до 75 тисяч) поїхала до Палестини, а решта — до Аргентини та США. Єврейську еміграцію підштовхувало як подальше погіршення економічних умов (більшість євреїв у Галичині та решті Польщі жили у злиднях), так і зростання антисемітизму, що призвело до бойкоту єврейських крамниць, ініційованого польськими націоналістами, та нападів на єврейські громади. У другій половині 1930-х років, після смерті Юзефа Пілсудського — голови держави, який намагався приборкати антисемітизм, — десятки євреїв були вбиті й сотні дістали поранення в заворушеннях і сутичках по всій Польщі. Польський уряд намагався «вирішити єврейське питання», просячи в західних держав та їхніх єврейських громад допомогти збіднілим євреям Польщі або взяти до себе єврейських біженців. Західні уряди не реагували.

Економічна та культурна політика, що впроваджувалася Польщею на українських землях у 1920-ті роки, прямо суперечила заходам, що їх проводили в той час більшовики в Радянській Україні. Замість сприяння стрімкій індустріалізації, польська влада покладалася на сільське господарство; замість інтеграції українців до державного апарату заохочувала їхню еміграцію та приплив до регіону не лише польських адміністраторів, а й польських колоністів. Але Польська держава мала

важливу рису, якої ніколи не було в Радянському Союзі, — політичну систему, побудовану на принципах виборчої демократії. Навіть після того, як 1926 року Юзеф Пілсудський влаштував переворот, Польська держава зберігала елементи політичного плюралізму та релігійної толерантності, що дозволяло українцям засновувати власні партії, церкви та культурні організації.

Після поразки української державності в Галичині 1919 року греко-католицька церква відновила свою роль головної національної інституції, а її голова, митрополит Андрей Шептицький, набув статусу загально визнаного національного лідера. Якщо перше не було новим явищем (церква виконувала цю роль принаймні з часів революції 1848 року), то виконання Шептицьким ролі національного лідера було новиною. Нащадок русинського шляхетського роду, що вже дав церкві одного митрополита у XVIII столітті, Шептицький народився у католицькій сім'ї, що культурно полонізувалася багато років до його народження. Багато хто в українському суспільстві розглядав його долучення до греко-католицької церкви, що на початку XX століття піднесла його на найвищий щабель церковної ієрархії, як спробу поляків захопити останню «національну» інституцію в краї. Але в міжвоєнний період Шептицький, який відчував себе більше лояльним підданам Австро-Угорщини, ніж сином Польщі, доклав усіх зусиль, щоб захистити церкву та її парафіян від полонізаційних зусиль нової держави. З поширенням польської мови й відмовою влади вказувати національність як категорію перепису, релігія, у цьому випадку греко-католицька, стала одним із головних маркерів української самосвідомості в міжвоєнній Галичині.

В українській політиці міжвоєнної Галичини домінувало Українське національно-демократичне об'єднання — партія з глибоким довоєнним корінням, лідери якої походили з лав Української національно-демократичної партії австрійських часів. Нова ера в галицькій політиці настала 1929 року, коли

Українська військова організація (УВО), підпільна мережа на чолі з полковником Євгеном Коновальцем, який боровся за незалежність у Східній Україні в 1918—1919 роках, перетворилася на Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Нова організація успадкувала від попередника програмну мету — незалежність України та іредентизм¹, а також конспіративну структуру та терористичну тактику для досягнення своїх цілей. Новою була ідеологія радикального націоналізму, якої ветерани війн за незалежність 1918—1921 років ніколи не мали. Ця ідеологія засуджувала ліберальний націоналізм лідерів довоєнного українського руху, яких ОУН звинувачувала в обмеженні питаннями мови та вихованні культури поразництва. Вона проголошувала націю найвищою цінністю і ставила своєю метою створення « нової людини ». Цю ідеологію допоміг сформулювати Дмитро Донцов, уродженець східної України та колишній соціал-демократ. Сам Донцов ніколи не був членом ОУН, але своїми творами сформував нове покоління її лідерів та активістів.

Майже відразу ОУН, у найкращому випадку маргінальна сила в українському політичному житті, довела свою здатність впливати на цю сцену далеко за межами своєї політичної ваги. Перший її великий успіх відбувся в червні 1934 року, коли члени ОУН убили польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, стверджуючи, що він відіграв вирішальну роль у пацифікації — серії репресивних заходів проти українських діячів та інституцій восени 1930 року. Перед цим восени 1933 року оунівці вбили у Львові радянського дипломата, помстившись за Голодомор 1932—1933 років у Радянській Україні. Обидва вбивства були організовані однією людиною — 25-річним студентом Львівської політехніки Степаном Бандерою, який очолив мережу ОУН у Галичині в червні 1933 року. Громадськість дізналася більше про Бандеру та ідеологію ОУН після його арешту й переслідування з боку польської поліції. Суд над

¹ Обстоювання анексії територій іншої держави на підставі етнічної належності та / або попереднього володіння.

Бандерою у справі вбивства Перацького відбувся у Варшаві; за ним відбувся другий процес у Львові 1936 року через вбивство в липні 1934 року (уже після арешту Бандери) шанованого директора Львівської української гімназії Івана Бабія, якого ОУН звинуватила у співпраці з польською поліцією.

У своєму останньому слові на Львівському процесі Бандера пояснив, чому він та його товариші не лише забрали життя в інших, а й ризикували собою: «ОУН цінить вартість життя своїх членів, дуже цінить; але — наша ідея в нашому понятті є така велична, що коли йде про її реалізацію, то не одиниці, не сотні, а мільйони жертв треба посвятити, щоб її таки зреалізувати»¹. Бандера мав на увазі ідею незалежності України. За свою участь у вбивстві Перацького він отримав смертний вирок, що був пізніше замінений на сім довічних термінів. Він вийшов на волю у вересні 1939 року, коли німецьке та радянське вторгнення спричинило безлад у польських тюрмах, що дозволило багатьом в'язням, серед яких був і Бандера, вийти за тюремні ворота.

ОУН мала виразне галицьке походження, однак у 1930-ті роки вона проникла й за межі Галичини, зокрема на територію колишньої російської Волинської губернії. Там національні відносини були доволі відмінними від галицьких. Згідно з переписом населення 1931 року, 68 % волинян назвали рідною мовою українську, у той час як 17 % вважали рідною польську і 10 % — ідиш. Напередодні Першої світової війни Волинь була вогнищем російського націоналізму, а місцеві українські селяни не мали окремої національної ідентичності й відправляли до російської Думи представників «Союзу російського народу» та споріднених із ним організацій. Після включення до складу Польської держави ця провінція стала об'єктом інтенсивної польської

¹ Переклад за виданням: Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. 1920—1939 / За ред. Ленкавського С., Штикала Д., Чайківського Д. / П. Мірчук. — Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське В-во, 1968. — С. 408.

колонізації, а також сферою змагання між двома українськими проектами національного будівництва. Обидва були українськими, але один, змодельований у Галичині, був відверто антипольським, у той час як другий виплеканий на Волині за допомогою колишніх петлюрівців, був культурно й лінгвістично українським, але політично лояльним до польського режиму.

Польський уряд зробив усе можливе, щоб ізолювати Волинь від «шкідливого» впливу галицького націоналізму. Він запровадив так званий сокальський кордон, за назвою містечка на кордоні між Галичиною та Волинню, щоб обмежити розширення діяльності українських галицьких інституцій на Волинь. Українській греко-католицькій церкві було заборонено проводити місійну роботу на Волині, Поліссі, Підляшші або Холмщині, а тамтешні греко-католики були підпорядковані польській римо-католицькій церкві. У землях на північ від «сокальського кордону» уряд заборонив діяльність осередків товариства «Просвіта» та обмежив поширення літератури з Галичини. Особливих зусиль він доклав, щоб запобігти створенню мережі осередків ОУН на Волині.

Одним із найбільших прихильників та втілювачем «сокальського кордону» в життя був Генрик Юзевський, колишній міністр внутрішніх справ Польщі та воєвода, або губернатор Волині в 1928—1938 роках. Етнічний поляк, який народився та отримав освіту в Києві, Юзевський обіймав посаду заступника міністра внутрішніх справ в українському уряді Симона Петлюри. Він став адвокатом альянсу Петлюра—Пілсудський 1921 року і, як голова канцелярії Пілсудського та міністерства внутрішніх справ, захищав справу польсько-українського примирення. Він вважав таку перспективу реалістичною, якщо Волинь буде захищено від руйнівних впливів Галичини. Юзевський працював у тісному контакті з «хорошими українцями», представниками петлюрівської еміграції в Польщі — його колишніми товаришами по зброї з Наддніпрянської України, — щоб виплекати версію українського націоналізму, лояльного до

Польщі. Він підтримував православну церкву, незалежну від Москви, під юрисдикцією варшавського митрополита й константинопольського патріарха, а також поміркованих українських політиків на парламентських виборах. Серед них був племінник Петлюри Степан Скрипник, депутат польського сейму та майбутній православний єпископ і митрополит, який стане патріархом незалежної від Москви Української православної церкви після здобуття Україною незалежності 1991 року.

Але націоналістичні та патріотичні антипольські ідеї потрапили на Волинь не лише з Галичини від членів ОУН, а й з Радянської України через прихильників Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Останні були значно численнішими за перших. У середині 1930-х років КПЗУ налічувала близько 1600 членів, а ОУН — 800. Обидві групи пропонували українським селянам ідеологічний продукт, що поєднував у собі соціальну та національну революцію. Наприкінці 1930-х років влада посилювала репресії проти комуністів та націоналістів, знову провівши набагато більше арештів серед комуністів: поліція затримала близько 3000 прихильників комуністичних організацій і близько 700 націоналістів.

Юзевський прагнув протидіяти радянським впливам, намагаючись закрити польсько-радянський кордон від проникнення більшовиків та придушити прорадянські селянські повстання, але він також знайшов натхнення у радянській українізації і прагнув перетворити Волинь на «український П'ємонт». Відійшовши від принципів освітньої політики, яку польський уряд проводив у Галичині, Юзевський підтримав створення українських шкіл на Волині. Він також допоміг зробити українську мову обов'язковим предметом у двомовних польсько-українських школах. Волинський експеримент завершився 1938 року після відставки Юзевського з посади губернатора та загальної зміни ставлення польського уряду до національних меншин після смерті Пілсудського 1935 року. Незважаючи на всі свої зусилля, Юзевський не зміг зупинити поширення націоналістичних

ідей на Волині. Його терпимість до української мови та самосвідомості допомогла перетворити провінцію, що до 1914 року була під сильним впливом російських імперіалістичних течій, на твердиню українського націоналізму з потужними антипольськими обертонами.

Націоналістам та комуністам вдавалося перетинати як внутрішні бар'єри (наприклад, «сокальський кордон» у Польщі), так і міжнародні, представлені кордонами держав міжвоєнного періоду. Ситуація з українцями в міжвоєнній Румунії свідчить саме про це — здатність ідеологій та культур перетинати міжнародні кордони. Там проживало близько мільйона українців, які мешкали в Північній Буковині, Південній Бессарабії та Мармарощині. Як і Польща в цей період, Румунія варіювала свою політику стосовно різних груп українців. Румунський уряд привітно приймав колишніх ветеранів армії Петлюри й дозволив українські школи в Південній Бессарабії, що раніше була під владою Росії. Щодо колишніх австрійських територій, з їхнім високим рівнем етнічної мобілізації, офіційна політика була зовсім іншою. У колишній австрійській Північній Буковині румунський режим, що дедалі більше набував рис диктатури, запровадив обмеження на культурну та політичну діяльність українців, жорсткіші за ті, які запровадила польська влада в Галичині. Окрім аграрної реформи, що сприяла переселенню румунів та отриманню ними землі за рахунок українських селян, уряд здійснив культурну румунізацію українців, розглядаючи їх як румунів, які чомусь забули рідну мову. Румунська стала єдиною мовою управління та освіти в Північній Буковині, і навіть православну літургію мали служити румунською замість церковнослов'янської мови.

Румунський режим був, м'яко кажучи, непопулярним серед українців, які шукали альтернативні ідеології та політичні партії, що представляли б їхні інтереси. Якщо Південна Бессарабія була більш відкритою для комуністичної пропаганди, то Північна Буковина стала родючим ґрунтом для поширення націо-

налістичних ідей. Націонал-демократи, найбільша українська політична партія в Північній Буковині, намагалися розвивати культурні організації та відстоювати інтереси українського населення в парламенті. Вони мали певний успіх наприкінці 1920-х, але не могли змінити політику уряду в цілому. Це відчинило двері більш радикальним групам, у тому числі членам ОУН, які 1934 року сформували свій перший осередок у Північній Буковині. Націоналісти, більшість з яких були студентами, швидко стали популярними в Бессарабії та Мармароцині й видавали власну газету «Свобода», що мала 7 тисяч передплатників напередодні її заборони румунською владою 1937 року. Репресивні заходи проти націоналістів, запроваджені того року, змусили їх піти в підпілля, де організація зустріла початок Другої світової війни.

У 1920-ті й на початку 1930-х років комуністи виявилися більш ефективними, ніж націоналісти, перетнувши ще один європейський кордон — у Чехословаччині. Розпад колишньої монархії Габсбургів застав приблизно півмільйона українців у Закарпатті, що належало до угорської частини імперії у той момент, коли вони ще не встигли вирішити, ким вони є — росіянами, українцями чи окремою етнічною групою під назвою «русини». Закарпатці зустрілися з тим самим вибором, що й галицькі русини у другій половині XIX століття, але тут цей процес вимагав набагато більше часу й зусиль. 1919 року регіон добровільно приєднався до новоствореної панслов'янської держави — Чехословаччини, де дістав назву «Підкарпатська Русь». Чехословацький уряд, хоча й ставився спочатку нейтрально до питання місцевої ідентичності, у кінцевому підсумку підтримав розвиток політично нейтральної русинської орієнтації. Це був крок уперед у порівнянні з австро-угорськими часами, коли Будапешт намагався мадяризувати місцеве населення. Прага також підтримувала економічний розвиток регіону, що являв собою сільську глибинку, даючи лише 2 % загальнонаціонального промислового виробництва. Однак, як і Польща та Румунія,

чехословацький уряд надавав більшість адміністративних посад у регіоні не українцям, а етнічним чехам та словакам і підтримував програму переселення до регіону, передаючи чимало земель колоністам.

При всьому цьому Чехословаччина була єдиною східноєвропейською країною міжвоєнного періоду, що не лише декларувала демократичні цінності, а й намагалася діяти згідно з ними. У випадку із Закарпаттям це означало вільні та справедливі вибори. З огляду на складну економічну ситуацію в регіоні, земельний голод серед селян і відповідне зростання соціальної напруженості, основну користь від демократичних свобод, наданих Прагою, здобули комуністичні й ліворадикальні партії: 1924 року комуністи отримали 40 % голосів. Національний рух в Закарпатті був безнадійно розколотим. Прихильники трьох альтернативних версій української національної ідентичності — русофільської, українофільської і русинської — конкурували один з одним. Найсильнішими були русофільський та українофільський напрямки. Проукраїнське товариство «Просвіта» мало в регіоні 96 читалень, у той час як русофільське товариство імені Духновича — 192. Православна церква перебувала в руках русофілів, а українофіли намагалися взяти під контроль греко-католицьку церкву, традиційно доміновану проугорськими елементами. Новітня українська самосвідомість запізно прийшла на Закарпаття, але в 1920-ті роки саме вона стала найдинамічнішою політичною силою в регіоні, пов'язавши його з іншими українськими територіями — згуртованими проектом будівництва модерної української нації.

З усіх режимів, що контролювали українські землі в міжвоєнний період, лише комуністична влада в Москві дозволила надати українському національному проекту певну форму державності й підтримала розвиток української культури. Комуністичний проект українського національного будівництва мав широкий відгук як у Радянській Україні, так і в сусідніх східноєвропейських країнах з великими українськими громадами.

Але націонал-комунізм як засіб вирішення українського питання зіткнувся з серйозними перешкодами на своєму шляху. У Східній Європі прихильники комуністичної України зустріли безліч перешкод: антикомуністичну, а також антиукраїнську політику місцевих урядів; опозицію основних українських партій, що шукали *modus vivendi* з існуючими режимами; і зростаючу конкуренцію з боку радикальної націоналістичної ідеології. Але головна причина провалу націонал-комунізму лежала в драматичних змінах у радянській політиці, що сталися в 1930-ті роки. Вони перетворили Радянську Україну, яку колись вважали «комуністичним П'ємонтом», на «комуністичні Помпеї»: виверження сталінського політичного вулкана незабаром перетворило на попіл надії, які українські національні будівники плекали щодо революційного режиму в Москві.

СТАЛІНСЬКА ФОРТЕЦЯ

Двадцять першого грудня 1929 року Йосип Сталін святкував свій 50-й день народження. Ця подія відзначалася на державному рівні, не залишивши жодних сумнівів у Радянському Союзі чи за кордоном у тому, що після майже 10-річної боротьби між наступниками Володимира Леніна з'явився новий верховний лідер. За роки, що передували його тріумфу, Сталін перетворив другорядну посаду генерального секретаря партії на найвпливовішу в країні, використавши партійну машину для того, щоб узяти під контроль уряд та його репресивний апарат, представлений Об'єднаним державним політичним управлінням (ОДПУ) — такий собі евфемізм для позначення таємної поліції.

Ще ніколи до того в мирний час не залежало так багато від думок, дій та примх однієї особи. За своєю владою та впливом Сталін перевершив Леніна та кожного з його імперських попередників, у тому числі Петра I. Хоча було б помилкою пояснювати все, що відбувалося в Радянському Союзі, вказуючи лише на Сталіна (часто він лише реагував на події замість того, щоб їх ініціювати), немає сумнівів у тому, що Сталін та вузьке коло його помічників ухвалювали всі найважливі рішення того періоду. Більшість із цих помічників були під враженням влади й інтелекту Сталіна; з часом вони стали побоюватися піднімати голос усупереч думці свого лідера, чий культ особи неухильно зростав протягом 1930-х років. У їхніх очах Сталін був найкращою надією на виживання революційного режиму, який, як вони вважали, був зовні обложений капіталістичним

Заходом, а всередині — zagrożений селянством, яке становило більшість населення та мало, на їхню думку, дрібнобуржуазний менталітет.

У спеціальному випуску газети «Правда», що був виданий з нагоди ювілею Сталіна, численні статті, написані його вірними помічниками, прославляли його не лише як продовжувача справи, започаткованої Карлом Марксом, Фрідріхом Енгельсом і Володимиром Леніним, а й як «організатора та вождя соціалістичної індустріалізації та колективізації». Перший термін — «соціалістична індустріалізація» — стосувався промислової революції радянського типу, фінансованої урядом державної програми, що мала на меті здійснити революційне зростання промислового виробництва. Причому пріоритет надавався авторам програм розвитку важкої промисловості, виробництву електроенергії та машинобудуванню. Другий термін — «колективізація» — означав створення керованих державою колективних господарств, зібраних з земельних ділянок, що були роздані селянам, щоб забезпечити підтримку більшовицької справи під час та після революційних війн. Реалізація обох цих програм наприкінці 1920-х років фактично означала кінець нової економічної політики, що обмежувала державний контроль до провідних галузей економіки й дозволяла елементи ринкової економіки в сільському господарстві, легкій промисловості, а також сфері послуг.

Радянське керівництво вважало програми індустріалізації та колективізації в поєднанні з культурною революцією (набір стратегій, призначених для підготовки нового покоління кадрів для заміни старого управлінського та бюрократичного класу) найкращим засобом забезпечення виживання комуністичного режиму у ворожому капіталістичному оточенні. Ці три програми були ключовими елементами більшовицького плану перетворення традиційного аграрного суспільства на сучасну індустріальну державу з пролетаріатом, який мав замінити селянство як найбільш чисельний клас. Протягом 1920-х років радянські

лідери сперечалися про те, з якою швидкістю має втілюватися їхня концепція. Уже на ранньому етапі стало ясно, що вони можуть фінансувати індустріалізацію лише зсередини (Захід не бажав фінансувати країну, що прагнула світової революції), і єдиним внутрішнім джерелом так званого соціалістичного накопичення капіталу було сільське господарство, іншими словами, селянство. Спочатку Сталін виступав за «природну», еволюційну індустріалізацію, але потім змінив позицію і став наполягати на швидкій економічній та соціальній трансформації.

Кремль розглядав Україну, другу за кількістю населення радянську республіку, що становила понад 2 % території та близько 20 % населення СРСР, і як джерело коштів для індустріалізації, враховуючи обсяги її сільськогосподарського виробництва та потенціал, і як територію для вкладення коштів, враховуючи вже існуючий промисловий потенціал на сході та півдні республіки. Але в умовах повного контролю центру над ресурсами українське керівництво повинно було лобювати в Москві вкладення капіталу, вилученого з українських сіл, в українські міста. Україна мала відносні успіхи під час першого п'ятирічного плану (1928—1932), отримавши близько 20 % усіх інвестицій, що відповідало її частці в загальній чисельності населення Радянського Союзу. Але після 1932 року вона відчула себе обділеною, бо ресурси на індустріалізацію спрямували до Уралу та Сибіру, вглиб на схід, подалі від небезпечного кордону з Польщею. Більша частина коштів, асигнованих Україні, пішла до традиційних промислових регіонів південного сходу, далі від кордону. Правий берег Дніпра залишився сільськогосподарським регіоном — більшість коштів, спрямованих туди, пішли на будівництво оборонних ліній для Червоної армії.

Безперечно, найбільшим будівельним проектом, запущеним в Україні під час першого п'ятирічного плану, був Дніпрогес — дніпровська гребля та електростанція, побудована просто за дніпровськими порогами. Місце було вибрано недалеко від мі-

ста Олександрівська, перейменованого 1921 року на Запоріжжя — нагадування про козацьке минуле регіону та визнання важливості козацького міфу в революційні роки. З колись маленького сонного містечка Запоріжжя перетворилося на великий промисловий центр з металургійними комплексами, що вирости навколо електростанції — важливого постачальника електроенергії для промислового Донбасу та Криворіжжя. Окрім сприяння виробництву електрики, гребля вирішила важливу проблему, що ускладнювала економічний розвиток регіону, збільшивши глибину Дніпра достатньо, щоб потопити під водою пороги та зробити річку зручною для судноплавства. Дніпрогес став загальносоюзним символом першої радянської п'ятирічки, у той час як населення Запоріжжя зросло більш ніж учетверо протягом десятиліття, збільшившись з 55 тисяч осіб 1926 року до 243 тисяч 1937 року.

Як і більшість марксистів свого часу, Ленін вірив у перетворюючу силу технології й одного разу офіційно оголосив, що комунізм — це радянська влада плюс електрифікація всієї країни. Радянська пропаганда стверджувала, що Дніпрогес — це перший великий крок на шляху до комунізму, але люди нагорі розуміли, що для цього їм потрібна не лише радянська влада, а й спритність капіталізму. «Поєднання російського революційного розмаху з американською діловитістю є сутністю лєнінізму в партійній і державній діяльності», — стверджував Сталін 1924 року. Американські консультанти, які мешкали в Запорожжі в новозбудованих цегляних котеджах американського «міста-саду», укомплектованого двома тенісними кортами та полями для гольфу, ділилися капіталістичним досвідом з управлінцями та інженерами Дніпрогесу. Головним американським консультантом був полковник Г'ю Лінкольн Купер, інженер-будівельник, який набув досвіду під час спорудження Торонтської електричної станції на Ніагарському водоспаді та греблі імені Вудро Вілсона, що була частиною державної корпорації «Теннесі Веллі Ауторіті». Прихильник вільного підприємництва, який

одного разу давав перед конгресом свідчення проти прямої участі уряду США у проектах розвитку, Купер погодився на пропозицію більшовиків, коли вони поклали на його банківський рахунок 50 тисяч доларів ще до початку переговорів про його послуги в проекті.

«Російський революційний розмах», що його Сталін хотів поєднати з американською діловитістю, принесли на Дніпрогес десятки тисяч українських селян, які не мали достатньої кваліфікації, однак прагнули заробити на життя. Кількість робітників, зайнятих на будівництві греблі та електростанції, зростає з 13 тисяч 1927 року до 36 тисяч 1931-го. Плинність робочої сили була надзвичайно високою, незважаючи на те що влада відмовилася від принципу рівної оплати праці для всіх категорій працівників: начальники тепер отримували інколи в десять разів більше за некваліфікованих робітників, а кваліфіковані робітники — втричі більше за останніх. Селяни повинні були перетворитися на робітників, не лише опанувавши професію, а й привчившись приходити на роботу вчасно, робити перерви не за бажанням, а за наказами своїх начальників. Це було важким завданням для багатьох новоприбулих на будівельному майданчику комунізму. 1932 року адміністрація Дніпрогесу найняла 90 тисяч робітників, а звільнила 60 тисяч.

Першого травня 1932 року, після 5-річного будівництва, інженери здійснили перші випробування турбін та генераторів, вироблених американськими компаніями, у тому числі «Ньюпорт Ньюс Шипбілдінг» та «Драйдок компанії» і «Дженерал електрик». У жовтні абсолютно новий об'єкт, чия кошторисна вартість, що становила 50 мільйонів доларів, зростає увосьмеро до кінця будівництва, був офіційно введений в експлуатацію. Формальний голова Радянської держави, голова союзної Верховної Ради Михайло Калінін приїхав на будівельний майданчик, щоб головувати на церемонії відкриття станції. Були виголошені промови, у яких звеличувався комунізм. Трохи пізніше полковник Купер і п'ять інших американських консультантів

отримали орден Трудового Червоного Прапора за свій внесок у будівництво комунізму.

Будівництво Дніпрогесу увійшло в історію в більш ніж один спосіб. Уперше з початку промислового розвитку в Україні робоча сила в основному складалася не з етнічних росіян, а з українців. Останні становили приблизно 60 % усіх робітників, у той час як перші лише до 30 %. Причини такого зсуву стали б очевидними для кожного, хто залишив би урочистий мітинг з нагоди відкриття Дніпрогесу в жовтні 1932 року й поїхав до сільської місцевості, яка вже потерпала від реквізицій, які незабаром призведуть до майбутнього штучного голоду.

Наприкінці 1920-х років життя в українському селі стало нестерпним для його мешканців, приблизно так, як воно було в російському селі перед революцією, якщо не більше. Причиною були не бідні ґрунти чи погана погода, а різка зміна політичного клімату, що перетворила українське село на пекло для селян, виганяючи їх із хат на будівельні майданчики на кшталт Дніпрогесу. Це було наслідком сталінської політики насильницької колективізації, яка виганяла селян з природного середовища, вичавлюючи з села всі можливі ресурси.

Восени 1929 року, за підтримки Лазаря Кагановича, колишнього генерального секретаря ЦК КП(б)У, відкликаного до Москви й поставленого на чолі сільськогосподарської галузі, Сталін приступив до колективізації землі та селянських господарств, вимагаючи кинути всі державні сили й ресурси для втілення в життя цієї політики. Упроваджувана по всьому СРСР, ця кампанія найбільше вдарила по зернових районах, серед яких Україна була одним з найбільш продуктивних. Десятки тисяч офіцерів ДПУ, партійних чиновників та рядових членів партії прибули на село, щоб змусити селян вступити до колгоспів, що означало відмову від приватних земельних ділянок, а також коней та сільськогосподарського реманенту. У березні 1930 року влада повідомила про те, що колективізовано до 70 % всіх орних земель, що означало більш ніж десятикратне збільшення

в порівнянні з попереднім роком, коли колгоспам і радгоспам належало менш ніж 6 % усіх земель. Більшість селян змусили вступити до колгоспів, але багато хто чинив опір. До весни 1930 року українське село накрила хвиля селянських повстань. Лише в березні 1930 року влада зафіксувала 1700 селянських повстань та протестів. Повстанці вбили десятки радянських адміністраторів і активістів, ще кілька сотень зазнали нападів та фізичного насильства. В українських регіонах на кордоні з Польщею цілі села підіймалися й ішли до кордону, тікаючи від жахів сталінської колективізації. Проти повстанців у стратегічно важливих прикордонних регіонах та хвилі селянських заворушень, що поширилася на інші частини Радянського Союзу, радянський уряд застосував армію і таємну поліцію. В основному їхнім об'єктом ставало заможне селянство, яке не мало стимулів для вступу до колгоспів і часто очолювало протести проти насильницької колективізації селянської власності. Влада не лише заарештовувала та ув'язнювала лідерів селянських повстань, а й висилала з України та переселяла кожного, хто вважався куркулем — цей термін спочатку застосовувався до заможних селян, а потім був поширений на кожного, хто не належав до найбіднішого прошарку сільського населення. 1930 року комуністи депортували 75 тисяч «куркульських» родин з України до віддалених районів Казахстану та Сибіру. Багато з них вивезли потягами до глухих лісів і залишили помирати від хвороб та недоїдання.

Але опозиція в селі була надто великою, щоб їй можна було протиставити лише репресії, і влада вирішила зробити тактичний відступ. У березні 1930 року Сталін опублікував статтю під промовистою назвою «Запаморочення від успіхів», де він поклав провину за насильницьку колективізацію на надто завзятих місцевих чиновників. Партійні активісти інтерпретували статтю як партійне розпорядження про припинення примусової колективізації, і протягом наступних кількох місяців половина раніше колективізованої землі повернулася до селян, які зали-

шили колгоспи. Але відступ був тимчасовим. До осені 1930 року кампанія з примусової колективізації відновилася. Цього разу селяни обирали здебільшого пасивні форми опору: відмову вирощувати більше зерна та сільськогосподарської продукції, ніж це необхідно для виживання, забій свійських тварин, щоб запобігти їх конфіскації з боку держави, і втечу до промислових центрів, таких як Запоріжжя, де вони приєднувалися до нового соціалістичного пролетаріату.

Зіткнувшись з новою формою селянського опору, Сталін і його помічники відмовилися визнати поразку і звинуватили селян у саботажі та спробах заморити міста голодом і підірвати індустріалізацію. Влада заявила, що селяни приховують зерно, і зажадала більших задач як від колгоспників, так і від тих, хто відмовився вступити до колгоспів. Особливо жорстке ставлення режим проявив до України, оскільки вона мала вирішальне значення для виконання економічних планів Москви. На середину 1932 року було колективізовано 70 % українських домогосподарств, у той час як середній показник по Союзу становив 60 %. Республіка, що виробляла 27 % усього радянського збіжжя, стала відповідальною за 38 % усіх поставок зерна державі. Нова політика принесла в Україну масовий голод узимку та навесні 1932 року, що вдарив по найбільш густонаселених районах лісостепової зони. Сотні тисяч голодували, лише в Київській області померло від голоду понад 80 тисяч осіб. Особливо сильно постраждали райони вирощування цукрових буряків на північний захід від Києва, навколо Білої Церкви та Умані. Влас Чубар, глава українського уряду, визнав у червні 1932 року, що голод зумовили надмірні побори, які не залишали селянам нічого їстівного. Він писав Сталіну: «З огляду на загальну неможливість виконання плану хлібозаготівель, основною причиною, з якої був менший врожай у цілому в Україні й колосальні збитки під час збору врожаю (результат слабкої економічної організації колгоспів і абсолютно неадекватного управління ними з районів і з центру),

була систематична конфіскація усього зерна, виробленого одноосібниками, у тому числі запасів насіння, і майже повна конфіскація всієї продукції колгоспів».

За словами Чубаря, найбільше від голоду постраждали неколективізовані селяни-одноосібники, чюю власність держава конфіскувала за невиконання завдань із хлібозаготівель. Далі за списком були члени колгоспів з багатодітними сім'ями. До березня—квітня 1932 року тисячі людей або голодували, або вмирали від голоду в сотнях сіл. У травні 1932 року представник Київського обкому КП(б)У навмання вибрав сім сіл в Уманському районі. Того місяця там було зареєстровано 216 смертей від голоду та ще 686 осіб мали померти в найближчі кілька днів. В одному з цих сіл, Городниці, писав партійний чиновник до свого керівництва в Харкові, столиці Української СРР, «до 100 осіб уже померли; щоденна кількість загиблих становить від 8 до 12 чоловік, люди опухли від голоду в 100 з 600 дворів». Чубар просив Сталіна надати допомогу голодуючим, але генеральний секретар не чув його. Він заперечував реальність голоду й заборонив уживати це слово в офіційному листуванні.

Сталін пояснював невдачі своєї політики не лише селянським опором колективізації та хлібозаготівлям, а й прихованим опором з боку українських партійних кадрів. «Найважливішою зараз є Україна, — писав Сталін Кагановичу в серпні 1932 року. — Кажуть, що в двох областях України (здається, у Київській та Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. <...> Якщо ми не візьмемося негайно за виправлення становища на Україні, Україну ми можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, і його агентура на Україні в багато разів сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) знаходиться чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, врешті-решт — прямих агентів Пілсуд-

ського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (і зовні) партії, проти партії.¹

Господар Кремля був явно стурбований перспективами виживання режиму. Він так і не оговтався після раптового нападу польських та українських військ на Київ навесні 1920 року. Тоді колишні українські есери, що було увійшли до радянських органів влади, приєдналися до військ Юзефа Пілсудського й Симона Петлюри, що наступали. Сталін побоювався повторення 1920 року в більшому масштабі. На початку 1930-х років кількість членів партії в Україні сягнула півмільйона, з яких 60 % були етнічними українцями, що було результатом політики українізації. Чи залишилися б ці кадри вірними Сталіну в разі повторного вторгнення Пілсудського? Він мав щодо цього серйозні сумніви. У липні 1932 року Радянський Союз підписав пакт про ненапад із тим самим Пілсудським, що гарантував відсутність будь-якого агресії із Заходу протягом наступних трьох років. На думку Сталіна, настав час «приборкати Україну», реквізувавши зерно й давши урок селянам, які опиралися колективізації, а також очистити український партійний апарат від тих, хто відмовлявся виконувати його накази.

Лист Сталіна до Кагановича містив докладний план уникнення «втрати» України. Він запропонував замінити тодішніх лідерів української партії та уряду, а також керівництво таємної поліції новими кадрами. «Поставити собі за мету перетворити Україну за найкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на справді зразкову республіку», — писав він. У листопаді 1932 року Сталін відправив в Україну заступника голови ОГПУ Всеволода Балицького, щоб той узяв під контроль апарат таємної поліції в республіці. У грудні вождь перетворив засідання

¹ Переклад подано за виданням: Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. — С. 273—274. Підкреслення у тексті оригіналу.

Політбюро, присвячене питанню хлібозаготівель, на платформу для нової атаки на українське партійне керівництво, звинувативши його не лише в невиконанні планів, а й у спотворенні лінії партії щодо українізації. «Центральний комітет і Рада Народних Комісарів зазначають, — стверджувалося в постанові, підготовленій за наказом Сталіна, — що замість правильного більшовицького проведення національної політики в низці районів України, українізація була проведена механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного добору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створення легальних прикриттів, їх контрреволюційних осередків і організацій».

Постанова Політбюро означала кінець українізації в районах Північного Кавказу й Далекого Сходу, заселених українцями. Вона також стала підставою для наступу на політику українізації та її кадри в самій Україні, призвівши до звільнень або арештів сотень, якщо не тисяч партійних функціонерів і самогубства Миколи Скрипника, наркома освіти та основного провідника українізації на державному рівні. Сталін звинуватив українських націоналістів у країні й за кордоном у тому, що вони підбурюють селянство до саботажу партійної політики та приховування зерна від держави, тим самим підриваючи кампанію індустріалізації. Напад на українське селянство ішов пліч-о-пліч із нападом на українську культуру та ідентичність. Голод, що почався в Україні після видання постанови Політбюро про хлібозаготівлі та українізацію, став наслідком не лише сталінської політики щодо селянства та партійних кадрів, а й змін у національній політиці, що зрівняла опір хлібозаготівлям із націоналізмом.

У грудні 1932 року Сталін відправив в Україну та на заселену здебільшого українцями Кубань Кагановича й голову радянського уряду В'ячеслава Молотова забезпечити виконання нереалістичного плану хлібозаготівель. Очолені московськими

уповноваженими та залякані ДПУ, українські партійні функціонери витягли все, що могли, з селянства, яке голодувало, а в багатьох випадках помирало від голоду. Влада карала ті села, що не могли виконати планів, припиняючи постачання всіх товарів першої необхідності, у тому числі сірників та гасу, і конфіскуючи не лише зерно, а й свійських тварин і все їстівне. Повідомлення про перші смерті, спричинені новим голодом, з'явилися вже в грудні 1932 року; до березня 1933 року смерть від голоду стала масовим явищем. Тепер стривожені партійні керівники бомбардували Харків та Москву проханнями про допомогу. Вона прийшла в недостатньому обсязі й занадто пізно, щоб врятувати мільйони голодуючих селян. Більшість жертв загинула наприкінці весни й на початку літа, коли запаси продовольства закінчилися повністю. Багато з них померли через те, що їли траву або ранні овочі — їхні шлунки не змогли перетравити сирі продукти після кількох місяців голоду.

Найсильнішого удару зазнали лісостепові території тодішньої Київської та Харківської областей (сьогодні це території Київщини, Черкащини, Полтавщини та Харківщини), які постраждали від голоду на початку весни — тамтешні селяни були занадто слабкі, щоб забезпечити належну сівбу, мали обмаль запасів і стали першими жертвами. На кінець 1933 року Київська та Харківська області втратили до мільйона мешканців кожна. Основні райони вирощування зернових в українських степах (тодішні Одеська та Дніпропетровська області) втратили понад 300 тисяч осіб. Менше постраждав індустріальний Донбас, де 1933 року від голоду померло 175 тисяч осіб. Степові райони менше постраждали від голоду, ніж лісостеп, бо не пережили голоду минулого року; також, якщо становище ставало дійсно нестерпним, селяни могли знайти притулок на будівельних майданчиках та підприємствах Запоріжжя, Кривого Рога або Донбасу. Крім того, навесні 1933 року центральний уряд мав набагато більше бажання постачати зернову допомогу на південь, ніж у центр України: Москва потребувала

більше зерна, і єдиним шляхом отримати врожай було збереження життів людей-рабів у великих зернових районах. Решту залишили помирати. За останніми підрахунками, унаслідок голоду в Україні загинуло близько 4 мільйонів людей, що наймовірно спустошило країну — між 1932 та 1934 роками від голоду загинув кожен восьмий.

Голод створив іншу Радянську Україну. Сталін зумів утримати її в своїх руках, очистивши партійний та державний апарат від тих, хто не хотів іти проти власного народу й забирати в голодних людей останні харчі: у першій половині 1933 року з понад 500 секретарів райкомів партії більш як половина втратили свої посади, багато з них були заарештовані та вислані. Решта ішли за партійною лінією, якою б вона не була. Це були саме ті кадри, які Сталін хотів зберегти, принаймні на деякий час. Також він отримав нове «соціалістичне» селянство. Ті, хто пережив голод, отримали свій урок: вони могли вижити, лише приєднавшись до запроваджених партією колгоспів, що оподатковувалися за нижчою ставкою, ніж одноосібники, а навесні 1933 року були єдиними господарствами, яким надавалася урядова допомога. Колективізація абсолютної більшості домогосподарств і землі, тепер уже ставши фактом, різко змінила економіку, соціальну структуру й політику українського села.

Чи був Великий голод (Голодомор) умисним актом геноциду проти України та її народу? У листопаді 2006 року український парламент визнав його саме таким. Низка парламентів та урядів світу прийняла схожі резолюції, у той час як російський уряд запустив міжнародну кампанію з компрометації української позиції. Політична полеміка й наукова дискусія про природу українського голоду тривають досі, зосередившись в основному на визначенні терміна «геноцид». Але навколо вирішальних фактів та інтерпретацій голоду 1932—1933 років досягнуто широкого консенсусу. Більшість учених згодні, що це було дійсно штучне явище, зумовлене офіційною політикою; хоча воно також охопило Північний Кавказ, Нижнє

Поволжя та Казахстан, проте лише в Україні воно було наслідком політики з чітким етнонаціональним забарвленням: голод почався незабаром після рішення Сталіна про припинення політики українізації в поєднанні з наступом на українські партійні кадри. Голодомор завдав українському суспільству серйозної травми, позбавивши його здатності чинити відкритий опір режиму на покоління вперед.

Сталін використав Великий голод для того, щоб перетворити Україну на «срязкову радянську республіку», як він писав у листі до Кагановича. Перенесення столиці 1934 року з Харкова до Києва, де інтелігенція, спустошена чистками, уже не становила загрози для радянського режиму в Україні, завершив перетворення автономної і часто незалежно налаштованої республіки на звичайну провінцію Радянського Союзу.

Як і хотів господар Кремля, Україна стала зразком радянської індустріалізації та колективізації. До кінця 1930-х років обсяг промислового виробництва в Україні у 8 разів перевищив рівень 1913 року, лише трохи відставши від найбільшої з радянських республік — Росії. Аграрний сектор був повністю колективізований — 98 % від загального числа домогосподарств та 99,9 % орних земель опинилось у колективній власності. Але бездоганну статистику колективізації дискредитували катастрофічні показники розвитку сільського господарства. 1940 року в Україні було вироблено 26,4 мільйона тонн зерна, лише на 3,3 мільйона більше, ніж 1913 року, що продемонструвало збільшення сільськогосподарського виробництва лише на 13 %. Село, спустошене Голодомором та колективізацією, не могло йти в ногу з містом, де швидко зростала промисловість. Хоча Україна зазнала швидкої індустріалізації та модернізації, вона заплатила величезну ціну за цей «стрибок уперед». Між 1926 та 1937 роками населення Радянської України зменшилося з 29 до 26,5 мільйонів, сягнувши трохи більш як 28 мільйонів 1939 року.

Багато українців усіх етнічних груп загинуло під час Великого терору — численних хвиль арештів, страт і заслань, що охопили Радянський Союз у 1936—1940 роках, сягнувши піку 1937 року. У 1937—1938 роках в Україні було заарештовано 270 тисяч осіб, майже половину з них було страчено. Великий терор переслідував ту саму мету, що й більшість заходів Сталіна 1930-х років, — забезпечити виживання режиму та становище Сталіна як верховного лідера. Своїх колишніх союзників, а згодом ворогів з-поміж керівників партії та держави, у тому числі Льва Каменєва, Григорія Зінов'єва та Миколу Бухаріна, він розстріляв. В Україні така ж доля спіткала й лідерів партійного, державного та чекістського апарату, які показали свою вірність Сталіну під час Голодомору. Режиму були потрібні слухняні кадри, які б не знали про злочини минулого й сумлінно служили своєму вождю. Крім партійних кадрів, терор сильно зачепив колишніх членів небільшовицьких партій і представників національних меншин. Україна як прикордонна республіка з численними меншинами, у лояльності яких сумнівався режим, знову потрапила під пильну увагу центру. На верхівці ієрархії ворогів опинилися етнічні поляки та німці. Поляки становили близько 20 % заарештованих, а німці — близько 10 %. СРСР зробив мішенню обидві групи, чия частка від загальної кількості населення не сягала й 1,5 %, розглядаючи їх як потенційних шпигунів та «п'яту колону» Польщі та Німеччини.

1938 року Сталін відправив свого нового «віце-консула» Микиту Хрущова в Україну, щоб той провів останні репресивні заходи й підготував республіку до можливого початку війни. Завдання Хрущова було тим самим, що й у попередників: перетворити Україну на соціалістичну фортецю. «Товариші, — заявив Хрущов делегатам українського партійного з'їзду в червні 1938 року, — ми повинні докласти всіх зусиль для того, щоб завдання та директиви ЦК Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) і товариша Сталіна — перетворити Україну на неприступну для ворогів фортецю — були виконані з честю».

Наступні кілька років стануть перевіркою Хрущовського «редуту» на міцність.

У жовтні 1938 року уряд «вкороченої» Чехословаччини (на той момент вона вже розчленовувалася Гітлером) призначив українського діяча, отця Августина Волошина, керувати урядом автономного Закарпаття, перейменованого з Підкарпатської Русі на Карпатську Україну. Слідом за цим рішенням відбулося передавання населених угорцями місцевостей Закарпаття Угорщині. Карпатська Україна Волошина «недоотримала» від Праги два головні міські центри — Ужгород та Мукачеве. Новий український уряд замінив короточасну адміністрацію русофільської орієнтації і прийняв українську мову як офіційну. Він також створив власні воєнізовані підрозділи для боротьби з угорськими та польськими військовими формуваннями. Названі «Карпатською Січчю» (на честь галицьких «Січових стрільців» та запорозького козацтва), ці підрозділи включали не тільки місцевих, але й українців з інших регіонів, зокрема молодих членів ОУН, які приїхали з тодішньої Польщі боротися за справу української державності.

1939 рік почався з чуток у європейських міністерствах закордонних справ про те, що Гітлер планує використати Карпатську Україну для нападу на Радянську Україну та «возз'єднання» усіх українських земель під своїм контролем. У січні Гітлер запропонував польському міністру закордонних справ Юзефу Беку, що перебував із візитом у Німеччині, обміняти Данциг та польський коридор до Балтійського моря на нові території в Україні, що будуть здобуті Німеччиною в результаті вторгнення до СРСР. Бек відхилив цю пропозицію. Незалежно від позиції Бека, Гітлер вирішив не грати українською картою проти Сталіна, принаймні не відразу. Коли його війська увійшли до Праги в березні 1939 року, щоб припинити існування Чехословаччини, Гітлер виступив проти створення незалежної Української держави й віддав Закарпаття своєму союзникові — Угорщині. Уряд автономного Закарпаття зустрів це рішення з подивом та протестом, який не обмежився словами.

П'ятнадцятого березня 1939 року, коли війська Гітлера вступили до Праги, парламент Карпатської України проголосив незалежність своєї землі. Нова країна вибрала кольорами державного прапора синій та жовтий і ухвалила український національний гімн «Ще не вмерла Україна» як свій власний. Проголошення незалежності не зупинило угорську армію, що рушила до регіону, не зустрічаючи опору чехословацьких військ. Єдиною силою, що протистояла угорському наступу, були бійці підрозділів «Карпатської Січі». «У той час, коли 8 мільйонів чехів підкорилися німецькій владі, не чинячи ані найменшого опору, тисячі українців виступили проти багатотисячної угорської армії», — писав український репортер того часу. Загалом у «Карпатській Січі» було близько 2 тисяч бійців. Оскільки сили були нерівні, опір українців невдовзі було придушено. Уряд Волошина невдовзі покинув країну, а угорські солдати або польські прикордонники захопили багато членів ОУН, які вижили, на зворотному шляху до Галичини. Це було перше бойове хрещення для націоналістичних бійців: попереду буде ще чимало боїв.

Сталін був настільки стурбований подіями в Закарпатті, що під час виступу на партійному з'їзді в Москві в березні 1939 року приписав ідею німецької підтримки незалежності України англійцям чи французам. Мовляв, він не вірив, що раціональний Гітлер міг вигадати таку дурницю. Після Мюнхенської угоди 1938 року між Німеччиною та західними демократіями відносно поділу Чехословаччини він намагався загравати з фігурером. Наявність значних українських територій за межами Радянського Союзу, що могли бути використані Гітлером для того, щоб поставити під сумнів легітимність контролю Сталіна над Радянською Україною, стала одною з головних турбот його будівників «української фортеці» напередодні Другої світової війни. В оборонному валу Радянського Союзу утворилася велика тріщина — загроза українського іредентизму.

ГІТЛЕРІВСЬКИЙ LEBENSRAUM

Адольф Гітлер представив світу погляди на його майбутнє в книжці «Mein Kampf» («Моя боротьба»), продиктований ним під час перебування у в'язниці Ландсберг у Баварії за участь у мюнхенському «пивному путчі» в листопаді 1923 року. У тюремній камері колишній підданий Габсбургів присягнув боротися проти так званої єврейської змови за панування над світом і подав проект створення Німецької імперії, що забезпечила б арійській расі *Lebensraum* (життєвий простір) у Східній Європі. Гітлер пробув у в'язниці лише рік. З 1933 року, коли він став рейхсканцлером Німеччини, а його партія прийшла до влади, він мав достатньо ресурсів для того, щоб почати втілення своїх планів. Гітлерівські ідеї, уперше викладені 1923 року, справили величезний вплив на світ, але мало де їхній вплив був таким руйнівним, а наслідки такими трагічними, як в Україні, що стала центральним елементом гітлерівської візії *Lebensraum*.

Ідея життєвого простору для німців була створена не Гітлером. Уперше сформульована напередодні Першої світової війни, вона передбачала, що німці володітимуть територіями по всьому світу. Поразка Німеччини у війні зробила практично неможливою колоніальну експансію морськими шляхами, що їх контролювала Британія, і Гітлер бачив можливості для зростання лише у Східній Європі. «Буде більш практичним почати боротьбу за нові території у Європі, ніж воювати за володіння за її межами», — писав він у «Mein Kampf». Брест-Литовський мир

(1918), який передбачав визнання незалежності України від Росії та її окупацію німецькими та австрійськими військами, створив одну з моделей німецької експансії на схід. Але Гітлер не мав особливого інтересу до націєтворення на сході. Його мета була зовсім іншою: знищити існуюче населення аж до Волги й заселити родючі землі Східної Європи (особливо Україну) німецькими колоністами. «Не можна не надавати занадто великого значення необхідності прийняти політику, яка зробить можливою підтримку селянського класу як основи національної спільноти, — писав Гітлер у “Mein Kampf”. — Багато наших нинішніх лих кореняться виключно в диспропорції між міською та сільською частками населення».

Гітлерівська сільська утопія для німців вимагала не лише оволодіння новими територіями, а й їх деурбанізації та депопуляції. Його бачення Східної Європи значно відрізнялося від того, що намагалися збудувати більшовики та пропагував Йосип Сталін. Обидва диктатори були готові використовувати жорстоку силу для побудови своїх утопій, і обом була потрібна українська територія, ґрунти та сільське господарство для досягнення цілей, але до міст та населення в цілому вони мали не однакове ставлення. Україна дізнається, що це означає, на практиці й оцінить ступінь різниці між двома режимами під час трирічної окупації нацистською Німеччиною з 1941 до 1944 року. Маючи довоєнну репутацію житниці Європи та одну з найвищих концентрацій єврейського населення на континенті, Україна стане й головним об'єктом німецького експансіонізму й однією з головних жертв нацистів. Між 1939 та 1945 роками вона втратить майже 7 мільйонів своїх громадян (близько 1 мільйона з них — євреї) або більш ніж 16 % свого довоєнного населення. Лише Білорусь та Польща — дві інших країни у сфері «життєвого простору» Гітлера — зазнали вищих пропорційних втрат.

У «Mein Kampf» Гітлер передбачав союз із Британією для розгрому Франції та пакт з Росією для знищення Польщі. Він

припускав, що в кінцевому рахунку Росія — або, точніше, Радянський Союз — забезпечить його тим, що він хоче: землями для поселення та природними багатствами, що перетворять Німеччину на континентальну імперію, чії зв'язки з колоніями не зможе порушити британський флот. Союз із Британією так ніколи й не був втілений, але до осені 1939 року Гітлеру вдалося досягти згоди з Радянським Союзом щодо знищення Польщі.

Коли 1 вересня 1939 року розпочалася Друга світова війна з нападу Німеччини на Польщу, Гітлер та Сталін уже домовилися про поділ польських земель на основі пакту Молотова-Ріббентропа, що був підписаний менш ніж за 10 днів до цього. Оскільки на початку вересня 1939 року Сталін тягнув з вступом СРСР у війну, занепокоєний реакцією Британії та Франції, а також радянсько-японським конфліктом у Монголії, що ще тривав, німецькі дипломати використали «українську карту» для того, щоб прискорити радянський наступ на Польщу. Вони заявили, що, якщо СРСР продовжить відтягувати вторгнення, у Німеччини не залишиться іншого вибору, окрім як створити окремі держави на землях, призначених Радянському Союзу. Створення Української держави в Галичині та Волині за підтримки Німеччини було останнім, що Сталін хотів би бачити на цій території. Коли він 17 вересня 1939 року нарешті відправив свої війська через польський кордон, вони виступили в похід під приводом захисту «братніх» українського та білоруського народів.

На початок жовтня 1939 року польська армія перестала існувати, знищена нападами двох могутніх сусідів. Радянські військові захопили, а потім звільнили більшість її солдатів. На офіцерів, однак, чекала інша доля. СРСР тримав близько 15 тисяч з них у трьох таборах для військовополонених: один в Україні та два — в Росії. Навесні 1940 року більшість із них загинуть у Катинському лісі під Смоленськом та в інших місцях масових убивств. Однак спочатку мало хто, особливо з неполяків,

підозрював Сталіна у злих намірах. Червона армія, яка не могла протистояти німцям у механізації, змогла, однак, продемонструвати польським військам свою перевагу над ними в якості озброєння, що включало нові танки, літаки та сучасні гармати — усі продукти сталінської індустріалізації. Але, на подив багатьох, радянські офіцери й солдати, були часто абияк одягнені й погано нагодовані. Вони були вражені відносним багатством продуктів та товарів у польських крамницях. Місцеві мешканці виявили, що радянські офіцери заідеологізовані, некультурні та примітивні. Ще багато років вони розповідатимуть і переповідатимуть історії про дружин офіцерів Червоної армії, які начебто відвідували театри в нічних сорочках, вважаючи їх вечірніми сукнями. Але непольські громадяни колишньої Польської держави були готові жити разом із добре озброєними та некультурними «визволителями», як довго ті обіцяли поліпшити їхнє життя, і деякий час здавалося, що вони дотримають своїх обіцянок.

Щойно Червона армія зайняла Львів та інші важливі центри Галичини та Волині, окупанти провели вибори в радянському стилі до Народних зборів Західної України, які, у свою чергу, попросили Київ та Москву приєднати Галичину та Волинь до Радянської України. Микита Хрущов, новий партійний керівник у Києві, наполягав на тому, аби північне Полісся з Брестом теж передали Україні, однак Сталін вирішив призначити ці території для Білоруської республіки. Нова влада дозволила місцевим українцям та євреям стати на державну службу та обійняти посади в освітніх, медичних та інших установах, куди їх не допускали за часів Польщі. До місцевих євреїв ставилися добре, однак часто повертали назад тих, хто втік від німців на радянську територію через польський кордон. Влада запустила всеохопну кампанію українізації, перетворивши польськомовний університет, школи, театри та видавництва на українські. Також були націоналізовані великі землеволодіння, а землю поділено між селянською біднотою. Прорадянські симпатії, що

були сильні зазвичай серед членів компартії та лівих організацій регіону, стали ще сильнішими.

Але «медовий місяць» у стосунках між радянською владою та місцевими українцями тривав недовго. Ніколи не будучи прихильниками організованої релігії, інституційної основи української самосвідомості в Польській республіці, нові господарі життя конфіскували землі греко-католицької церкви та спробували обмежити роль традиційних церков (і православної, і греко-католицької) у суспільному житті. Більш дивним було ставлення радянської влади до рядових членів Комуністичної партії Західної України, які часто підозрювалися у націоналізмі та зрештою стали мішенню радянської таємної поліції. Та сама підозра невдовзі впала на українські кадри, яких визволителі-окупанти «висунули» на керівні посади в місцевому самоврядуванні та освіті.

1940 року окупаційна влада розпочала масові арешти та депортації місцевого населення на Далекий Схід, до Сибіру та Центральної Азії. Колишні польські урядовці та співробітники поліції, члени польських політичних партій, а також військові колоністи, які потрапили до регіону в міжвоєнний період, очолили список «ворогів народу». У лютому 1940 року Наркомат внутрішніх справ (НКВС), сталінська таємна поліція, здійснив першу депортацію приблизно 140 тисяч поляків. Майже 5 тисяч депортованих ніколи не дісталися місця призначення, загинувши від холоду, хвороб та недоїдання в дорозі. У цілому за період між осінню 1939 і червнем 1941 року, коли Німеччина напала на СРСР, радянська таємна поліція депортувала з України близько 1,25 мільйона осіб. НКВС також полював на членів ОУН, чий лідери, у тому числі Степан Бандера, втекли до контрольованої німцями частини Польщі. Сталін бачив у них виразну й явну загрозу своєму режиму.

Падіння Парижа перед наступаючими німецькими військами в травні 1940 року заскочило Сталіна зненацька і змусило думати, що Гітлер невдовзі розвернеться на схід, щоб напасти

на Радянський Союз. Режим повинен був зміцнити свій контроль над новопридбаними землями та прибрати звідти потенційну «п'яту колону». Також Сталін вирішив окупувати всі частини Східної Європи, віднесені до його сфери впливу за пактом Молотова-Ріббентропа. До них належали Прибалтійські держави — Естонія, Латвія та Литва й частина Румунії, до якої входили Бессарабія та Буковина. Радянське керівництво приєднало південну Бессарабію та Північну Буковину, населені здебільшого українцями, до Радянської України в серпні 1940 року. Там радянська влада провела таку ж політику, що й раніше в Галичині та на Волині: націоналізацію землі, просування місцевих нерумунських кадрів та українізацію установ. Відтак пішли масові арешти й депортації.

Сталін готувався до нападу свого союзника Адольфа Гітлера. Він розраховував, що це відбудеться 1942 року, однак це сталося на рік раніше, заскочивши Сталіна зненацька. Гітлеру якомога швидше потрібні були радянські ресурси, у тому числі українська пшениця й вугілля, тим паче що він ще був у стані війни з Британією, а за британським левом, загнаним у кут на власних островах, вимальовувалися набагато більші Сполучені Штати — найбільш потужна економіка у світі. Гітлер напав на СРСР усупереч застереженням багатьох провідних економістів Рейху, які стверджували, що вторгнення не розв'яже жодної з проблем Німеччини та стане тягарем для її економіки. Але військове керівництво віддавало перевагу війні з Радами перед війною із Заходом, і Гітлер був радий виконати прохання генералітету.

У грудні 1940 року він підписав директиву, що наказувала розпочати підготовку до війни з Радянським Союзом. Операція мала кодову назву «Барбаросса» на честь німецького короля та імператора Священної Римської імперії, який очолював Третій хрестовий похід. Він потонув, намагаючись переплисти річку у важких обладунках, замість того щоб використати міст, як це

зробило його військо. Звичайно, це була погана прикмета, але в той час ніхто не звернув уваги на цей історичний символізм. Як і Барбаросса до нього, Гітлер був готовий брати на себе ризики та ухвалювати нестандартні рішення. Автори плану прагнули перемогти Радянський Союз й витіснити його війська за Волгу протягом кампанії, що триватиме не більш як три місяці. Гітлер хотів, щоб його війська спочатку захопили Ленінград, потім донбаські поклади вугілля, а тоді вже брали Москву. Вермахт відправив німецьких солдатів на фронт, не забезпечивши їх зимовим одягом. Це виявилось помилкою, хоча й мало короткочасні переваги, бо ввело в оману Сталіна, який відмовлявся вірити, що німці нападуть без підготовки до зимової кампанії, і був захоплений зненацька, коли це сталося.

Вторгнення почалося рано вранці 22 червня 1941 року, уздовж фронту, що простягнувся від Балтійського моря на півночі до Чорного на півдні. Німеччина та її союзники, у тому числі Румунія та Угорщина, поставили під багнет близько 3,8 мільйона солдатів. Німецька група армій «Південь» атакувала Україну, наступаючи з позицій у Польщі й рухаючись стародавнім шляхом між північними схилами Карпат і прип'ятськими болотами. Румуни вдарили з півдня, просуваючись в Україну між південними схилами Карпат та берегом Чорного моря. Ці маршрути використовувалися гунами в V столітті і монголами в XIII столітті, коли вони вдиралися до Центральної Європи. Тепер війська рухалися в протилежному напрямку, але тими самими ґрунтовими дорогами, з механізованими дивізіями замість кавалерії, здіймаючи хмари пилу. Німці зосередили на радянському фронті близько 4 тисяч танків та понад 7 тисяч гармат. З повітря наступ прикривали більш ніж 4 тисяч літаків. Німці майже повністю контролювали повітря — раптовий напад Люфтваффе знищив більшу частину радянських військових літаків на аеродромах, перш ніж вони встигли злетіти.

Червона армія мала приблизно таку ж кількість людей на радянському західному кордоні, як німці, та значно більше танків,

гармат і літаків. Проте радянська військова техніка поступалася німецьким зразкам, а людей вели в бій недосвідчені офіцери, які недавно замінили більш досвідчені кадри, знищені внаслідок влаштованої Сталіним чистки. Командири кидали свої підрозділи, у той час як моральний дух солдатів, серед яких було багато селян, які пережили голод та колективізацію, був низьким. Він падав щодня, оскільки німці, користуючись своєю перевагою в раптовості нападу, швидко захоплювали територію й завдавали руйнівних втрат радянським військам, що відступали. Те, що Сталін вважав своїм успіхом — придбання нових територій за пактом Молотова-Ріббентропа, — виявилось пасткою. Задовго до вторгнення він відправив свої війська на захід від оборонної лінії, збудованої в попередньому десятилітті, на захист нових кордонів, де вони ще не встигли укріпитися. Як і передбачали планувальники «бліцкригу», німецькі танкові дивізії прорізали оборону радянських військ, оточували цілі армії й створювали хаос у тилу Червоної армії.

На заході України командири Червоної армії почали великий контрнаступ у районі Луцьк—Броди—Рівне, відправивши в бій усі свої танкові з'єднання лише для того, щоб їх обійшли та розгромили набагато менші танкові сили вермахту. Далі стало ще гірше. За три тижні вермахту вдалося просунути на схід на відстань від 300 до 600 км по всьому фронту. Були втрачені не лише Галичина та Волинь, нещодавно зайняті радянськими військами, а й більша частина Правобережної України. Було знищено більш ніж 2500 радянських танків та близько 2000 літаків. Людські втрати було важко підрахувати. У серпні німецькі дивізії оточили та взяли в полон понад 100 тисяч червоноармійців біля Умані на Поділлі, але найбільший куш вони зірвали під Києвом наступного місяця. Усупереч порадам воєначальників Червоної армії, у тому числі голови Генштабу Георгія Жукова, Сталін відмовився вивести війська з-під Київа, враховуючи символічне значення міста, чим спричинив, можливо, найбільшу радянську військову катастрофу за всю війну.

Підрозділи Червоної армії під командуванням уродженця Чернігівщини генерала Михайла Кирпоноса опиралися на наступ, але мало що могли зробити проти німецьких механізованих дивізій. Київ пав 19 вересня 1941 року. Генерал Кирпонос загинув наступного дня в бою під Лохвицею. У київському котлі вермахт оточив та взяв у полон понад 660 тисяч червоноармійців. У жовтні та сама доля спіткала приблизно 100 тисяч людей між Мелітополем та Бердянськом на півдні України, а інші 100 тисяч були оточені біля Керчі в Криму в листопаді. На кінець року, коли Червона армія була змушена залишити майже всю територію України, у руках супротивника було понад 3,5 мільйона її офіцерів та солдатів. Відступаючи, радянські керівники дотримувалися тактики спаленої землі, забираючи промислове обладнання, худобу, продовольство та людей з територій, що їх збиралися залишити. Загалом вони евакуювали на схід приблизно 550 великих підприємств і 3,5 мільйона кваліфікованих робітників.

Багато хто в Україні вігав німецький наступ улітку 1941 року, сподіваючись, що настане кінець терору, розв'язаному радянською владою в передвоєнні роки. Це було справедливо не лише для недавно окупованих областей Західної України, а й для Центральної та Східної, де ніколи не прощали режиму жахів голоду та колективізації. Дехто очікував, що німецький «націонал-соціалізм» і принесе справжній соціалізм. Інші просто сподівалися на поліпшення рівня життя. З радянськими зарплатами, яких не вистачало навіть на пару взуття, було не важко плекати хибні надії на те, що німці зроблять кращим життя на «визволених» від Москви територіях. Багато хто ще пам'ятав австрійців напередодні Першої світової війни та німецьку окупацію 1918 року, що за мірками сталінського терору була лагідною та милосердною. Інші розглядали повернення німців як прелюдію до відновлення Української держави, як це було за гетьмана Павла Скоропадського. Ті, хто покладав на німців такі надії, невдовзі

впевнилися в їх хибності, часто абсолютній безпідставності, незалежно від причин, що живили їхні сподівання на краще життя під німецькою окупацією.

Німецький міністр окупованих східних територій Альфред Розенберг, прибалтійський німець, який здобув освіту в Москві, був автором перших німецьких планів щодо України. Він хотів підтримати прагнення українців, прибалтів, білорусів, грузинів та інших радянських національностей до незалежної державності, щоб підірвати Радянський Союз. У його уявленні незалежна від Росії Українська держава мала б стати протекторатом Рейху разом із Балтійською федерацією, Білоруссю та Фінляндією. Щоб послабити Росію, Розенберг та його експерти виступали за розширення української території аж до Волги. Але Розенберг програв політичну боротьбу з головою німецької служби безпеки та пізніше міністром внутрішніх справ Генріхом Гімлером, президентом рейхстагу та міністром авіації Германом Герінгом, а також іншими нацистськими лідерами, які прагнули реалізувати нацистську расову ідеологію й витиснути із завойованих територій усі економічні ресурси. Брест-литовська модель 1918 року, що передбачала існування контрольованих Німеччиною східноєвропейських держав, у тому числі України, улітку 1941 року поступилася моделі, що витікала з «Mein Kampf» Гітлера — моделі колоніального розчленування та експлуатації.

Німці поділили захоплені ними українські землі на три частини: Галичина була об'єднана разом із тим, що вважалося колись Західною Галичиною, та Варшавським регіоном в утворення під назвою «Генерал-губернаторство»; більшість території України від Волині на північному заході до Запоріжжя на південному сході разом з південною Білоруссю навколо міст Пінськ і Гомель стала рейхскомісаріатом «Україна»; а східна Україна від Чернігова на півночі до Луганська та Сталіно (Юзівка, Донецьк) на півдні залишилася під управлінням військового командування як територія, надто близька до лінії фронту, щоб

передавати її під управління цивільної адміністрації. Поділ Галичини та Волині й об'єднання Волині з Наддніпрянською Україною відображали німецьке уявлення про регіон у межах поділу, встановленого російсько-австрійським кордоном наприкінці XVIII століття. Поділ України був не єдиним розчаруванням, що випало на долю людей, які чекали на приход Гітлера. Невдовзі вони відкриють для себе, що німці зразка 1941 року дуже відрізняються від тих, яких вони бачили 1918-го.

Перший досвід розчарування в нацистському режимі отримали члени Організації українських націоналістів. ОУН розкололася 1940 року, невдовзі після того, як один з її найрадикальніших лідерів, Степан Бандера, вийшов із польської в'язниці у вересні 1939-го. Бандера очолив бунт проти старих кадрів і незабаром опинився біля керма найбільшої фракції ОУН і найбільш радикальних її членів. У лютому 1941 року вони уклали угоду з керівництвом німецької військової розвідки (абверу) про утворення двох батальйонів сил спеціальних операцій зі своїх прихильників. Один батальйон — «Нахтігаль» — був серед перших німецьких підрозділів, що увійшли до Львова 29 червня. Наступного дня він узяв участь у проголошенні незалежності України членами бандерівської фракції ОУН. Це означало кінець німецької співпраці з Бандерою. Німці, які мали зовсім інші плани щодо України, заскочили зненацька своїх колишніх союзників, заарештувавши кілька десятків членів фракції Бандери, у тому числі його самого, вимагаючи скасувати акт проголошення незалежності. Він відмовився і був відправлений до концентраційного табору Заксенхаузен, де провів більшу частину війни. Двоє з його братів також були заарештовані й загинули в Аушвіці.

Фракція Бандери вмить перетворилася з непевного союзника німців на їхнього супротивника. Більш поміркована фракція ОУН на чолі з полковником Андрієм Мельником спробувала скористатися конфліктом своїх суперників із німцями й відправила свої експедиційні групи до Центральної та Східної України,

щоб створити там свою мережу, вплинути на вибір українських кадрів для окупаційної адміністрації і проводити виховну роботу та пропаганду серед місцевого населення. Ці дії довелося припинити наприкінці 1941 року, коли німецька адміністрація встановила більш жорсткий контроль над рейхскомісаріатом «Україна». Нацистська поліція розстріляла сотні членів ОУН у Києві та інших містах України. На початок 1942 року обидві фракції ОУН були в стані війни з німцями.

Поводження нацистів з радянськими військовополоненими стало іншим сигналом, цього разу для мешканців Центральної та Східної України, що німці 1941 року не мають нічого спільного зі своїми земляками 1918-го. Якщо останні були просто окупантами, то ці були колонізаторами, які вважали переможених недолюдьми.

Перед війною Сталін відмовився підписувати Женевську конвенцію 1929 року, що регулювала правила поводження з військовополоненими — СРСР був революційною державою, яка не дотримувалася капіталістичних правил поведінки. Коли він спробував зробити це влітку 1941 року, було вже надто пізно: німці не погоджувалися поширити на радянських військовополонених права, що ними користувалися військовополонені із Заходу. Якщо до останніх вони ставилися з певною повагою, визнаючи їх звання та надаючи доступ до медичної допомоги, а також дозволяючи отримувати посилки з їжею та одягом, то радянським військовополоненим у всьому цьому відмовляли. Крім того, вони далеко не всіх брали в полон: багатьох розстрілювали на місці. Шостого червня 1941 року, більш ніж за два тижні до вторгнення, німецьке командування видало наказ розстрілювати полонених комісарів та політпрацівників Червоної армії, а також співробітників НКВС та євреїв. Мусульмани, яким не вдалося довести, що їхнє обрізання не має нічого спільного з єврейською релігією, також часто знаходили свою смерть. Розстрілювали нерідко й командирів

Червоної армії, які потрапляли в полон. Тих, хто залишився живим, відправляли до тимчасових концтаборів, влаштованих на старих заводах, шкільних подвір'ях, а часто просто на полях, огорожених колючим дротом.

Під час цих форсованих «маршів смерті» до концтаборів охоронці розстрілювали поранених, хворих і виснажених в'язнів, які вже не могли йти. Місцеві жителі намагалися нагодувати змучених полонених і допомагали їм як могли, припускаючи, що хтось так само годує та допомагає їхнім синам, чоловікам та батькам, мобілізованим до Червоної армії, які, можливо, стикаються з такими самими випробуваннями. Як тільки полонені в таборі залишалися без їжі та води, це призводило до голоду і, зрештою, канібалізму. Про тих, хто зумів вижити на вбогий пайок, «дбали» хвороби. Нацистська пропаганда зображувала радянських військовополонених недолюдьми, і ставлення до них було дійсно нелюдським. Відповідальність за це лише частково лежала на ідеології. Німці не збиралися утримувати сотні тисяч, фактично мільйони, полонених. Що більше людей померло в полоні в перші місяці війни, то менше клопотів було для вермахту. Лише з листопада 1941 року керівники економіки Рейху почали розглядати військовополонених як робочу силу, якої бракувало в Німеччині. У ході війни понад 60 % із захоплених на Східному фронті полонених загинули в неволі.

Українці, як і представники інших національностей західної частини СРСР, зазвичай жили в таборах краще, ніж росіяни та мусульмани. Спочатку німці навіть дозволили їх звільнити, вважаючи їх меншою загрозою, ніж росіян. У вересні 1941 року було видано директиву, що дозволяла звільняти українців, білорусів та прибалтів. Ув'язнені могли залишати табори, якщо про них заявляли їхні родичі (іноді жінки оголошували незнайомців своїми чоловіками) або якщо вони походили з цієї місцевості. Цю політику було скасовано в листопаді, але, імовірно, десяткам, якщо не сотням тисяч українських чоловіків, призваних до Червоної армії і захоплених німцями в полон улітку

та восени 1941 року, вдалося пережити ці випробування та повернутися до своїх родин. Пізніше полонених українців, білорусів та прибалтів охочіше, ніж росіян, набирали до поліцейських батальйонів та тренували, щоб підтримувати порядок на східноєвропейській території, очищеній від місцевих мешканців та заселеній німецькими колоністами. Частину з них нацисти відправляли охороняти концтабори в Польщі, коли керівництво Третього рейху зрозуміло, що обіцяний німцям колоніальний рай у Східній Європі відкладено на невизначений термін.

У викривленому світлі нацистської окупації концентраційні табори перетворили колишніх радянських військовополонених із жертв на злочинців. В Аушвіці, що в той час був найвідомішим німецьким табором смерті, першими жертвами газових камер були радянські військовополонені — німці випробовували на них газ «Циклон-Б» у вересні 1941 року. Пізніше охоронці, набрані з таборів військовополонених, допомагали заганяти євреїв, які прибували до табору, у газові камери. Єврейські чоловіки, вибрані з попередніх партій, потім збирали й сортували одяг жертв. Вживання в таборах занадто часто означало участь у знищенні ближніх. Україна під німецькою окупацією стала великомасштабною моделлю концентраційного табору. Як і в таборах, лінія між опором та співпрацею, роллю жертви та співучастю в злочинах режиму стала розмитою і непомітною. Кожен робив особистий вибір, і тим, хто вижив, довелося жити зі своїми рішеннями після війни, декому в гармонії, а декому в муках совісті. Але майже всі страждали від провини за те, що вижили.

Голокост став найбільш жахливим епізодом нацистської окупації України, у якій і без того не бракувало жаху. Більшість українських євреїв, які стали жертвами, ніколи не потрапили до Аушвіцу або іншого концентраційного табору. Айнзатцгрупи Генріха Гімmlера за допомогою місцевої поліції, створеної німецькою адміністрацією, розстрілювали їх на околицях міст,

містечок та сіл, де вони жили. Розстріли почалися влітку 1941 року на всіх територіях, зайнятих вермахтом після відступу радянських військ. До січня 1942 року, коли високі посадові особи нацистів зібралися в передмісті Берліна Ванзее, щоб координувати здійснення «остаточного рішення єврейського питання» — викорінення єврейства, — нацистські ескадрони смерті вбили близько 1 мільйона єврейських чоловіків, жінок та дітей. Вони робили це серед білого дня, іноді привселюдно й майже завжди в межах чутності для неєврейського населення. Голокост в Україні та в решті західних територій Радянського Союзу не тільки зруйнував єврейське населення і його суспільне життя, як це мало місце в Європі в цілому, а й травмував та бруталізував тих, хто був його свідком.

Кожен шостий єврей, який загинув під час Голокосту (загалом близько 1 мільйона людей), походив з України. Мабуть, найбільш відомий епізод Голокосту з найбільшою кількістю жертв стався в Бабиному Яру на околицях Києва. Протягом двох днів автоматні черги зондеркоманди 4а з айнзатцгрупи «С» за підтримки місцевої та німецької поліції вбили там 33 761 єврейського мешканця Києва. Розстріли відбулися 29—30 вересня 1941 року за наказом Курта Еберхарда, генерал-майора та військового коменданта Києва, який вчинить самогубство в американському ув'язненні після завершення війни.

Еберхард наказав організувати масовий розстріл євреїв як відплату за диверсії, здійснені радянськими таємними агентами. За п'ять днів після того, як 19 вересня впав Київ, бомби, закладені перед відступом радянських військ, знищили низку найбільших будівель у центрі міста. Як і очікувалося, німецьке військово командування розмістило там свої структури, тож вибухами вбило чимало старших німецьких офіцерів. Нацистська пропаганда стверджувала, що німці вели війну на сході проти «єврейської комуні», як пропагандисти називали радянський режим, пов'язуючи єврейське походження і комуністичні переконання деяких його ранніх лідерів. З погляду німецької

влади, існував прямий зв'язок між радянськими агентами та євреями. Їхня пропаганда наголошувала на цьому зв'язку після вступу вермахту до Львова, Кременця та інших міст і містечок Західної України. Там НКВС розстріляло тисячі в'язнів, багато з яких були місцевими українцями та поляками, перед тим як залишити міста й відступити на схід. Німці заохочували місцевих мешканців до єврейських погромів як «відплату» за радянські звірства. Чимало українців піддалося на цю провокацію, або навіть вітало її. Однак уже з серпня окупанти змінили свою політику: рейхсфюрер СС Генріх Гімлер санкціонував убивство єврейських жінок і дітей та знищення цілих єврейських громад. Погромів більше було недостатньо: євреї мали померти.

«Євреї міста Києва та околиць! — писалося в листівках, що поширювалися в Києві наприкінці вересня. — У понеділок, 29 вересня, ви повинні з'явитися на 8-му годину ранку з вашим майном, грошима, документами, цінностями та теплим одягом на Дорогожицькій вулиці, поруч з єврейським цвинтарем. Неявка карається смертю». Єврейські мешканці Києва — здебільшого жінки, діти та літні люди, оскільки чоловіків призвали до армії, — вважали, що їх збиратимуть для переселення і не заподіють ніякої шкоди. Наступного дня був Йом Кіпур, День Спокути. Тих, хто відгукнувся на заклик, завели у ворота єврейського цвинтаря, змусили віддати документи та цінності, роздягли догола, а потім розстріляли групами по десять чоловік на схилах яру. Вбивства в Бабиному Яру ввійшли чорним рядком у світову історію. Це була перша спроба знищити єврейську громаду великого міста в Європі. Але події Бабиного Яру не були цілком унікальні. Наприкінці серпня німецький батальйон поліції розстріляв понад 23 тисячі євреїв, здебільшого біженців із Закарпаття, що перебувало під владою Угорщини. У жовтні близько 12 тисяч євреїв Дніпропетровська було розстріляно в яру на околицях міста, на майбутньому місці будівництва Дніпропетровського національного університету. У грудні та сама доля спіткала близько

10 тисяч євреїв Харкова в приміщеннях тракторного заводу, що був гордістю радянського проекту індустріалізації.

Румунський диктатор Іон Антонеску, який повернув собі Північну Буковину та Бессарабію, які Сталін змусив його віддати 1940 року, та взяв під контроль Одесу й частину Поділля, ставився до євреїв з тим самим презирством та жорстокістю, що і його нацистські господарі. У жовтні 1941 року, подібно до епізоду із Бабиним Яром, Антонеску наказав стратити 18 тисяч євреїв на знак відплати за підриг радянськими агентами будівлі, де розташовувався румунський військовий штаб в Одесі, та загибель старшого румунського офіцера. Загалом в Одесі та її околицях під час румунської окупації загинуло від 115 до 180 тисяч євреїв. Під час Голокосту в його румунському виконанні загинуло від 100 до 150 тисяч буковинських та бессарабських євреїв. Більшість галицьких євреїв, як і польські євреї, які проживали в генерал-губернаторстві, померли протягом 1942 року, провівши місяці в гетто, створених за наказами нацистів, ізольовані від решти населення. Діючи за наказами командирів німецької поліції, українські та єврейські поліцаї (останні діяли в межах гетто) оточували та відправляли до таборів смерті тих, хто пережив перші місяці війни. Керуючись частіше жадібністю, ніж антисемітизмом, місцеві мешканці часто намагалися скористатися бідною своєю єврейськими сусідів, або здаючи їх владі, або захоплюючи їхню власність. Але більшість людей просто робили вигляд, що їх це не стосується, і намагалися вижити за будь-яку ціну.

Голокост в Україні відрізнявся від Голокосту в Центральній та Західній Європі також тим, що ті, хто намагався врятувати євреїв, засуджувалися не лише до арешту, а й до страти. Те саме було і з членами їхніх сімей. І все ж таки багато людей намагалися врятувати своїх сусідів-євреїв. На сьогодні держава Ізраїль визнала понад 2500 громадян України «Праведниками народів світу» за переховування євреїв під час Голокосту. Цей перелік не повний і досі зростає. Одним із людей, які відсутні в ньому,

був митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький, який переховував сотні галицьких євреїв у своїй резиденції і в монастирях. У лютому 1942 року він надіслав листа до Гімлера, протестуючи проти використання української поліції в облавах та знищенні євреїв. Лист не дав результатів. Ті, хто доправив відповідь Гімлера митрополиту, сказали йому, що, якби не його вік, він був би розстріляний. За кілька місяців Шептицький видав своє знамените пастирське послання «Не убий» про святість людського життя. Його читали в усіх греко-католицьких церквах і багато хто сприйняли як засудження Голокосту. Імені Шептицького немає в списку «праведників», бо влітку 1941 року він вітав захоплення німцями Галичини після двох років радянської окупації. Якби надії не покладали Шептицький та його співвітчизники на німецьке правління, ці очікування зникли дуже швидко.

Суворість окупаційного режиму відрізнялася в різних частинах українського *Lebensraum*. Румуни, які ніколи особливо не претендували на Одесу та околиці, але мріяли про повернення Трансільванії, що утримувалася Угорщиною, просто грабували Південну Україну, вивозячи звідти все, що можливо. Німецька політика й ставлення до українців були дещо м'якшими під військовою адміністрацією та в колишніх австрійських володіннях.

Найгірше було в рейхскомісаріаті «Україна». Людиною, відповідальною за деякі з найжахливіших злочинів, скоєних нацистським окупаційним режимом в Україні, був рейхскомісар України Еріх Кох. Кремезний та крикливий, з вусами в гітлерівському стилі, 45-річний Еріх Кох був партійним гауляйтером у Східній Пруссії. Він мав репутацію жорстокої людини та вмів досягати мети. В Україні його завданням була експлуатація ресурсів та депопуляція території. Він ставився до українців так само, як європейські колонізатори ставилися до африканців та азійців у своїх заокеанських колоніях, заявляючи: «Жоден ні-

мецький солдат не загине за цей кольоровий народ». Кох не хотів, щоб українці навчалися далі 4-го класу, і закрив університети і школи для учнів, старших від 15 років. «Якщо я знайду українця, гідного сидіти зі мною за одним столом, я, мабуть, застрелю його», — якось заявив він. Його підлеглі справді здійснили чимало розстрілів, багато з них в Бабиному Яру. На момент закінчення окупації Києва, у листопаді 1943 року, до 34 тисяч замордованих там євреїв додалося ще 60 тисяч жертв нацистів — радянські військовополонені, українські націоналісти, учасники радянського підпілля та роми — знайшли свій останній спочинок на схилах Бабиного Яру.

Кох створив свою штаб-квартиру в Україні в місті Рівне, що в міжвоєнний період входило до складу Польщі. Це була третя столиця утворення під назвою «Україна» трохи більше ніж за 20 років: якщо в 1920-ті роки радянська влада вибрала індустріальний та російськомовний Харків замість «націоналістичного» Києва, то німці віддали перевагу провінційному Рівному з 40-тисячним населенням замість величезного й тепер дуже радянізованого Києва. Окупований Київ став свідком перших випадків голоду з 1933 року. Уявлення нацистів про «життєвий простір» передбачали пасторалізацію України та ліквідацію великих міських центрів, чиє населення їм в іншому випадку довелося б годувати, відволікаючи ресурси рейху та армії. Таким чином, політика полягала в тому, щоб не постачати продовольства містам, населення яких буде вигнане голодом до сіл і стане продуктивною силою, годуючи себе й німецький рейх. Німці залишили колгоспи, використовуючи цей радянський винахід для викачування ресурсів з сільського населення. Також вони відмовилися приватизувати великі підприємства, регулюючи все, що залишилося від української економіки, через новий банк, колоніальну валюту та контроль за цінами.

Починаючи з січня 1942 року нацисти експлуатували Україну не лише як джерело сільськогосподарської продукції, а й джерело примусової праці. Того місяця перший потяг із так званими

остарбайтерами (східними робітниками) вирушив з Києва до Німеччини, везучи молодих українців, приваблених обіцянками роботи, хороших життєвих умов та можливістю побачити Європу. «Німеччина кличе тебе! Їдь до прекрасної Німеччини!» — закликала одне оголошення в київській газеті. На одному з плакатів під заголовком «Стіна впала» були зображені українці, які виглядають крізь отвір у стіні, що відділяла Радянський Союз від Європи. На горизонті були обриси одного з німецьких міст. «Сталін поставив навколо вас високу стіну, — стверджувалося в підписі під малюнком. — Він добре знав, що кожен, хто побачить навколишній світ, повною мірою усвідомить жалюгідний стан більшовицького режиму. Тепер стіна зруйнована і шлях до нового та кращого майбутнього відкритий». Для молодшого покоління це була можливість залишити село й побачити світ. Багато хто відгукнувся з цікавістю і навіть ентузіазмом.

Оголошення виявилися пасткою. Незалежно від того, працювали вони на заводах чи в приватних будинках німців, молоді хлопці та дівчата все одно ставали невільниками, змушеними носити нашивку «OST», а німецька влада та чимала частина суспільства розглядала їх як недолудей. Щойно звістки про експлуатацію в Німеччині досягли України, окупаційній владі стало дедалі важче виконувати щомісячні квоти — 40 тисяч українських робітників для Рейха: на людей почали влаштовувати облави й силою вивозити до Німеччини. У цілому за 1942—1943 роки близько 2,2 мільйона українців було затримано та відправлено до Німеччини. Багато з них померли від недоїдання, хвороб та бомбардувань союзниками військових заводів, де вони працювали. Ті, хто вижив і був звільнений червоноармійцями наприкінці 1944 і в перші місяці 1945 року (лише 120 тисяч осіб були зареєстровані наприкінці війни як переміщені особи), часто вважалися зрадниками, і частину з них переправили з німецьких концтаборів прямо до радянського ГУЛАГу. Україна була не єдиною частиною Радянського

Союзу, де німці влаштовували експедиції за рабами, але, безперечно, була найбільшим місцем такого полювання. Мешканці України становили близько 80 % усіх оstarбайтерів, які були вивезені з окупованих територій Східної Європи до Німеччини протягом війни.

До літа 1943 року мало що залишилося від первісного німецького плану збудувати колоніальний рай для німецьких фермерів в Україні. Гітлер провів тут більшу частину літа й осені 1942 року. Німецькі інженери, використовуючи примусову працю радянських військовополонених, побудували його найвіддаленішу ставку на сході, під кодовою назвою «Вервольф», у сосновому лісі неподалік від Вінниці. Він також був там навесні 1943 року, але 15 вересня того ж року залишив «Вервольф» назавжди. Того дня він наказав своїм військам відступити до лінії оборони Дніпра. Але за тиждень радянські війська форсували Дніпро на північ від Києва, зробивши перший пролом у Східному валу Гітлера. Німці підірвуть усю підземну структуру «Вервольфа» перед відступом з цієї території навесні 1944 року.

Мрія про завоювання та «життєвий простір» скінчилася, але залишилися лиха, які вона випустила на волю. Україна стала кладовищем для мільйонів українців, росіян, євреїв і поляків, якщо порахувати тільки найбільш потерпілі етнічні групи. Голокост знищив більшу частину українського єврейства. Німецькі та менонітські поселенці Волині й півдня України, якщо радянські органи безпеки не депортували їх улітку 1941 року, тепер утікали разом із частинами вермахту. Польське населення Волині зазнало нападів українських націоналістів. Коли Червона армія почала наступ на Україну після перемоги Курської битви в липні 1943 року, радянські лідери зустріли зовсім іншу країну, ніж ту, яку вони залишили під час поспішного відступу влітку та восени 1941 року. Міста спорожніли, а промислові підприємства були повністю зруйновані.

Ті, хто вижив, зустрічали підрозділи Червоної армії як визволителів, але в радянських можновладців були сумніви щодо їхньої щирості. Люди, які вітали їх, змогли вижити під ворожим пануванням і досить довго прожили за межами радянського контролю, щоб сумніватися щодо сталінської системи. Православні віруючі звикли до єдиної свободи, яку їм приніс Гітлер, — свободи віросповідання. Ті, хто не надавав значення своєму етнічному походженню, стали зважати на нього, проживши під нацистською окупацією, коли життя та смерть часто залежали від етнічної належності. Усе це створювало загрозу для комуністичного режиму, який переміг. У травні 1944 року близько 200 тисяч кримських татар було звинувачено в співпраці з ворогом та примусово виселено до Центральної Азії. Мільйони українців просто фізично неможливо вивезти. Аж до 1980-х років радянські громадяни заповнювали анкети з питаннями про те, чи жили вони або їхні родичі на територіях, окупованих Німеччиною. Ці питання ішли відразу ж після питань про судимість людини.

ПЕРЕМОЖЦІ

Шостого листопада 1943 року радянські війська визволили Київ від німців, що відступали. Сорокап'ятирічний генерал-лейтенант Микита Хрущов, політичний комісар 1-го Українського фронту — групи армій, що вступили в місто, — був на підйомі. Як партійний керівник України довоєнного часу, він добре знав місто та його околиці й тепер в'їздив до Києва дорогою, якою раніше їздив до своєї заміської резиденції. Хрущов побачив будівлі в центрі Києва неушкодженими — німці, на відміну від підрозділів НКВС, що відступали 1941 року, не намагалися підірвати їх, але місто було повністю покинутим, оскільки напередодні він наказав обстріляти його, щоб прискорити відступ німців.

Коли Хрущов у супроводі українських партійних лідерів підійшов до будівлі Оперного театру, що дивом вціліла після того, як восени 1941 року радянські агенти спробували її підірвати, він побачив, що до них з криками біжить якийсь чоловік. «Я єдиний єврей, який тут залишився! Я єдиний єврей у Києві, який ще живий!» — кричав чоловік. Хрущов спробував заспокоїти його й запитав, як той зміг врятуватися. «У мене дружина — українка, — відповів той. — Вона ховала мене на горищі, годувала й дбала про мене». Люди почали виходити зі своїх сховищ, і кілька хвилин по тому інший мешканець Києва, старий, з величезною бородою, обіймав і цілував Хрущова, який пізніше згадував, що був «дуже зворушений». Солдати режиму, якому багато хто влітку 1941 року бажав лише поразки, тепер

повернулися рятівниками. Це було не стільки через те, що радянські солдати зробили після повернення, скільки через вчинки німців під час окупації. Саме ця обставина спричинила те, що бійців Червоної армії вітали не лише як переможців, а й як визволителів. Ті, хто думав інакше, у тому числі значна частина української інтелектуальної еліти, пішли з німцями.

Червона армія витратить наступний рік на звільнення решти українських територій від німецької окупації, але повний контроль над цими землями радянська влада отримає лише після остаточної перемоги союзницьких військ над Німеччиною в травні 1945 року. У червні цього ж року радянський уряд накреслить новий західний кордон України, приєднавши до СРСР не лише землі, що відійшли за пактом Молотова-Ріббентропа, а й Закарпаття, що належало міжвоєнній Чехословаччині. Це було правосуддя переможця в його характерно безкомпромісній радянській версії.

Микита Хрущов мріяв про повернення до Києва ще відтоді, як радянські війська втратили місто у вересні 1941 року. Навесні 1942 року, незабаром після того як Червона армія зупинила німців на підході до Москви, він підтримав ідею радянського контрнаступу в Україні для того, щоб захопити її стару столицю Харків і просунути в напрямку Дніпропетровська. Наступ, що почався 12 травня 1942 року, дозволив радянським танковим з'єднанням прорвати лінію фронту й вийти за межі Харкова в степи Лівобережної України. Але коли війська рушили далі на південний захід, не зустрічаючи практично ніякого опору з боку німців, стало зрозуміло, що вони потрапили в пастку. Німці зімкнули ряди, створивши оточення, майже таке саме, як те, що його Червона армія пережила восени 1941 року. Хрущов просив Сталіна зупинити наступ, але той відмовився. У будь-якому випадку було запізно, щоб виправити ситуацію. У катастрофічній операції, що тривала 18 днів, Радянський Союз втратив 280 тисяч солдатів убитими, зник-

лими безвісти й полоненими. Коли Сталін запитав Хрущова, чи не є брехнею цифра 200 тисяч полонених, про яких повідомили німці, той відповів, що ці дані близькі до істини. Сталін звинуватив його в поразці, і лише присутність інших членів Політбюро в той момент, коли Сталін не дослухався до його поради й не зупинив уже приречену операцію, врятувала Хрущова від можливої кари.

Битва за Україну виявилася довгою й кривавою. Ситуація змінилася тільки після Сталінграда в лютому 1943 року, коли Червона армія розгромила мільйонну армію Німеччини та її союзників. Відразу ж після Сталінграда радянські війська продовжили наступ і відібрали в німців Курськ, Белгород та Харків. Але фельдмаршал Еріх фон Манштейн розпочав контрнатуп, повернувши Харків та Белгород і розбивши 52 радянські дивізії. Лише 23 серпня 1943 року, після перемоги в Курській битві, Червона армія змогла повернути собі Харків. Восьмого вересня радянські солдати підняли червоний прапор над містом Сталіно (колишня Юзівка та майбутній Донецьк). У наступні кілька місяців радянські війська звільнили решту Лівобережної України. Вони зробили чисельні проломи в Східному валу — оборонній лінії, що була споруджена Гітлером і мала зупинити радянський наступ на правому березі Дніпра. Червоній армії вдалося виставити більш ніж 2,5 мільйона солдатів проти близько 1,25 мільйона німців. Боротьба була запеклою: за найскромнішими оцінками, Радянський Союз втратив понад 1 мільйон убитими та пораненими, а німці — понад півмільйона. Втрати серед цивільного населення не підраховував ніхто. Вони були величезними.

Як партійний керівник окупованої німцями України Хрущов серйозно займався формуванням партизанських загонів у тилу німців. Нацистська окупаційна політика провокувала обурення, насильство і, зрештою, непокору, що кидали людей до лав опору. Хоча численні підпільні осередки існували в містах, природним середовищем для великих груп партизанів, які вели тривалу

й виснажливу боротьбу проти окупантів, стала сільська місцевість. Ключовим чинником у русі опору була екологія. Оскільки степи були поганим прикриттям для бійців опору, вони воювали в лісах північної Київщини та Чернігівщини, лісах та болотах північної Волині та передгір'ях Карпат. Окрім місця проживання, партизанів об'єднував український патріотизм та ненависть до окупантів. Однак колишній радянсько-польський кордон та ідеологія розділяли їх. На захід від цього кордону партизанів очолювали націоналісти, у той час як на сході від нього переважали комуністи.

Зазвичай організацією комуністичного партизанського руху займалися радянські чекісти, які отримували накази та постачання від установи, що називалася Українським штабом партизанського руху й очолювалася генералом НКВС та була частиною Центрального штабу партизанського руху, розташованого в Москві. Один із найбільш відомих партизанських ватажків України, Сидір Ковпак, до війни очолював міську раду. Крім свого досвіду партизанського командира під час німецької окупації України 1918 року, він мав за плечима і школу НКВС, що готувала кадри для партизанської війни. Радянські партизани почали свою діяльність на початку 1942 року з нападів на німецькі частини в тилу та центри окупаційної адміністрації. З часом, коли Червона армія почала свій наступ на захід після Сталінградської битви, діяльність радянських партизанів зросла і в кількості, і в масштабі. Якщо 1942 року чисельність партизанів сягала 5 тисяч бійців, то до 1944 року ця цифра зросла вдесятеро.

Німці намагалися впоратися зі зростанням партизанського руху, що не лише кидав виклик їхньому пануванню над Україною, а й порушував військові комунікації та постачання боеприпасів, розв'язавши терор проти місцевого населення. Доходило до спалення сіл, що їх німці вважали під контролем партизанів або підозрювали в підтримці партизанського руху. Оскільки людських ресурсів самих німців не вистачало, їхня

влада спиралася на поліцейські батальйони, набрані з місцевого населення. Їхні члени рідко ішли до поліції з ідеологічних міркувань. Часто до поліційних батальйонів входили колишні члени компартії та комсомолу, які прагнули уникнути переслідувань або навіть знищення окупаційною владою. Оскільки по обидва боки барикад були місцеві мешканці, то партизанська війна часто перетворювалася на жорстоку вендету, у якій рідні партизанів та поліцаїв платили найвищу ціну за вибір, зроблений їхніми родичами. Коли 1942 року хід війни повернувся не на користь німців, дедалі більше поліцаїв міняли сторону й переходили на бік партизанів. Часом було важко відрізнити колаборанта від бійця руху опору. Війна була тривалою, і дехто мав час змінити одну роль на іншу, і не один раз.

Після визволення Києва Хрущов відразу ж зайнявся справою реінтеграції колишніх радянських територій до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (Української РСР) та інкорпорації земель, що не контролювалися Радами до війни, до складу збільшеної республіки. Це виявилось довгим і важким завданням, що займе велику частину його часу та енергії. На початок 1944 року фронт просунувся на захід від Дніпра. До березня радянські війська відвоювали Правобережну Україну й перетнули довоєнний кордон, увійшовши до Румунії. У жовтні 1944 року Червона армія перетнула Карпати та здобула контроль над Закарпаттям, що офіційна пропаганда проголосила заключним актом возз'єднання українських земель. Не було й мови про те, аби повернути цю територію Угорщині або Чехословаччині. Більш ніж півмільйона червоноармійців загинули в битві за Західну Україну.

«Щойно ми виштовхали німців на захід, ми зустрілися зі старими ворогами — українськими націоналістами», — згадував Хрущов, описуючи свої зусилля з реінкорпорації західноукраїнських земель до складу Радянської України в 1944—1945 роках. Радянська влада часто називала цих націоналістів

спільним терміном «бандерівці», з огляду на загальний контроль фракції ОУН під проводом Степана Бандери над націоналістичними повстанцями. Зрештою цей термін став використовуватися для позначення всіх, хто воював у складі Української повстанської армії (УПА), контрольованої послідовниками Бандери. Назва була обманливою з багатьох причин. По-перше, не всі бійці УПА поділяли націоналістичну ідеологію або належали до ОУН. По-друге, сам Бандера вже не повернувся в Україну після арешту німцями влітку 1941 року й не був причетний до оперативного управління військами, які називались його ім'ям. Він став символічним лідером і завжди відсутнім «батьком нації», який провів більшу частину війни в німецькому ув'язненні, а потім жив в еміграції в Західній Німеччині.

Українська повстанська армія, яка налічувала близько 100 тисяч бійців під час свого піднесення влітку 1944 року, билася за радянською лінією фронту, порушуючи комунікації Червоної армії та атакуючи частини, що перебували далі від фронту. Серед низки командирів, які очолювали повстанців, найбільш відомим був Роман Шухевич, колишній командир батальйону «Нахтігаль». Як і Шухевич, багато командирів УПА пройшли німецький вишкіл, який отримали як члени допоміжних поліцейських підрозділів. Вони полишили ці підрозділи зі зброєю в руках на початку 1943 року. Хоча вони й вважали німців своїм головним ворогом, 1943 року УПА в основному воювала проти польських повстанців. Довга історія українсько-польської ворожнечі на Волині та в Галичині, посилена взаємними підозрами у злих намірах, навесні та влітку 1943 року призвела до масових етнічних чисток, що включали спалювання сіл та масові вбивства мешканців.

Прибуття на Волинь радянських партизанів на чолі з Ковпаком невдовзі після радянської перемоги під Сталінградом зумовило українсько-польський конфлікт. Ковпаківці одержали підтримку з боку частини польських поселенців на Волині, які розглядали червоних партизан як потенційного союзника в бо-

ротьбі проти загонів УПА. Українські та польські історики досі сперечаються, чи санкціонувало керівництво УПА напади своїх підрозділів на польські села, а якщо так, то на якому рівні. Однак немає сумнівів, що більшість жертв етнічних чисток становили саме поляки. Кількість українців, які загинули внаслідок акцій поляків у Галичині та Волині, за оцінками істориків, коливається від 15 до 30 тисяч осіб, у той час як втрати поляків оцінюються як 60—90 тисяч (тобто в 3—4 рази більше). Події на Волині залишаються болючою темою україно-польських відносин. Багато хто з польських політиків та істориків говорить про «волинську різню» як акт етнічних чисток або навіть геноциду. Українська сторона наголошує на подібних діях польських повстанців на територіях, де українці становили меншину. Німці, хоча й вітали українсько-польську війну в себе в тилу, іноді забезпечуючи сторони конфлікту зброєю. Їм були вигідні операції УПА проти наступу Червоної армії.

Серед серйозних успіхів УПА було вбивство провідного радянського воєначальника, командувача Першого українського фронту генерала Миколи Ватутіна. Двадцять дев'ятого лютого 1944 року бійці УПА влаштували засідку й поранили Ватутіна, коли той повертався із зустрічі зі своїми підлеглими в Рівному, колишній столиці рейхскомісаріату «Україна».

Він помер у Києві в середині квітня. Хрущов, який був присутній на похороні Ватутіна, поховав свого друга в урядовому кварталі Києва. Після війни він установив йому пам'ятник із написом «Генералові Ватутіну від українського народу». Хрущов вважав, що цей напис розлютить українських націоналістів, але партійне керівництво в Москві сприйняло цей напис як прояв того самого українського націоналізму. Хрущов звернувся безпосередньо до Сталіна, який дозволив йому втілити його початковий задум. Цей напис українською мовою був викарбуваний на пам'ятнику, що був споруджений 1948 року й досі стоїть у центрі Києва як одне з багатьох нагадувань про складність української історії та пам'яті про Другу світову війну.

Під час Другої світової війни українці виступали по різні сторони конфлікту. Абсолютна більшість воювала в лавах Радянської армії. До її лав було мобілізовано понад 7 мільйонів українців різних національностей — кожен п'ятий або шостий радянський солдат походив з України. Понад 3,5 мільйона було призвано на початку війни та приблизно стільки ж під час неї. Багато солдатів, які пережили німецький наступ та полон 1941 року, були відпущені німцями до своїх родин, а потім схоплені та «призвані» на військову службу радянськими військовими відразу ж після того, як Червона армія повернула ті регіони, де вони жили. Вони стали відомі російською мовою як «чернопиджачники» («чорносвітники»), оскільки більшість із них було кинуте в бій відразу ж після призову — без належного обмундирування, підготовки, боєприпасів або навіть зброї. Оскільки ці люди перебували під німецькою окупацією, військове командування розглядало їх як зрадників і вважало, що вони не являють собою цінності. Більшість «чорносвітників» загинула в боях на околицях своїх міст і сіл за кілька днів після довгоочікуваного «визволення».

У той час як радянські командири не коливалися набирати українців у військо й кидати їх у бій, німці довго відмовлялися набирати регулярні частини з місцевого населення. Однак вони вітали їх використання як допоміжної сили — *Hilfswillige* (добровільних помічників), або хіві. За деякими оцінками, до складу допоміжних підрозділів хіві вступив 1 мільйон колишніх радянських громадян, серед яких українці та вихідці з України становили приблизно чверть. Ситуація змінилася після Сталінграда, коли німці стали відчувати дефіцит людських ресурсів. Новостворені ненімецькі підрозділи потрапили під прямий нагляд Гімmlера і стали частиною Ваффен-СС — військового крила СС (*Schutzstaffel*¹). Серед дивізій Ваффен-СС були підрозділи, набрані майже з кожної європейської національності,

¹ Ескадрилья прикриття (нім.).

у тому числі французів, шведів, росіян та українців. Близько 20 тисяч українців служили протягом війни в 14-й гренадерській дивізії Ваффен-СС, відомій як дивізія «Галичина».

Німецький губернатор дистрикту «Галичина» Отто фон Вехтер пропагував ідею створення дивізії. Уродженець Відня, Вехтер грав у стару австрійську гру, підтримуючи українців проти поляків, і під час його правління спостерігалось збільшення кількості українських шкіл у дистрикті. Він заборонив політичні організації та полював на агентів ОУН, але терпимо ставився до українських благодійних, культурних і навіть академічних установ, що різьоме відрізняло Галичину від інших частин України. Вехтер вважав, що українці достатньо лояльні, щоб довірити їм зброю. Однак у Берліні багато хто сумнівався у їхньому расовому статусі. Зрештою керівництво вирішило назвати дивізію галицькою, а не українською, вважаючи галичан, як колишніх австрійських підданих, більш «цивілізованою» та надійною групою, ніж українців у цілому. Берлін не лише поділив Україну за старим російсько-австрійським кордоном, а й також проводив політику щодо різних частин країни, наслідуючи австрійські зразки. Було вирішено, що дивізія складатиметься лише з галичан, а її назва й символи не матимуть жодного стосунку до України й українців.

Набір добровольців до дивізії, що був оголошений у квітні 1943 року, відразу ж спричинив розкол у націоналістичному підпіллі: фракція Бандери виступала категорично проти, а прихильники Мельника підтримали ініціативи. Думки провідних українських суспільних лідерів, у тому числі єпископів католицької церкви, також розділилися. Ті, хто підтримував формування дивізії, мислили в термінах австрійської Галичини, так само як і німці, які вирішили її створити. Ще 1918 року існування українського легіону в австрійській армії дозволило українцям підготувати кадри та здобути зброю, а потім скористатися ними у війні за незалежність. Багато хто в українській громаді вважав, що ця історія може повторитися. Мало хто

був задоволений німецьким пануванням в Україні, ще менше поділяли нацистську ідеологію, і ніхто не вірив у майбутнє Німеччини після Сталінграда та Курська. Крім тверезого розрахунку, українських окупаційних політиків та німецьку владу об'єднував тільки загальний антикомунізм.

За підтримки українських провідників набір до дивізії, представлений українській молоді як альтернатива переходу до лісу та приєднання до УПА або залишення під радянською окупацією, здавався меншим злом для батьків, які посилали своїх синів у її лави. Невдовзі більшість із них матиме підстави пошкодувати про свій вибір. Дивізія, що була вишколена та очолена німецькими офіцерами, отримала своє бойове хрещення в липні 1944 року біля галицького містечка Броди. Це було і хрещення, і поминки. Радянські війська оточили дивізію «Галичина» разом із сімома іншими німецькими дивізіями. Загальні втрати становили майже 38 тисяч осіб, 17 тисяч потрапили в полон. Дивізію «Галичина», чисельність якої сягала близько 11 тисяч осіб, фактично було знищено: лише близько 1500 осіб вдалося втекти. Битва під Бродами стала кінцем дивізії як бойової одиниці. Того ж року, поповнивши новобранцями, її відправили спочатку до Словаччини, а потім до Югославії боротися з комуністичними партизанами. Там історія повторилася у вигляді фарсу, якщо не трагедії: старі спогади 1918 року про участь українських підрозділів в австрійській формі, що забезпечували незалежність України, поступилися місцем реаліям 1944 року, коли українці з нацистською свастикою на мундирах придушували хай і комуністичні, але визвольні рухи братів-слов'ян.

Двадцять сьомого липня 1944 року Червона армія знову взяла Львів. Захоплення цього міста й Західної України поставило Микиту Хрущова та партійне керівництво Радянської України перед новими викликами. Головною проблемою Львова була можливість формування тут польської міської адміні-

страції, що оголосила б вірність польському уряду у вигнанні, що перебував у Лондоні. Хрущов кинувся до міста, залишеного німцями, які відступали. «Ми боялися, що там можуть виникнути місцеві органи, які будуть вороже ставитися до радянської влади, — згадував він. — Ми повинні були діяти швидко, щоб поставити своїх людей на чолі міста. І ми це зробили». 1944 року Львів був здебільшого польським містом, що було оточене переважно українською сільською людністю. Він став яблуком розбрату між Сталіним з одного боку та польським урядом у вигнанні, який підтримували західні союзники, з іншого. Призначення Хрущовим радянської адміністрації означало, що Сталін не збирається примиритися зі сподіваннями поляків на утримання міста. За два дні до захоплення Львова Сталін залякав членів Польського комітету національного визволення — комуністичного уряду, створеного Москвою для заміни польського уряду у вигнанні, — і змусив погодитися на майбутні кордони Польської держави, що приблизно відповідали б лінії за пактом Молотова-Ріббентропа 1939 року й залишали б Львів по радянський бік кордону. Лист, що його Сталін отримав від Хрущова кількома днями раніше, допоміг йому в цьому. Український партійний керівник хотів приєднати до своєї республіки не лише Львів та інші землі на захід від лінії Молотова-Ріббентропа, а й місто Холм (Хелм), розташоване в регіоні, населеному переважно українцями (звідти походила дружина Хрущова Ніна Кухарчук). Сталін пригрозив своїм польським підлеглим, послаючись на Хрущова, і давши їм зрозуміти, що якщо вони не згодні відмовитися від Львова, то він наполягатиме й на передачі Холма. Вони поступилися, взявши Холм і відмовившись від претензій на галицьку столицю. Холм, захоплений Червоною армією 23 липня, став першим місцем перебування залежного від Москви польського уряду.

У вересні 1944 року польський уряд, у якому переважали комуністи, та адміністрація Радянської України на чолі з Хрущовим підписали угоду про новий кордон та обмін населенням,

спрямований на те, аби зробити кордони не лише політичними, а й етнічними. Ідея угоди була досить проста: поляки мали переселитися у райони на захід від лінії Молотова-Ріббентропа, у той час як українці мали перебратися на схід від цієї ж лінії. Сталін був готовий рухати не тільки кордони, а й народи для того, щоб закріпити назавжди нові поділи, позбутися меншин і тим самим запобігти будь-якій можливості виникнення рухів за «возз'єднання» із Заходом нових радянських територій.

У лютому 1945 року, коли президент США Франклін Делано Рузвельт та прем'єр-міністр Великобританії Вінстон Черчилль приїхали до Ялти в Криму, щоб обговорити зі Сталіним майбутнє повоєнного світу, радянський лідер наполіг на новому кордоні між Радянським Союзом та Польщею за лінією Молотова-Ріббентропа. Західні лідери погодилися, надавши легітимності переміщенню населення, що вже відбулося. Також Сталін ужив заходів, щоб Україна та Білорусь зі своїми новими західними кордонами стали членами Організації Об'єднаних Націй, додатково узаконивши радянські територіальні придбання. Улітку 1945 року, після розгрому Німеччини, Потсдамська конференція, де знову фігурували Сполучені Штати, Британія та Радянський Союз, задовольнила вимогу Сталіна передати Польщі колишні німецькі землі на заході як компенсацію за території, втрачені на сході. Москва вигнала понад 7,5 мільйона етнічних німців з територій нової Польської держави, звільнивши місце для поляків, які переселилися зі сходу. Радянські урядовці почали вивозити поляків на захід ще до того, як Червона армія захопила східні німецькі території. Тому у вересні 1944 року польські мешканці Львова, яким запропонували переїхати до Брєслава (польською Вроцлав), були тимчасово «припарковані» у колишньому нацистському концтаборі Майданек неподалік від Любліна. Лише пізніше вони прибули до кінцевого пункту призначення на колишній німецькій території.

З огляду на відкриту війну між українським і польським підпіллям та етнічні чистки, які його супроводжували, багато

поляків і українців дійсно були більш ніж готові покинути свої будинки та врятувати хоча б своє життя, якщо не майно. Але частина відмовлялася переїздити. Втім, це не мало великого значення. Сталін та його польські підлеглі готові були максимально скористатися досвідом НКВС, набутим під час масових депортацій воєнного часу для того, щоб досягти своєї мети створення держави, вільної від меншин. Радянська влада називала депортаційну кампанію «репатріацією». «Патріас» («батьківщина») в цьому випадку була умовною, оскільки депортовані не поверталися додому, а залишали свої землі. На захід від лінії Молотова-Ріббентропа лише з України було «репатрійовано» близько 780 тисяч поляків. Приблизно ту саму кількість було вивезено з Литви та Білорусі на територію нової Польської держави. До числа депортованих потрапили й близько 100 тисяч євреїв, яким вдалося вижити під час Голокосту в Радянському Союзі. Більшість із цих переселенців опинилася на німецьких землях, переданих Польщі Сталіним за вимушеної згоди західних лідерів.

Якщо поляки та євреї їхали на захід, українці прямували на схід. Протягом двох років, з 1944 до 1946-го, з територій західніше від лінії Молотова-Ріббентропа до Української РСР було депортовано близько півмільйона українців. Приблизно в той самий час близько 180 тисяч українців із Західної України було заарештовано та депортовано до Сибіру і внутрішніх районів СРСР за справжню або вигадану співпрацю з націоналістичним підпіллям. Ще 76 тисяч українців депортували в жовтні 1947 року. Депортації були спрямовані головним чином на те, щоб приборкати опір бійців УПА, що тривав у Західній Україні ще довгий час після закінчення війни. Пізніше Микита Хрущов заявляв, що Сталін готувався депортувати на схід усіх українців, але їх було надто багато.

Польська комуністична влада не мала таких обмежень. 1947 року під час операції під кодовою назвою «Вісла» вона депортувала з своїх південно-східних кордонів майже всіх

українців, що ще залишалися у Польщі (загалом 140 тисяч чоловіків, жінок та дітей), і замінила їх на етнічних поляків. Депортованих вигнали з будинків та переселили на колишні німецькі землі в Західній та Північній Польщі. Строкате польсько-українське прикордоння, з етнічно та релігійно змішаним населенням, ставало чітким радянсько-польським кордоном, з поляками з одного боку та українцями з іншого. Сама ж Україна, яка більшу частину своєї історії була багатоетнічною територією, перетворювалася на українсько-російський кондомініум внаслідок знищення євреїв і депортації поляків та німців.

Сталін переміщував населення не для того, щоб сподобатися націоналістам, а щоб побороти націоналізм і зцементувати свій контроль над кордонами. Він запечатував нові кордони не лише за допомогою демаркаційних ліній та прикордонників, а й за допомогою нескінченних кампаній проти капіталістичного Заходу, зачиняючи українську браму до Європи більш щільно, ніж будь-коли в історії. Реалії нацистської окупації України розбили мрії української інтелігенції про приєднання до Європи. Європа, яку німці принесли в Україну, прийшла у формі колоніальної імперії, зумовленої поняттями раси, експлуатації та знищення «недолюдей» (унтерменшів). Ради використали це недавнє розчарування в Заході, щоб підтримувати пропаганду часів «холодної війни». Протягом багатьох років вони пов'язуватимуть український націоналізм з німецьким фашизмом, постійно називаючи українських повстанців «німецько-українськими націоналістами».

Радянський режим також намагався стерти багатівікові культурні кордони. У березні 1946 року НКВС, діючи через своїх агентів, скликав спеціальний собор Української греко-католицької церкви, учасники якого були змушені розпустити свою церкву та приєднатися до Російської православної церкви. Собор відбувався за відсутності єпископів, яких НКВС заарештував за рік до того. Рішення зруйнувати церкву виникло відразу ж після Ялтинської конференції і було проведене в межах

кордонів, визначених на зустрічі «великої трійці». Оскільки Закарпаття ще не увійшло офіційно до складу Радянської України, тамтешній греко-католицькій церкві дозволили проіснувати ще протягом трьох років, доки не знищили з початком «холодної війни» 1949-го. Ради підозрювали всю католицьку церкву у виконанні наказів Ватикану та західних держав. Усі інституційні, релігійні та культурні зв'язки із Заходом мали бути розірвані, зруйнувавши тим самим інституцію, що довго слугувала мостом між католицьким Заходом та православним Сходом. У наступні кілька років понад 5 мільйонів українських католиків стали номінально православними.

До 1945 року Радянський Союз, використовуючи свою військову силу, пересунув свої кордони в глиб Центрально-Східної Європи. Радянські керівники скористалися гаслами українського націоналізму, номінально розширивши Українську республіку, а фактично Радянський Союз шляхом приєднання до неї польських, чехословацьких та румунських територій, традиційно населених українцями.

Ці територіальні придбання поставили радянську владу в Україні перед новими викликами. Отримавши населені здебільшого українцями території колишньої Австро-Угорщини, на які в міжвоєнний період претендували Польща, Румунія та Чехословаччина, Сталін приніс у Радянську Україну добре розвинені традиції автономії, парламентської демократії, національної та громадської самоорганізації, що були відсутні в східноукраїнських землях. Також радянський режим зіткнувся з новою ідеологічною загрозою — радикальним націоналізмом, представленим добре організованою політичною структурою з власною військовою партизанською силою — Українською повстанською армією.

Щоб досягти повної інкорпорації цих територій, у тому числі їхньої економічної, соціальної та культурної інтеграції до УРСР та СРСР, знадобляться десятиліття. Москві треба було

для початку розправитися зі збройним спротивом — процес, який забрав значні ресурси, завершився тільки в 1950-ті роки. Щоб стати повністю радянськими, ці землі повинні були пройти колективізацію та індустріалізацію, а тамтешня молодь — індоктринована за взірцями радянського марксизму. Але навіть з плином часу історичні зв'язки між новопридбаними радянськими територіями і Центральною та Західною Європою не припиняють свого існування. Переміщення кордонів СРСР на захід перетворило ці раніше не радянські частини України на внутрішнє прикордоння, де режим десятиліттями проводив політику, відмінну від тої, що була в решті України.

Нова влада використала українську карту не лише для того, щоб узаконити своє панування в регіоні, а й для того, щоб радянізувати його. Москва повернулася до українізаційної політики 1920-х років, пропонуючи регіону можливість приєднатися до радянського суспільства через українізацію політичного та культурного життя. Та режим зволікав з інтеграцією місцевих кадрів, яким не довіряв, і тому сюди прислали на керівні посади українців зі східної та центральної частин республіки. Це затримувало повну інтеграцію регіону. У той же час пропозиція української культури в обмін на політичну лояльність допомогла уповільнити русифікацію в інших частинах України. Ця політика державної толеранції щодо української мови та культури в поєднанні з історичною традицією високої національної мобілізації в межах Австро-Угорщини, а потім Польщі, а також спогади про націоналістичний повстанський рух перетворюють Західну Україну, особливо Галичину, на новий український П'ємонт.

V

**ШЛЯХ
ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

ДРУГА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Членство України в Організації Об'єднаних Націй, що було надане республіці як члену-засновнику на конференції в Сан-Франциско у квітні 1945 року, підвищило її міжнародний статус, зрівнявши з британськими домініонами Канадою та Австралією або навіть суверенними державами на зразок Бельгії чи Бразилії. Але на те, щоб привести поспіхом вибудований фасад незалежності, необхідний для членства в ООН, у відповідність із досягненням реальної незалежності, пішло майже півстоліття. Отримавши незалежність, Україна стала частиною глобального процесу розпаду імперій і формування нових національних держав на їхніх руїнах: цей процес майже потроїв число незалежних держав у світі від 70 країн 1945 року до понад 190 сьогодні.

Якщо не брати до уваги місце в ООН та підвищення міжнародного статусу, наприкінці війни Україна являла собою сумне видовище. Хоча за мапою складалося враження, що вона є одним із головних бенефіціарів війни — територія України збільшилася більш ніж на 15 %, — насправді республіка стала однією з головних її жертв. Вона втратила до 7 мільйонів своїх громадян, що становило більш ніж 15 % її населення. З 36 мільйонів українців, які залишилися, близько 10 мільйонів не мали даху над головою, а близько 700 міст та містечок і 28 тисяч сіл лежали в руїнах. Україна втратила 40 % свого багатства та по-

над 80 % промислового та сільськогосподарського обладнання. 1945 року республіка виробила лише $\frac{1}{4}$ від довоєнних обсягів промислового виробництва та 40 % від обсягів сільськогосподарської продукції.

Після спустошення виробничої бази радянською тактикою випаленої землі, деіндустріалізаційної та деурбанізаційної політики німців, а також безперервної боротьби між двома арміями, у деяких місцях Україну потрібно було відбудовувати майже з нуля. Західні радники припускали, що легше побудувати нові заводи, ніж відновлювати старі, але влада вирішила реконструювати заводи, що були побудовані в 1930-ті роки з величезними жертвами. У цьому випадку пріоритет віддавався важкій індустрії. Решта галузей, на думку Кремля, могла зачекати.

До 1948 року альянс воєнного часу між СРСР, Британією та США поступився місцем «холодній війні» між Москвою та Заходом. На кону був радянський контроль над Центральною та Східною Європою, а також позиції Заходу в Ірані, Туреччині та Греції. Оскільки Радянська армія в результаті війни просунулася на Захід і тепер зайняла передові позиції Німеччини, Україна вже не була прикордонною республікою на межі з тим, що вважалося ворожим Заходом, як це було в міжвоєнний період, але її значення для промислового та сільськогосподарського потенціалу Союзу залишалося так само великим, як і до війни. Україна повинна була постачати зброю, їжу і солдатів для участі в неминучому, як тоді багато хто вважав, конфлікті між комуністичним Сходом і капіталістичним Заходом. Для українців це означало необхідність продовжувати затягувати пояси. Україна відновила свій економічний потенціал до 1950 року, але сільське господарство відставало й досягло довоєнного рівня аж у 1960-ті роки.

Перше повоєнне десятиліття в Україні в основному передбачало відновлення зруйнованої економіки, реабілітацію шокваного й травмованого суспільства та відновлення ідейно-

політичного контролю партії над землями, що тимчасово опинилися під владою Німеччини та її союзників у ході війни. У західній частині України — колишніх польських, румунських та чеських провінціях — відновлення партійного контролю фактично означало його запровадження, оскільки радянський режим до німецького вторгнення тривав там менш ніж два роки. По всій Україні в цей період відбувалося повторне впровадження політичних, соціальних та економічних моделей, створених у її радянській частині в 1930-ті роки. В останні роки життя Сталін не був готовий брати участь в нових економічних та соціальних експериментах — пізній сталінізм явно вичерпав своє революційне завзяття. Досвід війни, яка щойно закінчилася, і підготовка до війни із Заходом, яка, на думку Кремля, мала відбутися, формували більшість політичних, соціальних та культурних рішень, що ухвалювалися Сталінім та його помічниками.

Серед проєктів реконструкції, яким надавався високий пріоритет і які перебували на верхівці радянських пріоритетів, був один із гігантів радянської індустріалізації довоєнних років — Дніпровська електростанція та промисловий комплекс у Запоріжжі. Під час відступу 1941 року радянські війська підірвали частину дніпровської греблі, але зберегли її залишки 1943 року, коли німці спробували завершити роботу, — радянські розвідники перерізали дрід, що повинен був підірвати вибухівку. Реконструкція греблі та електростанції стала першочерговим завданням новопризначеного партійного керівника Запорізької області та майбутнього лідера Радянського Союзу Леоніда Брежнєва, який приїхав до міста 1946 року й виявив, що електростанція та підприємства навколо неї повністю зруйновані. «Серед цегли й заліза вже росла трава, здалеку було чути виття здичавілих собак, а навколо не було нічого, крім руїн з воронячими гніздами, що висіли на гілках згорілих дерев, — писав Брежнєв, згадуючи свої перші враження від поїздки до того, що залишилося від Запорізького індустріального комплексу, улітку

1946 року. — Я мав можливість бачити щось подібне після громадянської війни, але тоді це була мертва тиша заводів, що лякала, а тепер вони були повністю стерті на порох».

Відповідно до звіту урядової комісії, у місті Запоріжжі не було електрики або водогону. Було зруйновано понад 1000 житлових будинків, 74 школи, 5 кінотеатрів, 2 університети, а також 239 магазинів. Але Москва послала Брежнева до Запоріжжя не стільки для відновлення міста, скільки для відновлення роботи електростанції та металургійного заводу, що називався «Запоріжсталь». Він зробив те, що від нього вимагалось, за рекордні строки. Електростанція дала перший струм у березні 1947 року, а у вересні того ж року було зроблено перше плавлення сталі. У листопаді 1947 року на знак визнання досягнень Брежнева Кремль відкликав його із Запоріжжя і призначив партійним керівником сусідньої Дніпропетровської області, одного з головних двигунів економіки України. Брежнев залишив Запоріжжя з виробництвом електрики та сталі, але все ще в руїнах. Такою була модель повоєнної відбудови України: пріоритет віддавався промисловим підприємствам. Людям залишалося страждати й навіть помирати.

У своїх мемуарах, що були вперше опубліковані 1978 року, Брежнев пише про важкі часи в містах, але нічого не згадує про села, які в 1946 і 1947 роках стали свідками повернення голоду в масштабі, який можна порівняти з 1932 та 1933 роками. Унаслідок нового голоду померло близько 1 мільйона людей, особливо сильно він уразив південь України, у тому числі Дніпропетровську та Запорізьку області, якими керував Брежнев. Тож не дивно, що Брежнев промовчав про новий злочин режиму, де він посідав чільне місце, — про голод, що довів до смерті сотні тисяч його громадян. Одним із вищих посадовців, який відмовився мовчати, був тодішній бос Брежнева Микита Хрущов. У своїх спогадах, що були таємно провезені на Захід і опубліковані 1970 року в США, але були не відомі радянським читачам аж до кінця 1980-х років (наклад мемуарів Брежнева, навпаки,

сягнув 15 мільйонів примірників у 1970-ті роки), Хрущов описав не тільки голод, а й нездатність керівництва республіки зробити щось, щоб урятувати жертв: Москва, як і раніше, ухвалювала життєво важливі рішення, які визначали, кому жити й кому помирати в Україні.

Хрущов звинувачував у новому українському голоді Сталіна, як це він робив відносно багатьох інших трагічних подій, що сталися в 1930—1940-ві роки. У цьому випадку він був абсолютно правий. Улітку 1946 року Україну вразила найсильніша посуха за останні півстоліття, але Москва продовжувала вимагати зерно від українського села, спустошеного війною та неврожаєм. Цього разу зерно було потрібне для реіндустріалізації міст та для підтримки Східної Європи, що перебувала під радянською окупацією, куди Сталін відправляв тонни зерна, щоб зберегти при владі нові комуністичні режими. Щоб запобігти катастрофі, яка насувалася, Хрущов звернувся безпосередньо до Сталіна з проханням запровадити продовольчі картки для селян — такі самі, як для міських мешканців. Його прохання залишилися без відповіді. Більше того, хтось почав поширювати плітки, звинувачуючи Хрущова в українському націоналізмі: мовляв, він занадто захищає республіку та її народ. Невдовзі Хрущов потрапив у немилість до Сталіна та був понижений на посаді: хоча він і залишився головою українського уряду, однак втратив посаду партійного керівника республіки. Його новим босом і заміною як партійного керівника України став Лазар Каганович, керманіч політики українізації 1920-х років та один з організаторів Голодомору 1930-х.

Каганович вважав своїм новим завданням в Україні посилення ідеологічного контролю Москви. Максим Рильський, поет-неокласик та голова Співки письменників України, став головною жертвою влаштованого ним ідеологічного «полювання на відьом». Він зазнав нападок у пресі за український націоналізм і був відсторонений від своєї посади восени 1947 року. Хоча Сталін невдовзі відкликав Кагановича до Москви і Хрущов от-

римав назад свою стару посаду, цькування українських діячів культури тривало й далі. Воно було частиною всесоюзної кампанії, ров'язаної ідеологічним наглядцем Сталіна Андрієм Ждановим, який ганив радянських письменників та митців через «буржуазний індивідуалізм», «відсутність ідеологічної чистоти» та «поклоніння перед Заходом». Серед жертв кампанії Жданова були сатирики Михайло Зощенко в Росії та Остап Вишня в Україні. У своїх творах письменники могли зображувати лише один конфлікт — між добрим та кращим, що залишало сатириків без роботи. Пошук ідеологічних ухилів, що почався з письменників, поширився на композиторів та істориків. В Україні полювання на «націоналістів» досягло піку 1951 року, коли у «Правді» з'явилася критична стаття про вірш відомого поета Володимира Сосюри «Любіть Україну», що був написаний 1944 року. Тепер режим став розглядати те, що під час війни сприяло мобілізації українського патріотизму проти німецької агресії, як прояв націоналізму, оскільки прагнув зміцнити контроль над раніше окупованими територіями.

Велика Вітчизняна війна, як називали радянсько-німецьку війну 1941—1945 років у Радянському Союзі, забезпечила нову легітимність режиму, що зміг вижити й відбити іноземне вторгнення. Але війна також змінила політичний ландшафт Радянського Союзу, надавши людям можливість для мобілізації та самовизначення в масштабах, небачених з часів революції. Спроби Москви повернути ідеологічну однорідність та ступінь централізації на довоєнний рівень, були лише частково успішними, особливо в такій республіці, як Україна, де націоналістичний опір радянському режиму тривав роками. Західна Україна, зокрема Галичина та Волинь, залишалися фактично під військовою окупацією протягом багатьох років після війни й управлялися іншим чином, ніж решта республіки.

Українська повстанська армія продовжувала кидати виклик радянському пануванню в галицьких селах протягом

1950-х років — значно довше, ніж будь-який інший збройний рух опору в окупованій Радянським Союзом Східній Європі. Близько 1947 року командири УПА змінили тактику, розділивши великі підрозділи на дрібніші одиниці, не більш як 50 бійців, а потім ще на менші групи, кількість яких не перевищувала 10 осіб. Вони уникали великомасштабних військових зіткнень з набагато численнішими радянськими військами, заощаджуючи свої сили для нової війни між СРСР і Заходом, що, як вони розраховували, мала вибухнути в будь-який момент. У той же час навіть невеликі повстанські підрозділи продовжували створювати проблеми для радянського режиму, нападаючи на представників партії та державного апарату, тероризуючи прихильників режиму й підриваючи зусилля з колективізації сільського господарства та радянізації регіону через систему освіти. Режим відповідав репресивними заходами, у тому числі примусовими депортаціями сотень тисяч українців, яких підозрювали в підтримці підпілля.

Лише навесні 1950 року радянським спецслужбам вдалося вистежити та вбити головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича. Його замінив інший командир, але в найближчі кілька років організований опір було в основному придушено, а невеликі підпільні осередки втратили зв'язок один з одним. Деякі з повстанських підрозділів пройшли через польські та чехословацькі території на Захід і приєдналися до націоналістичної еміграції на чолі зі Степаном Бандерою у Західній Німеччині. 1951 року британці та американці почали десантування членів бандерівської та інших націоналістичних організацій в Україну з метою збору розвідувальної інформації. У відповідь режим активізував спроби вбивства Бандери та інших лідерів української еміграції. Їм вдалося це зробити восени 1959 року, коли радянський агент Богдан Сташинський убив Бандеру, що мешкав тоді в Мюнхені, з пістолета-розпилювача, виготовленого КДБ і зарядженого ціанідом. 1961 року вбивця втік на Захід і зізнався у вбивстві Бандери та Льва Ребе-

та, іншого лідера української еміграції, скоєному ще 1957 року. Його свідчення в західнонімецькому суді не залишали сумнівів, що накази про вбивство лідерів еміграції походили з вищих ешелонів радянської влади — нагороду за вбивство вручав сам голова КДБ Олександр Шелепін.

Українські націоналісти, і реальні, й уявні, були не єдиною мішенню радянської пропаганди й таємної поліції в останні роки правління Сталіна. У той самий час на верхівці ієрархії ворогів режиму з'явилася нова група — радянське єврейство. Євреї були серед жертв сталінських чисток 1930-х років, але до кінця 1940-х їх не виділяли в окрему групу, варту переслідування. Ця зміна відбулася з початком «холодної війни» та заснуванням держави Ізраїль. Тепер єврейські громадяни СРСР потрапили під підозру в подвійній лояльності та змові із Заходом проти своєї радянської батьківщини.

У грудні 1948 року лідер радянського єврейства, відомий актор і художній керівник Соломон Міхоелс був убитий за наказом Сталіна. До кінця року Сталін запроторив до в'язниці дружину-єврейку своєї правої руки В'ячеслава Молотова, Поліну Жемчужину, уродженку Південної України та палку прихильницю Міхоелса. Радянські ЗМІ оголосили війну «космополітам» (євфемізм для позначення євреїв) та «вчистили» багатьох євреїв з партійного апарату та з органів державної безпеки. Євреї України опинилися серед основних об'єктів дискримінації. Було зачинено іврейські школи та тетри, заарештовано багатьох єврейських письменників, включно із головним редактором журналу «Дер Штерн» Гершлем (Григорієм) Полянкером. У «космополітизмі» було звинувачено Леоніда Первомайського. 1952 року антисемітська кампанія сягнула нових висот з арештом низки єврейських лікарів, звинувачених разом зі слов'янськими колегами у вбивстві членів радянського керівництва, у тому числі Андрія Жданова, який помер від природних причин 1948 року. В Україні були звільнені з медичного управління, яке обслуговувало керівників партії та держави, усі

єврейські лікарі. Частина з них заарештована. Лише смерть Сталіна поклала край цим репресіям. Радянське керівництво зупинило кампанію на півдорозі та випустило з ув'язнення ще вцілілих лікарів, але антисемітизм залишився в коридорах влади Москви, Києва та інших радянських центрів.

Йосип Сталін помер 5 березня 1953 року, завершивши найжахливішу епоху в радянській історії і залишивши спадок, що переслідуватиме його наступників та країну, якою вони правитимуть протягом декількох поколінь. Боротьба проти спадщини Сталіна стала однією з визначальних рис правління його наступника Микити Хрущова. Але знадобився час, щоб колишній партійний керівник України здобув усю повноту влади в партії та державі і проявив свою антисталінську орієнтацію.

Сходження Микити Хрущова на вершину радянської влади почалося в грудні 1949 року, коли Сталін відкликав його зі Львова, де він боровся з націоналістичним підпіллям, до Москви та призначив на стару посаду голови московської партійної організації. Він прибув до радянської столиці за кілька днів до бучного святкування 70-річчя Сталіна. Під час офіційної церемонії диктатор посадив Хрущова поруч себе, а гостя з Китаю, Мао Цзедуна, по інший бік.

Відразу ж після смерті Сталіна Хрущов виявився одним із чотирьох найвпливовіших радянських лідерів, які перебрали владу в Москві. У червні 1953 року він організував арешт свого найнебезпечнішого конкурента, «голови держбезпеки» Лаврентія Берії. У лютому 1955 року він позбувся колишнього союзника Берії — глави радянського уряду Георгія Маленкова. У червні 1957 року він розгромив опозицію колишніх помічників Сталіна В'ячеслава Молотова й Лазаря Кагановича, а в березні 1958 року став головою і Комуністичної партії, і радянського уряду. Успіх Хрущова став можливим завдяки допомозі його українських підлеглих. Республіка мала найбільшу (за кількістю членів) партійну організацію в Союзі, якщо враховувати те, що

росіяни не мали власної компартії, і тому найбільший блок голосів у всесоюзному ЦК.

Хрущов нагородив своїх українських прибічників сторицею, перевівши їх до Москви. У числі перших, хто зробив цей кар'єрний стрибок, був Олексій Кириченко, перший етнічний українець на посаді партійного керівника України з часів революції. 1957 року він став секретарем Всесоюзного Центрального комітету та другою найвпливовішою людиною в країні. До протеже Хрущова також належав і колишній партійний секретар Запорізької та Дніпропетровської областей Леонід Брежнев, який став головою Верховної Ради і де-юре головою Радянської держави при Хрущові. Іншим продуктом української партійної машини був Микола Підгорний, колишній перший секретар ЦК КПУ, призначений Хрущовим до всесоюзного ЦК 1963 року. Ці та десятки інших протеже Хрущова перевозили своїх власних протеже з України до центру. Якщо Сталін більшу частину своєї кар'єри спирався на кадри з Кавказу, Хрущов покладався на людей з України. Просуваючи українські партійні кадри на керівні посади в Москві, Хрущов робив українську комуністичну еліту молодшим партнером російських урядових та партійних кіл в управлінні багатонаціональною радянською імперією. Її члени здобули чималий вплив на рішення, що ухвалювалися в центрі, а також отримали більше автономії у вирішенні внутрішніх українських справ.

Підйом України на почесне друге місце в ієрархії радянських республік та національностей почався в січні 1954 року всесоюзним святкуванням 300-річчя Переяславської ради (1654). Офіційна партійна пропаганда оголосила раду, яка схвалила перехід Гетьманщини під заступництво московського царя як акт «возз'єднання України з Росією». Це формулювання походило з імперської традиції XIX століття, коли російську історію представляли як історію «возз'єднання Русі» завдяки зусиллям та під егідою російського самодержавства. Спеціальний документ, офіційно затверджений у Центральному комітеті в Москві

під назвою «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією», пояснював, що це формулювання означає в нових умовах. Цей документ ґрунтувався на сталінській політиці представлення росіян як «найбільш видатну націю з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу» — це формулювання було вперше вжито Сталіним під час виступу з тостом на бенкеті з нагоди закінчення радянсько-німецької війни в травні 1945 року. «Тези» підвищували українців до статусу другої за значущістю радянської національності. Згідно з цим документом, росіяни й українці були окремими народами, хоча й тісно пов'язаними історією та культурою.

Радянське керівництво видало розпорядження про будівництво пам'ятників на честь річниці та присвоїло довгу й конструктивну назву «300-річчя возз'єднання України з Росією» низці установ, у тому числі Дніпропетровському університету. За іронією долі, гетьман Павло Скоропадський заснував цей університет восени 1918 року — у той час, коли більшовицькі війська були вигнані з України і країна перебувала під контролем німців. Але найбільш щедрим жестом під час святкування «вікової дружби» двох слов'янських народів була передача в лютому 1954 року Кримського півострова з-під юрисдикції Російської Федерації до юрисдикції України. За десять років до того з Криму були депортовані кримські татари через те, що весь цей народ був звинувачений у співпраці з німцями. Незважаючи на зусилля пропаганди подати передачу півострова як прояв братньої дружби між двома народами, реальні причини були більш прозаїчними. Ключовим чинником була географія. Відрізаний від Росії Керченською протокою і поєднаний з материковою Україною Перекопським перешийком та розташованими на ньому шляхами сполучення, Крим потребував допомоги з материка для відбудови своєї економіки, що була підірвана не лише війною та німецькою окупацією, а й вигнанням кримських татар.

1950 року Крим здав державі в п'ять разів менше зерна, ніж 1940 року, у три рази менше тютюну і в два рази менше вино-

граду. Переселенці, яких відправляли на півострів з Російської Федерації, не звикли до південних умов і мало чим могли допомогти у відновленні економіки. Коли восени 1953 року Микита Хрущов відвідав півострів, виснажені поселенці оточили його машину й зажадали допомоги. З Криму він поїхав прямо до Києва, щоб почати переговори про передачу півострова Україні, вважаючи, що республіка в змозі допомогти економічно депресивному регіону, а її фахівці в галузі сільського господарства знають, як упоратися з посухою та виростити зерно в степових умовах. Протеже Хрущова в Києві підтримали його, як і його колеги в Москві. До лютого 1954 року Верховні Ради України, Росії та СРСР затвердили угоду.

Крим став частиною України. Це було перше й останнє розширення території республіки, що було здійснене не з етнічних, а з географічних та економічних міркувань. З 1,2 мільйона мешканців Криму росіяни становили 71 %, а українці — 22 %. Півострів виграв від нової угоди та від експертизи й капіталовкладень, наданих урядом України. Між 1953 і 1956 роками виробництво кримських вин подвоїлося, а виробництво електрики зросло майже на 60 %. Але головний поштовх для розвитку кримської економіки відбувся в наступному десятилітті після спорудження Північно-Кримського каналу, перший етап будівництва якого був завершений 1963 року. Оскільки будівництво тривало й в наступні роки, канал зробив можливим постачання 30 % всієї дніпровської води на півострів і зрошення більш ніж 6 тисяч км² його сільськогосподарських угідь. Також через нього постачалися водою міста Феодосія, Керч та Судак. Звичайно, Хрущову йшлося про суто адміністративні зміни, але кримці без проблем знайшли своє місце в багатокультурній Україні. У грудні 1991 року більшість виборців Криму підтримала незалежність.

Таємна промова Микити Хрущова на XX з'їзді партії, що відбувся в лютому 1956 року, відкрила нову еру в історії Радянського

Союзу та його республік. Новий лідер звинуватив Йосипа Сталіна в порушенні принципів соціалістичної законності та проведенні кривавих чисток партійних лав. Він не згадав про переслідування мільйонів людей, які не належали до партії, Великий голод 1932 і 1933 років, а також депортації цілих народів. Але процес десталінізації, запущений промовою Хрущова, змінив радянське суспільство. Багато колишніх керівників України, у тому числі Станіслав Косіор, Влас Чубар та Микола Скрипник, були політично реабілітовані. Український КДБ (Комітет державної безпеки — так стала називатися сталінська таємна поліція після смерті диктатора) і прокуратура республіки переглянули близько 1 мільйона справ жертв політичного терору, реабілітувавши майже 300 тисяч осіб. Вироки та покарання залишалися чинними для тих, хто був звинувачений в українському націоналізмі, беручи участь у націоналістичному підпіллі або співпрацюючи з німцями. Проте десятки тисяч учасників українського націоналістичного підпілля були звільнені з ГУЛАГу, як і єпископи та священники Української католицької церкви, яким вдалося вижити. КДБ поставив більшість цих людей під негласний нагляд після звільнення.

Хрущов був по-своєму віруючим. Він вірив у комунізм як найвищий суспільний лад. На початку 1960-х років він публічно заявив країні та всьому світу, що в наступні 20 років буде закладено основи для створення комуністичного суспільства. У марксистсько-ленінській термінології того часу це означало здатність виробляти велику кількість товарів народного споживання, які були в дефіциті в СРСР. Хрущов також прийняв нову партійну програму комуністичного будівництва. Просування нової світської релігії, тепер із твердою датою появи комуністичного раю, ішло пліч-о-пліч із боротьбою проти традиційної релігії. Повернувшись до повоєнної сталінської політики, Хрущов розв'язав репресії проти релігійних конфесій, обіцяючи, що релігія зникне до приходу комунізму, а останнього віруючого покажуть по телебаченню в не надто віддаленому май-

бутньому. Тисячі православних церков, мечетей, синагог і молитовних будинків були закриті в рамках цього повернення до антирелігійної кампанії 1920—1930-х років. В Україні між 1960 та 1965 роками кількість православних церков зменшилася майже наполовину — з 8207 до 4565. Особливо тяжко постраждали регіони Східної і Центральної України: у Галичині влада поводитися обережно й не закривала забагато церков, щоб не штовхати нововернених насильницькими засобами православних до лав підпільної Української греко-католицької церкви.

Хоча багатьом було ясно, що розрекламований прихід комунізму — не більше ніж прийом пропаганди. Завершення сталінського терору, звільнення деяких категорій політичних в'язнів та публікація творів, що викривали злочини сталінського режиму (у тому числі творів Олександра Солженіцина, в'язня ГУЛАГу в 1945—1953 роках) створили атмосферу відносної свободи, відому під назвою «хрущовська відлига». В Україні вона була відзначена поверненням до суспільного життя письменників та митців, чії твори були заборонені в часи пізнього сталінізму. Серед них був найвідоміший український кінорежисер Олександр Довженко, який зміг залишити московське заслання і продовжити роботу на батьківщині. Знову повернулися до активної творчості поети Максим Рильський та Володимир Сосюра, яких цькували в 1940—1950-х роках. Вони допомогли виростити нове покоління українських поетів — «покоління шістдесятників». Микола Вінграновський, Іван Драч, Віталій Коротич, Ліна Костенко, Василь Стус стали провідними фігурами нової української літератури, що підривала засади насадженого владою «соцреалізму».

Нова партійна лінія подавалася стурбованим кадрам як повернення до «ленінських норм», що означало, крім усього іншого, кінець масових чисток партійного апарату й певну децентралізацію влади. Обидві зміни розширяли можливості регіональних та республіканських еліт, і українські кадри були раді скористатися цими можливостями. Зі створенням регіональних Раднаргоспів,

яким доручався економічний розвиток областей (ще одне повернення до політики 1920-х років), українське керівництво отримало під свій контроль понад 90 % підприємств, розташованих на території республіки, та всю сільськогосподарську галузь. Нові партійні керівники були значно незалежнішими від центру, ніж їхні попередники. З початку 1950-х років місцеві чиновники управляли Україною практично без припливу будь-яких партійних і державних кадрів з Росії або інших радянських республік. Місцеві кадри були організовані в васальні мережі, де посада окремого партійного керівника-васала залежала від його (жінок у партійному апараті було дуже мало) особистої відданості своєму начальнику-сюзерену. Українська партійна мережа розширилася аж до Кремля, стаючи дедалі стабільнішою і більш автономною, ніж решта республіканських мереж у Союзі.

Хрущовські реформи сприяли вражаючому розвитку радянської промисловості та зростанню урбанізації. Його програма будівництва дешевих п'ятиповерхових житлових будинків, що стали відомі як «хрущовки», дозволила сотням тисяч громадян переселитися з тимчасових помешкань та тісних комунальних квартир до окремих квартир з тепlopостачанням, водогоном і туалетом. Незважаючи на те що більшість державних ресурсів у хрущовські роки пішли на розвиток цілини Казахстану і природних ресурсів Сибіру, Україна стала одним із головних бенефіціарів (і жертв) нового промислового зростання.

У 1950—1960-ті роки на Дніпрі було споруджено три нові гідроелектростанції, що створили гігантські штучні озера, затопивши сільськогосподарські угіддя та прилеглі шахти й назавжди змінивши екологію регіону. Будівництво хімічних комплексів, призначених для виробництва пестицидів для сільськогосподарства й товарів народного споживання для населення, підвищило економічний потенціал республіки, але разом із тим збільшило навантаження на її екологію. Україна також була включена в атомні та космічні проекти, що стали продуктами гонки озброєнь, яка супроводжувала більшу частину

«холодної війни». У містечку Жовті Води, неподалік від місця першого бою між Богданом Хмельницьким і польською королівською армією 1648 року, відкрили та почали видобувати уран. У сусідньому Дніпропетровську було збудовано найбільші в Європі потужності з виробництва ракет. Внесок України в радянський прорив у космос був величезним. Був певний символізм у тому, що українець став першим неросіянином, запущеним у космос радянською ракетою. Павло Попович, уродженець Київщини, здійснив свій перший політ у космос 1962 року. Його другий політ відбудеться 1974-го.

Як і слід було очікувати, зростання радянської космічної програми та військово-промислового комплексу мало вплинуло на добробут населення, яке на початку 1960-х років знову опинилося на межі голоду. Безпосередньою причиною браку продовольства були посухи, що вразили сільське господарство. Але цього разу замість експорту зерна, як це було під час голодів 1932—1933 та 1946—1947 років, уряд вирішив закуповувати зерно за кордоном. Це було помітне відхилення від сталінських часів. Хрущов намагався поліпшити скрутне становище селян і продуктивність колгоспів за рахунок значного підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію (ціна на зерно збільшилася в 7 разів). Він також зменшив особисті земельні ділянки колгоспників наполовину, вважаючи, що це звільнить їх від додаткових зусиль на домашньому господарстві й залишить більше часу та енергії для роботи в колгоспах.

Але політика Хрущова, продиктована добрими намірами, не дала тих результатів, на які він сподівався. Він продовжував диктувати, що і як повинні вирощувати колгоспи, пропагуючи збільшення виробництва кукурудзи, що не росла й не могла рости в місцях, визначених партійними апаратниками з Москви. Його спроба дати селянам більше часу для відпочинку підірвала виробництво сільськогосподарської продукції на особистих ділянках. У період з 1958 до 1962 року кількість свійських тварин в індивідуальній власності скоротилася більш ніж удвічі,

з 22 мільйонів до 10 мільйонів голів. Реформи, які повинні були підвищити продуктивність і поліпшити рівень життя в селі, призвели до подорожчання продуктів у містах, де ціни на вершкове масло зросли на 50 %, а на м'ясо на 25 %. Багато жителів міста згадували 1950-ті роки як втрачений рай. Селяни вважали кращими 1960-ті роки.

У жовтні 1964 року, коли члени внутрішнього оточення Хрущова, у тому числі його українські висуванці Леонід Брежнєв та Микола Підгорний, відсторонили його від влади в результаті палацового перевороту, мало хто з радянських громадян міг сказати щось добре про одного з найбільших реформаторів Радянського Союзу. Однак вони повною мірою скористалися можливістю, наданою його політикою десталінізації, — можливістю публічно скаржитися на свого звільненого лідера та його економічні ініціативи, що залишили полиці крамниць порожніми й підняли ціни на сільськогосподарську продукцію.

Нові лідери організували переворот частково через страх, що Хрущов міг звинуватити їх в економічних труднощах і відсторонити від влади. Тепер вони вирішили грати безпечно та повернулися до централізованої моделі радянської економіки, створеної в 1930-ті роки, скасувавши регіональні раднаргоспи й відновивши всесоюзні міністерства в Москві як головні керівні органи радянської економіки. Але вони залишили незмінними відносно високі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, перетворюючи сільське господарство з джерела доходів, як у сталінські часи, на економічну чорну діру, яка вимагала дедалі нових субсидій. Умови життя колгоспників, що ніколи не були легкими, дещо поліпшилися, але це не вплинуло на продуктивність їхньої праці; крім того, нові лідери так і не відновили початкових розмірів особистих земельних ділянок і продовжували придушувати особисту ініціативу в сільськогосподарському секторі. Як і Хрущов, вони проголосили офіційною метою поліпшення рівня життя населення, але боялися сили приватної власності та особистої ініціативи.

Усунення Хрущова та заміна його на Леоніда Брежнєва, більш політично гнучкого та менш мотивованого ідеологічно, призвели до згорання пропагандистської кампанії щодо швидкого приходу комунізму. Завершилася також хрущовська відлига та відновилися політичні репресії.

У Москві арешти почалися восени 1965 року, за рік після відставки Хрущова. Затримали та віддали під суд Андрія Синявського та Юлія Данієля — двох письменників, які видали свої твори на Заході й були звинувачені в антирадянській діяльності. На початку 1966 року ці два інтелектуали були засуджені до семи та п'яти років ув'язнення в таборах суворого режиму.

В Україні арешти почалися на кілька місяців раніше, улітку 1965 року. Мішенню КДБ стали молоді інтелектуали з Києва та Львова, які почали свою літературну та культурну діяльність під час «відлиги». Активіст українського дисидентського руху Євген Сверстюк пізніше схарактеризував настрої своїх однодумців як «юнацький ідеалізм... у пошуках істини та чесності... відторгнення, опір та опозицію до офіційної літератури». Хоча молоді письменники, митці та інтелектуали були стурбовані долею українського народу та його культури, свої аргументи вони подавали в марксистсько-ленінській інтерпретації, намагаючись розширити офіційні рамки хрущовської десталінізації та кампанії «повернення до ленінізму». Особливо це стосувалося одного з перших самвидавних текстів українського дисидентського руху під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У цьому творі, написаному невдовзі після перших арештів українських дисидентів улітку 1965 року молодим літературознавцем Іваном Дзюбою, стверджувалося, що за часів Сталіна радянська національна політика втратила свою ленінську орієнтацію, ставши заручницею російського шовінізму.

Ішлося про відродження націонал-комунізму, що знайшов сильного прихильника в особі Петра Шелеста — першого секретаря ЦК Компартії України та члена всесоюзного Політбюро. Виходець із сім'ї селян Харківщини на сході України, він вступив

до партії в 1920-ті роки. Як і націонал-комуністи тієї епохи (один із яких, Микола Скрипник, був не лише реабілітований, а й ушановувався в Україні в 1960-ті роки), Шелест вважав, що його головне завдання — не виконувати накази з Москви, а сприяти економічному розвитку України та її культури. Українська мова опинялася під дедалі більшим тиском з боку російської: кількість україномовних шкіл падала з довоєнних років, у той час як частка учнів російськомовних шкіл зростала з 14 % 1939 року до 25 % 1955-го, а 1962 року перевищила 30 %.

Ці цифри турбували Шелеста, який підтримував формування нового типу української самосвідомості, що пишалася роллю республіки в завданні поразки німецькій агресії та її підвищеним статусом у Союзі, поєднуючи елементи вірності соціалістичному ладу з місцевим патріотизмом та шануванням української історії та культури. Ця нова ідентичність була сумішшю радянської самосвідомості 1920-х років та національної самосвідомості, що склалася в міжвоєнній Польщі, Румунії та певною мірою в Закарпатті. Хоча й домінуючи в новій офіційній версії українського патріотизму, радянський компонент змушений був пристосовуватися та ставати культурно більш українським та самодостатнім, ніж це було б в іншому випадку.

Політична ситуація у вищому партійному керівництві в Москві, яка дещо нагадувала 1920-ті роки, допомогла поверненню Шелеста до ідей націонал-комунізму та його здатності втілювати їх у життя тривалий час після скинення Хрущова. За контроль над партією та урядом боролася низка політичних груп, і в 1960-ті роки підтримка українських кадрів була в Москві настільки ж важливою, як і в 1920-ті. Шелест і його колишній шеф Микола Підгорний, що став головою всесоюзної Верховної Ради, змогли виторгувати за підтримку групи Брежнєва, яка боролася з групою колишнього очільника КДБ Олександра Шелєпіна, обмежену культурну та політичну автономію України. Ця неформальна угода закінчилася 1972 року, коли Брежнєв, маргіналізувавши Шелєпіна, вирішив піти проти Шелеста.

Останнього перевели до Москви в травні 1972 року і, хоча й залишили у складі московського Політбюро, звинуватили в націоналістичному ухилі через книжку «Україно наша Радянська», що була сповнена гордості за українську історію та досягнення республіки в умовах соціалізму.

Брежнев замінив Шелеста на власного прибічника, Володимира Щербицького, який походив з рідної для нього Дніпропетровщини. Дніпропетровська фракція витіснила інші українські кадри в Москві та Києві, здобуваючи дедалі більший контроль над радянською партійною та державною машиною. Виїзд Шелеста з України супроводжувався чистками серед його висуванців та наступом на українських інтелектуалів. Іван Дзюба, автор «націонал-комуністичної» книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?», був засуджений до п'яти років виправних робіт і п'яти років заслання за працю, написану ним ще 1965 року. З інститутів Академії наук УРСР були «вичищені» Михайло Брайчевський та десятки інших істориків та літературознавців, які працювали над дореволюційною історією України, особливо над «націоналістичною» козацькою добою. КДБ надолжував роботу, яку не зміг завершити в Україні за часів Шелеста. Але репресії не могли зробити багато й тривали лише до певного моменту. Їхнім наслідком став не тільки удар по українській культурі, але й повне розчарування культурної еліти в комунізмі. Наступного разу, коли українські партійні еліти та інтелектуали створять спільний фронт проти Москви, його гаслом уже не буде повернення до ленінських ідеалів.

ПРОЩАВАЙ, ЛЕНІНЕ!

П'ятнадцятого листопада 1982 року громадяни України, як і інших республік Радянського Союзу, «прилипли» до телевізійних екранів. Усі три канали передавали репортаж з Москви: лідери Радянського Союзу, представники численних іноземних держав та міжнародних організацій і десятки тисяч москвичів зібралися на Красній площі, щоб попрощатися з Леонідом Брежневим, уродженцем України, який правив світовою супердержавою довгих 18 років. Будучи хронічно хворим протягом значного періоду часу, він помер уві сні кілька днів тому. Багатьом телеглядачам, які не знали інших лідерів, було важко повірити, що «Леонід Брежнев, невтомний борець за мир в усьому світі», як його називала офіційна пропаганда, пішов із життя. Його «режим 70-річних» заморозив вертикальну мобільність у радянському суспільстві, позбавивши його всіх надій на зміни, і здавалося, зміг зупинити час. Робочим терміном для визначення цієї політики було слово «стабільність». Незабаром епоха Брежнева увійде в історію як епоха застою.

В Україні протягом двох десятиліть, з 1966 до 1985 року, щорічні темпи зростання промислового виробництва знизилися з 8,4 до 3,5 %; у сільському господарстві, що ніколи не працювало успішно, вони впали з 3,2 до 0,5 %. Це були офіційні цифри, які мало що означали в епоху фальсифікованих звітів. Реальність була ще похмурішою. Радянський Союз ставав дедалі залежнішим від твердої валюти, отриманої від продажу нафти й газу за кордоном. На початку 1970-х років, у той час як радян-

ські та західні інженери будували трубопроводи для транспортування газу до Європи з Сибіру та Центральної Азії, український газ із Дашавського та Шебелинського родовищ забирали у вітчизняних споживачів і відправляли до Центральної Європи, щоб заробити тверду валюту. З часом газові родовища виснажаться і Україна перетвориться на імпортера газу.

Обіцянка Хрущова, що радянські люди житимуть при комунізмі, так і не була втілена, а пропагандисти режиму й зовсім забули про неї. Життєві стандарти перебували у вільному падінні, що сповільнювалося лише високими цінами на нафту на світових ринках. До моменту смерті Брежнєва цинізм і серед еліт, і серед населення в цілому стосовно не лише комунізму, а й навіть «розвиненого соціалізму» (термін, який замінив «комунізм» у значенні радянського суспільного ладу) досяг рекордно високого рівня. Коли труну з тілом Брежнєва поклали у свіжу могилу біля Кремлівської стіни, годинники на вежах Кремля пробіли ще одну годину, а гармати вистрілили залпами, символізуючи закінчення однієї епохи й початок іншої. Нова епоха принесе спробу радикальних реформ, різкий економічний спад та несподіваний розпад могутнього Радянського Союзу — процеси, у яких Україна відіграє вирішальну роль і, виборюючи власну незалежність, приведе до незалежності й інші менш рішучі радянські республіки.

Серед членів Політбюро, які зібралися на трибуні ленінського мавзолею виголошувати панегірики для померлого Брежнєва, виділялася одна людина. Володимир Щербицький, сивочолий партійний керівник України, на знак поваги стояв цього холодного дня без шапки. Будучи висуванцем та протеже Брежнєва більшу частину своєї кар'єри, Щербицький мав особливі причини, щоб сумувати. Перед несподіваною смертю Брежнєва в кремлівських коридорах ширилися чутки, що на майбутньому пленумі ЦК він піде у відставку й передасть свої повноваження Щербицькому, забезпечивши незмінне домінування

дніпропетровської фракції у керівництві країни. Щербицький, уродженець цього регіону, був дніпропетровським партійним керівником до переїзду в Київ. Але Брежнев помер до того, як відбувся пленум. Новий партійний лідер, колишній голова КДБ Юрій Андропов, не мав нічого спільного з дніпропетровським кланом і невдовзі почне переслідувати близьких друзів Брежнева за корупцію.

Після похорону Щербицький повернеться в Україну й заляже на дно, намагаючись вижити в цей непевний час. Маючи добре здоров'я у свої 64, він був одним з наймолодших членів Політбюро. Його безпосередні конкуренти були старшими й перебували в поганому стані. До того ж за роки, проведені за кермом української партійної машини, Щербицькому вдалося створити віддану йому мережу партійних кадрів. І дійсно, Щербицький пережив і в прямому, і в політичному сенсі Андропова, який помер у грудні 1984 року, і його наступника Костянтина Черненка, який пішов із життя у березні 1985-го. Але його шанси потрапити на вершину влади в Москві тепер були в минулому. Партнерство між російськими та українськими елітами, започатковане Микитою Хрущовим та зміцнене Брежневим, стало історією. Енергійний новий лідер Радянського Союзу Михайло Горбачов, який прийшов до влади в березні 1985 року, не мав жодних зв'язків з українською партійною машиною. Син росіянина та українки, Горбачов виріс на Північному Кавказі, території з мішаним російським та українським населенням, і в дитинстві співав українські народні пісні. Але він був передусім радянським патріотом, який не мав особливої прихильності до жодної з радянських республік, за винятком Росії. Він розглядав партійні піраміди, створені союзниками Брежнева в республіках, як серйозну загрозу власній позиції та програмі реформ, що були розпочаті ним відразу ж після приходу до влади.

Конвеєр, що в попередні 30 років доправляв українські кадри до Москви, перестав працювати. Горбачов приводив нових

людей з російських регіонів. Серед них був і його майбутній суперник Борис Єльцин. У грудні 1986 року Горбачов порушив неофіційну домовленість між центром та республіками, що існувала з часів смерті Сталіна: партійний керівник на чолі кожної республіки має бути місцевим і належати до титульної національності. Горбачов «десантував» етнічного росіянина Геннадія Колбіна до Казахстану, щоб замінити ставленика Брежнєва, етнічного казаха Дінмухамеда Кунаєва. Призначення Колбіна, який був (як і Єльцин) продуктом партійної машини Свердловська (нині Єкатеринбург), не мав жодних зв'язків з Казахстаном і ніколи там не працював, вивело на вулиці казахських студентів, які взяли участь у перших націоналістичних заворушеннях за всю повоєнну історію СРСР.

Розкол між новим керівництвом у Москві та керівництвом України вийшов на поверхню невдовзі після того, як Україну вразила найгірша радіаційна катастрофа в історії світу — вибух на Чорнобильській атомній електростанції, розташованій за 100 км від Києва. Ідея принесення атомної енергетики в Україну належала українським науковцям та економістам; Петро Шелест, який хотів створити нові джерела енергії для економіки республіки, що стрімко розвивалася, любивав її у 1960-ті роки, під час свого перебування на посаді партійного керівника республіки. На момент запуску Чорнобильської АЕС 1977 року українська інтелігенція, у тому числі один із провідних шістдесятників Іван Драч, вітала прихід атомного віку до своєї країни. Для Драча та інших українських письменників Чорнобиль символізував крок вперед на шляху до модернізації України. Однак він та інші прихильники нуклеаризації¹ не могли не помічати, що станція була в прямому московському підпорядкуванні, а більшість кваліфікованих кадрів та управлінців походила з-за меж України. Республіка не мала контролю над тим, що відбувалося на електростанції, що, як і всі радянські

¹ Нуклеаризація — оснащення ядерною зброєю.

ядерні об'єкти, та й більшість промислових підприємств України, перебувала під юрисдикцією союзних міністерств. Не випадково сама станція і аварія, що сталася на ній, відомі світові під російською назвою найближчого міста «Чернобыль», а не «Чорнобыль».

Коли вночі проти 26 квітня 1986 року четвертий реактор Чорнобыльської АЕС вибухнув у результаті випробування вибігу турбіни, що пішло не так, українські лідери раптом усвідомили, як мало вони розпоряджаються власними долями й долею своєї республіки. Деяких українських посадовців запросили приєднатися до всесоюзної урядової комісії, створеної для ліквідації наслідків аварії, але вони там були на других ролях. Українські посадовці організували переселення людей, які жили в 30-кілометровій зоні навколо станції, але їм не дозволили проінформувати населення республіки про масштаби аварії та загрози, яку вона несе для здоров'я їхніх співгромадян. Обмеженість контролю республіканської влади над долею України стала кричуще очевидною 1 травня 1986 року, коли вітри змінили напрямок і замість віяти на північ та захід, понесли радіоактивні хмари на південь, до столиці України. Ураховуючи мінливу радіаційну ситуацію у місті з двохмільйонним населенням, українська партійна влада намагалася переконати Москву в необхідності скасувати демонстрацію, заплановану до Дня міжнародної солідарності трудящих. Але зазнала невдачі.

Коли вранці 1 травня організатори повели колони студентів та робітників до центру Києва, щоб почати демонстрацію, у групі керівників республіки явно не вистачало однієї людини — Володимира Щербицького. Уперше за свою довгу кар'єру він запізнився на першотравневу демонстрацію. Коли його лімузин зрештою досяг Хрещатика, головної вулиці Києва, де провадилася демонстрація, українські партійні лідери побачили явно засмученого Щербицького. «Він сказав мені: якщо зіпсуєш демонстрацію, покладеш партквиток на стіл», — сказав український партійний керівник своїм помічникам. Ніхто

не сумнівався, хто такий цей неназваний «він». Погрожувати Щербицькому виключенням з партії могла лише одна людина в країні — Михайло Горбачов. Незважаючи на те що рівень радіації стрімко зростає, Горбачов наказав своїм українським підлеглим поводитися як зазвичай, щоб показати країні та світу, що ситуація під контролем, а вибух на Чорнобильській АЕС не становить ніякої загрози для здоров'я населення. Щербицький та інші партійні керівники знали, що це не так, але не уявляли собі як можна було не виконати накази з Москви. Демонстрація відбулася, як було заплановано. Тільки її тривалість скоротили з чотирьох до двох годин.

Унаслідок вибуху та розплавлення 4-го реактора Чорнобильської АЕС в атмосферу потрапило близько 50 мільйонів кюрі радіації — еквівалент 500 атомних бомб, що впали на Хіросіму. Лише в Україні було забруднено 50 тисяч км² землі, що за площею перевищувало територію Бельгії. Зона відчуження навколо реактора становила 2600 км², звідти в перші тижні після аварії було евакуйовано понад 90 тисяч мешканців. Більшість із них уже ніколи не побачать своїх домівок. Місто Прип'ять, де мешкало близько 50 тисяч будівельників та обслуговувального персоналу станції, навіть сьогодні залишається безлюдним, ніби сучасні Помпеї, що закарбували події останніх днів Радянського Союзу. На стінах його будинків і досі залишаються зображення Леніна та будівників комунізму, разом із гаслами, що прославляють комуністичну партію.

В Україні радіоактивні опади вразили 2300 населених пунктів та понад 3 мільйони людей. Унаслідок катастрофи під загрозою опинилися майже 30 мільйонів осіб, які використовували водопостачання з Дніпра та інших річок. Аварія мала нищівні наслідки для лісових районів Північної України — найстаріших населених районів країни, де протягом тисячоліть місцеве населення ховалося від степових завойовників. Тепер ліси, що були притулком від кочовиків та надавали їжу для потерпілих від Голодомору 1932—1933 років, стали джерелом руїнації. Їхне

листа випромінювало радіацію — невидимого ворога, від якого не було рятунку. Це була катастрофа глобального масштабу, і, за винятком сусідньої Білорусі, вона ніде не вдарила болючіше, ніж в Україні.

Аварія на Чорнобильській АЕС різко посилила невдоволення Москвою та її політикою у всіх прошарках партії та суспільства — радіація зачепила всіх: від членів партійного керівництва до пересічних громадян. У міру того як українські партійні керівники мобілізували населення, щоб упоратися з наслідками рукотворного лиха, створеного центром, багато з них задавалися питанням, чому вони ризикують власним життям і здоров'ям членів своїх сімей. На кухнях вони скаржилися на провальну політику центру й ділилися своїми розчаруваннями з людьми, яким довіряли. Першими перервали офіційну мовчанку українські письменники. У червні 1986 року на з'їзді Спілки письменників України Олесь Гончар заявив, що Чорнобиль змінив ставлення українських письменників до світу. На аудієнції зі Щербицьким він порушив питання про демонтаж станції. Багато письменників, які ще кілька років тому вітали прихід атомної енергії, тепер проклинали її як інструмент панування Москви в республіці. Серед них був і Іван Драч, чий син, студент Київського медичного інституту, був відправлений до Чорнобиля відразу після аварії без відповідних інструкцій та захисного спорядження і тепер страждав від радіаційного отруєння.

Чорнобильська катастрофа розбудила Україну, піднявши фундаментальні питання про стосунки між центром та республіками, компартією та народом і допомігши почати перше громадське обговорення в суспільстві, що боролось за те, щоб повернути собі голос після десятиліть брежневського застою. Покоління шістдесятників було попереду. Серед них був і письменник Юрій Щербак, який наприкінці 1987 року організував екологічну групу, що перетворилася на Партію зелених. Екологічний рух, який представив Україну жертвою діяльності Москви, став однією з перших форм національної мобілізації

в Україні в роки горбачовських реформ. Новий лідер у Кремлі не лише відвернувся від українського партійного керівництва, а й дав можливість демократично налаштованим інтелектуалам та національно зорієнтованій інтелігенції мобілізуватися проти компартійної еліти. Як виявиться пізніше, ці дві групи, що конфліктують: комуністичне керівництво та новонароджена опозиція — незабаром знайдуть спільний інтерес у протистоянні з Москвою загалом і Горбачовим зокрема.

Михайло Горбачов у багатьох відношеннях був представником покоління 1960-х, хоча й відмінним від шістдесятників з кола письменників та митців. Його світогляд сформувався під сильним впливом хрущовської кампанії десталінізації та ідей соціалістичних реформ, що пропагувалися у 1960-ті роки ліберальними економістами та суспільствознавцями як у СРСР, так і у Східній Європі. Один із головних ідеологів Празької весни 1968 року, Зденек Млинарж, у 1950-ті роки був сусідом Горбачова по кімнаті в студентському гуртожитку юридичного факультету Московського університету. Горбачов і його радники хотіли реформувати соціалізм, щоб зробити його більш ефективним, або, як говорили у Празі перед радянським вторгненням 1968 року, створити соціалізм «з людським обличчям».

Горбачов почав із програми «прискорення» економічного розвитку, що не закликала до фундаментальних реформ, але робила наголос на більш ефективному використанні наявних установ та ресурсів. Але радянська економіка була не в змозі прискорити нічого, крім темпів падіння. «Ми були на краю прірви, — гуляв жарт у брежнєвські часи, — але з того часу зробили величезний крок вперед». Риторика «прискорення» незабаром змінилася політикою «перебудови», або реструктуризації, яка забрала повноваження щодо ухвалення рішень від міністерств у Москві, передавши їх не регіонам та республікам, як це було за часів Хрущова, а окремим підприємствам. Це зменшило владу центральних бюрократів та місцевих керівників, які

також протидіяли горбачовській політиці «гласності», або відкритості, що дозволяла піддавати їх критиці знизу й заохочувалася центральними засобами масової інформації. Але перебудова викликала підтримку нового лідера та його реформаторських ідей серед інтелектуалів та міської інтелігенції, якій набрид контроль суспільного життя брежневських часів та брехня офіційної пропаганди.

Горбачовські реформи створили можливості для політичної мобілізації знизу. В Україні першими, хто скористався новим політичним та суспільним кліматом, стали дисиденти 1960—1970-х років, нещодавно випущені з ГУЛАГу. Навесні 1988 року вони заснували Українську Гельсінську спілку — першу відкрито політичну організацію в Україні часів перебудови. Більшість її членів, в тому числі голова спілки — юрист з московською освітою Левко Лук'яненко, який відбув понад чверть століття у тюрмі та на засланні — належали до Української Гельсінської групи брежневських часів. Ця дисидентська організація, створена 1976 року, взяла на себе завдання спостерігати за тим, як радянський уряд дотримується зобов'язань у галузі захисту прав людини, визначених на Гельсінській нараді з безпеки та співпраці в Європі, що відбулася у фінській столиці влітку 1975 року. Якщо багато членів групи, а потім спілки починали свою діяльність у 1960-ті роки як марксистки, які хотіли відновити «ленінські норми» національної політики, то арешти, що розгорнулися у зв'язку з видаленням з України Петра Шелеста, поклали край їхнім комуністичним ідеалам. Гельсінський рух забезпечив українських дисидентів новою ідеологією — захистом прав людини, як прав окремих осіб, так і народів.

Захист національної культури, особливо мови, був одним із ключових питань, що мобілізували українське суспільство в перші роки перебудови. Першою справді масовою організацією, створеною в Україні, стало Товариство української мови, що наприкінці 1989 року, у рік свого заснування, налічувало 150 тисяч членів. Українські інтелектуали вважали, що їхня мова та

культура — головні підвалини української нації — перебувають під загрозою. Особливо тривожною була ситуація з українською мовою. За результатами перепису 1989 року, українці становили 73 % населення республіки, що сягнуло 51 мільйона мешканців; але тільки 88 % з них назвали рідною мовою українську і лише 40 % використовували її у спілкуванні. Багато в чому це було результатом процесу урбанізації, у ході якої багато сільських українців переїхали до міст, де вони зазнали культурної русифікації. До 1980-х років у більшості українських міст за етнічним складом переважали українці (винятком усе ще залишався Донецьк, де більшість населення становили росіяни), але мовою спілкування в усіх великих містах, за винятком лише Львова та інших обласних центрів у Західній Україні, була російська. Товариство української мови хотіло повернути цей процес у протилежний бік, звертаючись у першу чергу до тих українців, які не користувалися українською у повсякденному житті, але мали українську ідентичність і вважали, що вони або їхні діти повинні володіти цією мовою. Це була важка боротьба.

Наприкінці 1980-х Радянський Союз часто зображували як країну не лише з непередбачуваним майбутнім, а й з непередбачуваним минулим. Українці, як і інші неросійські національності, намагалися повернути собі правду про минуле, яке десятиліттями приховувалося від них офіційною радянською історіографією та пропагандою. «Повернення» почалося з оприлюднення історичних праць Михайла Грушевського, виданих накладом сотень тисяч примірників. Також були перевидані твори поетів та письменників 1920-х років, представників так званого «розстріляного відродження» української культури, багато з яких не пережили терору 1930-х років. Як і в Росії та інших республіках, провідну роль у розкритті злочинів Сталіна періоду «Великого терору» взяло на себе товариство «Меморіал». Щодо цього українська інтелігенція мала що розповісти. По-перше, це історія Голодомору 1932—1933 років, яку режим повністю приховував. По-друге, історія збройного опору радянському

режиму наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років бійців Української повстанської армії.

Голод був частиною східно-українського досвіду, в той час як націоналістичний опір і повстанський рух характеризував Західну Україну, але відродилося захоплення і спільним історичним наративом, який міг об'єднати схід і захід — історією козацтва. Після відставки Шелеста 1972 року влада провела чистку так званих козакофілів серед істориків та письменників, трактуючи їхній інтерес до козацької історії як рівнозначний проявам націоналізму. Тепер, із крахом офіційного історичного світогляду, козацький міф повернувся у публічний простір і дійсно, як стверджували брежневські пропагандисти, опинився тісно пов'язаний з національною ідеєю.

Улітку 1990 року українські активісти, багато з яких були з Галичини та Західної України, організували «марш на схід» — масове паломництво до Запоріжжя та козацьких пам'яток у низзі Дніпра. Цей марш був покликаний «пробудити» українську самосвідомість у східних районах республіки. Це був величезний успіх, що мобілізував десятки тисяч людей і популяризував версію української історії, протилежну тій, що домінувала в школах та публічному просторі Південної України. Наступного року влада, яка спочатку виступала проти маршу, вирішила зкористатися з козацької міфології, що набирала сили. Вона профінансувала власні заходи на честь козацтва у Східній та Західній Україні, однак не отримала очікуваних політичних дивідендів. Партія та довіра до неї стрімко занепадали.

«Який ідіот вигадав слово “перебудова”?» — спитав Щербицький своїх підлеглих, коли вперше почув це слово. Коли Горбачов під час візиту до Києва закликав людей, попередньо обраних КДБ, чинити тиск на місцевих керівників, Щербицький, який був присутній на цій зустрічі, повернувся до своїх помічників і, покрутивши пальцем біля скроні, сказав: «На кого ж він тоді збирається спиратися?» У вересні 1989 року Горбачов відчув себе досить сильним, щоб розібратися з остан-

нім пережитком брежневського режиму в Політбюро — з самим Щербицьким. Того місяця Горбачов приїхав до Києва, щоб повідомити партійній еліті про те, що всесоюзне Політбюро проголосувало за виключення Щербицького зі свого складу. Український ЦК не мав іншого вибору, окрім як усунути його і з посади першого секретаря. Менш ніж за півроку Щербицький накладе на себе руки, а й з кінцем того політичного та суспільного ладу, якому він служив усе життя. Смерть Щербицького в лютому 1990 року стала першим самогубством провідного політичного діяча в Україні з часу загибелі Миколи Скрипника в липні 1933 року. Закінчувалася одна епоха, і починалася інша.

1989 рік із багатьох причин став поворотним моментом в українській історії. Це був рік початків масової політики з першими напіввільними виборами до радянського парламенту; створення першої масової політичної організації — Народного Руху за перебудову, кількість членів якого досягла 300 тисяч осіб восени 1989 року, а на кінець наступного зросла більш ніж удвічі; легалізація Української греко-католицької церкви, яку сталінський режим загнав у підпілля, але яка, проте, мала мільйони прихильників. 1990 року вибори до нового українського парламенту остаточно змінили політичне життя в Києві. Прорічкові депутати сформували блок під назвою Народна Рада, якому вдавалося задавати тон в українській політиці, хоча до нього й належала лише чверть парламентарів. Улітку 1990 року український парламент пішов шляхом своїх колег у Прибалтійських республіках і Росії, оголосивши Україну суверенною країною. Декларація не ставила за мету вихід республіки зі складу СРСР, але давала законам України пріоритет над законами Союзу.

Центр був безсилий зупинити те, що тоді називали «парадом суверенітетів». Горбачов, батько радянських реформ, опинився в складному становищі. Він відштовхнувся від себе компартійних

апаратників та втратив підтримку інтелігенції у центрі й республіках. Його економічні реформи розбалансували економічну систему, кинувши в штопор виробничі показники та погіршивши й без того низький рівень життя. Партійні керівники були незадоволені реформами, що загрожували їхній владі та здавалися їм занадто радикальними. Інтелектуали, навпаки, вважали реформи недостатньо рішучими й надто повільними. За іронією долі, ці ворожі одна одній групи знайшли спільного ворога в Горбачові та центрі в цілому. Суверенітет і, нарешті, повна незалежність стали спільною платформою, що створила умови для співпраці між цими протидіючими силами в українському політикумі.

Мобілізація мас в Україні мала декілька регіональних особливостей, визначених історією окремих земель. У Галичині, на Волині й певною мірою Буковині — територіях, приєднаних за пактом Молотова-Ріббентропа, — масовий рух був схожий на те, що відбувалося у країнах Балтії, які СРСР теж приєднав на початку Другої світової війни. Там колишні дисиденти та представники інтелігенції очолили рух під прапором демократичного націоналізму і взяли під свій контроль місцеві органи влади. У решті країни партійні еліти, чиє виживання Горбачов поставив у залежність від їхньої здатності бути обраними до республіканської та місцевих рад, були дезорієнтовані, але змогли втриматися при владі. Коли українська Верховна Рада обрала своїм головою 56-річного уродженця Волині Леоніда Кравчука, поява нового лідера родом із Західної України стала передвісником великих змін. Реформи Горбачова зробили парламент, безумовно, найважливішою гілкою влади. До кінця 1990 року Кравчук став найбільш впливовим і популярним лідером в Україні. Він був єдиним українським чиновником, який міг говорити зі зростаючою опозицією, що спиралася в основному на західні землі. Також він мав багато прихильників серед партійної еліти, так званих суверен-комуністів, які прагнули політичної та економічної автономії для України.

Протягом наступного року Кравчук показав справжній політичний таланти у маневруванні серед різних груп депутатів і спрямуванні парламенту до досягнення суверенітету, а потім незалежності. Перше випробування його вмінь відбулося восени 1990 року. Стривожений литовською декларацією незалежності, ухваленою у березні 1990 року, та ростом руху за незалежність в інших республіках, Горбачов піддався тиску «яструбів» в партії та уряді й дав мовчазну згоду на згортання демократичних свобод. В Україні комуністична більшість у парламенті ухвалила закон, що забороняв демонстрації біля будівлі парламенту, та схвалила арешт члена парламентської Народної ради Степана Хмари. Але українські прихильники жорсткої лінії швидко зустріли спротив, якого вони не очікували. Уранці 2 жовтня 1990 року десятки студентів із Києва, Дніпропетровська та Львова спустилися на площу Жовтневої революції в центрі Києва (майбутній Майдан Незалежності) і розпочали голодування. Крім усього іншого, вони вимагали відставки діючого прем'єр-міністра й виходу України з переговорів про новий союзний договір — це була ініціатива Горбачова з урятування Союзу шляхом надання республікам ширшої автономії.

Ставлення можновладців до студентського страйку розділилося. Якщо уряд кинув міліцію для розгону демонстрантів, Київська міськрада дала дозвіл на продовження протесту. За кілька наступних днів кількість голодувальників зростає до 150. Коли уряд організував своїх прихильників, щоб витіснити протестувальників, близько 50 тисяч киян вийшли на площу захистити студентів. Невдовзі до страйку долучилися всі вищі навчальні заклади міста. Демонстранти рушили на парламент, зайнявши площу перед його будівлею. Під тиском вулиці та в результаті маневрування з боку Кравчука та поміркованих парламентарів комуністична більшість вирішила відступити. Вони дали студентам телевізійний ефір для представлення своїх вимог та звільнили голову уряду, який брав участь у переговорах про новий союз. Це була велика перемога для українських

студентів та українського суспільства в цілому. Події жовтня 1990 року в центрі Києва пізніше стануть відомі як «перший Майдан». Другий відбудеться 2004 року, а третій — у 2013—2014 роках.

Коли 1 серпня 1991 року президент США Джордж Г. В. Буш прибув до Києва, щоб переконати Україну залишитися в складі СРСР, український політичний клас розділився щодо своїх цілей. Націонал-демократична меншість прагнула повної незалежності, вимоги якої лунали в Україні чимраз частіше з того моменту, як повну незалежність оголосила Литва в березні 1990 року. Комуністична більшість в українському парламенті прагнула широкої автономії в рамках реформованого Союзу. Таку саму мету переслідував і Горбачов. Після невдалої спроби зупинити рух за незалежність у прибалтійських республіках, застосувавши там військову силу на початку 1991 року, Горбачов скликав референдум з питання продовження існування Союзу. Він відбувся у березні 1991 року, і 70 % його учасників проголосували за реформований Союз. Горбачов також відновив переговори з республіканськими лідерами, в тому числі з Борисом Єльциним у Росії та Нурсултаном Назарбаєвим у Казахстані, намагаючись переконати їх сформувати вільніший союз. Він уклав з ними угоду наприкінці липня 1991 року, але Україна була не готова до її підписання. Леонід Кравчук і його група прагнули до іншого рішення: конфедерації з Росією та іншими республіками, куди Україна приєднається на власних умовах.

Буш став на бік Горбачова у своєму зверненні до українського парламенту, названому американськими ЗМІ «Котлета по-київськи» через небажання американського президента підтримати прагнення національно-демократичних депутатів до незалежності. Буш виступав за надання свободи Прибалтійським республікам, але Україну волів тримати разом із рештою СРСР. Він не хотів втратити надійного партнера на світовій арені — Горбачова та Радянський Союз, який той представляв. Крім того, Буш і його радники були стурбовані можливістю неконтрольо-

ваного розпаду Союзу, що міг призвести до війни між республіками, які мали ядерну зброю на своїй території. Окрім Росії, до таких належали Україна, Білорусь та Казахстан. У своєму виступі в українському парламенті президент Буш звернувся до аудиторії із закликом відмовитися від «самовбивчого націоналізму» та не плутати свободу з незалежністю. Комуністична більшість з ентузіазмом аплодувала йому. Демократична меншість була розчарована: альянс Вашингтона з Москвою і депутатами-комуністами в українському парламенті був серйозною перешкодою для української незалежності. Було важко уявити, що ще до кінця місяця цей парламент майже одностайно проголосує за незалежність України, а наприкінці грудня Білий дім, спочатку стурбований можливістю ядерної війни на пострадянському просторі, підтримає це рішення.

Подією, що спричинила злам у переконаннях консервативних депутатів українського парламенту, а згодом і всього світу, став переворот, здійснений «яструбами» проти Михайла Горбачова 19 серпня 1991 року. Фактично він почався на день раніше в Україні, а конкретно в Криму, де Горбачов перебував у літній відпустці. Увечері 18 серпня змовники з'явилися на порозі його приморської вілли біля Фороса й зажадали запровадження військового стану. Горбачов відмовився підписувати документи, через що заколотники змушені були діяти самостійно. Наступного дня в Москві змовники на чолі з головою КДБ і міністрами оборони та внутрішніх справ оголосили надзвичайний стан на всій території СРСР. Українське керівництво на чолі з Кравчуком відмовилося здійснити надзвичайні заходи в республіці, але, на відміну від російського президента Бориса Єльцина в Москві, не зробило нічого для протидії перевороту. У той час як Кравчук закликав народ України зберігати спокій, Єльцин вивів своїх прихильників на вулиці під російськими прапорами, змусивши військових піти з Москви після перших сутичок між армією і протестувальниками, що призвели до загибелі людей. Змовники не могли більше покладатися на війська і змушені

були капітулювати. Менш ніж за сімдесят дві години переворот закінчився і заколотники опинилися під арештом. Москвичі вийшли на вулиці, щоб відсвяткувати перемогу не тільки свободи над диктатурою, а й Росії над союзним центром.

Горбачов повернувся до Москви, але виявився не в змозі повернути владу. Фактично, він став жертвою іншого перевороту, цього разу організованого Єльциним, який скористався послабленням центру, щоб розпочати захоплення Росією інституцій Радянського Союзу. Він змусив Горбачова скасувати указ про призначення своїх людей на посади керівників армії, міліції і сил безпеки, а потім призупинив діяльність Комуністичної партії, не залишивши Горбачову ніякого вибору, окрім як піти у відставку з посади генерального секретаря. Росія фактично перебирала контроль над владними інституціями Союзу, що налякало ті республіки, які ще готові були залишитися у складі СРСР. Україна першою проявила ініціативу щодо виходу з формально ще «горбачовського», а насправді вже «єльцинського» Союзу.

Двадцять четвертого серпня 1991 року, наступного дня після того, як Єльцин узяв під свій контроль союзний уряд, український парламент провів голосування з питання про незалежність. «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року, — говорилося у декларації незалежності, написаній Левком Лук'яненком, в'язнем ГУЛАГу з найбільшим стажем, а нині депутатом парламенту, — Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголосує незалежність України та створення самостійної української держави — України». Результати голосування стали сюрпризом для всіх, у тому числі й для самого Лук'яненка: 346 депутатів проголосували «за», 5 — «утрималися», 2 — «проти». Комуністичної більшості, що виступала проти незалежності України з першої сесії парламенту навесні 1990 року, більше не існувало. Кравчук та його «суверен-комуністи» під нападами з боку опозиції за па-

сивне сприяння перевороту, зімкнули ряди з націонал-демократами, прихопивши з собою решту компартійних кадрів, які відчули себе зрадженими Москвою та опинилися під загрозою політичної смерті через наступ Єльцина на компартію. Після того як результат голосування з'явився на екрані, зал вибухнув оплесками. Натовп за межами будівлі парламенту святкував перемогу: Україна нарешті стала вільною!

Декларація Лук'яненка посилалася на тисячолітню історію української державності, маючи на увазі традицію, закладену в часи Київської Русі. Ця декларація була фактично п'ятою спробою проголосити незалежність України в ХХ столітті: перші дві відбулися 1918 року в Києві, а потім у Львові, третя 1939 року на Закарпатті, і четверта 1941 року у Львові. Усі ці спроби були зроблені у воєнний час і зазнали невдачі. Чи відрізнятиметься від них нова декларація — відразу було важко сказати. Відповідь на це питання дадуть події наступних трьох місяців. Всенародний референдум, призначений на 1 грудня 1991 року, той самий день, що й заплановані раніше вибори президента України, мав підтвердити або відхилити голосування парламенту за незалежність. Призначення референдуму мало важливе значення з багатьох причин. Двадцять четвертого серпня 1991 року воно допомогло зробити вибір на користь тим членам комуністичної більшості, які сумнівалися, чи голосувати за незалежність, чи ні. Хоча вони проголосували «за» — їхні голоси, зрештою, не були остаточним рішенням і могли бути відкликани в майбутньому. Також референдум дав Україні шанс вийти з Союзу без відкритого конфлікту з центром. На попередньому референдумі, що був організований Горбачовим у березні 1991 року, близько 70 % українців проголосували за те, щоб залишитися у складі реформованого Союзу. Тільки інший референдум мав дозволити повний розрив із ним.

Горбачов вважав, що підтримка незалежності України ніколи не досягне 70 %. Єльцин не був настільки впевненим. Наприкінці серпня 1991 року, незабаром після того, як український

парламент проголосував за незалежність, він доручив своєму прес-секретареві зробити заяву, що, якщо Україна та інші республіки оголосять про свою незалежність, Росія матиме право порушити питання про її кордони з цими республіками. Прес-секретар Єльцина позначив Крим та Східну Україну, зокрема вугільний басейн Донбасу, як можливі спірні території. Україні погрожували поділом, якщо вона наполягатиме на незалежності. Пізніше Єльцин відправив делегацію високого рівня на чолі з віце-президентом, генералом Олександром Руцьким, щоб змусити Україну переглянути свою позицію. Але українці обстоювали своє, і Руцькой повернувся з порожніми руками. Шантаж провалився, а в Єльцина не було ні політичної волі, ні ресурсів, аби виконати свої погрози.

У вересні 1991 року Україна увійшла в новий політичний сезон. На посаду президента претендували шість кандидатів, але всі вони агітували за незалежність. Кравчук переконав кримську владу відкласти плани щодо окремого референдуму з питання про незалежність півострова від України. Цифри опитувань свідчили про зростання підтримки незалежності серед усіх національних груп та всіх регіонів країни. Дві найбільші меншини — російська, яка налічувала 11 мільйонів осіб, і єврейська, чисельність якої сягала 500 тисяч, — висловили підтримку ідеї незалежності України. У листопаді 1991 року її підтримували 58 % етнічних росіян та 60 % євреїв. Меншини прийняли українську сторону, зробивши те, що вони відмовилися зробити 1918 року — підтримати незалежність України. Цього разу вони дивилися на Москву з більшим занепокоєнням і підозрою, ніж на столицю власної республіки.

Першого грудня 1991 року українці всіх етнічних груп прийшли на виборчі дільниці, щоб вирішити свою долю та долю своєї країни. Результати були приголомшливими навіть для найоптимістичніших прихильників незалежності. Явка досягла 84 %, при цьому понад 90 % виборців, що взяли участь у голосуванні, підтримали незалежність. Попереду була Західна Укра-

їна, де в Тернопільській області «за» проголосували 99 %. Але центр, південь і навіть схід теж недалеко відстали. У Вінниці, в Центральній Україні, незалежність підтримали 95 %; в Одесі, на півдні, — 85 %; і в Донецькому регіоні, на сході, — 83 %. Навіть у Криму незалежність підтримала більша частина учасників голосування: 57 % у Севастополі й 54 % на всьому півострові. (У той час росіяни становили 66 % населення півострова, українці — 25 %, а кримські татари, які тільки почали повертатися на батьківщину своїх предків, лише 1,5 %.) У центрі та на сході країни багато з тих, хто голосував за незалежність, підтримали висунення Леоніда Кравчука на посаду президента. Він виграв з 61 % голосів виборців, отримавши більшість у всіх регіонах України, крім Галичини. Там перемога дісталася багаторічному в'язневі ГУЛАГу та голові Львівської обласної адміністрації В'ячеславу Чорноволу. Україна проголосувала за незалежність і доручила своє майбутнє кандидату в президенти, який, як багато хто вважав, міг утримати баланс між різними регіонами та національностями України, а також збудувати міст між комуністичним минулим республіки та її незалежним майбутнім.

Голосування за незалежність України означало кінець Радянського Союзу. Ті, хто взяв участь у референдумі, змінили не лише власну долю, а й напрямок світової історії. Україна звільнила решту радянських республік, усе ще залежних від Москви. Єльцин зробив останню спробу переконати Кравчука підписати новий союзний договір, коли зустрівся з ним у Біловезькій пущі на території Білорусі 8 грудня 1991 року. Кравчук відмовився, посилаючись на результати референдуму в усіх областях України, в тому числі в Криму та на сході. Єльцин відступив. Якщо Україна не готова до підписання, то й Росія не буде цього робити, сказав він новообраному українському президентові. Єльцин перед тим неодноразово пояснював американцям, що без України Росія опинилася б у меншості в домінованому мусульманськими республіками Союзі. Союз без України втрачав привабливість для Росії, а Союз без Росії, з її величезними

енергетичними ресурсами, не мав жодної політичної та економічної привабливості для інших республік. У Біловезькій пущі троє лідерів слов'янських республік: Єльцин, Кравчук та лідер Білорусі Станіслав Шушкевич — створили нове міжнародне об'єднання — Співдружність Незалежних Держав, до якої 21 грудня приєдналися центральноазійські республіки. Радянського Союзу більше не існувало.

На Різдво, 25 грудня 1991 року, Горбачов прочитав свою промову про відставку по національному телебаченню. Червоний прапор Радянського Союзу був спущений з будівлі Сенатського (колишнього Свердловського) палацу Кремля, і його замінив російський — біло-синьо-червоний. Кольорами Києва були синій та жовтий. Тепер між ним і Москвою більше не існувало символічних зв'язків. Після чотирьох невдалих спроб, зроблених різними політичними силами за різних обставин, Україна була тепер не тільки єдиною, а й незалежною та вільною іти своїм власним шляхом. Те, що здавалося неможливим кілька місяців тому, стало реальністю: імперія зникла, і народилася нова держава. Старі комуністичні еліти та лідери молодих і амбітних національних демократів об'єднали свої сили, щоб перетворити Україну на могильщика останньої європейської імперії й таким чином увійти в історію. Тепер їм необхідно було знайти шлях до майбутнього.

МАЙДАН НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Промова Михайла Горбачова 25 грудня 1991 року про відставку позначила офіційний кінець Радянського Союзу, але його ліквідація лише почалася з цієї дати. СРСР залишив у спадок не тільки зруйновану економіку, а й соціоекономічну інфраструктуру, армію, менталітет, політичну та соціальну еліту, пов'язану спільним минулим та єдиною політичною культурою. Було зовсім не ясно, яке саме утворення посяде місце зниклої імперії — чи то спільнота справді незалежних держав, чи реінкарнація державного утворення з домінуванням Росії. Першим викликом, з яким зіткнулися новообраний президент України Леонід Кравчук та його помічники після відставки Горбачова, стала необхідність переконати російських сусідів у тому, що Співдружність Незалежних Держав аж ніяк не є реінкарнацією СРСР. Це було нелегким завданням.

Дванадцятого грудня 1991 року, виступаючи перед російським парламентом після його ратифікації угоди про співдружність, Борис Єльцин заявив: «У сучасних умовах тільки Співдружність Незалежних Держав може забезпечити збереження політичного, правового й економічного простору, що формувався протягом століть, але тепер майже втрачений». Наступник Єльцина Володимир Путін повторив настрої свого попередника, коли в березні 2014 року сказав: «Багато людей і в Росії, і в Україні, та й в інших республіках сподівалися, що Співдружність Незалежних Держав, що виникла тоді, стане новою формою спільної державності». Якщо в Україні хтось і висловлював

такі побажання, то їх точно не було в складі українського парламенту, який 20 грудня 1991 року видав звернення, що стверджувало протилежне: «Згідно зі своїм законним статусом, Україна є незалежною державою — суб'єктом міжнародного права. Україна виступає проти перетворення Співдружності Незалежних Держав на державне утворення з власними керівними та адміністративними органами».

Якими б не були наміри Єльцина, Україна сприймала свою незалежність серйозно та планувала використати платформу, створену співдружністю, для того, щоб домовитися про умови «розлучення», а не про «повторний шлюб». Напруженість між Росією, яка розглядала співдружність як інструмент для реінтеграції пострадянського простору, і Україною, яка наполягала на повній незалежності від Москви, вийшла на перший план у січні 1993 року, коли Україна утрималася від підписання Статуту Співдружності і, таким чином, відмовилася стати повноправним членом організації, яку допомогла створити два роки тому. Київ братиме активну участь в економічних програмах та ініціативах Співдружності, але не у військових. Між ним і Москвою існували серйозні розбіжності щодо майбутнього радянських збройних сил, контролю над ядерними арсеналами і розміщення Чорноморського флоту СРСР.

З самого початку українське керівництво вирішило сформувати власні збройні сили та військово-морський флот на базі підрозділів радянської армії і військово-морського флоту, дислокованих на території України. У той час як балтійські держави попросили радянську армію вийти та створили власні збройні сили з нуля, українці не могли зробити те саме: величезна армія, чисельність якої налічувала 800 тисяч офіцерів і солдатів, не пішла б із власної волі. Їм не було куди йти, оскільки Росія вже мала проблеми з розміщенням сотень тисяч військовослужбовців, які поверталися з країн Центральної та Східної Європи. Колишні члени соціалістичного

табору залишали сферу впливу Москви, щоб стати повністю незалежними.

Леонід Кравчук доручив перетворити радянських військових на українських 47-річному генералові Костянтину Морозову, командувачу військово-повітряної армії, який став першим міністром оборони України восени 1991 року. Уроженець Донбасу та наполовину росіянин за походженням, Морозов пов'язав свою долю з майбутнім української незалежності, коли склав присягу на вірність Україні 6 грудня 1991 року, напередодні зустрічі слов'янських президентів в Біловезькій пущі та створенням Співдружності. Третього січня 1992 року перша група радянських військовослужбовців присягнула на вірність незалежній Україні. Передпорядкування Україною 800-тисячних сухопутних військ завершилося навесні 1992 року. Офіцерам надавався вибір: присягнути на вірність Україні й залишитися на службі або переїхати до Росії чи інших частин колишнього Радянського Союзу. Загалом серед офіцерського корпусу, дислокованого в Україні, налічувалося 75 тисяч етнічних росіян. Близько 10 тисяч офіцерів відмовилися скласти присягу й вийшли на пенсію або були переведені. Військовослужбовці строкової служби, призвані до Радянської армії, повернулися додому. Нові призовники тепер прибували лише з України.

У січні 1992 року підрозділи колишнього Чорноморського флоту СРСР також почали складати присягу на вірність Україні. Але перехід флоту в українську юрисдикцію зіткнувся з серйозною проблемою, коли його командувач, адмірал Ігор Касатонов, відмовився приймати присягу на вірність Україні й наказав особовому складу вивести кораблі в море. Це викликало першу серйозну кризу в російсько-українських відносинах у травні 1992 року. У вересні президенти Кравчук та Єльцин домовилися про поділ флоту, щоб уникнути прямого конфлікту між двома державами. Цей процес виявився тривалим. Протягом деякого часу весь флот, що налічував більш ніж 800 кораблів

і близько 100 тисяч військовослужбовців, залишався під контролем Москви. 1995 року Росія передала Україні 18 % кораблів флоту, але відмовилася залишати Севастополь. 1997 року між двома державами було підписано низку угод, що передбачали подальшу присутність російського флоту, у тому числі не більш ніж 300 кораблів і 25 тисяч військовослужбовців, у Севастополі до 2017 року. Хоча Україна програла битву за флот, угода відкрила шлях до російсько-українського договору, який би гарантував територіальну цілісність України. Сторони підписали такий договір 1997 року, але російському парламенту знадобилося два роки на його ратифікацію. Після того як цей процес був завершений, здавалося, що Україна нарешті завершила «цивілізоване розлучення» зі своїм російським сусідом та колишнім імперським господарем.

До кінця 1990-х років Україна врегулювала кордон і територіальні питання з Росією, створила власну армію, флот і військово-повітряні сили, правові основи для інтеграції з європейськими організаціями в політичній, економічній сфері та у сфері безпеки. Образ України як складової частини європейської спільноти націй та культур уже давно володів думками української інтелігенції, від батька українського лібералізму останніх десятиліть ХІХ століття Михайла Драгоманова до речника націонал-комунізму 1920-х років Миколи Хвильового. 1976 року європейська ідея потрапила до першої офіційної заяви, виданої Українською Гельсінською групою. «Ми, українці, живемо в Європі», — такими були перші слова цього документа. Україна як офіційний член-засновник ООН не була запрошена до участі в Гельсінській нараді з безпеки та співробітництва в Європі. Проте українські дисиденти вважали, що обов'язки у сфері захисту прав людини, взяті на себе Радянським Союзом у Гельсінкі, стосуються й України. Захищаючи цю точку зору, вони потрапляли до в'язниць і проводили довгі роки в ГУЛАГу та на засланні.

Поява незалежної Української держави 1991 року створила умови для того, щоб мрії дисидентів стали реальністю. В організаційному плані це означало вступ до Європейського Союзу та прощання з радянським минулим, реформування української економіки та суспільства, а також нейтралізацію величезного політичного, економічного та культурного впливу, який Москва й далі здійснювала на свою колишню провінцію. Реалізація повного суверенітету для України стала тепер тісно пов'язуватися з прагненням приєднатися до Європейського співтовариства націй. Ці взаємопов'язані завдання стануть випробуванням для політичних здібностей українських еліт, єдності українських земель та міцності радянського дискурсу про братерські зв'язки України з її найбільшим та історично найважливішим сусідом — Росією.

Політична співпраця України із Заходом почалася у січні 1994 року з підписання угоди, укладеної за посередництвом Сполучених Штатів, згідно з якою Україна відмовилася від ядерної зброї, успадкованої від СРСР, — третього за величиною ядерного арсеналу в світі. У Будапештському меморандумі, що був підписаний у грудні того ж року, Сполучені Штати, Росія і Великобританія надали «безпекові запевнення» Україні, яка приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава. Хоча багато хто в Києві сумнівався, чи обачно відмовлятися від ядерної зброї (вторгнення Росії, одного з гарантів незалежності та територіальної цілісності за Будапештським меморандумом, підтвердить правомірність цих сумнівів 2014 року) існували й значні переваги безядерного статусу. Україна поклала край міжнародній ізоляції, у якій вона опинилася, відмовляючись приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Незабаром країна стала третім за величиною одержувачем американської допомоги після Ізраїлю та Єгипту.

У червні 1994 року український уряд підписав угоду про співпрацю з Європейським Союзом (ЄС), першу подібну угоду,

що її ЄС запропонував пострадянській державі. Того ж року Україна стала першою країною серед членів і асоційованих членів Співдружності Незалежних Держав, яка приєдналася до угоди про Партнерство заради миру з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Західний військовий альянс, який був заснований 1949 року на початку «холодної війни», щоб захистити Західну Європу від Радянського Союзу, тепер переосмислював свою місію. НАТО почала будувати інституційні мости з колишніми супротивниками в Східній Європі, в тому числі й Росією, яка підписала угоду за кілька місяців після України. 1997 року Україна поглибила свою співпрацю з альянсом, підписавши Хартію про особливе партнерство й відкривши інформаційний центр НАТО в Києві. 1998 року стала діяти Угода про співпрацю з Європейським Союзом, підписана 4 роки тому. Усе це мало багатообіцяючий вигляд. Однак на шляху України до перетворення на європейську державу за задумом українських інтелектуалів попередніх десятиліть стояли серйозні перешкоди. Більшість із них була в самій Україні.

Як і багато інших країн пострадянського простору, на початку 1990-х Україна пережила велику політичну кризу, спричинену економічним спадом і соціальним розшаруванням, що зосередилася на відносинах між президентом і парламентом — інституціях, створених під час політичних потрясінь в останні роки існування Радянського Союзу. Росія розв'язала цей конфлікт у вересні 1993 року, коли президент Єльцин наказав танкам відкрити вогонь по будівлі російського парламенту й російська влада заарештувала віце-президента Росії та голову парламенту, звинувативши їх у підбурюванні до перевороту проти президента. Радники Єльцина переписали конституцію, обмеживши роль парламенту й перетворивши його скоріше на дискусійний клуб, ніж на активного гравця на російській політичній сцені. Україна вирішила конфлікт, що виник між президентом та парламентом, шляхом компромісу. Президент Кравчук погодився оголоси-

ти дострокові президентські вибори, які він програв, а влітку 1994 року він мирно передав владу своєму наступникові, Леоніду Кучмі, колишньому прем'єр-міністру й колишньому директору найбільшого в Європі ракетного заводу.

Протягом бурхливих 1990-х років Україні вдалося не тільки здійснити перше передавання влади між двома суперниками на пост президента, а й правові основи для життєздатної демократії. 1996 року президент Кучма переписав конституцію радянської епохи, але зробив це разом із парламентом, який забезпечив собі активну роль в українському політичному процесі. Однією з головних причин успіху України як демократії було її регіональне розмаїття, спадщина як далекої, так і недавньої історії, що втілилася у політичні, економічні та культурні відмінності, відображені в парламенті та врегульовані шляхом переговорів на політичній арені. Індустріалізований схід став оплотом відродженої Комуністичної партії. Західна Україна, що колись була під владою Австрії та Польщі, посилала до парламенту депутатів, які поповнювали лави національно-демократичного Руху на чолі з колишнім в'язнем ГУЛАГу В'ячеславом Чорноволом. Але той, хто отримував більшість у парламенті, здобував її в результаті коаліційної угоди й повинен був мати справу з опозицією, яку не так легко було задовольнити або схилити до співпраці. Жодне з політичних угруповань не мало достатньо сили, щоб знищити або відтіснити інше. У той час українську демократію інколи називали демократією за необхідністю. Однак це виявилось хорошим знаком. У пострадянському просторі демократії, створені тільки за бажанням реформаторів, не існували дуже довго.

Як це часто буває з колишніми колоніальними адміністраторами, київські еліти страждали на сильний комплекс меншовартості щодо своїх російських колег і спочатку наслідували моделі, створені в Росії, замість того щоб розбиратися з власними політичними, соціальними та культурними проблемами.

Їм потрібен був якийсь час, щоб зрозуміти, що російські моделі не працюють в Україні. Україна була іншою. Ніде це не було настільки очевидним, як у релігійному житті. Станом на 1992 рік Українська православна церква, на яку припадало 60 % усіх православних громад колишнього Радянського Союзу, розкололася на чотири частини: греко-католиків, які вийшли з підпілля, православних, які залишилися під московською юрисдикцією, прихильників незалежної Української православної церкви Київського патріархату і, нарешті, Українську автокефальну (самоврядну) православну церкву, яка походила з 1920-х років і теж не визнавала владу Москви. Зусилля президента Кравчука перетворити Київський патріархат на фактично державну церкву, як це зробили в Росії з Московським патріархатом, зазнали невдачі. Так само не вдалося це зробити й президенту Кучмі з українською гілкою православної церкви Московського патріархату.

На порозі XXI століття український простір залишався так само плюралістичним, як і після проголошення незалежності. Він, радше, став навіть більш різноманітним. Зрештою, всі політичні сили змушені були прийняти реальність того, що російські політичні рішення, як правило, не працюють в Україні. Президент Кучма пояснив, чому так відбувається, у своїй книжці, виданій 2004 року, наприкінці другого терміну його президентства, з дуже промовистою назвою: «Україна — не Росія».

Основною перешкодою на шляху демократичного характеру українського політичного процесу був катастрофічний економічний спад, який почався після проголошення незалежності і причини якого часто списували саме на неї, згадуючи не лише часи Брежнєва, а й реформи Горбачова як такий собі втрачений рай. За шість років, у період між 1991 і 1997 роками, українське промислове виробництво скоротилося на 48 %, у той час як валовий внутрішній продукт (ВВП) втратив при-

голомшливі 60 %. Найбільша втрата (23 % від ВВП попереднього року) сталася 1994 року, в рік президентських виборів та підписання першої угоди про співпрацю з ЄС. Якщо порівнювати ці цифри, то вони значно більші, ніж економічні втрати США під час Великої депресії, коли промислове виробництво скоротилося на 45 %, а ВВП на 30 %.

1990-ті роки принесли в Україну жахливі випробування. Наприкінці десятиліття більш як половина українців заявляли, що їм ледь вистачає грошей на їжу, в той час як ті, хто жив у відносно комфортних умовах, становили лише 2—3 % населення. Це призвело до підвищення рівня смертності та зниження народжуваності. Перша обігнала останню вже 1991 року. За десять років по тому, коли уряд незалежної України провів перший Всеукраїнський перепис, у країні мешкало 48,4 мільйона українців, на 3 мільйони менше, ніж під час останнього Всесоюзного перепису, коли їх було 51,4 мільйона.

Україна вкотре стала джерелом еміграції. Багато хто виїздив на кілька місяців або навіть років, щоб заробити гроші, які неможливо було знайти вдома. В основному люди прямували до Росії, з її нафтовими та газовими багатствами, або до країн Східної та Центральної Європи і Європейського Союзу. Інші залишали країну назавжди. Найбільше таких було серед українських євреїв. Багатьом із них не дозволялося залишати Радянський Союз у 1980-ті роки; вони ставали «відмовниками», яким радянська влада відмовляла у виїзних візах, виганяючи з університетів та не допускаючи на державну службу. Тепер вони могли їхати — і їхали в приголомшливих масштабах. У період з 1989 до 2006 року більш ніж 1,5 мільйона радянських євреїв покинули свої країни проживання, в тому числі чимало євреїв України. Якщо українське населення в цілому за період з 1989 до 2001 року зменшилося приблизно на 5 %, то частка євреїв упала на 78 %, скоротившись з 487 300 до 105 500 осіб. Серед тих, хто виїхав, були сім'ї співзасновників «Paypal» (Макс Левчин) та «WhatsApp» (Ян Кум). Виїхати прагнули не лише євреї. Багато

емігрантів були українцями, росіянами та представниками інших етнічних груп. Україна також стала перевалочним пунктом для нелегальних іммігрантів з інших частин СНД та інших країн, таких як Афганістан і Пакистан.

Причин різкого економічного спаду було чимало. Крах радянської економіки не тільки порушив економічні зв'язки між різними республіками, а й означав кінець закупівель для колишньої радянської армії. Особливо страждала в зв'язку з цим Україна, яка посідала високорозвинений військово-промисловий комплекс. На відміну від Росії, вона не мала нафтогазових доходів, щоб пом'якшити цей удар. Крім того, український металургійний комплекс — промисловий сектор, який пережив катастрофу й забезпечував більшу частину надходжень до українського бюджету — був повністю залежний від російського природного газу та мусив платити дедалі більше за цей дорогоцінний товар. Але, безсумнівно, найбільш важливою причиною економічного спаду була затримка українським урядом вкрай необхідних економічних реформ і продовження субсидування збиткових державних підприємств шляхом видачі кредитів та друку грошей. Шалена інфляція, що 1992 року сягнула приголомшливих 2500 %, закріпила стрімкий економічний спад.

У перші роки незалежності уряд не бажав відмовлятися від власності, а отже, й контролю над промисловими та сільськогосподарськими підприємствами радянської епохи, що вимагали дедалі більше державних субсидій. Коли ж він зрештою вирішив це зробити, то зустрів опозицію у парламенті, здебільшого з боку «червоних директорів», які керували великими підприємствами. 1995 року парламент звільнив від приватизації 6300 державних підприємств. На той час у приватну власність було передано менш ніж третину промислових підприємств. Перший етап приватизації проводився за допомогою ваучерів, виданих для всього населення країни. Від нього виграла здебільшого «червоні директори», які те-

пер мали активи, але їм бракувало ресурсів для інвестицій. Але приватизація без інвестицій та структурних перетворень не могла оживити українську економіку. Станом на 1999 рік, коли близько до 85 % усіх підприємств перейшло в приватну власність, вони виробляли менш ніж 65 % усієї промислової продукції. Половина промислових підприємств у країні мала дефіцит. Великі та малі підприємства опинилися в руках управлінців радянської епохи та людей, близьких до уряду. Вони підтримували монополії, стримували конкуренцію і поглиблювали економічну кризу.

Україні потрібні були нові власники та новий клас менеджерів, що оживили б її економіку. Країна отримала і тих, і тих у групі молодих і амбітних бізнесменів, яких ніщо не пов'язувало з радянською плановою економікою і які проклали свій шлях нагору з економічного хаосу часів перебудови та мафіозних війн 1990-х років. Відомі в Україні, як і в Росії, під назвою олігархів, вони з'явилися на другому етапі приватизації, який означав продаж державних активів за частку від їх реальної вартості. Олігархи зайняли кабінети «червоних директорів» за допомогою нових підходів до економіки, а також хабарів та інколи стрілянини. Оскільки військово-промисловий комплекс перебував у різкому спаді, найбагатшим призом 1990-х та початку 2000-х років стала металургійна індустрія. У той час більш ніж половина промислової продукції в країні вироблялася у чотирьох східних областях: Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській, які або були багаті на залізну руду та вугілля, або виробляли головний продукт українського експорту — сталь.

До числа нових «людей сталі» належав і лідер донецької групи Рінат Ахметов, який на початку 1990-х років узяв на себе керівництво компанією «Люкс», відомою українським правоохоронцям своїми злочинними зв'язками. У Дніпропетровській області основні металургійні активи поділили двоє місцевих підприємців: Віктор Пінчук, який одружився з дочкою

президента Кучми, та Ігор Коломойський, який створив один із перших великих приватних банків в Україні. Інші підприємці одержали менші частини українського приватизаційного пирога. Проте, крім корумпованого й часто злочинного процесу приватизації, «олігархізація» української економіки також збіглася із закінченням економічного спаду. Україна почала нове тисячоліття зі швидкого економічного зростання, і, на краще чи на гірше, олігархи були важливими фігурами в цій історії успіху.

Більша частина приватизації української промисловості відбувалася під наглядом президента Леоніда Кучми в період з 1994 до 2004 року. Кучма, який і сам був «червоним директором», головував над цим процесом, що в кінцевому підсумку приніс користь олігархам, які забезпечили йому свою економічну й політичну підтримку. Кучма виграв свій другий термін 1999 року, представляючи себе як єдиного кандидата, здатного перемогти комуністів, які використовували економічний спад і труднощі, щоб узяти реванш, і розділивши національно-демократичний блок: його головний опонент справа, лідер Руху В'ячеслав Чорновіл, загинув за підозрілих обставин в автокатастрофі за кілька місяців до початку виборів. Під час свого другого терміну перебування на посаді, який почався 1999 року, Кучма став верховним арбітром у стосунках між новими олігархічними кланами в економіці й політиці. Він також намагався зміцнити особисту владу й маргіналізувати парламент. Але тут усе пішло не за планом: Україна справді не була Росією.

Падіння президента Кучми почалося восени 2000 року, коли лідер опозиції та голова Соціалістичної партії України Олександр Мороз оприлюднив магнітофонні записи, таємно зроблені в кабінеті Кучми одним із його охоронців. Плівки дозволили звинуватити Кучму в участі в приватизаційних схемах, взятті хабарів та придушенні опозиційних ЗМІ. Одним із журналістів, чие ім'я згадувалося у записах, був Георгій Гонгадзе, 31-річний

засновник інтернет-видання «Українська правда». У вересні 2000 року обезголовлений труп Гонгадзе було знайдено в лісі під Києвом. Співучасть Кучми у вбивстві не було доведено в суді, але більшість із тих, хто слухав опубліковані записи, не сумнівалися в тому, що президент сам віддав наказ міністру внутрішніх справ про залякування та викрадення журналіста.

«Кучмагейт», як охрестили касетний скандал в Україні, став поворотним моментом в українській політиці. Він поклав край зростанню авторитарних тенденцій у президентській адміністрації. Скандал знищив репутацію президента, який здобув повагу суспільства під час свого першого терміну, коли він вирішив суперечки з Росією з приводу Чорноморського флоту, зберіг за Україною Крим та розвернув свою країну в бік Заходу, запустив приватизацію, яку довго відкладали. Опозиція, до якої входили колишні націонал-демократи, соціалісти й навіть комуністи, почала політичну кампанію під гаслом «Україна без Кучми». Новосформований середній клас, який прийшов на зміну інтелігенції радянських часів, знищеній економічною кризою, був ситий по саму зав'язку чиновницькою корупцією, придушенням політичної активності, а також обмеженням свободи слова. Україна хотіла змін.

Нове покоління політиків, яке походило не з-за меж політичного істеблшменту, як у радянські часи, а зсередини, очолило опозицію президентського режиму. Ті, хто хотів покласти край корупції в уряді, поліпшити відносини із Заходом, заплановані «кучмагейтом», і запустити програму інтеграції з Європейським Союзом, знайшли свого лідера в 47-річному Вікторі Ющенку, колишньому прем'єр-міністрі, який не мав жодних зв'язків з політичними та економічними кланами Східної України та походив із сільськогосподарського північного сходу.

Віктор Ющенко поклав початок економічному зростанню країни. Під час свого короткого перебування на посаді прем'єр-міністра, з грудня 1999 року до травня 2001 року, Ющенко,

разом зі своїм віце-прем'єр-міністром Юлією Тимошенко, закрив чимало лазівок, що дозволяли олігархам уникати сплати податків. Він знизив податки на середній і малий бізнес, вивівши більшу частину української економіки з тіні та збільшивши державні доходи. Це, в свою чергу, дозволило уряду Ющенка розплатитися із заборгованостями зарплат і пенсій. Під час його перебування на посаді ВВП України припинив падіння і показав стійке зростання — 6 % 2000 року, а також зростання промислового виробництва на 12 %. Ця тенденція буде тривати протягом більшої частини десятиліття. Звільнений з посади в розпал «кучмагейту» Ющенко невдовзі з'явився на чолі партії «Наша Україна», яка отримала майже чверть голосів виборців на парламентських виборах 2002 року.

У той час як прихильники реформ в Україні покладали надії на Віктора Ющенка, колишній губернатор Донецької області та останній прем'єр-міністр часів Кучми Віктор Янукович став уособленням олігархічного режиму. Також на ньому зупинив свій вибір президент Росії Володимир Путін, що змінив 2000 року Бориса Єльцина та прагнув мати союзника, якщо не васала, у Києві. 2004 року Ющенко і Янукович зустрілися на президентських виборах, що відзначалися найбільш запеклою боротьбою з часів незалежності. На початку вересня 2004 року Ющенко, який був лідером президентських перегонів, несподівано й сильно захворів. З неясним діагнозом та в загрозливому для життя стані його помічники доставили його до клініки у Відні, де лікарі дійшли шокуючих висновків. Кандидат у президенти від «Нашої України» був отруєний, і отрута була особливою — діоксин типу, який вироблявся у декількох країнах, у тому числі Росії, але був недоступний в Україні. Правильний діагноз врятував Ющенку життя. Зі спотвореним отрутою обличчям та залежністю від важких ліків, що мали допомогти впоратися з пекучим болем, Ющенко повернувся до виборчих перегонів, здобувши ще більшу підтримку виборців.

Наприкінці жовтня 2004 року, коли українці прийшли на виборчі дільниці, щоб вибрати одного з 24 кандидатів у президенти, Ющенко отримав перше місце, а Янукович друге — обидва набрали близько 40 % голосів. Вони вийшли в другий тур, де Ющенко заручився підтримкою більшості виборців, чії кандидати не пройшли в першому. За підсумками другого туру голосування 21 листопада, незалежні екзит-поли показували, що Ющенко явно лідирує з 53 % голосів виборців проти 44 % у Януковича. Але коли контрольована урядом виборча комісія оголосила офіційні результати, більшість українських виборців були здивовані. Згідно з офіційним повідомленням, Янукович переміг з 49,5 % голосів проти 46,9 % голосів у Ющенка. Офіційні результати були сфальсифіковані. Записи телефонних розмов між членами передвиборчого штабу Януковича показали, що вони втрутилися у роботу сервера державної виборчої комісії, щоб сфальсифікувати результати виборів, передані до Києва.

Прихильники Ющенка були обурені. Згідно з оцінками, 200 тисяч киян вийшли на Майдан Незалежності на знак протесту проти фальсифікації виборів. Почалася Помаранчева революція, що дістала цю назву за офіційними кольорами президентської кампанії Ющенка. Протягом наступних днів та тижнів завдяки протестувальникам, що приїздили з регіонів, кількість учасників маніфестацій збільшилася до півмільйона. Коли телевізійні камери передали зображення з Майдану на весь світ, європейські глядачі вперше відкрили для себе Україну як щось більше, ніж далекий регіон на мапі. Ці зображення не залишали сумнівів, що її мешканці хочуть свободи та справедливості. Європа та світ не могли залишитися осторонь. За підтримки виборців, європейські політики включилися в українську кризу й відіграли важливу роль у її вирішенні. Ключова роль дісталася польському президенту Олександру Квасневському, який переконав Леоніда Кучму підтримати рішення Верховного Суду про анулювання офіційних результатів виборів як сфальсифікованих.

Двадцять шостого грудня 2004 року українці пішли на дільниці втретє за два місяці, щоб вибрати нового президента. Як і слід було очікувати, Ющенко виграв з результатом 52 % в порівнянні з Януковичем, який набрав 44 %. Ці результати були близькі до тих, що показували незалежні екзит-поли під час другого туру виборів. Помаранчева революція здобула свого президента. Але чи міг він виконати обіцянки цієї революції — застосувати суворі заходи до кланового капіталізму, звільнити країну від корупції та наблизити її до Європи? Ющенко вважав, що так. Його шлях до трансформації України лежав через Європейський Союз.

Президент Ющенко зробив своїм пріоритетом зовнішню політику й по секрету казав одному зі своїх помічників, що приєднання до ЄС є метою, заради якої варто жити. Українські дипломати робили все можливе, щоб скористатися з позитивного іміджу України, створеного на Заході Помаранчевою революцією, і «вскочити в потяг» розширення ЄС: 2004 року Європейський Союз прийняв до свого складу 10 нових членів, 7 з яких були колишніми радянськими сателітами й республіками. Але було запізно: потяг уже рушив зі станції. У той час як Європейський парламент у січні 2005 року проголосував за встановлення більш тісних відносин з Україною з перспективою майбутнього членства, Європейська комісія, яка ухвалювала рішення про розширення, була значно обережнішою. Замість того щоб почати переговори про приєднання до союзу, вона запропонувала Україні план тіснішої співпраці.

Локомотив історії не привів Україну в ЄС разом з її західними сусідами з кількох поважних причин. Деякі з них були поза контролем Києва. Німеччина та інші основні гравці в союзі були стурбовані економічними й політичними наслідками розширення, яке вже охопило більшу частину Східної Європи. Вони підлили оливи до вогню, поставивши під сумнів статус України як «європейської держави». Але основні причини, з яких Києву

не вдалося приєднатися до європейського клубу демократичних країн, стосувалися самої України. Після помаранчеві роки були сповнені внутрішніх суперечностей. Серйозні досягнення перемішувалися з вражаючими провалами урядової політики.

Новий уряд припинив переслідування політичних опонентів і забезпечив гарантії свободи слова для громадян та ЗМІ. Економічний стан в Україні був кращим, ніж можна було очікувати. У період між 2000 і 2008 роками, коли її економіка відчувала на собі вплив глобального економічного спаду, ВВП країни зріс удвічі, досягнувши 400 мільярдів доларів і перевищивши дані по ВВП за 1990 рік, останній повний рік існування СРСР. Але уряду Ющенка не вдалося зробити Україну більш справедливим місцем, в якому можна жити й вести бізнес. Він зробив вкрай мало для подолання повсюдної корупції. Крім того, зміни до конституції, на які команда Ющенка погодилася в грудні 2004 року, щоб скасувати сфальсифіковані вибори, зробили країну важко керованою. Відповідно до поправок, яких вимагали прихильники Януковича і прийняв Ющенко, президент втратив право призначати прем'єр-міністра, який тепер обирався парламентом і став самостійним гравцем в українській політиці. Ні президент, ні прем'єр не мали достатньо повноважень, щоб здійснити реформи самотужки, до того ж Ющенкові було важко знаходити спільну мову з Юлією Тимошенко, своєю колишньою революційною соратницею.

На початку 2010 року, коли термін Ющенка добігав кінця, в країні панувало широке розчарування його правлінням. Його суперництво з Тимошенко перетворило українську політику на нескінченну мильну оперу, дискредитуючи справу реформ та європейської інтеграції. Спроба президента побудувати сильну українську національну самосвідомість шляхом пропагування пам'яті про Голодомор 1932—1933 років і вшанування вояків Української повстанської армії не змогла принести йому широкої електоральної підтримки. Фактично політика пам'яті розділила українське суспільство. Особливо контрверсійним стало

присвоєння Ющенком посмертно звання «Герой України» Степанові Бандері — лідеру українського радикального націоналізму 1930—1940-х років. Справа Бандери викликала бурхливу негативну реакцію не тільки на сході та півдні країни, а й серед української ліберальної інтелігенції в Києві та Львові й відвернула європейських друзів України. Ющенко, як говорили оглядачі того часу, хотів привести Україну до Європи, але мав на увазі Європу початку ХХ, а не ХХІ століття.

Не тільки Україна, а й весь пострадянський регіон фактично застрягли в попередньому столітті, намагаючись упоратися з переходом від імперського суб'єкта до незалежної держави, що країни Центральної Європи здійснили майже сто років тому. Дуже скоро Україна опиниться в кризі, що нагадає багато з проблем не ХХ, а ХІХ століття. Ця криза принесе з собою іноземну інтервенцію, війну, анексію та ідею поділу світу на сфери впливу. Вона також стане випробуванням на рішучість України залишитися незалежною і кине виклик ключовим елементам її національної ідентичності.

ЦІНА СВОБОДИ

Рано-вранці 20 лютого 2014 року Богдан Сольчаник приїхав потягом зі Львова до Києва. Двадцятивосьмирічний історик, соціолог і поет, він викладав в Українському Католицькому університеті у Львові та працював над докторською дисертацією на тему виборчої практики в Україні з консультантом у Варшавському університеті. Сольчаник був не в науковому відрядженні, коли зійшов на бруківку київського вокзалу того холодного лютого дня. У Києві відбувалися не вибори, а революція. Він мріяв про неї ще 2008 року, коли написав вірш «Де моя революція?», де висловив розчарування свого покоління в обіцянках, які давалися під час Помаранчевої революції 2004 року, але так і не були виконані.

Тепер в Україну прийшла нова революція, і на вулиці в центрі Києва знову вийшли тисячі людей, вимагаючи реформ, знищення урядової корупції, а також більш тісних зв'язків з Європейським Союзом. Сольчаник відчув, що його місце — серед протестувальників у Києві. Двадцятого лютого стало його четвертою «подорожжю» на революцію, яка виявилася останньою. За кілька годин після прибуття до Києва снайперський вогонь убив Сольчаника разом із десятками інших протестувальників. Він став одним із Героїв Небесної Сотні — більш ніж ста протестувальників, убитих у Києві в січні-лютому 2014 року. Ці вбивства завершили 22-річний період здебільшого ненасильницької політики в Україні й перегорнули нову драматичну сторінку в її історії. Тепер демократію, здобуту мирним шляхом в останні дні

Радянського Союзу, та незалежність, отриману за допомогою виборчої скриньки, потрібно було захищати не лише словами та маніфестаціями, а й зі зброєю в руках.

Події, що призвели до масових убивств демонстрантів на Майдані, почалися в лютому 2010 року з перемоги Віктора Януковича, головного об'єкта протестів на Майдані 2004 року, на президентських виборах. Новий президент почав свій термін перебування на посаді, змінивши правила політичної гри. Його ідеалом був сильний авторитарний режим, і він намагався зосередити якомога більше влади у власних руках та в руках членів своєї родини. Він переписав конституцію, змусивши парламент скасувати поправки 2004 року й передати більше влади інституту президентства. Потім, улітку 2011 року, він віддав під суд і посадив до в'язниці свого головного політичного опонента, колишнього прем'єр-міністра Юлію Тимошенко, за підписання газової угоди з Росією, шкідливої для української економіки. Маючи зосереджену в своїх руках владу та замовклу або залякану політичну опозицію, Янукович та його ставленики сфокусували свою увагу на збагаченні керівного клану. За короткий період Янукович і члени його сім'ї та оточення накопили величезні статки, перевівши близько 70 мільярдів доларів на іноземні рахунки та поставивши під загрозу економічну та фінансову стабільність держави, яка до осені 2013 року виявилася на межі дефолту.

Оскільки опозиція була роздроблена або корумпована владою, українське суспільство вкотре поклало свої надії на Європу. За часів президента Віктора Ющенка Україна почала переговори з Європейським Союзом щодо угоди про асоціацію, яка включала створення вільної економічної зони й лібералізацію візового режиму для громадян України. Були сподівання, що ця угода збереже та зміцнить демократичні інститути в Україні, захистить права опозиції та принесе в Україну європейські стандарти ведення бізнесу, загнуждавши нестримну корупцію, що ширилася з самої верхівки владної піраміди.

Деякі олігархи, побоюючись зростаючої влади президента та його клану і прагнучи захистити свої активи шляхом установлення чітких політичних і економічних правил, підтримали угоду про асоціацію з ЄС. Також великий бізнес прагнув доступу до європейських ринків і боявся можливості поглинання російськими конкурентами в разі приєднання України до очолюваного Росією Митного союзу.

Усе було готове до церемонії підписання угоди на Вільнюському саміті ЄС, запланованому на 28 листопада 2013 року. Потім, за тиждень до саміту, український уряд раптово змінив курс, запропонувавши відкласти підписання угоди про асоціацію. Янукович приїхав до Вільнюса, але відмовився будь-що підписувати. Якщо європейські лідери були розчаровані, багато українських громадян були обурені. Уряд порушив обіцянки, які роздавав увесь минулий рік, зруйнувавши надії на краще європейське майбутнє. Такими були почуття чоловіків та жінок, в основному молоді, які розмістили намети на Майдані Незалежності увечері 21 листопада, після того, як уряд оголосив про свою відмову щодо укладення угоди. Розгніваний Янукович хотів якомога швидше покласти край протестам для того, щоб обезголовити нову «помаранчеву революцію». Уночі проти 30 листопада міліцейські спецпризначенці вчинили жорстокий напад на студентів, які отаборилися на Майдані. Це було те, чого українське суспільство не готове було терпіти. Наступного дня понад півмільйона киян, серед яких були й батьки та родичі студентів, побитих на Майдані, вийшли в центр Києва, перетворивши Майдан і його околиці на простір свободи від корумпованого уряду та його поліції.

Те, що почалося як вимога приєднатися до Європи, перетворилося на Революцію Гідності, у якій узяли участь різні політичні сили — від лібералів до радикалів та націоналістів. Знову, як і 2004 року, протестувальники відмовилися залишати вулиці. У середині січня 2014 року, після кількох тижнів мирного

протесту, розпочалися криваві сутички між міліцією та найнятими урядом бандитами, з одного боку, й протестувальниками — з іншого. 18 лютого насильство досягло піку. За три дні загинуло щонайменше 77 людей — 9 співробітників міліції і 68 протестувальників. Убивства викликали кардинальні зміни як в Україні, так і в міжнародному співтоваристві. Загроза міжнародних санкцій змусила членів українського парламенту, багато з яких були стурбовані тим, що санкції вплинуть і на них, звільнитися від страху перед репресіями з боку президента і прийняти резолюцію, яка забороняла застосування сили з боку уряду. Уночі проти 21 лютого, після того як парламент виступив проти нього, а спецпідрозділи покинули столицю, президент Янукович утік з революційного Києва. Майдан ховав своїх загиблих та святкував перемогу. Тиран пішов — революція перемогла. Український парламент проголосував за відсторонення Януковича, призначення виконувача обов'язків президента та призначення тимчасового уряду на чолі з лідерами опозиції.

Протести в Києві здивували політичних спостерігачів, оскільки продемонстрували незвичайний випадок мобілізації мас, натхненних питаннями зовнішньої політики. Протестувальники хотіли більш тісних зв'язків з Європою і виступали проти приєднання України до керованого Росією Митного союзу.

Прагнення Росії до панування в Україні стали важливим чинником в акціях протесту на Майдані. Президент Росії Володимир Путін, який керував російським урядом з 2000 року, спочатку як президент, потім як прем'єр-міністр, відтак знову як президент, офіційно заявляв, що розпад СРСР був найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття. Перш ніж повернутися в президентське крісло 2012 року, Путін проголосив реінтеграцію пострадянського простору одним зі своїх основних завдань. Як і 1991 року, цей простір був би неповним без України. Путін хотів, щоб Янукович, якого він підтримував на президентських виборах 2004 та 2010 років, приєднав-

ся до очолюваного Росією Митного союзу, що був основою для майбутнього, більш всеосяжного економічного та політичного об'єднання пострадянських держав. Янукович пішов на поступки Росії, продовживши термін оренди військово-морської бази в Севастополі на 25 років, але був не готовий приєднатися до будь-якого союзу під її керівництвом. Замість цього він здійснив невдалу спробу створити противагу російському впливу й амбіціям, що дедалі зростали, та повільно рухався до асоціації з Європейським Союзом і готувався до підписання угоди.

Росія зреагувала влітку 2013 року, почавши торговельну війну з Україною і заклавши свої ринки для деяких українських товарів. Москва використовувала політику батога й пряника, щоб зупинити дрейф України на захід. Серед пряників була обіцянка надати кредит у розмірі 15 мільярдів доларів США, щоб врятувати український уряд, охоплений корупцією та безгрошів'ям, від неминучого дефолту. Перший транш цих грошей надійшов після того, як Янукович відмовився підписати угоду про асоціацію з ЄС. Але протести на Майдані змінили плани Кремля. Згідно з розслідуванням, проведеним пізніше Службою безпеки України, снайпери, які відкрили вогонь на Майдані та вбили десятки людей по обидва боки барикад, що в кінцевому підсумку призвело до повалення президента Януковича, приїхали з Росії. На початку лютого 2014 року в адміністрацію президента Росії була подана пропозиція скористатися внутрішньою українською кризою, щоб анексувати Крим, а потім дестабілізувати та зрештою приєднати до Росії південні та східні регіони України. Судячи з подальших подій, ця пропозиція не пропала безвісти. За словами президента Путіна, він особисто ухвалив рішення «повернути» Крим до Росії на зустрічі зі своїми політичними радниками та воєначальниками вночі проти 22 лютого 2014 року.

За п'ять днів після цього, уночі проти 27 лютого, група озброєних людей в уніформі без розпізнавальних знаків узяла під

свій контроль будівлю кримського парламенту. Під їх захистом російські спецслужби зрежисували призначення лідера про-російської партії, яка отримала лише 4 % голосів на попередніх парламентських виборах, на посаду нового прем'єр-міністра Криму. Потім російські війська, разом із найманцями та коза-чими формуваннями, привезеними з Російської Федерації що-найменше за тиждень до початку операції, та, спираючись на «самооборону», набрану з місцевих, заблокували українські військові підрозділи на своїх базах. Поки український уряд щосили намагався взяти під контроль міліцію та сили безпеки, раніше лояльні до Януковича, Кремль прискорив підготовку до цілковитого захоплення півострова, поспіхом організувавши референдум з питання про його долю. Новий уряд Криму припинив трансляцію українських телеканалів та постачання українських газет передплатникам і розв'язав пропаганду за відокремлення півострова від України. Супротивників референдуму, багато з яких належали до кримськотатарської меншини, залякували або викрадали.

У середині березня 2014 року мешканців Криму закликали прийти на виборчі дільниці та проголосувати за возз'єднання з Росією. Результати схваленого Москвою референдуму нагадували результати виборів брежневської епохи, коли за офіційними даними явка становила 99 % виборців і стільки ж голосувало за урядових кандидатів. Тепер було оголошено, що об'єднання Криму з Росією підтримали 97 % виборців. У Севастополі місцева влада повідомила, що за Росію проголосували 123 % зареєстрованих виборців. Нова влада Криму оголосила, що загальна явка становила 83 %, але за даними Ради з питань прав людини при адміністрації російського президента, у референдумі взяли участь менш ніж 40 % виборців. 18 березня, через два дні після референдуму, Володимир Путін закликав російських законодавців проголосувати за анексію Криму як акт історичної справедливості й повернення частини збитку, завданого Росії розпадом СРСР.

Український уряд у Києві не визнав референдуму, але мало що міг вдіяти. Він наказав своїм військам вийти з півострова, не бажаючи ризикувати війною в країні, все ще розколотій політичними потрясіннями Революції Гідності. Українська армія, що страждала від недофінансування протягом десятиліть і не мала бойового досвіду, поступалася добре навченим і оснащеним військам Російської Федерації, які тривалий час воювали в Чечні та здійснювали російське вторгнення до Грузії 2008 року. Також Київ був зайнятий тим, що намагався зупинити спроби Москви з дестабілізації інших частин країни. Кремль вимагав «федералізації» України із забезпеченням кожному регіону права вето на підписання міжнародних угод. Росія не просто хотіла Крим — вона намагалася зупинити рух України до Європи, маніпулюючи місцевими елітами та населенням на сході та півдні країни.

У разі відмови України від «федералізації» за російським сценарієм існував інший варіант: поділити країну, перетворивши південну та східну Україну на нову буферну державу. Контрольоване Росією державне утворення під назвою «Новоросія» мало включати Харківську, Луганську, Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську та Одеську області, що забезпечило б Росії сухопутний доступ до анексованого Криму та контрольованого нею Придністров'я. Це здавалося неправдоподібним, оскільки у квітні 2014 року лише 15 % населення проєктованої «Новоросії» підтримувало об'єднання з Росією, в той час як 70 % були проти. Але південний схід був неоднорідним. Проросійські настрої були досить високими на промисловому Донбасі на сході України, де об'єднання з Росією підтримували 30 % опитаних, і низькими у Дніпропетровській області, де частка прихильників Росії не сягала й 7 % населення.

Російські спецслужби розпочали дестабілізацію України на Донбасі навесні 2014 року. Донбас виділявся як один із найбільш економічно й соціально проблемних регіонів України. Будучи частиною «іржавого поясу», або регіону з застарілою

металургійною базою, спочатку Радянського Союзу, а потім України, він отримував величезні субсидії з центру для підтримки вугільної промисловості, що помалу згасала. Донецьк, головний центр регіону, був єдиним українським містом, де етнічні росіяни переважали етнічних українців — 48 % населення проти 46 %. Багато громадян Донбасу були прив'язані до радянської ідеології та символів, у тому числі пам'ятників Леніну (в основному знесених у центрі України під час Революції Гідності), які символізували радянську ідентичність регіону. Уряд президента Януковича прийшов до влади й утримував її за рахунок мобілізації свого східноукраїнського електорату, підкреслюючи його мовну, культурну та історичну відмінність від центру й особливо від заходу України. Він заявляв, що російська мова, яка домінує на Донбасі, перебуває під загрозою з боку Києва, як і історична пам'ять про Велику Вітчизняну війну, яка опинилася нібито в небезпеці через прихильників УПА в Західній Україні. Хоча лінгвістичний поділ і відмінна історична пам'ять дійсно вбили клин між сходом і заходом, українські політики перебільшували ці відмінності, надаючи їм набагато більшого значення, щоб створити образ внутрішнього ворога й виграти вибори. Такий політичний авантюризм створив благодатний ґрунт для російського втручання в Україну.

Воєнізовані підрозділи, часто навчені та фінансовані російським урядом і близькі до кремлівських олігархів, з'явилися на Донбасі у квітні 2014 року. До травня вони взяли під контроль більшість міських центрів регіону. Відсторонений від влади президент Янукович використав свої ще існуючі політичні зв'язки та значні фінансові ресурси, щоб допомогти дестабілізувати свій рідний регіон. Банди, оплачені вигнаним президентом, нападали на прихильників нового київського уряду, а корумповані правоохоронці допомагали їм, надаючи імена та адреси майбутніх жертв. Місцеві еліти, на чолі з Рінатом Ахметовим, діловим партнером поваленого Януковича й найбагатшим олігархом України, підігравали дестабілізації, сподіваю-

чись захистити себе від політичних змін, що йшли з Києва. Дехто хотів перетворити Донбас на аналог удільного князівства під прапором самопроголошених Донецької та Луганської «народних республік». Вони прорахувалися і до кінця травня втратили контроль над регіоном, що перейшов до рук російських націоналістів та місцевих активістів, які влаштували антиолігархічну революцію. Як і в Києві, люди в Донецьку були пересичені корупцією, але багато хто в Донбасі орієнтувався на Росію, а не Європу і сподівався не на вільний від корупції ринок, а на державну економіку та соціальні гарантії радянського зразка. Якщо протестувальники на Майдані бачили свою країну частиною європейської цивілізації, проросійські заколотники уявляли себе частиною ширшого «російського світу», а свою війну розглядали як захист православних цінностей від морально збанкрутілого Європейського Заходу.

Втрата Криму та заворушення на Донбасі, а також російські зусилля з дестабілізації ситуації у Харкові та Одесі призвели до нової мобілізації українського суспільства. Десятки тисяч українців, багато з яких були учасниками протестів на Майдані, приєдналися до армійських підрозділів, а також нових добровольчих формувань і пішли боротися з керованим Росією заколотом на сході. Оскільки уряд міг забезпечити солдатів лише зброєю, по всій Україні виникли волонтерські організації, що збирали пожертви, закупували різні предмети постачання і доправляли їх на фронт. Українське суспільство взяло на себе завдання, яке не в змозі була виконати Українська держава. У період з січня до березня 2014 року, за даними Київського міжнародного інституту соціології, частка тих, хто підтримував незалежність України, зростає з 84 до 90 % дорослого населення. Частка тих, хто хотів приєднання України до Росії, впала з 10 % у січні 2014 року до 5 % у вересні. Навіть на Донбасі більшість опитаних вважали свій регіон частиною Української держави. Відсоток «сепаратистів» на Донбасі, які прагнули

незалежності регіону або союзу з Росією, між квітнем та вереснем 2014 року зріс з менш ніж 30 % до більш ніж 40 %, але так і не досяг більшості, давши проєвропейськи налаштованим українцям надію на збереження цих територій, але разом із тим і вказавши на майбутні проблеми у формуванні спільної національної ідентичності.

На президентських виборах у травні 2014 року, продемонструвавши політичну єдність, українці віддали перемогу в першому турі одному з найвідоміших бізнесменів України та активному учаснику протестів на Майдані, 49-річному Петру Порошенку. Саме проти нього та його підприємств Росія розв'язала війну влітку 2013 року. Після завершення кризи легітимності, породженої усуненням Януковича, Україна була готова нарешті зустріти як відкрити, так і приховану агресію. На початку липня українська армія досягла першого серйозного успіху, звільнивши місто Слов'янськ, яке служило штаб-квартирою відомого російського командира Ігоря Гірка (Стрелкова). У відчайдушній спробі зупинити український наступ Росія почала постачати заколотникам нове озброєння, в тому числі протиповітряні ракети. На думку українських і американських офіційних осіб, 17 липня 2014 року одна з таких ракет збила «Boeing 777» Малайзійських авіаліній з 298 пасажирами на борту. Жертви були громадянами Нідерландів, Малайзії, Австралії, Індонезії, Британії та низки інших країн, що надало українському конфлікту справді глобального характеру.

Трагедія малайзійського авіалайнера мобілізувала західних лідерів на підтримку України й підштовхнула їх до рішення запровадити міжнародні економічні санкції щодо російських чиновників і підприємств, які безпосередньо відповідали за агресію. Виявилося, що це занадто мало й занадто пізно. У середині серпня, коли підтримувані Росією сепаратистські «народні республіки» опинилися на межі поразки, Москва кинула в бій регулярні війська. Кремль зберіг самопроголошені республіки від краху, але не зміг реалізувати свій первісний план

створення «Новоросії» — контрольованого Росією державного утворення, яке б простягалося від Донецька на сході до Одеси на заході й забезпечило б Росії сухопутний коридор до Криму. Росії також не вдалося втримати Україну від посилення політичних і економічних зв'язків із Заходом. В умовах, коли Україна відмовилася змиритися з втратою територій або відступити від своєї мети політичної та економічної інтеграції з Заходом, Росія відмовилася дозволити Україні вийти зі своєї сфери впливу, а Захід, стурбований загрозою міжнародному порядку, залишився розколотим щодо методів розв'язання кризи, війна на сході України перетворилася на тривалий конфлікт, якому не видно було кінця.

Станом на кінець весни 2016 року, за даними ООН, війна на Донбасі забрала близько 9 тисяч життів, більш ніж 20 тисяч осіб були поранені та більш ніж півтора мільйона були змушені залишити власні домівки. Від 3 до 4 мільйонів людей опинилися в пастці на «нічій землі», коли невизнані республіки Донбасу почали падіння у політичну, економічну та соціальну прірву замороженого конфлікту. Хіба це не надто висока ціна, щоб заплатити за перспективу європейської інтеграції? Можливо. Але на кону для України й більшості її населення в нинішньому конфлікті стоять цінності, які вони пов'язують з Європейським Союзом — демократія, права людини та зверхність закону, а не лише потенційне членство в союзі як такому. Крім того, на кону — незалежність країни та право її громадян робити власний вибір щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Протягом багатьох століть такі цінності та ідеї надихали людей в усьому світі боротися за свободу для себе та своїх держав.

Україна стикається з надзвичайно складним завданням реформування своїх економічних, політичних і правових систем, захищаючи власну цілісність і суверенітет, але існують добрі підстави сподіватися на успіх. Це перш за все високий економічний та інтелектуальний потенціал країни. Улітку 2015 року Мінекономрозвитку випустило рекламний відеоролик про

Україну для іноземних інвесторів. Він наголошує на традиційній точці сили країни: сільському господарстві. Україна, яка володіє 33 % багатств чорноземів у світі, також є другим у світі експортером зерна за обсягами. Але ще більше вражає її інтелектуальний потенціал. Рівень письменності в Україні наразі становить приголомшливі 99,7 %. Це, можливо, четверта найбільш освічена держава у світі. Щороку зі стін її університетів та коледжів виходять 640 тисяч випускників. З них 130 тисяч — у галузі технічних знань, 16 тисяч — у галузі інформаційних технологій, і 5 тисяч — в аерокосмічній промисловості, що робить Україну центром розробки програмного забезпечення Східної та Центральної Європи.

Для України російська агресія порушила фундаментальні питання про її подальше існування як єдиної країни, державну незалежність та демократичні основи її політичних інститутів. Не менш важливим є питання про природу національного будівництва України, в тому числі про роль історії, етнічного походження, мови та культури в творенні української політичної нації. Чи може держава, громадяни якої представлені різними етнічними групами, говорять різними (більш ніж однією) мовами, належать до різних церков і населяють різні історичні області, протистояти не лише натиску потужної у військовому відношенні сусідньої держави, а й претензіям цієї держави на вірність усіх, хто говорить російською чи відвідує православну церкву?

Російська агресія була спрямована на поділ України за мовною, етнічною та релігійною ознаками. Незважаючи на те що ця тактика в деяких місцях спрацювала, більшість українців об'єдналися навколо ідеї багатомовної та мультикультурної нації, об'єднаної політичними та адміністративними зв'язками. Ця ідея, народжена уроками, які Україна винесла зі своєї важкої і часто трагічної історії внутрішніх поділів, спирається на традиції співіснування різних мов, культур і релігій упродовж століть. Українське суспільство здивувало й себе, і світ, прочитавши свою історію в спосіб, який забезпечив подальше майбутнє своєї країни.

ЕПЛОГ. ПЕРЕЧИТУВАННЯ ІСТОРІЇ

Вісімнадцятого березня 2014 року стало днем тріумфу для 61-річного президента Росії Володимира Путіна, який уже третій термін перебував на своїй посаді. У промові, виголошеній ним того дня у Георгіївському залі Кремля, місці зустрічі іноземних делегацій і проведення найурочистіших державних церемоній, російський президент попросив членів Федеральних зборів Російської Федерації ухвалити закон про анексію Криму. Реакція аудиторії, яка вітала виступ вибухами оплесків, не залишала сумнівів, що закон буде ухвалений без затримки. Уже за три дні Федеральні збори оголосили Крим частиною Росії.

У своєму виступі Володимир Путін привітав приєднання Криму — акт, здійснений з порушенням суверенітету України, гарантованого російсько-українськими договорами та Будапештським меморандумом 1994 року, — як тріумф історичної справедливості. Більшість аргументів Путіна мали історичний та культурний характер. Він послався на розпад Радянського Союзу як акт пограбування Росії, неодноразово називаючи Крим російською землею, а Севастополь — російським містом, і розкритикував українську владу за нехтування інтересами народу Криму та уявне порушення мовних та культурних прав росіян. Він заявив, що Крим має таке ж право на відокремлення від України, як і Україна мала на вихід зі складу Радянського Союзу. Історією неодноразово користувалися і зловживали під час української кризи, не лише інформуючи та надихаючи

її учасників, а й виправдовуючи порушення норм міжнародного права, прав людини і права на саме життя. Хоча російсько-український конфлікт і виник несподівано та застав зненацька багатьох його учасників, він має глибоке історичне коріння і наповнений історичними паралелями та алюзіями. Якщо залишити осторонь пропагандистське використання історичних аргументів, то зараз в Україні відбувається щонайменше три паралельні процеси, що мають коріння у минулому: спроби Росії встановити політичний, економічний і військовий контроль у колишньому імперському просторі, який здобувався Москвою ще з середини XVII століття; формування новітньої національної самосвідомості, що стосується як росіян, так і українців; боротьба за історичні та культурні лінії розлому, що дозволяє учасникам конфлікту представляти його як боротьбу між Сходом і Заходом, Європою і «російським світом».

Українська криза нагадала світу про анексію Криму Росією в останні десятиліття XVIII століття й створення на півдні України недовговічної російської провінції — Новоросії. Ця пам'ять про російську імперську експансію у цей регіон була висунута на перший план не зовнішніми спостерігачами, які намагаються змалювати сучасну поведінку Росії як імперську, а ідеологами російської гібридної війни в Україні, які вигадали проект «Новоросія». Вони прагнули створити свою ідеологію на історичному фундаменті імперського завоювання та російського панування в цих землях, спершу заселеними ногайськими і кримськими татарами й запорозькими козаками. Особливо це стосується образу Севастополя як міста російської слави — історичного міфу, закладеного в часи Кримської війни 1853—1856 років (яка стала катастрофою для Російської імперії), який приписує самим тільки росіянам героїзм багатонаціональної армії, що захищала місто.

Створення Донецької та Луганської «народних республік» разом зі спробами проголосити аналогічні «республіки» в Оде-

сі та Харкові — і створити будівельні блоки для майбутньої «Новоросії» — також має своє коріння в історичній пам'яті. Воно повертає нас до спроб більшовиків зберегти контроль над півднем та сходом України невдовзі після підписання Брест-Литовського миру з Німеччиною (березень 1918 року), за яким ці території відходили до України. Більшовицькі лідери наголошували, що нещодавно створені, аби протистояти Центральній раді, радянські республіки (Донецька-Криворізька, Одеська та найновіша кримська — Радянська соціалістична республіка Таврида) не підпадали під дію договору. Засновники нової Донецької республіки зразка 2014 року, зокрема Андрій Пургін, стверджують, що свій прапор це військово-політичне утворення успадкувало від Донецько-Криворізької республіки 1918 року.

Якщо згадки про російське імперське та революційне минуле стали частиною історичного дискурсу, виправдовуючи російську агресію проти України, то її реальні коріння є набагато ближчими. Стрімкий і несподіваний розпад Радянського Союзу, згаданий Володимиром Путіним у промові з нагоди анексії Криму, становить безпосереднє історичне підґрунтя для кризи. Російський президент неодноразово стверджував, що Україна є штучним утворенням, чії східні території були нібито подарунком від більшовиків, як це було у випадку з Кримом після Другої світової війни. Відповідно до цього наративу, єдиним справжнім і тому легітимним державним утворенням є імперія — спочатку Російська, а потім Радянський Союз. Уряд Росії активно поборює і придушує будь-які історичні традиції і спогади, які підривають легітимність імперії, такі як пам'ять про Голодомор 1932—1933 років в Україні або депортація кримських татар радянським урядом 1944 року. Саме в травні 2014 року було заборонено новою кримською владою публічне відзначання 70-річчя депортації кримських татар.

Росія сьогодні, як видається, іде шляхом своїх імперських попередників на кшталт Британії та Франції, які продовжували

плекати ностальгію за своїми імперіями довгий час після того, як їх втратили. Розпад Радянського Союзу залишив у російських еліт гіркоту від втрати їхнього статусу імперії та супердержави, живлячи ілюзії, що те, що сталося — просто нещасний випадок, зумовлений злою волею Заходу або політиками на кшталт Михайла Горбачова чи Бориса Єльцина, які по-дурному гризлися за владу. З такими поглядами на кінець Радянського Союзу важко втриматися від спокуси переписати та виправити історію.

Російсько-український конфлікт також висунув на перший план ще одне важливе питання з історичним корінням: незавершений процес будівництва російської та української націй. Анексія Криму Росією та пропаганда, призначена для виправдання російської агресії на Донбасі, проходили під гаслом захисту прав етнічних росіян і російськомовних мешканців України в цілому. Прирівнювання російської мови не тільки до російської культури, а й до російської національності є важливим аспектом світогляду багатьох російських добровольців, які прийшли на Донбас. Однією з проблем такої інтерпретації російськості було те, що в той час як росіяни становлять етнічну більшість у Криму та великі меншини в частинах Донбасу, більшість населення проектованої «Новоросії» становлять етнічні українці, для яких ототожнення національності з мовою є більше ніж проблематичним. Хоча російська пропаганда зверталася до багатьох етнічних українців, більшість із них відмовлялися ідентифікувати себе з Росією чи російським етносом, навіть якщо продовжували використовувати російську мову. Це було однією з головних причин невдачі проекту «Новоросія», що стало цілковитою несподіванкою для його авторів.

Погляд на українців як на складову російського народу бере початок в основоположному міфі про Київ як «матір російських міст». «Синопис» 1674 року, перший друкований «підручник» російської історії, складений київськими ченцями, які шукали покровительства московських царів, уперше

широко розповсюдив міф Києва як колиски російської держави й народності в Росії. Протягом більшої частини імперського періоду українців розглядали як малоросів — цей погляд дозволяв існування української народної культури й розмовної мови, але не високу культуру або сучасну літературу. Визнання українців самостійною нацією в період після революції 1917 року кинуло виклик цьому погляду. Агресія 2014 року, підтримана ідеологією «російського світу», пропонує українцям повернення назад у порівнянні з радянськими практиками. Національне будівництво в задуманій «Новоросії» не передбачає місця для окремого українського етносу в рамках ширшої російської нації. Навряд чи це недогляд або крайнощі, народжені в розпал битви. Менш ніж за рік до анексії Криму сам Володимир Путін виступив з офіційною заявою, стверджуючи, що росіяни й українці — один і той самий народ. Це твердження він повторив і в промові, виголошеній 18 березня 2015 року, з нагоди першої річниці анексії Криму.

З моменту розпаду СРСР частина будівничих нової російської нації переключили свою увагу на формування єдиної і неподільної російської нації й об'єднання східних слов'ян на основі російської мови та культури. Україна стала першим полігоном для цієї моделі за межами Російської Федерації.

Нова модель російської самосвідомості, яка підкреслює неподільність великої російської нації, тісно пов'язаною з російською мовою та культурою, стала викликом для українського проекту національного будівництва. З самих початків XIX століття цей проект ставив у центр українську мову та культуру, але разом із тим дозволяв і використання інших мов та культур, про що свідчать, наприклад, написані російською мовою твори Тараса Шевченка, якого багато хто вважає духовним засновником української нації. Двомовність і мультикультуралізм стали нормою в пострадянській Україні, поширивши належність до української нації на людей різних етнічних та релігійних груп.

Це безпосередньо вплинуло на хід російсько-українського конфлікту. Всупереч очікуванням Кремля, агресія Росії не змогла мобілізувати підтримку етнічних росіян за межами територій, безпосередньо контрольованих російською армією — Криму та частин Донбасу, захоплених російськими найманцями й підтриманими Росією бойовиками.

Згідно з даними, наданими поважним Київським міжнародним інститутом соціології, з росіян, які становлять 17 % населення України, лише 5 % ідентифікують себе як виключно росіян: решта вважають себе і росіянами, і українцями в той самий час. Навіть ті, хто вважав себе виключно росіянами, часто виступали проти втручання Росії в українські справи, відмовляючись асоціювати себе з режимом Путіна. «Моя батьківщина — Україна. Моя рідна мова — російська. І я хотіла б, щоб мене рятував Пушкін. І позбавив від горя та хвилювань теж Пушкін. Пушкін, а не Путін», — написала одна з київських росіянок на своїй сторінці у Facebook. Ідеологія «російського світу», що поєднує російський націоналізм з російським православ'ям і пропагується Москвою та підтриманими Росією сепаратистами як альтернатива проєвропейському вибору майданівських протестувальників, допомогла зміцнити українсько-єврейський проєвропейський альянс, що розвивався в Україні з 1991 року. «Я вже давно казав, що союз між українцями та євреями є запорукою нашого спільного майбутнього», — написав один промайданівський активіст на своїй сторінці у Facebook.

Історія залишила Україну об'єднаною в одній державі, але розділеною за численними регіональними лініями, що повторюють культурні й політичні кордони минулого. Кордон між лісостепами Центральної України та південними степами став прозорою межею між переважно сільськогосподарськими районами півночі та міськими центрами в багатих на корисні копалини степах півдня. Кордон між західним та східним християнством, після того як у XVII столітті сягнув Дніпра, відступив до Галичини й тепер нагадує кордон між імперіями Габсбург-

гів та Романових до Першої світової війни. У межах колишніх володінь Габсбургів Галичина відрізнялася від Закарпаття, що в основному перебувало під угорським правлінням, та колишньої молдовської провінції Буковини. У межах колишньої Російської імперії Волинь, яка перебувала під владою Польщі в міжвоєнний період, відрізняється від Поділля, яке залишилося під радянською владою протягом більшої частини ХХ століття. Існує також різниця між землями на правому березі Дніпра, які перебували під польським правлінням і Лівобережжям, яке було територією козацької Гетьманщини, як і між козацькими землями й територіями, колонізованими в основному за часів Російської імперії у ХVІІІ—ХІХ столітті. Межі цих земель також служать лінією між українцями, яким більш комфортно говорити українською, і тими, хто віддає перевагу в повсякденному спілкуванні російській мові.

Насправді український регіоналізм є ще більш складним, ніж поданий вище опис. Існують також відмінності між старими козацькими землями Гетьманщини та Слобідської України, в той час як південноукраїнська Миколаївська область істотно відрізняється за етнічним складом, мовою та поведінкою на виборах від Криму, що був приєднаний до України лише 1954 року. Але, незважаючи на всі ці відмінності, регіони України тримаються разом, бо всі вищезазначені кордони, які відокремлювали їх у минулому, сьогодні було б майже неможливо віднайти або відновити. У наші дні можна натомість побачити мозаїку мовних, культурних, економічних і політичних перехідних зон, які пов'язують різні регіони один з одним і тримають країну разом. На практиці не існує легко впізнаваної культурної межі, яка відокремлює Крим від сусідніх регіонів півдня України або Донбас від решти східних регіонів. Жоден з історичних регіонів не показав сильного бажання вийти зі складу України й жодним місцевим елітам не вдалося мобілізувати населення на підтримку відокремлення. Така мобілізація відбулася в Криму та на Донбасі, але виключно внаслідок російської анексії або інтервенції.

Символічне прощання з радянським минулим — знесення пам'ятників Леніну, загальною кількістю понад 500 — стало своєрідною візитною карткою Революції Гідності. Серед антиквівських бойовиків на Донбасі було багато захисників старих радянських цінностей. Але російські найманці й добровольці принесли в регіон всеосяжну ідею іншого роду. Як і найбільш відомий з російських командирів, Ігор Гірін, вони прийшли на Донбас захищати цінності «російського світу» від зазіхань Заходу. У цьому контексті вони бачили Україну полем бою між, з одного боку, декадентськими західними цінностями, у тому числі демократією, особистими свободами, правами людини і особливо правами сексуальних меншин, та традиційними російськими цінностями — з іншого. За цією логікою, західна пропаганда нібито просто заплутала розуми українців. А росіяни намагалися донести їм правду.

Ця інтерпретація конфлікту має глибоке коріння у російській культурі та інтелектуальній традиції. Хоча важко уявити сучасну російську історію без участі Росії в європейській культурі, правильно й те, що протягом багатьох століть Росія була відрізана від Заходу або вступала в конфронтацію з країнами Центральної та Східної Європи. Який набір історичних досвідів найкраще визначає непрості стосунки Росії із Заходом? В одвічній російській інтелектуальній дискусії між західниками і слов'янофілами, яка почалася на початку XIX століття і протиставляла образ Росії як частини Європи образу Росії як окремої цивілізації зі світовою місією, нащадки слов'янофілів та антизахідників наразі є переможцями.

Що стосується України, її прагнення до незалежності завжди мало європейську орієнтацію. Вона ввібрала в себе досвід України як країни, розташованої на вододілі Схід-Захід між православ'ям та католицизмом, центральноєвропейською та євразійською імперіями й політичними та соціальними практиками, які вони з собою приносили. Це місце на кордоні кількох культурних просторів допомогло зробити Україну

контактною зоною, в якій українці різних віросповідань змогли навчитися співіснувати. Воно також допомогло створити регіональні поділи, які експлуатуються учасниками сучасного конфлікту. Україна завжди була відома (й останнім часом це особливо схвалювалося) культурною гібридністю свого суспільства, але наскільки довго нація може нести цю гібридність і залишатися єдиною перед обличчям гібридної війни — є одним із важливих питань, що наразі вирішується у конфлікті між Росією та Україною.

Проєвропейська революція в Україні, яка вибухнула за чверть століття після завершення «холодної війни», наслідувала захоплення Заходом тих часів, яке було поширене серед дисидентів Польщі, Чехословаччини та інших країн регіону. Революція Гідності та війна викликали геополітичну переорієнтацію українського суспільства. Частка тих, хто позитивно ставився до Росії, знизилася з 80 % в січні 2014 року до менш ніж 50 % у вересні того ж року. У листопаді 2014 року 64 % опитаних підтримували вступ України до ЄС (у листопаді 2013 року цей показник становив 39 %). У квітні 2014 року тільки третина українців хотіли вступу своєї країни до НАТО, а в листопаді 2014 року понад половина опитаних підтримували цей курс. Немає сумнівів у тому, що досвід війни не лише об'єднав більшість українців, а й повернув їхні симпатії в бік Заходу.

У більшості країн світу шок війни, приниження поразки і відкрита рана від втрачених територій служили потужними інструментами для побудови національної солідарності та формування сильної національної ідентичності. Поділи Польщі у другій половині XVIII століття стерли Польську державу з мапи Європи, але послужили відправною точкою для формування модерного польського націоналізму, в той час як наполеонівське вторгнення до Німеччини на початку XIX століття дало поштовх розвитку пангерманських ідей і сприяло розвитку модерного німецького націоналізму. Спогади про поразку і втрачені території підживлювали національні почуття французів

і поляків, сербів та чехів. Україна, яка зазнала вторгнення, при-
ниження і поділу війною, здається, йде за цим загальним зразком.

Російська анексія Криму, гібридна війна на Донбасі та спро-
би дестабілізувати решту країни створили нову й небезпечну
ситуацію не тільки в Україні, а й у Європі в цілому. Вперше
з моменту закінчення Другої світової війни велика європей-
ська держава пішла війною на слабшого сусіда й анексувала
частину території незалежної держави. Вторгнення Росії по-
рушило не тільки російсько-український договір 1997 року,
а й Будапештський меморандум 1994 року, який запевнив без-
пеку України в обмін на відмову від ядерної зброї і приєднан-
ня до Договору про нерозповсюдження цієї зброї як неядерної
держави. Неспровокована агресія Росії проти України поста-
вила під загрозу основи міжнародного порядку — загрозу, на
яку Європейський Союз та більшість світу виявились не гото-
вими відповісти вчасно та ефективно. Незалежно від резуль-
татів нинішньої української кризи, від її розв'язання залежить
не тільки майбутнє України, а й майбутнє відносин між Схо-
дом і Заходом Європи — Росією та Європейським Союзом —
а отже, майбутнє Європи в цілому.

ПОДЯКИ

Я хотів би подякувати Джилл Нірім за пошук чудового видавництва для видання рукопису; Ларі Хеймерт за те, що вона з ентузіазмом узяла на себе редагування та видання цієї книжки; її команді з видавництва «Бейсік Букс», особливо Рожеру Лабрі, за те, що зробили це можливим; Мирославу Юркевичу за редагування різних варіантів рукопису; моїй дружині Олені за критику та в кінцевому підсумку схвалення; Володимиру Кулику, Геннадію Єфименку, Роману Процику, Франку Сисину, Сергію Єкельчику, Андрію Заярнюку, Майклу Флаєру за уточнення тексту; моїй докторантці Меган Данкан Сміт за те, що була прекрасним асистентом у викладанні мого курсу «Кордони Європи: Україна з 1500 року», де я використав деякі з ідей, представлених у книзі; магістрантам та студентам програми бакалаврату Гарвардського університету, які взяли цей курс восени 2014 року, за їхні питання, повідомлення електронною поштою і, звичайно, запити й коментарі на веб-сайті — всі вони відбилися в цій книзі. Нарешті, я хочу подякувати всім, хто впродовж усієї моєї довгої кар'єри історика й педагога допоміг мені зрозуміти, що повинно й не повинно бути в цій книзі. Звичайно, вони не є відповідальними за будь-які недоліки.

Ця книжка прийшла до українського читача завдяки уважному до авторського слова перекладові Романа Клочка. Наукову редакцію перших трьох розділів перекладу здійснив Сергій Лунін. Супровід книжки крізь терни видавничого процесу майстерно провела Катерина Новак. Усім їм — моя щира подяка.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Світова історія: 45 тисяч рр. до н. е. люди приходять у південну Європу

45—43 тисячі рр. до н. е. — неандертальські мисливці на мамонтів будують свої житла в Україні.

4500—3000 рр. до н. е. — племена неолітичної культури Кукутені-Трипілля, виробники глиняних статуеток кольорової кераміки, називають землі між Дунаєм та Дніпром своєю батьківщиною.

Світова історія: 3500-ті рр. до н. е. — шумери переселяються до Месопотамії

1500—1000 рр. до н. е. — поділ балто-слов'янських племен на балтів та слов'ян; слов'янські гідроніми локалізуються в басейні Дністра, Прип'яті та Дніпра.

1300—750 рр. до н. е. — Кімерійське царство, батьківщина вигаданого Конана-варвара, встановлює свою владу в причорноморських степах півдня України.

750—250 рр. до н. е. — скіфські наїзники перемагають кімерійців.

750—500 рр. до н. е. — у Північному Причорномор'ї виникають грецькі торгові колонії; греки уявляють, що українські степи на півночі населяють міфічні істоти на кшталт амазонок.

Світова історія: 753 р. до н. е. — легендарне заснування Рима

512 р. до н. е. — перський цар Дарій Великий здійснює похід у причорноморські степи, марно намагаючись розгромити скіфську армію.

Близько 485—425 рр. до н. е. — період життя Геродота, який описав Скіфію і поділив її населення на різні прошарки, в тому числі царських скіфів та скіфів-хліборобів, осіле населення лісостепового прикордоння.

250 р. до н. е. — 250 р. н. е. — сармати перехоплюють у скіфів контроль над причорноморськими степами.

1—100 рр. н. е. — римляни започатковують свою присутність у грецьких колоніях; Страбон ідентифікує річку Дон як східний кордон Європи, залишаючи сучасні українські землі на європейському боці євроазійського поділу.

Світова історія: близько 30 р. Ісус входить до Єрусалима

250—375 рр. — готи завдають поразки сарматам і встановлюють свою владу на українських землях.

375—650 рр. — період міграцій: гуни, авари та булгари проходять через причорноморські степи.

Близько 551 р. — історик Йордан розташовує слов'янські племена склавинів та антів між Дунаєм та Дніпром; ще раніше в цьому ж столітті анти починають свої напади на Східну Римську імперію.

650—900 рр. — Хозарський каганат збирає данину зі слов'янських племен на території України.

Світова історія: 800 р. — коронація Карла Великого «імператором римлян»

838 р. — перша згадка про русичів-вікінгів у західних джерелах.

860 р. — перший набіг русичів на Константинополь з північного узбережжя Чорного моря.

950 р. — візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний описує торгові відносини з Руссю та Дніпро-Чорноморський шлях, що використовувався для торгівлі та війн.

971 р. — імператор Іоанн Цимісхій зустрічається з київським князем Святославом на Дунаї, щоб домовитися про перемир'я між Візантією і Руссю.

987—989 рр. — київський князь Володимир бере в облогу візантійську фортецю Херсонес у Криму, одружується з сестрою візантійського імператора Василя II Анною, приймає християнство сам і хрестить киян.

1037 р. — князь Ярослав Мудрий завершує будівництво Софійського собору, резиденції руських митрополитів та першої бібліотеки на Русі.

Світова історія: 1054 р. — поділ християнської церкви між Римом та Константинополем

1054 р. — смерть князя Ярослава Мудрого, якого історики прозвали «тестем Європи» через шлюби його дочок з представниками європейських династій, символізує початок роздроблення Київської Русі.

1113—1125 рр. — князь Володимир Мономах тимчасово відновлює єдність Київської Русі та сприяє написанню «Повісті минулих літ», головного літописного джерела з історії середньовічної України.

1187—1189 рр. — київський літописець уперше вживає слово «Україна» для опису степового прикордоння від Переяслава на сході до Галичини на заході.

Світова історія: 1215 р. — англійський король Іоанн Безземельний видає Велику хартію вольностей

1238—1264 рр. — галицько-волинський князь Данило, який отримав корону від Папи, встановлює контроль над більшою

частиною українських земель, захищаючи їх від Золотої Орди на сході та від Польського й Угорського королівств на заході; він засновує місто Львів.

1240 р. — Київ захоплюють монгольські війська, і територія України опиняється у сфері впливу Золотої Орди.

1241—1261 рр. — Закарпаття переходить під контроль угорських королів.

1299—1325 рр. — митрополит Русі переносить свою резиденцію з Києва, спустошеного монголами, до Володимира-на-Клязьмі, а потім до Москви; у Галичині виникає окрема митрополія.

1340—1392 рр. — колись могутнє Галицько-Волинське князівство розділяють: Галичина відходить до Польщі, а Волинь разом із Подніпров'ям — до литовських князів.

Світова історія: 1347 р. — Європу спустошує «чорна смерть» (чума)

1362 р. — литовські та руські війська кидають виклик пануванню Золотої Орди в битві на Синіх Водах; більшість українських земель стає частиною Великого князівства Литовського.

1385 р. — литовський князь Ягайло одружується з польською королевою Ядвігою, започатковуючи перехід литовських еліт до католицизму і поступове об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського.

1430—1434 рр. — руські (українські та білоруські) еліти повстають проти дискримінаційної політики католицьких правителів Великого князівства Литовського.

1449—1478 рр. — Кримське ханство стає незалежним від Золотої Орди, але потрапляє під контроль Османської імперії.

1492 р. — перша згадка про українських козаків в історичних джерелах.

1514 р. — князь Костянтин Острозький завдає поразки московському війську в битві під Оршею у боротьбі між Литвою та Московією за колишні землі Київської Русі.

Світова історія: 1517 р. — Мартін Лютер пише свої «95 тез»

1569 р. — Люблінська унія між Королівством Польським та Великим князівством Литовським утворює Річ Посполиту, у якій Польща отримує контроль над українськими землями, а Литва зберігає владу над Білоруссю, утворюючи таким чином перший політичний кордон між двома східнослов'янськими землями.

1581 р. — в Острозі видається перший повний переклад Біблії церковнослов'янською мовою.

1590—1638 рр. — доба козацьких повстань, під час якої відбувається становлення козаків як грізної військової сили та окремого соціального стану.

1596 р. — Берестейська унія переводить частину Київської православної митрополії під юрисдикцію Риму, розділяючи уніатів (пізніше — греко-католиків) та православних до сьогоднішнього дня.

1632—1646 рр. — київський митрополит Петро Могила засновує Київську колегію (майбутню Києво-Могилянську академію), реформує свою церкву за зразками католицької Реформації та очолює процес написання першого православного «Сповідання віри».

1639 р. — французький інженер та картограф Гійом Левассер де Боплан видає першу мапу України, що відображає нещодавню колонізацію степового прикордоння.

Світова історія: 1648 р. — Вестфальський мир встановлює новий світовий порядок

1648 р. — козацький старшина Богдан Хмельницький починає повстання проти Речі Посполитої, що призводить до вигнання польських землевласників, масового вбивства євреїв і створення козацької держави, відомого як Гетьманщина.

1654 р. — козацька старшина визнає сюзеренітет московського царя, що призводить до тривалої боротьби між Москвою та Варшавою за контроль над Україною.

1667 р. — Андрусівська угода ділить Україну по Дніпру між Польщею та Московією, що викликає повстання проти обох держав на чолі з Петром Дорошенком.

1672—1699 рр. — османське правління на Правобережній Україні.

1674 р. — ченці Києво-Печерської лаври видають «Синопис» — історичний текст, який описує Київ як історичний центр російської монархії та нації, заявляючи про релігійну, династичну та етнонаціональну єдність східних слов'ян перед лицем загроз із боку Османської імперії.

1686 р. — Київську митрополію передано з-під юрисдикції константинопольського під юрисдикцію московського патріарха.

1708 р. — гетьман Іван Мазепа, стурбований наступом Росії на козацькі права, піднімає повстання проти Петра I та переходить на бік армії шведського короля Карла XII, що наступає.

1709 р. — битва під Полтавою завершується перемогою російській армії, призводячи до скасування посади гетьмана й подальшого згорання автономії Гетьманщини.

Світова історія: 1721 р. — Ніштадський мир робить Росію європейською державою

1727—1734 рр. — тимчасове відновлення гетьманської посади, гетьманування Данила Апостола.

1740-ві рр. — рабин Ізраель бен Еліезер, більш відомий як Баал Шем Тов, збирає своїх учнів та послідовників у подільському містечку Меджибожі й починає проповідувати хасидизм.

1764—1780 рр. — ліквідація Гетьманщини в ході централізаторських реформ російської імператриці Катерини II.

1768 р. — Барська конфедерація польської шляхти та селянське повстання гайдамаків супроводжуються вбивствами уніатів та євреїв на Правобережжі.

1775 р. — ліквідація Запорозької Січі в пониззі Дніпра після російсько-турецької війни 1768—1774 років, з якої Російська імперія виходить переможницею.

1783 р. — Росія вперше анексує Крим.

Світова історія: 1789 р. — початок Великої французької революції

1772—1795 рр. — поділи Польщі, внаслідок яких Галичина переходить під контроль імперії Габсбургів, а Правобережна Україна та Волинь — під контроль Російської імперії.

1791 р. — Катерина II створює смугу осілости, забороняючи колишнім польським та литовським євреям переселятися у центр Росії; Україна стає частиною смути осілости.

1792 р. — Російська імперія виграє нову війну з османами та зміцнює контроль над Південною Україною.

1798 р. — видання першої частини поеми «Енеїда», авторства полтавського дворянина Івана Котляревського. Початок сучасної української літератури.

1812 р. — українські козаки б'ються у лавах російської армії проти Наполеона.

1818 р. — видано першу граматику української мови.

1819 р. — місто Одеса, що стрімко розвивається, стає вільним портом, приваблюючи новий бізнес і поселенців.

1830 р. — польське повстання призводить до боротьби польських землевласників і російського уряду за лояльність українського селянства.

1834 р. — цар Микола I засновує Київський університет; починаються зусилля з перетворення Києва на оплот російської імперської ідентичності.

1840 р. — Тарас Шевченко, поет, художник і, на думку багатьох, духовний батько української нації, видає «Кобзар».

1847 р. — Микола Костомаров складає першу політичну програму новонародженого українського руху — «Книга буття

українського народу», у якій він закликає до створення слов'янської федерації з центром в Україні.

Світова історія: «весна народів» 1848 року

1848 р. — Габсбурзьку імперію струшує загальноєвропейська революція, яка призводить до мобілізації польського та українського національних рухів; українці об'єднуються навколо Головної Руської ради; імперська влада вирішує звільнити кріпаків.

1850-ті рр. — початок нафтодобування у Галичині, що перетворює Дрогобиччину на один із найпродуктивніших районів видобутку нафти у світі.

1854 р. — британські, французькі та османські війська висаджуються у Криму, щоб взяти в облогу Севастополь і побудувати першу залізницю в Україні від Балаклави до Севастополя; Росія програє Кримську війну та втрачає Чорноморський флот.

Світова історія: 1861 р. — початок громадянської війни в США

1861 р. — скасування кріпацтва в Російській імперії і ліберальні реформи Олександра II змінюють економічний, соціальний та культурний ландшафт України.

1863 р. — міністр внутрішніх справ Росії Петро Валуєв, стурбований новим польським повстанням і можливістю розколу всередині «загальноросійської народності», запроваджує заборону видань українською мовою.

1870 р. — уельський підприємець Джон Джеймс Юз приїздить до Південної України і засновує металургійне виробництво, започаткувавши розвиток Донецького промислового басейну та відкривши трудову міграцію росіян до України.

1876 р. — Емський указ, підписаний імператором Олександром II, запроваджує подальші обмеження на використання української мови; Михайло Драгоманов, молодий професор

історії Київського університету, емігрує до Швейцарії, де закладає ідеологічні основи українського лібералізму та соціалізму.

1890-ті рр. — земельний голод призводить до збільшення міграції українських селян з Австро-Угорщини до США та Канади і з підросійської України на Північний Кавказ та російський Далекий Схід.

1900 р. — харківський адвокат Микола Міхновський формулює ідею політичної незалежності України; схожі ідеї висловлюються у Галичині.

1905 р. — революція в Російській імперії кладе край заборонам на використання української мови й дозволяє заснування легальних політичних партій; революційні зрушення призводять до зростання російського націоналізму та єврейських погромів; Шолом-Алейхем виїздить із Києва до Нью-Йорка.

Світова історія: 1914 р. — початок Першої світової війни

1914 р. — вибух Першої світової війни перетворює Україну на поле битви між Російською імперією, Австро-Угорщиною та Німеччиною.

1917 р. — крах російської монархії відкриває шлях створенню Української держави, що здійснюється під керівництвом Центральної Ради, українського революційного парламенту.

1918—1920 рр. — українські уряди в російській та австрійській частинах України проголошують незалежність, але втрачають її у війні з сильнішими сусідами — більшовицькою Росією та новоствореною Польською республікою.

1921—1923 рр. — українські землі ділять між Радянською Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

1920-ті рр. — доба націонал-комунізму в Радянській Україні.

1927—1929 рр. — більшовицька влада запроваджує широкомасштабну індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію, політику, що спрямована на комуністичну трансформацію економіки та суспільства.

Світова історія: 1929 р. — «чорна п'ятниця» у США починає Велику депресію

1932—1933 рр. — внаслідок державної політики в Україні гине 4 мільйони людей через штучний голод, сьогодні відомий як Голодомор.

1934 р. — члени Організації українських націоналістів убивають польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, демонструючи дедалі більше невдоволення польським пануванням в українському суспільстві та зростання радикального націоналізму.

1937 р. — сталінські чистки в Радянському Союзі, зокрема в Україні, унаслідок яких мільйони людей потрапляють до ГУЛАГу, а сотні тисяч гинуть, досягають свого піку.

Світова історія: 1939 р. — початок Другої світової війни

1939 р. — пакт Молотова-Ріббентропа призводить до радянської окупації колишньої польської Галичини та Волині, а згодом також колишньої румунської Буковини; чехословацьке Закарпаття, де українські активісти на короткий час проголошують незалежність, відходить до Угорщини.

1941 р. — нацистське вторгнення до Радянського Союзу призводить до німецької та румунської окупації України, що перетворює її на одне з головних місць масового винищення євреїв під час Голокосту й забирає мільйони життів українців різних національностей.

1943 р. — радянська влада повертається до України, приносячи назад комуністичний режим, і розпочинає тривалу війну між радянськими силами безпеки та українським націоналістичним підпіллям у Західній Україні.

1944 р. — кримських татар депортують із Криму до Центральної Азії після звинувачень у співпраці з німцями.

1945 р. — Ялтинська конференція забезпечує міжнародне визнання нового польсько-українського кордону, залишаючи

Львів українській стороні, й робить можливим членство України в ООН; пізніше цього ж року Закарпаття приєднується до Радянської України під тиском Москви, яка змушує Прагу визнати анексію.

1946 р. — насильницька ліквідація Української греко-католицької церкви, лідерів якої звинувачують у підтримці антикомуністичної політики Ватикану та зв'язках із націоналістичним підпіллям.

Світова історія: 1948 р. — початок «холодної війни»

1953 р. — смерть Сталіна припиняє подальше розгортання антисемітської кампанії та переслідування українських культурних діячів за нібито націоналістичні ухили.

1954 р. — Микита Хрущов організовує передання Криму від Росії до України з метою сприяння відновленню економіки півострова, яка постраждала від виселення кримських татар і залежить від постачання ресурсів з материкової України.

1956 р. — початок десталінізації та перетворення української партійної еліти на молодшого партнера російського керівництва в управлінні Радянським Союзом.

1964 р. — усунення Микити Хрущова призводить до завершення культурних поступок з боку режиму, започатковуючи часткове повернення до політичних норм пізнього сталінізму.

1970-ті рр. — апогей епохи застою, що характеризується уповільненням економічного зростання та поглибленням соціальних проблем.

1975—1981 рр. — Гельсінський Заключний акт підштовхує українських дисидентів до організації руху на захист прав людини; КДБ заарештовує та ув'язнює членів Української Гельсінської групи.

1985 р. — Михайло Горбачов приходить до влади й запускає реформи, спрямовані на вдосконалення радянської політичної та економічної системи.

1986 р. — аварія на Чорнобильській АЕС порушує питання про відповідальність центральної влади за екологічну катастрофу та призводить до створення Партії зелених — першої масової політичної партії в Україні.

1990 р. — перші конкурентні вибори до українського парламенту призводять до формування парламентської опозиції і прийняття Декларації про суверенітет республіки, все ще в складі СРСР.

Світова історія: 1991 р. — розпад Радянського Союзу

1991 р. — після невдалого путчу в Москві Україна проголошує незалежність та очолює рух за вихід республік зі складу Союзу. Український референдум на підтримку незалежності 1 грудня 1991 року завдає смертельного удару СРСР.

1994 р. — російські, американські та британські гарантії щодо українського суверенітету й територіальної цілісності за умови подальшого передання Україною ядерних боєголовок, успадкованих від Радянського Союзу, Росії.

1996 р. — нова конституція ділить владу між президентом і парламентом, роблячи парламент важливим гравцем в українській політиці.

1997 р. — Україна та Росія підписують договір про кордони, визнаючи український суверенітет над Кримом і оренду Росією військово-морської бази в Севастополі.

2004 р. — Помаранчева революція, зумовлена широким неприйняттям корупції у владі та російським втручанням у виборчу політику, приводить до влади реформаторського та прозахідного президента Віктора Ющенка.

2008—2009 рр. — Україна заявляє про бажання вступити до Європейського Союзу, подає заявку на приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО і приєднується до програми Східного партнерства Європейського Союзу.

2013 р. — Росія починає торговельну війну з Україною, змушуючи уряд президента Віктора Януковича відступити від

підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом, що спричиняє масові протести, які стали відомі як Євромайдан і Революція Гідності.

2014 р. — розстріл учасників протестних акцій урядовими військами призводить до урядової кризи та втечі президента Януковича з Києва. Росія розпочинає гібридну війну проти України, захоплюючи Кримський півострів та надсилаючи війська й техніку на Донбас.

2015 р. — російсько-український конфлікт створює найгострішу кризу у відносинах між Сходом і Заходом від часів «холодної війни».

ХТО Є ХТО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Київські князі (до 1054 року)

Хельгі (Олег) (?—912)

Інгвар (Ігор) (?—945)

Хельга (Ольга) (бл. 945—962)

Святослав (962—972)

Ярополк (972—980)

Володимир Великий (980—1015)

Святополк Окаянний (1015—1019)

Ярослав Мудрий (1019—1054)

Правителі Галицько-Волинського князівства (1199—1340)

Роман Великий (1199—1205)

Данило Галицький (1205—1264)

Лев (1264—1301)

Юрій (1301—1308)

Андрій та Лев (1308—1325)

Болеслав-Юрій (1325—1340)

Релігійні та культурні діячі (1580—1648)

Іван Федоров[ич] (близько 1525—1583), видавець Острозької Біблії (1581).

Князь Костянтин (Василь) Острозький (1526—1608), волинський магнат, меценат і прихильник реформи православ'я.

Іпатій Потій (1541—1613), засновник і митрополит уніатської церкви.

Мелетій Смотрицький (близько 1577—1633), релігійний полеміст і автор першої граматики церковнослов'янською мовою.

Петро Конашевич-Сагайдачний (близько 1582—1622), козацький гетьман і прихильник православної церкви.

Петро Могила (1596—1646), православний реформатор і митрополит київський (1632—1646).

Козацькі гетьмани (1648—1764)

Богдан Хмельницький (1648—1657)

Іван Виговський (1657—1659)

Юрій Хмельницький (1659—1663)

Павло Тетеря (1663—1665)

Іван Брюховецький (1663—1668)

Петро Дорошенко (1665—1676)

Дем'ян Многогрішний (1668—1672)

Іван Самойлович (1672—1687)

Іван Мазепа (1687—1709)

Іван Скоропадський (1708—1721)

Данило Апостол (1727—1734)

Кирило Розумовський (1750—1764)

Діячі мистецтв і науки (1648—1795)

Інокентій Гізель (близько 1600—1683) — архімандрит Києво-Печерської лаври (1656—1683) і видавець «Синопису» (1674).

Натан Ганновер (?—1663) — талмудист, кабаліст, автор «Безодні Відчаю» (1653).

Самійло Величко (1670—1728) — козацький посадовець та історик.

Феофан Прокопович (1681—1736) — ректор Київської колегії і радник російського царя Петра I.

Раббі Баал Шем Тов (?—1760) — засновник хасидизму.

Григорій Сковорода (1722—1794) — філософ, поет і письменник.

Олександр Безбородько (1747—1799) — козацький старшина, канцлер Російської імперії, історик Гетьманщини.

Національні «будителі» (1798—1849)

Іван Котляревський (1769—1838) — автор «Енеїди» (трагедії «Енеїди» Вергілія).

Олександр Духнович (1803—1865) — закарпатський священник, поет і педагог.

Тадеуш Чацький (1765—1813) — засновник Кременецького ліцею (1805).

Маркіян Шашкевич (1811—1843) — поет і видавець альманаху «Русалка Дністровая» (1837).

Микола Гоголь (1809—1852) — прозаїк і пропагандист української історії та культури.

Тарас Шевченко (1814—1861) — видатний художник, поет і письменник, часто розглядається як батько української нації.

Яків Головацький (1814—1888) — історик, етнограф, видавець «Русалки Дністрової» (1837), а також лідер москвофільського руху.

Микола Костомаров (1817—1885) — історик, політичний діяч і автор першої політичної програми українського руху.

Адміністратори та підприємці (1800—1900)

Арман Емануель, герцог Рішельє (1766—1822) — французький рояліст і губернатор Одеси (1803—1814), часто його вважають справжнім засновником міста.

Микола Репнін-Волконський (1778—1845) — російський воєначальник і губернатор Малоросії (1816—1834), де він сприяв поліпшенню умов життя кріпаків і виступав проти руйнування козацьких прав.

Франц Стадіон (1806—1853) — австрійський державний діяч і губернатор Галичини (1847—1848), звільнив кріпаків і дав поштовх українській політичній мобілізації.

Джон Джеймс Юз (1814—1889) — валлійський підприємець, засновник міста Юзівка (нині Донецьк), а також ініціатор розвитку Донецького промислового басейну.

Платон Самиренко (1821—1863) — підприємець і благодійник, який профінансував видання «Кобзаря» Тараса Шевченка.

Лазар Бродський (1848—1904) — підприємець і філантроп, який фінансував будівництво найбільшої синагоги Києва.

Станіслав Щепановський (1846—1900) — бізнесмен, політик і автор «Злиднів Галичини» (1888), зробив внесок у розвиток галицької нафтодобувної промисловості, запровадивши парові бури.

Політичні та культурні діячі (1849—1917)

Михайло Юзефович (1802—1889) — освітянин і спершу прихильник українофільського руху, який став ініціатором заборони українства, запровадженої Емським указом (1876).

Михайло Драгоманов (1841—1895) — історик, політичний діяч і мислитель, засновник українського лібералізму та соціалізму.

Ісмаїл Гаспринський (Ісмаїл Гаспіралі) (1851—1914) — педагог, громадський діяч і провідна постать кримськотатарського національного відродження.

Іван Франко (1856—1916) — поет, письменник, публіцист і засновник соціалістичного руху в Галичині.

Микола Міхновський (1873—1924) — юрист, політичний діяч та один із перших пропагандистів ідеї незалежності України.

Письменники та митці (1849—1917)

Юрій Федькович (1834—1888) — поет і фольклорист, відомий своїми оповіданнями про життя Буковини.

Леопольд Ріттер фон Захер-Мазох (1836—1895) — журналіст, письменник, автор романтичних історій про Галичину.

Микола Лисенко (1842—1912) — композитор і засновник української національної музичної школи.

Ілля Рєпін (1844—1930) — живописець-реаліст, найбільше відомий своєю епічною картиною «Відповідь запорожців турецькому султану» (1891).

Шолом-Алейхем (Соломон Рабинович) (1859—1916) — провідний єврейський письменник (писав на ідиші), найбільш відомий своїми оповіданнями про Тев'є-молочника, які послужили основою для мюзиклу «Скрипаль на даху».

Ольга Кобилянська (1863—1942) — письменниця-модерністка й рання феміністка.

Георгій Нарбут (1886—1920) — художник-графік, один із засновників Української Академії мистецтв (1917) і автор українського герба (1918).

Діячі Української революції (1917—1921)

Євген Петрушевич (1863—1940) — юрист, політичний діяч і голова Західно-Української Народної Республіки (1918—1919).

Михайло Грушевський (1866—1934) — видатний історик і голова Центральної Ради, українського революційного парламенту (1917—1918).

Павло Скоропадський (1873—1945) — нащадок відомого козацького роду, імперський офіцер і гетьман України 1918 року.

Симон Петлюра (1879—1926) — журналіст, політичний діяч, секретар військових справ Центральної Ради і голова Директорії Української Народної Республіки.

Володимир Винниченко (1880—1951) — популярний письменник і голова українських урядів з 1917 до 1919 року.

Нестор Махно (1888—1934) — анархіст-революціонер, командир селянської армії на півдні України (1918—1921).

Ісаак Бабель (1894—1940) — журналіст, письменник, автор «Конармії» (1926).

Юрій Коцюбинський (1896—1937) — син українського письменника Михайла Коцюбинського, більшовик, командир Червоної армії в Україні 1918 року.

Постаті культурного відродження (1921—1933)

Микола Скрипник (1872—1933) — комуністичний діяч і пропагандист українізації, який скоїв самогубство під час кампанії переслідувань, що супроводжувала Голодомор.

Павло Тичина (1891—1967) — провідний поет, творчість якого еволюціонувала від символізму до соціалістичного реалізму.

Микола Хвильовий (Микола Фітільов) (1893—1933) — провідний комуністичний письменник і засновник української пролетарської літератури, який скоїв самогубство під час кампанії, що супроводжувала Голодомор.

Олександр Довженко (1894—1956) — сценарист, режисер і піонер радянського кіномонтажу.

Дзига Вертов (Давид Кауфман) (1896—1954) — піонер-кінодокументаліст, чий кращі твори, в тому числі «Людина з кіноапаратом» (1929), були зняті в Україні.

Антагоністи Другої світової війни (1939—1945)

Митрополит Андрей Шептицький (Роман Александр Марія Шептицький) (1865—1944) — голова Української греко-католицької церкви (1901—1944) і провідна постать у галицькому суспільстві міжвоєнного та воєнного періодів.

Сидір Ковпак (1887—1967) — командир радянського партизанського з'єднання.

Михайло Кирпонос (1892—1941) — генерал Червоної армії, керівник оборони Києва 1941 року.

Еріх Кох (1896—1986) — нацистський гауляйтер Східної Пруссії (1928—1945) та рейхскомісар України (1941—1943).

Микола Ватутін (1901—1944) — генерал і командувач 1-м Українським фронтом.

Отто фон Вехтер (1901—1949) — нацистський губернатор дистрикту «Галичина».

Роман Шухевич (1907—1950) — лідер Організації українських націоналістів і головнокомандувач Української повстанської армії (1943—1950).

Степан Бандера (1909—1959) — лідер Організації українських націоналістів та її осередків у Західній Європі й Північній Америці (1933—1959).

Комуністичні лідери України (1938—1990)

Микита Хрущов (1938—1949)

Лазар Каганович (1925—1928, 1947)

Леонід Мельников (1949—1953)

Олексій Кириченко (1953—1957)

Микола Підгорний (1957—1963)

Петро Шелест (1963—1972)

Володимир Щербицький (1972—1989)

Володимир Івашко (1989—1990)

Лідери дисидентського руху (1960—1980-ті рр.)

Левко Лук'яненко (нар. 1927) — юрист і політичний діяч, який провів понад 25 років у тюрмі й на засланні, автор Акту проголошення незалежності України (1991).

Георгій Вінс (1928—1998) — баптистський пастор і релігійний активіст, двічі заарештований і засуджений радянськими судами, перш ніж бути висланим з СРСР 1979 року.

В'ячеслав Чорновіл (1937—1999) — журналіст, літописець українського інакодумства в 1960-ті роки, в'язень радянських тюрем і концтаборів, каидат у президенти України (1991 р.).

Мустафа Джемілев (нар. 1943) — лідер кримськотатарського національного руху, який був заарештований 6 разів і провів багато років у радянських трудових таборах і засланні.

Семен Глузман (нар. 1946) — психіатр і правозахисник, засуджений на 7 років позбавлення волі за викриття використання радянської психіатрії проти політичних дисидентів.

Мирослав Маринович (нар. 1949 р.) — наймолодший член Української Гельсінської групи, в'язень радянських концтаборів, публіцист, віце-ректор Українського католицького університету.

Президенти України (1991—2015)

Леонід Кравчук (1991—1994)

Леонід Кучма (1994—2005)

Віктор Ющенко (2005—2010)

Віктор Янукович (2010—2014)

Петро Порошенко (з 2014)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вступ

Dmytro Doroshenko, *A Survey of Ukrainian History*, with introduction by O. Gerus, upd. ed. (Winnipeg, 1975); Mykhailo Hrushevsky, *A History of the Ukraine* (New Haven, CT, 1940; Hamden, CT, 1970); idem, *History of Ukraine-Rus'*, vols. 1, 6—10 (Edmonton and Toronto, 1997—2014); Ivan Katchanovski et al., *Historical Dictionary of Ukraine*, 2nd ed. (Lanham, MD, 2013); Paul Kubicek, *The History of Ukraine* (Westport, CT, 2008); Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine*, 2nd ed. (Toronto, 2010); idem, *Ukraine: An Illustrated History* (Toronto, 2007); Anna Reid, *Borderland: A Journey Through the History of Ukraine* (London, 1997); Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, 4th ed. (Toronto, 2009); Roman Szporluk, *Ukraine: A Brief History*, 2nd ed. (Detroit, MI, 1982); Andrew Wilson, *The Ukrainians: Unexpected Nation*, 3rd ed. (New Haven, CT, 2009); Serhy Yekelchuk, *Ukraine: Birth of a Modern Nation* (New York, 2007).

I. На понтійському кордоні

Paul M. Barford, *The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe* (Ithaca, NY, 2001); David Braund, ed., *Scythians and Greeks: Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire* (Exeter, UK, 2005); Martin Dimnik, *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev, 1224—1246* (Toronto, 1981); idem, *The Dynasty of Chernigov, 1146—1246* (Cambridge, 2003); Simon Franklin and Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus', 750—1200* (London, 1996); Edward L. Keenan, *Josef Dobrovský and the*

Origins of the Igor' Tale (Cambridge, MA, 2003); Jukka Korpela, *Prince, Saint and Apostle: Prince Vladimir Svjatoslavic of Kiev* (Wiesbaden, 2001); Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus'*, vol. 1 (Cambridge, MA, 1981); Christian Raffensperger, *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World* (Cambridge, MA, 2012); Renate Rolle, *The World of the Scythians* (London, 1989).

II. Схід зустрічає Захід

Ludmilla Charipova, *Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632—1780* (Manchester, UK, 2006); Brian L. Davies, *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500—1700* (London and New York, 2007); Linda Gordon, *Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine* (Albany, NY, 1983); Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarch of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest* (Cambridge, MA, 1998); David A. Frick, *Meletij Smotryc'kyj* (Cambridge, MA, 1995); Iaroslav Isaievych, *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine* (Edmonton and Toronto, 2006); *The Kiev Mohyla Academy*. Special issue of *Harvard Ukrainian Studies*, 8, no. 1—2 (June 1984); Paulina Lewin, *Ukrainian Drama and Theater in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Edmonton, 2008); Jaroslaw Pelenski, *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'* (Boulder, CO, and New York, 1998); Serhii Plokhyy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine* (Oxford, 2001); idem, *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus* (Cambridge, UK, 2006); Ihor Ševčenko, *Ukraine Between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*, 2nd ed. (Edmonton and Toronto, 2009); Frank E. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653* (Cambridge, MA, 1985).

III. Між імперіями

Daniel Beauvois, *The Noble, the Serf, and the Revizor: The Polish Nobility Between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses*,

1831—1863 (New York, 1992); Serhiy Bilenky, *Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations* (Stanford, CA, 2012); idem, ed., *Fashioning Modern Ukraine: Selected Writings of Mykola Kostomarov, Volodymyr Antonovych, and Mykhailo Drahomanov* (Edmonton and Toronto, 2014); Martha Bohachevsky-Chomiak, *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1894—1939* (Edmonton, 1988); Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772—1783* (Cambridge, UK, 1970); Alison Frank, *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia* (Cambridge, MA, 2005); Leonard G. Friesen, *Rural Revolutions in Southern Ukraine: Peasants, Nobles, and Colonists, 1774—1905* (Cambridge, MA, 2008); George G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko* (Cambridge, MA, 1982); Patricia Herlihy, *Odesa: A History, 1794—1914* (Cambridge, MA, 1986); Faith Hillis, *Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation* (Ithaca, NY, and London, 2013); John-Paul Himka, *Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism, 1860—1890* (Cambridge, MA, 1983); idem, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* (New York, 1988); idem, *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867—1900* (Montreal and Kingston, ON, 1999); Zenon E. Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s—1830s* (Cambridge, MA, 1988); Natan M. Meir, *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859—1914* (Bloomington, IN, 2010); Alexei Miller, *The Ukrainian Question: Russian Nationalism in the Nineteenth Century* (Budapest and New York, 2003); Serhii Plokhyy, *Tsars and Cossacks: A Study in Historiography* (Cambridge, MA, 2003); idem, *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires* (Cambridge, 2012); idem, ed., *Poltava 1709: The Battle and the Myth* (Cambridge, MA, 2013); Thomas Prymak, *Mykola Kostomarov: A Biography* (Toronto, 1996); Ivan L. Rudnytsky, *Essays in Modern Ukrainian History* (Edmonton, 1987); David Saunders,

The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750—1850 (Edmonton, 1985); Orest Subtelny, *The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century* (Boulder, CO, and New York, 1981); Willard Sunderland, *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe* (Ithaca, NY, and London, 2004); Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914* (Edmonton, 1992); Larry Wolff, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture* (Stanford, CA, 2010); Charters Wynn, *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870—1905* (Princeton, NJ, 1992); Andriy Zayarnyuk, *Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846—1914* (Edmonton, 2013); Sergei I. Zhuk, *Russia's Lost Reformation: Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830—1917* (Washington, DC, Baltimore, and London, 2004); Steven J. Zipperstein, *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794—1881* (Stanford, CA, 1985).

IV. Світові війни

Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917—1920* (Cambridge, MA, 1999); John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 3rd ed. (Englewood, CO, 1990); Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule* (Cambridge, MA, 2004); Bohdan Bociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939—1950* (Edmonton, 1996); Kate Brown, *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland* (Cambridge, MA, and London, 2004); Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (New York, 1987); Theodore H. Friedgut, *Yuzovka and Revolution: Life and Work: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869—1924*, 2 vols. (Princeton, NJ, 1989—1994); Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917—1933* (Cambridge, MA, 1996); Jan T Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's*

Western Ukraine and Western Belorussia, exp. ed. (Princeton, NJ, 2002); Mark von Hagen, *War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914—1918* (Seattle, WA, 2007); Halyna Hryn, ed., *Hunger by Design: The Great Ukrainian Famine and Its Soviet Context* (Cambridge, MA, 2008); Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, eds., *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932—1933 in Ukraine* (Edmonton, 2012); Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (London, 1985); Andrii Krawchuk, *Christian Social Ethics in Ukraine: The Legacy of Andrei Sheptytsky* (Edmonton, 1997); Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s—1990s* (Cambridge, 1998); idem, *Conscience on Trial: The Fate of Fourteen Pacifists in Stalin's Ukraine, 1952—1953* (Toronto, 2012); George Liber, *Alexander Dovzhenko: A Life in Soviet Film* (London, 2002); Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill, NC, 2005); James E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933* (Cambridge, MA, 1983); Paul Robert Magocsi, *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848—1948* (Cambridge, MA, 1978); Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939* (Ithaca, NY, and London, 2001); Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919—1929* (Boulder, CO, and New York, 1980); Yohanan Petrovsky-Shtern, *The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew* (New Haven, CT, 2009); idem, *The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe* (Princeton, NJ, 2014); Serhii Plokhyy, *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto, 2005); idem, *Yalta: The Price of Peace* (New York, 2010); Anna Procyk, *Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army During the Civil War* (Edmonton, 1995); Thomas Prymak, *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture* (Toronto,

1987); George Y. Shevelov, *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century, 1900—1941: Its State and Status* (Cambridge, MA, 1989); Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999* (New Haven, CT, 2003); idem, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York, 2010); Stephen Velychenko, *State Building in Revolutionary Ukraine: A Comparative Study of Governments and Bureaucrats, 1917—1922* (Toronto, 2011); Serhy Yekelchuk, *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination* (Toronto, 2004); idem, *Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War* (New York, 2014).

V. Шлях до незалежності

Anne Applebaum, *Between East and West: Across the Borderlands of Europe* (New York, 1994); Omer Bartov, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* (Princeton, NJ, 2007); Yaroslav Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine After World War II* (New Brunswick, NJ, 1964); Marta Dyczok, *The Grand Alliance and Ukrainian Refugees* (New York, 2000); idem, *Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement* (New York, 2000); Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda, and Halyna Hryn, eds., *After the Holodomor: The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine* (Cambridge, MA, 2013); Bohdan Harasymiw, *Post-Communist Ukraine* (Edmonton and Toronto, 2002); Askold Krushelnysky, *An Orange Revolution: A Personal Journey Through Ukrainian History* (London, 2006); Taras Kuzio, *Ukraine: State and Nation Building* (London and New York, 1998); Borys Lewytzkyj, *Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953—1980* (Edmonton, 1984); Paul Robert Magocsi, *This Blessed Land: Crimea and the Crimean Tatars* (Toronto, 2014); David Marples, *The Social Impact of the Chernobyl Disaster* (New York, 1988); idem, *Ukraine Under Perestroika* (Edmonton, 1991); idem, *Stalinism in Ukraine in the 1940s* (Edmonton, 1992); idem, *Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine* (Budapest, 2007); Kostiantyn P. Morozov, *Above*

and Beyond: From Soviet General to Ukrainian State Builder (Cambridge, MA, 2001); Alexander J. Motyl, *Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism* (New York, 1993); Olga Onuch, *Mapping Mass Mobilization: Understanding Revolutionary Moments in Argentina and Ukraine* (New York, 2014); Serhii Plokhyy, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union* (New York, 2014); William J. Risch, *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv* (Cambridge, MA, 2011); Gwendolyn Sasse, *The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict* (Cambridge, MA, 2014); Roman Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford, CA, 2000); Catherine Wanner, *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine* (University Park, PA, 1998); idem, *Communities of the Converted: Ukrainians and Global Evangelism* (Ithaca, NY, and London, 2007); Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, NJ, 2001); Andrew Wilson, *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith* (Cambridge, 1997); idem, *Ukraine's Orange Revolution* (New Haven, CT, and London, 2005); Kataryna Wolczuk, *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation* (Budapest, 2001); Sergei Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnipropetrovsk, 1960—1985* (Washington, DC, Baltimore, and London, 2010).

Епілог. Перечитування історії

John-Paul Himka, "The History Behind the Regional Conflict in Ukraine," *Kritika* 16, no. 1 (2015): 129—136; Volodymyr Kulyk, "Ukrainian Nationalism Since the Outbreak of EuroMaidan," *Ab Imperio*, no. 3 (2014): 94—122; Edward Lucas, *The New Cold War: Putin's Russia and the Threat to the West* (New York, 2014); Alexander J. Motyl, *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires* (New York, 2001); Richard Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands* (London, 2014); Andrew Wilson, *Ukraine Crisis: What It Means for the West* (New Haven, CT, and London, 2014).

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

- «Абеткові війни» 233
Абсолютна монархія 183, 250
Авари 45—46
Август Сильний 173
Австрія (Австро-Угорщина) 194—
196, 201, 228, 232, 259, 264, 266,
267, 279, 280, 309, 371
Аляска 235
Андрій, святий 49
Андропов, Юрій 396
Андрусівська угода 162—163, 168,
170
Анексія Росією Криму 2014 року
447—449, 454
Антисемітизм 255, 260—261, 290—
291, 293, 308, 351, 381
Антонеску, Іон 271
Апостол, Данило 179
Аргентина 308
Аушвіц 348
Ахметов, Рінат 425, 440
- Бабель, Ісаак 289, 291
Бабин Яр 349—351
Балкани 41—42, 44, 50, 59—60
Балтійське море 152, 197, 239, 341
Бандера, Степан 310—311, 339, 345,
362, 380, 432
Барська конфедерація 189
Батий 84, 86—87
Батурын 174
Безбородько, Олександр 182, 188,
191, 194, 198
- Бейліс, справа 260
Бек, Юзеф 333
Бельгія 240, 374
Берестейська унія 131—133, 135,
139—140, 157
Берія, Лаврентій 382
Бессарабія 314, 352
Битва під Бродами 366
Біблія 31, 107—108
Білорусь 53, 92, 98, 103, 149, 151,
153, 195, 200, 208, 369, 400, 413—414
Більшовики 172, 248, 252, 271—
274, 283, 285, 290, 294—295, 305,
447
Боголюбський Андрій 76—78,
80, 84
Болгарія 59, 67
Болеслав, князь 93
Бонапарт, Наполеон 199
«Боротьбисти» 288
Бояри 79, 93, 100, 103
Брайчевський, Михайло 393
Брежнев, Леонід 241—242, 376—
377, 383, 390, 394—396
Брестський (Берестейський,
Брест-Литовський) мир 335, 447
Брюллов, Карл 212
Будапештський меморандум 419,
445, 454
Булгари 64, 84
Бунд 252
Бурундай 90
Буш, Джордж 408

- Валуєв, Петро 224—225
Ватутін, Микола 363
Ваффен-СС 364—365
ВВП України 428
Велика Вітчизняна війна 379
Велика Депресія 423
Велика Північна війна 173, 176, 178
Великобританія 202, 368, 419
Великоросія 185
Верховна Рада України 385, 406
Виговський, Данило 160—161
Виговський, Іван 155—156, 254
Винниченко, Володимир 278, 282
Вишневецький, Дмитро, князь 115
Віденський конгрес 200, 205, 219
Відень 221, 229
Візантія / Візантійська імперія 42, 47, 53, 58, 61, 63—64, 66, 70—71, 78
Вікінги 51—55, 57, 60, 62, 65, 69, 121, 238
Вільно (Вільнюс) 116, 127, 134—135, 152
Вітовт, великий князь литовський 99—100
Волга 36, 47—48, 50, 53, 82, 84—85, 89, 336, 341, 344
Волинь 24, 41, 86, 88, 93, 95, 102, 105, 109, 110, 112, 118, 126, 131, 145, 159, 164, 194, 196, 197, 205—206, 208, 210, 226, 238, 242, 268, 286, 288, 289, 295, 297—298, 307, 312, 314, 337—338, 344—345, 355, 360—363, 406
Володимир Великий 61—68, 110, 136
Володимиро-Суздальське князівство 75—76, 81, 83, 84, 91
Вольтер 170—171, 183, 185
Воргол, Енді 244
Врангель, Петро 294—295
Всеросійський перепис населення 1897 року 241
Вторгнення Росії в Україну 2014 року 419, 454
Вугілля 239, 246, 287, 340, 412, 425
Гадяцька унія 157—159, 161, 170, 174, 185
Газ 394, 424, 434
Галичина 126, 131, 133, 217, 220, 222—223, 228, 230, 257—258, 266—268, 280, 305—306, 309, 338, 342, 372, 387, 406
Ганновер, Натан 144
Гапон, отець Георгій 247
Гедимінас, великий князь литовський 95
Гельсінкська нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі 402, 418
Геноцид 330
Генріх I, король Франції 70
Гердер, Йоганн Готфрід 202
Герінг, Герман 344
Геродот 28, 30, 33, 35
Гетьманщина 93, 146, 148, 154, 158, 160—162, 166, 170, 174—175, 182—184, 186, 198, 205, 383, 451
Гізель, Інокентій 168
Гіммлер, Генріх 344, 348, 352, 364
Гімн:
— польський 199
— український 199
Гітлер, Адольф 333—336, 340—341, 344
Гласність 402
Гоголь, Микола 204, 213, 237
Головна Руська рада 217, 220—222
Головна Українська рада 267
Голод 323, 325, 328, 330, 377, 389, 404
Голодомор 310, 431, 447
Гонгадзе, Георгій 426
Горбачов, Михайло 243, 396, 399, 404, 408—409, 411, 415, 448
Готи 40
Гребінка, Євген 213
Греція, Давня 28, 32
Грецький проект 191
Грозний, Іван 101, 120
Грушевський, Михайло 22, 26, 257—258, 269, 271, 274, 283, 292, 403

ГУЛАГ 386, 402, 410, 418
 Гуни 40, 61, 82, 341

Дакія 191

Данило Галицький 86, 88, 109—110

Данина 46, 54—56, 88, 91, 101

Данциг 33, 195

Дарій, Великий 29

Демократичний націоналізм 406

Демократія 43, 48, 95, 146, 309, 371, 421, 443, 452

Денікін, Антон 285, 287, 290, 294

Депортації 339, 369, 380, 447

Дестабілізація 439, 441

Дзюба, Іван 391, 393

Дивізія «Галичина» 365—366

Директорія 278, 281—283, 285, 291

Дисиденти 391, 402, 406, 418—419, 453

Диякон, Лев 59

Дівович, Семен 185

Дніпро 30, 31, 33—34, 38, 55, 60—62, 64, 76, 109, 162—163, 166—167, 180, 194, 399

Дніпровська гідроелектростанція 320—323, 376

Дніпровські пороги 59, 125, 193, 320

Дніпропетровськ 350, 358, 384, 389, 396

Довженко, Олександр 387

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 419, 454

Долгорукий, Юрій 76

Донбас 21, 233, 248, 293, 321, 329, 341, 439, 450—451

Донецьк 233, 240, 359, 403, 440

Донецько-Криворізька республіка 447

Донцов, Дмитро 310

Дорошенко, Петро 162—165, 167, 170—171

Драгоманов, Михайло 227—228, 418

Драч, Іван 397, 400

Друга світова війна 315, 334, 337, 363—364, 447, 454

Дуліби 45

Дума 250, 256, 261, 268

Дунай 29, 44, 58, 75—76

Екологія 388

Економічний спад 420, 422, 424

Експорт 236, 425

Електрика 321, 377, 385

Емський указ 225, 227

«Енеїда», Котляревський 201—203, 222

Ескадрони смерті 349

Євреї 106, 113—114, 189, 197, 210, 219, 245, 250, 338, 346, 348, 350—352, 369, 381, 412, 423

Європейський парламент 430

Європейська комісія 430

Європейський союз 20, 419, 423, 427, 433—434, 454

Єзуїти 127

Ельцин, Борис 397, 408—409, 415, 428, 448

Єфремов, Сергій 304

Жданов, Андрій 379, 381

Жемчужина, Поліна 381

Женевська конвенція 1929 року 346

Жовтнева революція 272

«Зоря Галицька», газета 220

Заборона видань українською мовою 224—225, 255

Закарпаття 24, 195, 230, 266, 279, 295, 316, 333, 350, 358, 371

Залізна руда 246, 425

Залізниця 235—239, 293, 241

Запоріжжя 111, 293, 321, 325, 329, 344, 376—377, 409

Запорозькі козаки 114, 117, 119, 124—125, 135, 203—204

- «Західна Галичина» 244, 365
Західноукраїнська Народна Республіка 278, 280
Звільнення кріпаків 224
Землеволодіння 238, 243
Зерно 106, 113, 238, 323, 329, 331, 378, 384, 389
«Злидні Галичини» 244
Золота Орда 11, 25
Золоті ворота в Києві 77
«Зоря Галицька», газета 220
- Йордан** 41, 45
Йосиф II, імператор 219
- Іван III**, цар 101
Ізраїль 351, 381, 419
Іларіон, митрополит 69
Імперія Габсбургів 25, 197, 217, 222, 229, 232
Імперія Каролінгів 73
Інвестиції 320, 425
Інгвар (Ігор) 56
Індустріалізація 233, 239, 242, 244, 246, 250, 319, 320, 331, 338, 376
Інокентій IV, папа 90
«Інтернаціоналізм чи русифікація?» 391
Інфляція 424
Іслам III Гірей, кримський хан 145
Іслам 24, 112, 182, 194
«Історія Русів» 203
«Історія України-Руси», Грушевський 257
Італія 264, 305
- Каганович**, Лазар 301—302, 323, 326—327, 331, 382
Казахстан 388, 397, 408
Казимир I, Ян, король Польщі 145
Казимир III, король Польщі 94
Казимир IV, король Польщі 100
Кальвінізм 107
«Камінний хрест», Стефаник 243
Канада 244, 267, 308, 374
Капіталізм 321, 430
Капніст, Василь 187
Карл X, король Швеції 156
Карл XII, король Швеції 166, 173—174, 176, 178
Карпати 76, 111, 203, 266
«Карпатська Січ» 334
Карпатська Україна 333
Карпіні дель, Джованні 90
Картографія 109, 146
Касатонов, Ігор, адмірал 417
Катерина II 183, 185—187, 191, 193
Катеринослав 242
КДБ 380, 386, 391—392, 409
Кернер, Григорій 303
Києво-Могилянська академія / колегія 137, 209
Києво-Печерський монастир, друкарня 123, 169
Київ 47, 55, 68, 151, 210, 236, 238, 274, 288
Київська земля 85, 95, 104
Київська Русь 64—65, 67, 80, 96, 100, 145, 179, 190, 196, 272
Київський міжнародний інститут соціології 441, 450
Київський університет 216, 251
Кирило, митрополит 91
Кирило Солунський 65
Кирило-Мефодіївське братство 214, 216, 228
Кириченко, Олексій 383
«Книга буття українського народу», Костомаров 214
«Книга народу польського і польського пілігримства», Міцкевич 214
Климент VIII, папа 129
«Кобзар», Шевченко 213, 242
Ковпак, Сидір 360—362
Козацький реєстр 117—118, 152, 155, 159
Колбін, Геннадій 397
Колективізація 323, 324, 326—327, 331, 342—343, 372, 380

- Колонізація 125, 192
 Комп'єнське перемир'я 278
 Комсомол 361
 Комунізм 317, 321—323, 386—388, 395
 Комуністична партія Західної України 313, 339
 Комуністична партія України 299—300
 Конашевич-Сагайдачний, Петро 122
 Конотопська битва 158
 Константинополь 47, 51—54, 59, 61, 65, 67—70, 76, 77, 91
 Конференція послів 195, 205
 Концентраційні табори 347, 368
 Косинський, Криштоф 118, 141
 Косіор, Станіслав 386
 Космічна програма 389
 Костомаров, Микола 214, 216, 226, 228
 Костюшко, Тадеуш 199
 Костянтин VII Багрянородний 55
 Котляревський, Іван 201—203, 222
 Кох, Еріх 352
 Кравчук, Леонід 407—409, 412—413, 415, 417, 420, 422,
 Кревська унія 99, 100
 Крим 21, 89, 111, 147, 198, 235—238, 276, 437—438, 441, 447, 449
 Кримська війна 234, 446
 Кримське ханство 117, 191, 194
 Кріпацтво 106, 116, 186—187, 212, 214, 221, 224, 246
 Культурна асиміляція меншин 306
 Кум, Ян 423
 Кунаєв, Дінмухамед 397
 Купер, Х'ю Лінкольн 321—322
 Куркулі 340
 Кучма, Леонід 421, 426, 429
- Левчин, Макс** 423
 Ленін, Володимир 252, 287, 291, 301, 318, 321
- Ленінград 341
 Лжедмитрій I і II 120
 Литва 98, 101, 152, 195, 197
 Литвин, Михалон (Михайло) 113, 115
 Лівонська війна 102, 117
 Луганськ 111, 344
 Лук'яненко, Левко 402, 410, 411
 Лукарис, Кирило, пап'ярх 138, 139
 Лупу, Василе 148—149
 «Любіть Україну», Сосюра 379
 Люблінська унія 98, 105, 107, 109, 110, 132, 140, 157
 Лютнева революція 269, 284
 Львів 88, 94, 131, 133, 144, 152, 163, 266, 279, 338, 366—367
- Маврикій** 44
 Мазепа, Іван, гетьман 166, 170—175, 178, 254, 274
 Маковський, Томаш 109, 116
 Максим, митрополит 91
 Мала Русь 92, 180
 Маленков, Георгій 382
 «Малий льодовиковий період» 120
 Малоросійська колегія 178, 184
 Малоросія 166, 171, 180, 184—186, 207, 226, 471
 Манштейн, фон Еріх, фельдмаршал 359
 Мао Цзедун 382
 Марія Терезія, імператриця 195
 «Маслосоюз» 307—308
 Мафіозні війни 425
 Махно, Нестор 293
 Мельник, Андрій 345
 Меноніти 193
 Меньшиков, Олександр 174
 Металургійні комплекси 321, 424
 Мехмед IV, султан 163
 Микола I 210, 215, 304, 386
 Микола II 247, 248, 268, 299
 Митний союз 435—437
 Мілет 31—32
 Міхоелс, Соломон 381

- Міцкевич, Адам 200, 206, 214
Млинарж, Зденек 401
Могила, Петро 136—138, 145, 158
Молдова 147, 155, 176, 190—191, 195
Молотов, В'ячеслав 328, 381—382
Молотова-Ріббентроп, пакт 337, 340, 342, 358, 367, 406
Монголи 71, 82—84, 86—87, 89, 90—92
Мономах, Володимир 74—75, 78
Мороз, Олександр 426
Морозов, Костянтин, генерал 417
Москва 91, 120, 235—236, 240, 329, 341
Московське царство, Московія 101, 120, 150, 161, 165, 173—174, 178
Мусульмани 64, 111, 138, 294, 346—347
- Назарбаєв, Нурсултан 408**
Наливайко, Северин 118
Народний Рух за перебудову 405
Наумович, Іван 229—230
Нафта 236, 244—245, 307, 394, 424
Націонал-комунізм 297, 392
Невський, Олександр 87
Немирич, Юрій 155, 157, 159
Німецьке вторгнення 376. *Див. також Велика Вітчизняна війна*
Німеччина 73, 264, 275, 308, 332, 375, 430, 453
НКВС 339, 346, 350, 360, 369—370
Нова економічна політика, неп 299, 319
Новгород 68, 76, 101
Новоросія 192—193, 439, 443, 446—448
Ногайська Орда 142
- «Ода на рабство», Капніст 187
Одеса 235, 237, 246, 249—250, 276, 351, 413, 441, 446
Окупація України нацистською Німеччиною 343—344, 348, 358, 360, 384
- Олександр I 201, 205, 209
Олександр II 225, 250
Олександр III 237
Олігархи 425—426, 435
Ольвія 31—32, 34, 37, 47
Ольга, княгиня 57, 65
Організація Об'єднаних Націй 368, 374
Організація Північноатлантичного договору, НАТО 420, 453
Організація українських націоналістів, ОУН 310, 313, 315, 339, 345—346, 362
Орлик, Пилип 178
Освіта 107—108, 137—138, 187—188, 209—210, 245, 269, 277, 302, 306, 380
Османська імперія 111, 113, 117, 121, 139, 148—149, 155, 164, 191—192
Остарбайтери 354—355
Острог, місто 107
Острозький, Костянтин 104, 107, 116, 128, 130
Острозький, Януш 118
- «Пакти та Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 178
Париж 200, 291
«Партія зелених» 400
Перацький, Броніслав 310
Перебудова 401, 402, 404, 425
Переяслав 74, 149, 151, 153
Переяславська рада 383
Перша світова війна 22, 243—244, 259, 264, 278, 284, 292, 295—296, 307, 311, 335, 345
Петлюра, Симон 282—283, 285, 287—288, 290—291, 298, 312, 327
Петро I 73, 166, 174, 176, 179, 184, 318
Петров, В. П. 193
Петроград 268, 270—272, 285
Печеніги 59—60, 75
Північно-Кримський канал 385

- Підгорний, Микола 383, 390
 Підкарпатська Русь 315, 333. *Див. також* Закарпаття
 Пілсудський, Юзеф 259, 308—309, 312—313, 327
 Плюралізм 309, 422
 «Повість минулих літ» 45, 54, 56, 62—64, 78
 Повстання:
 — козацькі 117, 123, 125, 141, 144, 166
 — польські 205—206, 224, 235
 Поділля 90, 94, 108, 112, 118, 148, 159, 163, 194, 196, 206, 208, 235, 238, 242, 286, 288, 297
 Показові процеси в Харкові 303
 Покоління шістдесятників 404
 Половці 75—76, 84
 Полоцький, Симеон 167
 Полтавська битва 166, 176, 182
 Полуботок, Павло 178
 Польська армія 115, 122, 142, 147, 284
 Польський комітет національно-го визволення 367
 Польща 98, 102, 104, 157, 159, 165, 194, 197, 199, 308—309, 332, 370, 372, 421, 453
 Помаранчева революція 20, 429, 433
 Попович, Павло 389
 Порошенко, Петро 442
 Потій, Іпатій 130
 «Потьомкін», броненосець 249
 Потьомкін, Григорій 192
 «Правда» 319, 379
 «Праведники народів світу» 351
 Празька весна 401
 Приватизація 424—427
 Принципи, Гаврило 264, 267
 Прокопій 42—45, 48
 Прокопович, Феофан 176
 Протестанти 130—132, 139, 153, 156
 Протести на Майдані в Києві 434
 Пруссія 183, 193—194, 196—197, 200, 229
 «Пункти заспокоєння обивателів грецької віри» 135
 Путін, Володимир 415, 428, 436, 438, 445, 449, 450
 Пушкін, Олександр 154, 170, 202, 206—207, 210, 212—213, 225
 Радзивілли, рід 70
 Радянська Україна 273, 295, 298, 308, 310, 313, 316, 330—331, 333—334, 371, 366
 Радянський Союз 149, 309, 318, 327, 332, 337, 344, 354, 358—359, 368, 371, 394, 403, 408, 423, 445, 447—448,
 Радянська економіка 390, 401
 Революція 1905 року 254—255, 260—261, 269—270, 282
 Революція 1917 року 449
 Революція Гідності 435, 439, 452, 453
 Рейхскомісаріат «Україна» 344, 346, 352, 363
 Реставрація церков 137
 Реформація / контрреформація 127, 129, 133, 137—138, 150
 Рилєєв, Кіндрат 119, 204
 Рильський, Максим 378, 387
 Римська імперія 24, 36, 40, 42, 64, 66
 Рівне 353, 363
 Ріхтер, фон Отто 365
 Річ Посполита 98, 103, 197—198
 Робітничий клас 242, 246—247, 301—302
 Розвинений соціалізм 395
 Розенберг, Альфред 344
 Розподіл землі серед селян 293, 307
 Розумовські, Кирило та Олексій 184—185
 Роксолана 113
 Романов, Михайло, цар 120

- Романов, Олексій, цар 149
Романтизм 203—204
Російська Імператорська Академія наук 255
Російська імперія 24—25, 36, 39—40, 64, 166, 169, 173, 182, 191, 201, 227, 230, 235—236, 238, 253, 262, 295
Російська мова 220, 229, 260, 270, 302—304, 448—449
Російська Федерація 298, 385
Російський флот 190, 235—236, 418
Ротшильд, Джеймс де Майер 235
Рузвельт, Франклін Делано 368
Руїна, період 154
Румунія 249, 297, 314—315, 341, 371
Румянцев, Петро 186, 190
Русини 26, 220—222, 229—230, 232, 315
Русинська мова 220
Русь 62—63, 66—67, 69, 82, 96
Руська земля 74, 76—78, 83
«Руська правда» 68, 80, 96
Руська православна церква 127
Руцькой, Олександр 412
Рюриковичі, династія 74, 78—79, 96, 120
- Сакович, Касіян 123
Самодержавство 207—208, 215, 252
Самойлович, Іван 172
«Самостійна Україна», Міхновський 253
Санкт-Петербург 173, 191, 193, 195, 204, 213, 227, 239, 247—248
Саркел 46, 54, 58
Сармати 35—36, 39—40, 82
Сверстюк, Євген 391
Свидригайло, князь 100
Свято Покрова Божої Матері 52
Святослав 57—60, 63, 66, 72, 78
Севастополь 191, 234—236, 249, 418, 445—446
- Семесенко Іван 292
Сербія 20, 264
Середній клас 427
Сибір 171, 320, 324, 339, 369, 388, 395
Синопис Київський, або Коротке зібрання з різних літописців про початок славеноросійського народу і першопочаткових князів богоспасаємого града Києва, про житіє святого благовірного великого князя київського і всія Руси першого самодержця Володимира 169
Сілезія 195
Сільське господарство 112, 308, 331, 375, 385, 389
Скарга, Петро 132
Скіфи 29—35, 40, 82
Склавини / анти 41—45, 48
Скоропадський, Іван 177, 184, 231
Скоропадський, Павло 277—278, 282—283, 294, 343, 384
Скрипник, Микола 304, 328, 386
Слобідська Україна 25, 112, 187, 193, 203, 212, 451
«Слово про закон і благодать» 68—69, 74
Слов'яни 35, 44, 46—47, 49—53, 193, 206, 212, 279
Слов'янськ 442
Словаччина 366
Смоленська війна 136
Смотрицький, Герасим 108
Смотрицький, Мелетій 132
Сокальський кордон 312
Солженіцин, Олександр 387
Сольчаник, Богдан 433
Сосюра, Володимир 379, 387
Софійський собор 85, 136—137, 172, 281
Соціалістична індустріалізація 319
Союз визволення України 267

- Спадщина Київської Русі 71
 Співдружність Незалежних Держав 414—416, 420
 Спілка письменників України 378, 400
 Стадіон, Франц 220
 Сталін, Йосип 282, 288—298, 301—302, 318, 320—321, 326—328, 330, 334, 337—340, 342, 359, 367, 376, 378, 391, 397
 Сталінград 359, 362, 367
 Стамбул 112—113
 Старорусини 221, 229
 Страбон 38—39
 Страйки 248—252, 268, 407
 «Стратегікон», Маврикій 44
 Сулейман Пишний 113
 США 155, 244—245, 279, 308, 322, 368, 375
- Таври 30**
 Таємна поліція 291, 303, 318, 327, 339, 381, 386
 Талергоф, концтабір 266, 268
 Таргігай 33
 Татари 88—89, 105, 115, 117, 119, 142, 145, 147—148, 156, 162, 164, 198, 413, 446—447
 «Тези до 300-річчя воз'єднання України з Росією» 384
 Телебачення 386, 394
 Тимошенко, Юлія 428, 431, 434
 Товариство української мови 402—403
 Тотлебен, Едуард 239
 Трансильванія 149, 153, 352
 Тридцятирічна війна 150
 Троцький, Лев 291
- Угорщина 90, 229, 232, 259, 266—267, 295, 333, 341**
 Україна і радянська космічна програма 389
 Українізація 276, 301—305, 328, 372, 378
- Українофіли 215, 224, 226—228, 230—231, 257, 262
 Українська Академія наук 277
 Українська Гельсінська спілка 402
 Українська мова 202—204, 214, 225, 256, 258—260, 262, 269, 302, 305—306, 313, 333, 449
 Українська Народна Республіка 272—273, 304
 Українська національно-демократична партія 258, 309
 Українська повстанська армія 362, 379—380, 404, 438
 Українська соціал-демократична робітничка партія 282
 Українська Соціалістична Радянська Республіка 287, 298
 Український П'ємонт 305, 313
 Український південь як територія промислового буму 241—246
 Українсько-польська війна 279
 Уран 389
 Урбанізація 232—234, 238, 242, 246, 250
 Успенський собор 77, 172
- Фальсифікації на виборах 429**
 Феофан Єрусалимський, патріарх 135
 Філіп де Арле Сезі, граф 121
 Фінляндія 184, 344
 Флорентійська унія 129
 Фотій, патріарх 52, 65
 Франц Йосиф, імператор 267
 Франц Фердинанд, ерцгерцог 264
 Франція 73, 199, 234, 264, 298, 305
- Хаджі Девлет Гірей, кримський хан 111**
 Харків 204, 241, 303, 329, 351, 353, 358—359
 Хвильовий, Микола 302, 418
 Хельги (Олег), князь 54, 59, 63
 Хільбудій 42—43

- Хмельницький, Богдан 150, 155—156, 162, 167, 170, 179, 203, 226, 254
Хмельницький, Тиміш 149
Хмельницький, Юрій 155, 160
Хозари 46, 54, 58, 63—64, 179
Холмщина 312
«Холодна війна» 20—21, 370, 375, 381, 389, 453
Хотинська битва 122
Хрещення Русі 64
Хрисостом, Діон 37
Християнство 24, 44, 49, 64, 66, 70, 78, 91—92, 126, 182
Хрущов, Микита 240—241, 338, 357, 361, 363, 382, 385, 389
Хрущовська відлига 387
- Ц**
Центральна Рада 270—273, 275—277, 281—282
Церква
— греко-католицька 126, 309, 312, 316, 339, 352, 370
— десятинна 85
— православна 87, 103, 124, 132—133, 135, 137—139, 316, 387
— римо-католицька 95, 126, 218
— українська католицька 126, 386
— українська православна 422
— уніатська церква 131, 136, 182, 208, 218, 231
Церковнослов'янська мова 65, 67, 78, 96, 133, 202, 314
Цимісхій, Іоанн, імператор 57, 59—60
Цькування діячів української культури 379
- Ч**
Чарторийський, Адам 209
Червона армія 288—289, 295, 338, 341, 355, 358—361, 366—368
Черкаси 114—115
Черненко, Костянтин 396
Чернігів 121, 151
Черчилль, Вінстон 368
Чехов, Антон 237
- Чехословаччина 297, 308, 315—316, 358
Чингісхан 84, 111
Чорне море 29—31, 37, 52, 55
Чорнобильська АЕС 397—400
Чорновіл, Вячеслав 413, 421, 426
Чорноморський флот 416—417, 427
Чубар, Влас 325—326, 386
- Ш**
Швеція 102, 152—153, 165, 173, 176
Шевченко, Тарас 212—213, 215—216, 231, 242, 255, 449
Шелепін, Олександр 392
Шелест, Петро 392—393, 397, 404
Шептицький, Андрей, митрополит 309, 352
Шухевич Роман 362, 380
Шушкевич, Станіслав 414
- Щ**
Щепановський, Станіслав 244
Щербак, Юрій 400
Щербицький, Володимир 395
- Ю**
Югославія 48, 366
Юз, Джон Джеймс 233, 239—240
Юзевський, Генрік 312—313
Юзефович, Михайло 225—228
Юзівка 233, 238—241, 248. *Див. також* Донецьк
Юстиніан Великий 41—42, 47
Ющенко, Віктор 427—428, 434
- Я**
Ягайло, король 98—99
Ядвіга, королева 98—99
Якуб, Ібн Ібрагім 49
Ялта 237, 294—295
Ялтинська конференція 370
Янукович, Віктор 429, 431, 434, 436, 438, 440, 442
Ярослав Володимирський, князь 87
Ярослав Мудрий, князь 66—75, 79, 85, 108, 136
Яський мир 194

© Фото Сьюзен Вілсон

Сергій Плохій — професор історії та директор Українського наукового інституту Гарвардського університету. Автор дев'яти книжок, у тому числі «The Last Empire» («Остання імперія»), що нагороджена премією Ліонеля Гелбера, премією Пушкінського видавництва російської книжки (Pushkin House Russian Book Prize) і премією Антоновичів. Сергій Плохій мешкає в місті Арлінгтон, штат Массачусетс.

Цю книгу було написано в розпал подій, які відомі на Заході як «українська криза», щоб ознайомити західного й передусім англомовного читача з історією країни, яка раптом з'явилася на перших сторінках газет, та пояснити витоки російсько-українського конфлікту. Англомовна преса зустріла вихід «Брами Європи» надзвичайно позитивно, із розлогими рецензіями від «Wall Street Journal» та «Economist» до «Times» та «New York Review of Books». Але найнесподіванішим стало зацікавлення книгою в країнах Східної Європи та Євразії, адже видавці Польщі, Румунії, Росії та Китаю придбали права на її переклад. Мені особливо приємно, що першим перекладом книжки став саме український. Український читач найбільш обізнаний, а значить, найбільш вимогливий, але сподіваюся, що й він знайде в цьому погляді на історію України чимало цікавого, нового та важливого, для того щоб зрозуміти себе, свою країну та своїх сусідів.

Сергій Плохій

- за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093) 170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
- у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безплатний каталог

***Запрошуємо авторів, перекладачів,
художників, редакторів до співпраці***

e-mail: publish@bookclub.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Київ

тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеса

тел./факс +38(067)572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

Плохій С.

ПЗ9 Брама Європи / Сергій Плохій ; пер. з англ. Романа Ключка. — Харків :
Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. — 496 с.

ISBN 978-617-12-1611-2 (PDF)

УДК 93/94
ББК 63.3